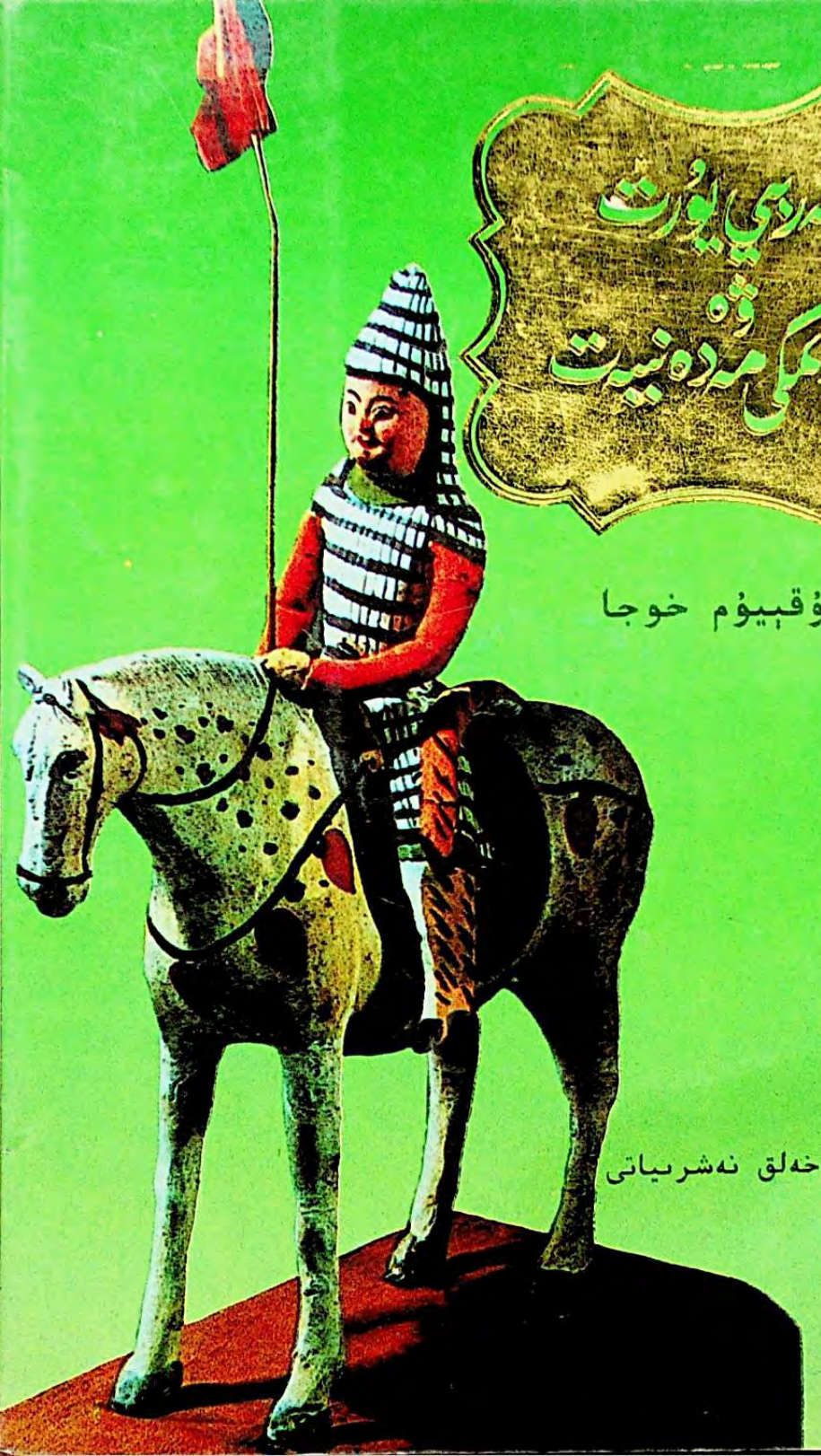
غەربىي يۇرت قەدىمكى مەدەنىيىتى

ئابدۇقېيۇم خوجا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇقېيۇم خوجا

غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررلىرى: ۋەلى، ئەنۋەر داۋۇت، رەيھانگۇل قۇربان
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مۇتەللىپ
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگوچى: لىيۇ پېيچىن

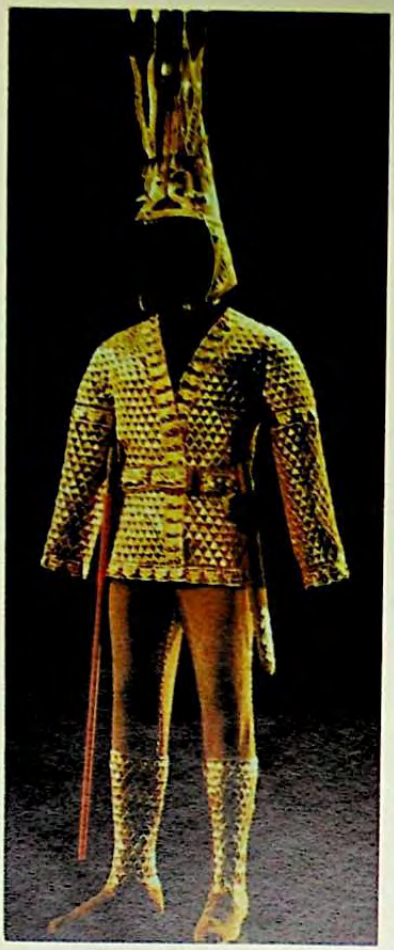
غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت
ئابدۇقېيۇم خوجا

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلىدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلىدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 ملىلىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 12.5، قىستۇرما ۋاراقى: 6
1995 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى
1995 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 2060 — 1
ISBN7-228-02695-0/K·280
باھاسى: 7.20 يۈەن

يولۇاس سۇرەتلىك ئالتۇن قاداق
(ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى ئالغۇي قەدىمكى
قەبرىلىرىدىن تېپىلغان)

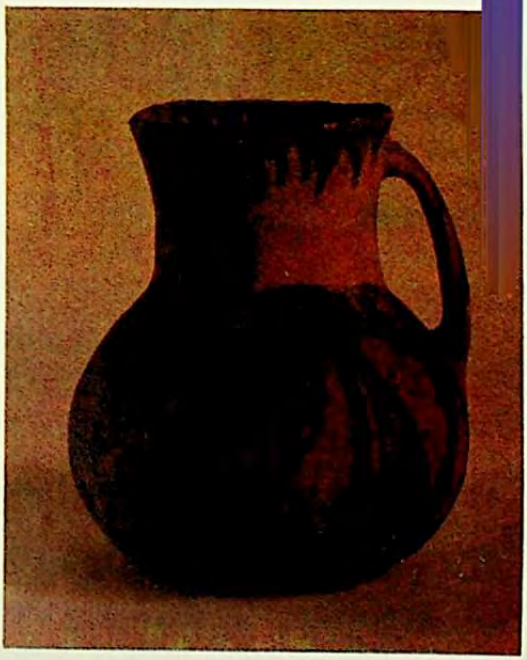
ئالتۇن كىيىملىك شاھزادىنىڭ ئەسلىگە
كەلتۈرۈلگەن كىيىملىرى
(قازاقىستاندىكى «ئېسىك قەدىمكى قەبرىسى»
دىن تېپىلغان)

جۇپ يولۇاس
سۇرەتلىك
ئالتۇن قاداق
(ئۇرۇمچى ئەترا
پىدىكى ئالغۇي
قەدىمكى قەبرىلىرد
دىن تېپىلغان)

ئايال جەسىتى (چەرچەن ناھىيىسى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان)

رەڭدار ساپال قاچا (نەسەن كان رايونىغا تەۋە ئالغۇي جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان)

ئەر جەسىتى
(چەرچەن ناھىيىسى زاغۇنلۇق قەدىمكى
قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان)

ئالتۇن كەمەر توقىسى
(قاراشەھەردىن تېپىلغان)

لايدىن ياسالغان ئادەم ھەيكىلى
(1972 ـ يىلى تۈرپان ئاستانىدىن
تېپىلغان)

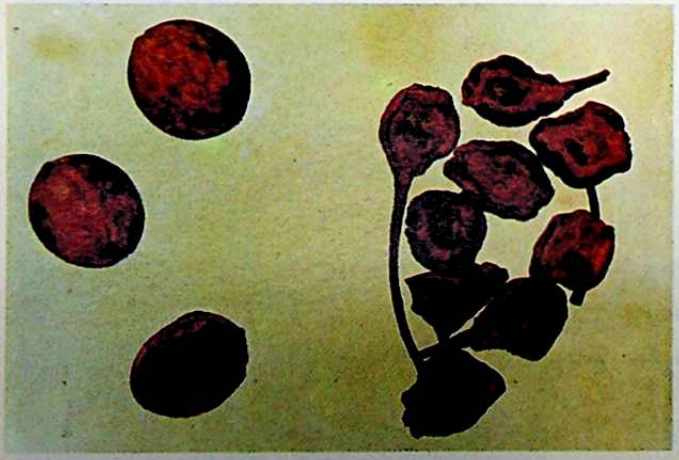

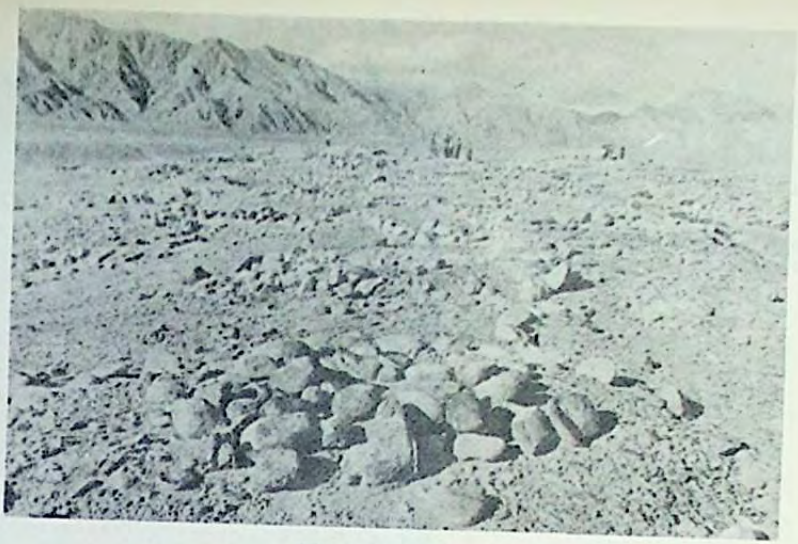
ئاتلىق ئەسكەر ھەيكىلى
(لايدىن ياسالغان، 1972 ـ يىلى تۈرپان
ئاستانىدىن تېپىلغان)

رەڭدار يۇلۇق توقۇلما
(لوپنۇردىكى قەدىمكى قەبرىدىن
تېپىلغان)

ئامۇت ۋە ياڭاق
(تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى
قەبرىلەردىن تېپىلغان)

چاپخا جىلغىسىدىكى تاش
دۆڭلۈك قەدىمكى قەبرىلەر

قەدىمكى جەسەت (ئايال)
(لوپنۇر رايونى كۆنچى دەريا
بويلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىدىن
تېپىلغان)

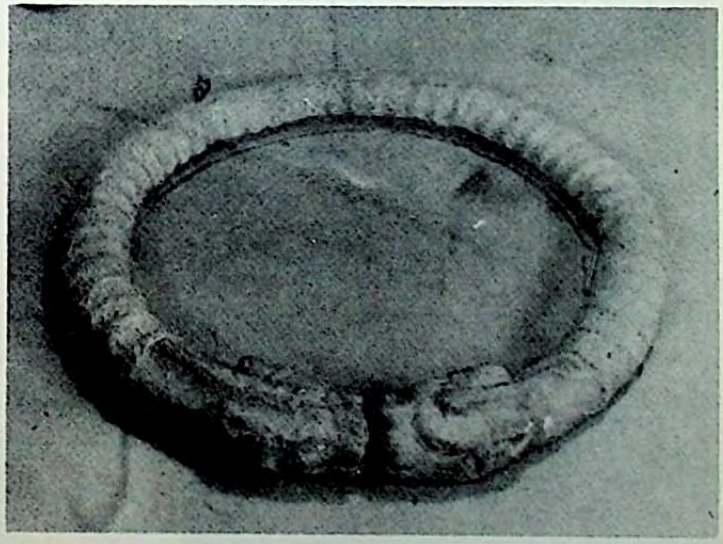
تاش ئوق ئۇچى (باشاق)
(1959 ـ يىلى تۇرپان ئاستا
نىدىكى قەدىمكى ئىزدىن تېپىل
غان)

قەدىمكى جەسەت (ئايال)
(لوپنۇر رايونى كۆنچى دەريا
بويلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر
دىن تېپىلغان)

تاش كومزەك
(موڭغۇلكۆزە ناھىيە شوتتىدىكى
قەدىمكى قەبرىدىن تېپىلغان)

تۆچ بويۇن ئاسقۇ
(كۆنەستىكى قەدىمكى قەبرىدىن تېپىلغان)

سۆز بېشى

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئېپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىنى سىستېمىلىق يورۇتۇپ بېرىش — يۇرتىمىزنىڭ ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ تېما.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى (1904 — 1930 - يىللار) چەت ئەل ئارخېئولوگلىرى ۋە ئېلىمىزنىڭ پېشقەدەم ئارخېئولوگى ئەپەندى قاتارلىقلار قۇمۇل، تۇرپان، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردىن ئېپتىدائىي جەمئىيەت مەدەنىيىتىگە ئائىت قەدىمكى ئىزلارنى ۋە قەدىمكى قەبرىلەرنى تەكشۈرۈپ تاپقان. يەر ئۈستىدىن بىر بۆلۈك تاش قورال، رەڭلىك ساپاللارنىمۇ يىغىۋالغان. بەزى مۇھىم نۇقتىلاردا سىناق تەرىقىسىدە كىچىك كۆلەملىك قېزىشلارنىمۇ ئېلىپ بارغان.

خۇاڭ ژېنبى

ئازادلىقتىن كېيىن، 1956 - يىلى ئۇرۇمچىدە تۇنجى قېتىملىق «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە كۇرسى» ئېچىلىپ، ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن بىر تۈركۈم كەسپىي خادىملار تەربىيىلەندى. بۇ كۇرسقا بېيجىڭدىن پروفېسسور

فېسسور | شيا نەي | ئەپەندى باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگلار كېلىپ دەرس ئۆتكەندىن باشقا، جۇڭ مىڭ ئەپەندى (هازىر دۆلەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى) قاتارلىق كىشىلەر كۆرسانتلارنى تۇرپانغا پراكتىكىغا ئاپىرىپ، دالا تەكشۈرۈش، قېزىپ تەكشۈرۈش، خەرىتە سىزىش - ئۆلچەش مەشغۇلاتلىرىنى ئۆتكۈزگەن. بۇ كۆرستا ئوقۇغان كۆرسانتلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى هازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگلار ئەترىتىدە كەسپىي تايانچىلارغا ئايلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنى ئومۇميۈزلۈك باشلىۋەتتى.

60 - يىللاردا، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپلەردە مەخسۇس ئارخېئولوگىيە، تارىخ كەسپىنى ئوقۇغان بىر تۈركۈم يېڭى كۈچلەر ئاپتونوم رايونىمىزغا تەقسىم قىلىندى. ئۇلار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدىكى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بىلەن بىللە هەر خىل قېتىمچىلىقلارنى يېڭىپ، مۇشكۈل ۋەزىپىلەرنىڭ هۆددىسىدىن چىقتى. تاكى 80 - يىللارغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدىكى ئارخېئولوگىيە ئەترىتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تارماق ئەترىتىدىكى خادىملار ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت بىرمۇنچە ئورۇن ۋە يادىكارلىقلارنى تاپتى؛ بەزى قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈردى ۋە تەكشۈرمەكتە؛ تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى رەتلىنىپ، تەتقىق قى-

لىندى، بىرمۇنچە ئىلمىي تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى، قېزىش دوكلاتلىرى ۋە مەخسۇس تېمىلاردىكى ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. بۇ ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى بوشلۇقى قىسمەن تولۇقلاندى.

مەن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيەئەترىتى بىلەن كۆپ قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلارغا قاتناشتىم. ئۇزۇن يىللىق دالا خىزمەتلىرىدە ئەمەلىي تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، خېلى كۆپ تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىنى يازدىم، رەتلىدىم، ماتېرىياللارنى توپلىدىم. كۆپچىلىكنى يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىدىن بىر قەدەر سىستېمىلىق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ھازىرچە بار بولغان نەچچە ئون يىللىق ماتېرىياللار ئاساسىدا بۇ ئەسەرنى تەييارلىدىم. ئەسەر ئۈچ بۆلۈمگە ئايرىلدى، بۆلۈك ئىچىدە ئاساسىي سالماقنى ئىككىنچى بۆلۈم ئىگىلەيدۇ. بۇ بۆلۈمدە يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەدەنىيىتى «يەنى ئالتاي مەدەنىيىتى» (تارماقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، «تېيانشان مەدەنىيىتى»(ئاساسەن ئالتە تارماقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، «تارىم مەدەنىيىتى» (ئاساسەن تۆت تارماقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتارلىق مەدەنىيەت يېغىندىلىرىنى بىرقەدەر ئەتراپلىق تونۇشتۇردۇم. ھەر بىر تارماق مەدەنىيەتنى تونۇشتۇرغاندا، ئۇنىڭغا تەۋە بىرقانچە قەدىمكى ئىز، قەدىمكى قەبرىلەر ئىچىدىن بىر - ئىككى ئالاھىدە نۇقتىنى يېغىنچاقلاپ تونۇشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەنمىدىم (چۈنكى، بۇ ھەقتە بەزى تەپسىلىي دوكلاتلار ئىلگىرى مەتبۇئاتلاردا تونۇشتۇرۇلغان). پايدىلىنىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك خەرىتە، فوتو سۈرەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى قوشۇمچە قىلدىم. بۇ ئەسەردە، ئومۇمەن ھازىر قولىمىزدا بار نەق ماتېرىياللار ئۇستىدە تونۇشتۇرۇش، تەھلىل،

مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇلپى پەلەت يۈرلىمە
مىز ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىنىڭ بىر قىسمى
دەپىشكىلا بولىدۇ.

سەۋىيەم چەكلىك بولغاچقا، خاتالىقلاردىن خالىي
بولۇشۇم قىيىن، كەسپداشلارنىڭ تۈزىتىشىگە، تولۇقلىشىغا
موھتاجمەن.

مۇندەرىجە

ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرى 1
كونا تاش قوراللار (پالېئولىت) دەۋرى 1
يېڭى تاش قوراللار (نېئولىت) دەۋرى 4
ئالتاي مەدەنىيىتى 9
تىيانشان مەدەنىيىتى 12
تارىم مەدەنىيىتى 41
ئىپتىدائىي ئىشتىقاد ۋە ئىپتىدائىي سەنئەت 78
ئىپتىدائىي ئىشتىقاد 78
ئىپتىدائىي سەنئەت 87
شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار 110
چارۋىچىلىق ۋە چارۋىچىلىق تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار 111
دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار 128
قىيا تاش رەسىملىرى 159
كۆچمەي قىيا تاش رەسىملىرى 159
پەنجىرتاغ قىيا تاش رەسىملىرى 160
توغراق بۇلاق قىيا تاش رەسىملىرى 196
قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ دەۋرى، مەدەنىيىتى ئىگىلىرى ۋە تارىخىي باغلىنىشلىرى ھەققىدىكى قاراشلار ... 204

فصل ژادىسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 211
ئاق تۆپە قەدىمكى ئىزى 217
چوڭ تېپتىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر، قەدىمكى مىس كان ئىزى ۋە ئۇلاردىن تېپىلغان يادىكارلىقلار 219
نۇراساي جىلغىسىدىكى قەدىمكى مىس كان ئىزى ... 232
تاش ھەيكەل (بالبال)، سىنتاش ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تاش پاسىلىق قەبرىلەر 235
قەدىمكى قىياتاش رەسىملىرى 250
قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى چېكىلگەن قەبرە تېشى 253
ئالمالىق قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدىن تېپىلغان نېستۇرىيان دىنىي يادىكارلىقلىرى 256
غۇلجا ناھىيىسىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى 262
قەدىمكى شەھەر ئالمالىق 264
تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى 274
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلانغان جايى — ئۇلاستاي 283
خانتەڭرى باغرىدىكى خاتىرە تاش 284
ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا ئىشلەتكەن يېزىقلىرى 292
ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى 292
ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلىشى 319
قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ... 328
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار 333
قاراخانىلار سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى نادىر ئۇلگىلەر 346

ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرى

كونا تاش قوراللار (پالېئولىت) دەۋرى

ئىپتىدائىي جەمئىيەت ــ ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەڭ ئۇزاق داۋام قىلغان باسقۇچ. ھازىرقى زامان پەن تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخى 2 ــ 3 مىليون يىلدەك ۋاقىتنى بېسىپ ئۆتكەن.

ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدە، ئىنسانلارنىڭ ئاساسلىق ئەمگىكى تاش قورال ياساشتىن باشلانغانىدى. ئۇ چاغلاردا ئىنسانلار توپ ــ توپ بولۇشۇپ، ئەمگەك ۋە ھەربىكەت قىلىشاتتى. ئۇلار ئىپتىدائىي ئوۋچىلىقتىن قولغا كەلتۈرگەن غەنىيمەتلىرىنى تەڭ تەقسىم قىلىشاتتى؛ نىكاھلىنىش شەكلى ــ ئىپتىدائىي توپ نىكاھلىنىش بولۇپ، كېيىنكى باسقۇچلارغا كەلگەندە قانداش ئائىلىگە، يەنى بوغۇنلار بويىچە ئايرىلىدىغان نىكاھ مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىدىغان ئائىلىگە قەدەم باسقانىدى. ئەمگەك ئادەمنى تەدرىجىي تاكامۇللاشتۇردى. ئىنسانلار ئوتنى تاپتى ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى بىلدى. ئوتنىڭ تېپىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى چوڭ سەكرەش بولۇش بىلەن بىللە، ئاخىرقى ھېسابتا ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇشى ئۈچۈنمۇ ئەڭ مۇھىم قورال بولغانىدى.

ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە تا يېقىنقى يىللارغىچە كونا

تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرى تېپىلمىغانىدى.
1980 - يىلدىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە، پامىر ئېتەكلىرىدىن كونا تاش قورالىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا تەۋە بولغان قەدىمكى ئىز تېپىلدى. بۇ ئىزلار تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يەنى دېڭىز يۈزىدىن 3700 مېتر ئېگىزلىكتىكى تىزناپ يېزىسى جىرغال مەھەللىسى تەۋەسىدە تېپىلدى.

ئەسلىدە، تاشقورغاندىكى تىزناپ دەرياسىنىڭ قىرغاق لىرىدا كۆچمە جەنسلاردىن ھاسىل بولغان بالداقلىق ئېگىزلىك شەكىللەنگەن. قەدىمكى ئىز دەل ئاشۇ ئېگىزلىكنىڭ ئۈچىنچى بالداق ئېگىزلىكىدىكى تىك يارنىڭ قېتىدىن تېپىلغان (ھازىرقى دەريا قېتىدىن ئون مېتر ئېگىزلىكتە)، بۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي پاراللېلنىڭ N37°31′، شەرقىي مېرىدىئانىنىڭ E75°23′ — 24″ بۆلەكلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئىزدىن كۆيگەن قىزىل توپا (ئوت) قاتلىمى، 6 مېتر چوڭقۇرلۇقتىن قەدىمكى ئىنسانلار ياققان ئوتتا كۆيگەن نەرسىلەرنىڭ كۈلى، چالا كۆيگەن ياغاچ ۋە سۆڭەكلەر تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قەدىمكى ئىنسانلار چوقۇپ ياسىغان تاش قورال، تاش پاپراقلار تېپىلغان بولۇپ، بۇ نىڭ كۆرتىس تاشلاردىن ياسالغان قورال ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

1981 - يىلى 8 - ئايدا، ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ بوغاز دەرياسى قىرغىقىدىكى مەلۇم جايدا قۇرۇلۇش ئورنىنى تۈزەلەش جەريانىدا ئىپتىدائىي ئادەم باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسىملىرى، يەنى ماڭلاي سۆڭەك، چېكە سۆڭىكى، چوققا سۆڭىكى، كېپىنەك سۆڭىكىدىن ئىبارەت تۆت پارچە

تاشقا ئايلانغان جىسىم تېپىلغان. 1983 - يىلى 7 - ئايدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، بېيجىڭ تەبىئەت مۇزېيى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە ئىدا-رىسى يەر قاتلاملىرىنى تەكشۈرۈش ئېتىزىدىكى ئىلمىي خا-دىملار بىرلىكتە بۇ جايىنى فايتا تەكشۈرۈپ، يەنە ئۇچ پارچە (سول تەرەپ چىكە سۆڭىكى، قولاق ئاستى سۆڭىكى قاتارلىق) تاشقا ئايلانغان جىسىمنى تاپقان. بۇنىڭ بىلەن ئېپتىدائىي ئادەم باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسىمنىڭ كەم قىس-مى تولۇقلانغان. ئېپتىدائىي ئادەم باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمى ئاتۇش ناھىيىسى تەۋەسىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «ئاتۇش ئادىمى» دەپ نام بېرىلگەن.

«ئاتۇش ئادىمى» باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمى ئاپتونوم رايونىمىزدا تۇنجى قېتىم تېپىلغان ئېپتىدا-ئىي ئادەملەرنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ شەكىل خۇسۇسىيىتى ۋە تاشقا ئايلىنىش دەرىجىسى، يەر قاتلىمى ئانالىزلىرىغا قارىغاندا، ئۇ — كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ۋە يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا تەئەللۇق بولۇپ، 18 ياشلىق ئەرنىڭ باش سۆڭىكى ئىكەن. ئۇنىڭ تەخمىنەن دەۋرى بۇنىڭدىن 10 — 30 مىڭ يىللار ئىلگىرى، دەپ پە-رەز قىلىنماقتا. «ئاتۇش ئادىمى»نىڭ تېپىلىشى يىراق قە-دىمكى زامانلاردا ئاتۇشتا ياشىغان ئېپتىدائىي ئادەملەرنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشى ئالاھىدىلىكى، بەدەن قۇرۇلۇشى تەرەققىياتى ئۇستىدىكى تەتقىقات ئىشلىرىدا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ يەنە يۇرتىمىزنىڭ كونا تاش قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتى ھەققىدە تېخىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىش، يۇرتىمىزدا ياشىغان ئېپتى-دائىي ئادەملەر توپلىرىنىڭ تارالغان دائىرىسىنى ئېنىقلاش، جۈملە-دىن ئېپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدىكى جۇغراپىيىلىك ئەھۋال

لارنى تەتقىق قىلىش قاتارلىق بىرمۇنچە مۇھىم ئىلمىي مەسىلىلەردە بەزنى ئىنتايىن مۇھىم يېڭ ئۇچى بىلەن تەمىنلىدى.

ئاتۇش ناھىيىسىدىكى بوغاز دەريالسىنىڭ شەرقىي قىر-غىقىدا ئەسلىمە ئۇچ بالداقلىق ئېگىزلىك بولۇپ، «ئاتۇش ئادىمى» باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان پارچىلىرى تېپىلغان ئورۇننىڭ كەسمىسى يەتتە قەۋەت ئىكەن. باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان پارچىلىرى ئۇنىڭ 6 - قەۋىتىدە ساقلىنىپ قالغان. «ئاتۇش ئادىمى» تېپىلغان جايىنىڭ جۇغ-راپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان E75°05′، شىمالىي پاراللېل 45′ — 44′ N39° قا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئورۇن-دىن يەنە قەدىمكى ھايۋان (ھايۋان نامى تېخى ئېنىق ئەمەس) نەچچە 40 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر پارچە تاغاق سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمى تېپىلغان. بۇ ئورۇن ھا-زىرچە تېخى رەسمىي قېزىپ تەكشۈرۈلمىدى.

يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان تاشقورغاندىكى جىرغال قەدىم-كى ئىزى بىلەن «ئاتۇش ئادىمى» باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمى قاتارلىقلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان بىر بۆلۈك قىممەتلىك ماددىي پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېڭى تاش قوراللار (نېئولىت) دەۋرى

ماتېرىئارخاللىق، پاتېرىئارخاللىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيە-تى كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا ۋە يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئاپتونوم رايو-نىمىز تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان نەچچە ئون يىللىق ئارخېئو-لوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر بۇ دەۋرلەردە تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي، شەرقىي ۋە جەنۇ-

بىي ئېتەكلىرى، ئالتاي تاغلىرى، قاراقۇرۇم (كوئېنلۇن) ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرى، بىپايان تەكشىلىكلەر ۋە دەريا ۋادىلىرى. تارىم ۋادىسى، تۇرپان ۋادىسى، يارىش تۇزلەڭلىكى* (جۇڭغارىيە ۋادىسى) ۋە ئىلى ۋادىلىرىدا نۇرغۇنلىغان ئۇرۇقداش قەبىلىلەرنىڭ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان بولۇپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ ئۆزىگە مۇناسىپ ھالدا خېلى راۋاجلانغان. ئۇ دەۋرلەردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دېھقانچىلىق بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاساس، چارۋىچىلىق ۋە باشقىلار قوشۇمچە ئورۇندا تۇرغان بولسا، شىمالىي ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى تاغلىق رايونلاردا چارۋىچىلىق بىلەن ئوۋچىلىق، دەريا ۋادىلىرى ۋە مۇنبەت تۇزلەڭلىكلەردە دېھقانچىلىق بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان.

ھازىرغىچە قېزىۋېلىنغان ئاسارئەتىقە، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، يېڭى تاش قوراللار (ۋە سېپتا تاش قوراللار) دەۋرىدە دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق يۇرتىمىزدا مۇھىم ئىقتىسادىي ئورۇن تۇتقان.

تەخمىنەن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدىن تاكى بۇنىڭدىن 8 — 10 مىڭ يىللار بۇرۇنقى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگىچە بولغان بۇ يىراق قەدىمكى زاماندا، ئەجدادلىرىمىز چوقۇش - يونۇش ئۇسۇلى بىلەن قوپال، يىرىك تاش قوراللارنى ياساپ ئىشلىتىشتىن تەرەققىي

---

* قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدا پۈتۈلگەن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا ھازىرقى جۇڭغارىيە ۋادىسى «يارىش يازىق» يەنى يارىش تۇزلەڭلىكى دېيىلگەن.

قىلىپ، كۆپ مىقداردا سېپتا سىلىق، ئېچىل تاش قورال لارنى ياساپ ئىشلىتىلدىغان بولغان. بۇ تەرەققىيات يالغۇز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىنمۇ زور دەرىجىدە كېڭەيتكەن. ئەجدادلىرىمىز ھەر خىل سىلىق تاش قوراللىرىغا ئۆتكۈر بىس چىقىرىپ (تاش پىچاق، تاش باشاق، يەنى ئوق ئۇچى، ھەر خىل ئۇچلۇق قوراللار)، تۆشۈك تېشىپ، ئۇلارغا ياغاچ ۋە سۆڭەكتىن دەستە (ساپ) بېكىتىپ، ھەر خىل ھايۋانات — ئوچار قۇشلارنى ئوۋلىغان، بېلىق تۇتقان. ئۇلار تۇرلۈك قىرىش، يونۇش، كېسىش قوراللىرىنى ياساپ، ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ گۆشى، يۇڭ ـ تېرىلىرىنى بىر تەرەپ قىلغان. ئىپتىدائىي كەنت ۋە بوستانلىقلاردا ياشىغان ئەجدادلار سۇركەپ ياسالغان چوڭ تىپتىكى تاش قوراللار — تاش پىچاق، تاش ئورغاق، يارغۇنچاق، تاش كەتمەن، تاش ئوتىغوچ، تاش پالتا، ھاۋانچا تېشى (يانچىش قورالى)، تاش بازغان قاتارلىقلارنى ياساپ ئىشلەتكەن. بەزى ئىپتىدائىي كەنتلەردىن تېپىلغان ياغاچتىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە سۆڭەك، ياغاچ ۋە تاش جىنسلاردىن ياسالغان ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرى (ھەر خىل مارجان، ئاسقۇ، يېڭنە، بېگىز، تارغاق قاتارلىقلار)؛ ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، تېرىق (سۆك)، چۈجگۈن (قىياق)، ئارپا قاتارلىقلار؛ دورا ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرى، ئۇنىڭدىن باشقا زىغىر، ياۋا كەندىر (لوپىتۇر كەندىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىق ماددىي بۇيۇملار يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيەسىنى ئۆگىنىشىمىزدىكى ئاساسلار بىلەن تولۇقلىماقتا. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، سىلىق تاش قوراللار مەدەنىيىتىگە ئائىت بەزى قەدىمكى ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان يوپۇرماق شەكىلدە ياسالغان تاشقا باشاق ۋە تاش نەيزىلەر ئۆتكۈر قورال بولۇپلا قالماستىن،

بەلكى ئۇلارنىڭ سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن بىللىق تەڭگىسى ھا-
لىتىگە كەلتۈرۈلگەن نەپىس كۆرۈنۈشى بىر خىل ساددا تەبە-
ئىي گۈزەللىكنى نامايان قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ نەرسىلەر بىر خىل
ئىپتىدائىي ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن،
يىراق قەدىمكى زامانىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئار-
قىلىق ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت تارىخىنىڭ
مۇقەددەسىنى يازغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىدا،
سىپتا تاش قوراللار ۋە سۈركەپ ياسالغان چوڭ تىپتىكى ئىش-
لەپچىقىرىش قوراللىرى بىلەن بىللىلە، رەڭدار ساپاللار ۋە
برونزا بۇيۇملارمۇ مەيدانغا كەلدى. ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئار-
قىسىدا، سۈركەپ ياسالغان سىپتا تاش قوراللار بىلەن برونزا
قوراللارنى بىللە ئىشلەتكەن برونزا قوراللار دەۋرى باشلاندى.
شۇنىڭ بىلەن بىللە جەمئىيەت تەرەققىياتى تەدرىجىي قۇللۇق
جەمئىيەت دەۋرىگە قەدەم قويدى.

ھازىرغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسى-
دىكى ھەرقايسى جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك
تەكشۈرۈشلەردە، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ خۇسۇسىيەت-
لىرى ساقلانغان قەدىمكى ئىپتىدائىي كەنت ئىزلىرى، قەدىمكى
تۇرالغۇ جاي ئىزلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقلار نەچچە
يۈز ئورۇندا تېپىلدى ۋە داۋاملىق تېپىلىۋاتىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىز ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جاي-
لاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيە دائىرىسىنىڭ كەڭ بولۇشى،
مۇرەككەپ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ۋە ئەجدادلىرىمىز ياراتـ
قان مەدەنىيەتلەر بىلەن قوشنا جايلاردىكى ھەر خىل قەدىمكى
مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى، يىراق قەدىمكى
زامانىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتنىك تەركىبىنىڭ ھەر-
خىل بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن

مۇشۇ ئامىللارنىڭ تەرەققىياتى قوشنا ئەللەر بىلەن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئالماشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەنلىكتىن، ئەجدادلىرىمىز ئۆز يېرىدە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە خىلمۇ خىل ۋە رەڭگارەڭ مەدەنىيەتلەرنى يارىتالىغانىدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى بۇ ئىشلارنى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ 41 - ۋە 44 - پارالىللار ئارىلىقىدىكى كەڭ بەلباغقا، بولۇپمۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزىي قىسمىغا كۆپرەك جايلاشقانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. بۇ بەلباغدا شەرقتىن غەربكە قاراپ سانىغاندا ئاراتۈرك، قۇمۇل، بارىكۆل، مورى، پىچان، تۇرپان، توقسۇن، ئالغۇي، ئۈرۈمچى، قارا شەھەر، ئىلى، موڭغۇلكۈرە قاتارلىق جايلار بار. جەنۇبتا خوتەن، ئەڭ غەربتە بولسا قەشقەر ۋە تاشقورغانلار بار. بۇ جايلاردىن تېپىلغان ۋە قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاددىي، ئورتاق ۋە ئومۇمىي بەلگىلىرى بويىچە تۆت چوڭ تۈركۈمگە ئايرىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئۇششاق تاش قوراللار (مىكرولىت) نىڭ بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ھازىر قولىمىزدا بار ماتېرىياللارغا ئاساسەن يەكۈنلىگەندە، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى ئۇششاق تاش قوراللارنى ئىشلەتكەن ئەجدادلىرىمىز ياشىغان تۈرالغۇ جاي ئىزلىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىن غەربىي جەنۇبىغىچە سوزۇلغان كەڭ بەلباغقا تارالغان.

ئىككىنچى، ھەر خىل گۈل - تەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن رەڭدار ساپاللار كۆپ ئۇچرايدىغان قەدىمكى تۈرالغۇ ئىزلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شەرقىي ۋە مەركىزىي رايونلىرىغا جايلاشقان.

ئۇچىنچى، بىر قەدەر چوڭراق، سىپتا ۋە سۇركەپ ـ سىـ لىقلاپ ئىشلەنگەن تاش قوراللار. ھازىرغىچە بۇ خىل ئارخېـ ئولوگىيىلىك مەدەنىيەتكە دائىر ئىزلار ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى يەرلەردىن كۆپرەك بايقالدى.

تۆتىنچى، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 — 4000 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتتىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى Ⅵ — Ⅴ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىگىچە بولغان ۋاقىتتىكى سىلىق ـ سىپتا تاش قوراللار بىلەن برونزا قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋر، يەنى برونزا مەدەنىيىتى دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بۇ خىل مەدەنىيەت دەۋرىگە تەئەللۇق ھەر خىل قىممەتلىك برونزا بۇيۇملار داۋاملىق تېپىلماقتا.

ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئو-لوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە ھازىرغىچە ئېنىقلانغان، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ساقلانغان قەدىمكى ئىپتىدائىي كەنت ۋە تۇرالغۇ جاي ئىز-لىرى، قەدىمكى قەبرىستانلىقلار ھەمدە بۇ جايلاردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يەنە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت رايونىغا ۋە بىرمۇنچە تارماق بۆلەكـ لەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئالتاي مەدەنىيىتى

ئالتاي تاغلىرى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. شىمالدىن غەربكە، ئاندىن جەنۇبتىن شەرققە سوزۇلغان. غولى موڭغۇلىيە تەۋەـ سىدە بولۇپ، مەملىكىتىمىز تەۋەسىدىكى قىسمى ئوتتۇرا قىسـ مىنىڭ جەنۇبىي باغرىغا توغرا كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 500 كىلو-مېتر ئۆچۈرىسىدە. ئالتاي تاغلىرى ئاساسەن ئۇزۇك پارچىلار-

نىڭ ھەرىكىتى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇنىڭدا تۇزۇلۇش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى بىلەن پەلەمپەي شەكىللىك ئۇزۇك تاغ يېرى ھاسىل بولغان. دۆلتىمىز چېگرىسىدىكى تاغ قىرىدىن ئېرتىش دەريا سى ۋادىسىغىچە ئۇچ - تۆت پەلەمپەي بار. تاغ غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا بارا - بارا پەسلەپ بارىدۇ. تاغ ئالدىدىكى تۇزلەڭلىك شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا قىيسايغان، تاغ قىرىنىڭ ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتردىن يەتمەيدۇ. ئەڭ ئېگىز «دوستلۇق چوققىسى» دېڭىز يۈزىدىن 4374 مېتر ئېگىز.

ئالتاي تاغلىرى گۈزەل ۋە ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتقا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ناھايىتى قەدىمىي، مول مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن تولغان. ئەجدادلىرىمىز ئۇ يەردە ياشاپ، ئاۋۇپ، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت نەمۇنىلىرىنى ياراتقان، لېكىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئالتاي تەۋەسىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر سىستېمىلىق، ئەتراپلىق ئىشلەنمىدى.* شۇڭا، تۆۋەندە «ئالتاي مەدەنىيىتى» نىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىنىڭ يورۇتۇپ بېرىدىغان قەدىمكى ئىز، قەدىمكى قەبرە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھازىر قولىمىزدا بار، تەكشۈرۈلگەن ئاز بىر قىسىم ماتېرىياللار بويىچىلا تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلدى. «ئالتاي مەدەنىيىتى»گە مەنسۇپ يەنە نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت ئىزلىرى‌ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇنىڭدىن كېيىن تېپىلغۇسى.

---

* 1987 - يىلدىن باشلاپ ئالتاي رايونىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى قايتىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئالتاي ۋىلايىتى تەۋەسىدىن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە ئائىت ئىزلار ۋە سىپتا ئىشلەنگەن تاش قوراللار تېپىلدى.

1) چېمىرشېك قەدىمگى قەبرىلىرى

ئالتاي شەھىرىنىڭ چېمىرشېك دېگەن جايىدىن بىر قەدەر يالدۇرقى دەۋرگە مەنسۇپ بىر تۈركۈم تاش تاۋۇتلۇق لەھەت (قەبرە) لەر تېپىلدى. بۇ تاش تاۋۇتلار تەبىئىي چوڭ ياپىلاق تاشلاردىن چاسا شەكىلدە ياكى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە ياسالغان. تاش تاۋۇتلارنىڭ ئۈستىگە چوڭ ياپىلاق تاش يېپىلغان بولۇپ، قەبرىنىڭ ئاستىغا تاش ياتقۇزۇلمىغان. بەزى قەبرىلەرگە بىرنەچچە، بەزىلىرىگە 20 گە يېقىن مېيىت دەپنە قىلىنغان. ئادەتتە، بەزى قەبرىلەر ئائىلە، ئۇرۇق لار بويىچە ئايرىۋېتىلگەن بولسا، بەزى قەبرىلەر يالغۇز ئورۇنلاشتۇرۇلغان. قەبرە ئالدىغا سىنتاش ياكى سىنتاشقا ئوخشايدىغان ئېگىز تاشلار تىكلەنگەن. بۇ قەبرىلەردىن چىققان يادىكارلىقلار ئىچىدە سىلىق قىلىپ ئىشلەنگەن پوپۇرماق شەكىللىك ئۇچ قىرلىق تاش باشاق (ئوق) لار، تاش ئايىغ (قاچا)، قوشماق تاش قەدەھ، تاش ھاۋانچا، تاش قېلىپ ۋە ھەر خىل زىيتۇن شەكىللىك ساپال قاچا، كىچىك بىرونزا پىچاق، بىرونزا نەيزە، بىرونزا كۆرگۈ، بىرونزا باشاق، سۆڭەك ئوق ئۇچى قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى تاش ئوقلار لوپنۇر رايونىدىن تېپىلغان تاش ئوقلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تاش ئايىغ، قوشماق تاش قەدەھ، زىيتۇن شەكىللىك ساپال قاچا قاتارلىقلار بىر قەدەر ئالاھىدە ياسالغان بولۇپ، ئۇلار سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى مىنۇنىسكىغا يېقىن قاراسۇق دەريا‌سى بويلىرىدىن تېپىلغان «قاراسۇق مەدەنىيىتى» يادىكارلىقلىرىغا تولىمۇ ئوخشايدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى قاراسۇق مەدەنىيىتىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 4000 — 5000 يىللارغا تەئەللۇق دەپ قارىماقتا.

2) تاغبالى تاس (تامغلىق تاش) غارىغا سىزىلغان رەسىملەر

كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى تاغبالى تاس غارىغا بىر خىل تەبىئىي قىزغۇچ مېنېرال بويىقتا رەسىملەر سىزىلغان. رەسىملەرنىڭ ئۇستى قىسمىغا ئوخشاش مەركەزلىك ئىككى يۇمىلاق نەرسە، يېنىغا بۇلۇتقا ئوخشاپ كېتىدىغان شەكىل سىزىلغان. تۆۋەن تەرىپىگە بېشىغا پەي قىستۇرۇلغان قالپاق كىيگەن، پېشانىسىدە بىر مۇنچە قىسقا تورۇقلىرى بار ئادەم رەسىمى سىزىلغان، ئۇنىڭ يۇز ـ كۆزلىرى، قاشلىرى، ئاغزى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ (بۇ خىلدىكىلىرى ئىچكى موڭغۇلدىكى چۇغاي تاغلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى ئارىسىدە مۇ ئۇچرايدۇ). تاغبالى تاس غارىدىكى رەسىملەر يېڭى تاش قورالالار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچلىرىغا ئائىت غار رەسىملىرى بولۇشى مۇمكىن.

تېيانشان مەدەنىيىتى

تېيانشان تاغ تىزمىسى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 2500 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 250 — 300 كىلومېتر، ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1700 كىلومېتر، ئومۇمىي كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. تېيانشان تاغلىرى ئاپتونوم رايونىمىزنى قاپ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن بولۇپ، خۇددى ئىككى قانىتىنى كېرىپ تۇرغان قىران بۇركۇتكە ئوخشايدۇ. ئۇ ئۇچ قاتار قاتلام تاغدىن ۋە ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن ئويمانلىقتىن تەركىب تاپقان. تاغ قىرلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4000 مېتىردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭدا ئېگىز چوققىلاردىن تۆمۈر چوقىسى (7453·3 مېتر)، خانتەڭرى

ری چوقـقسی (6995 مېتـر)، بوغدا چوققسی (5445 مېتر) بار. تىيانـشان تاغلىرى ئېلىمىز بويىچە مۇزلۇق كۆلىمى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ھازىر 6986 جايدا چوڭ - كىچىك مۇزلۇق بار. قاتـار كـەتكەن تاغ تىزمـلىرى چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشمـايدىغان بىر قاتار ئويمانلىق ۋە جىلغىلار- نى، مەسىلەن، باي، قاراشەھەر، قۇمۇل ۋە يۇلـتۇزغا ئوخشاش ئويمانلىقلارنى، ئىلى، ئۇچتۇرپانغا ئوخشاش جىلغىلارنى ھاسىل قىلغان. ئۇنـىڭدىن باشـقا. بۇ خاسـىيەتلىك تاغ تىزمـسىدا ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانـلار، ئوزۇقلۇقى مول ھەر خىل ياۋا مېۋىلەر، ئېسىل دورا ئـۆسۈملۈكـلىرى، ياۋا كـۆكـتات، ياۋا زىرائەتلەر ناھايىتى مول بولغاندىن تاشـقىرى، يەنە كۆلىمى ناھايىتى كەڭ ئورمان، ئورمان بەلباغلىرى، پايانسىز يايلاقلار بار. تىيانشان تىزمىسىدىن ھاسـىل بولغان يۇزلەرچە دەريا - ئېقىن، تارماق - تارامـلار تـىيانـشان باغرىدىكى ۋادىـلارغا قاراپ ئاقىدۇ. تىيانشان تاغلىرى ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئەۋزەل، تەبىئي شارائىـتى بىلەن جانلىقـلارنى، جۈملىدىن ئىپتىدائىي ئىنسـانلارنى تەمىن ئەتكەن. شۇڭا، يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۇ ئانا تاغنى «تەڭرىتاغ» دەپ ئاتىغان ۋە بۇ تاغـنى ئۆزىـنىڭ بۆشۈكى قـىلىپ، بۇ يەردە ياشاپ ئاۋۇغان ھەمدەئۆزىگە خاس «تىيانشان مەدەنىيىتى» نى ياراتقان. ھازىرغىچە تېپىلغان (ۋە تېپىلىۋاتقان) ئارخېئولوگـ يىلىك ماتېرىيالـلارغا ئاساسلانغاندا، ئاپتونوم رايونىمىز تەۋە- سىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ئىچىدە «تىيانشان مەدە- نىيىتى» گە مەنسۇپ قەدىمىي ئىزلار دائىرىسى كەڭ، سانى كۆپ، دەۋرى ئۇزاق، تۈرى ھەر خىل، يادىكارلـىقلىرى ئۆزگـىچە ۋە رەڭگـارەڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھېسابلىنىدۇ.

«تىيانشان مەدەنىيىتى» نىڭ تارماق، بۆلەكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) قۇمۇل — بارىكۆل تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) باربكۆلدىكى نەنۇمەن (؟) قەبرىستانلىقى؛

(2) باربكۆل تاش ئادەم يېزىسىدىكى قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەر؛

(3) ئاراتۇركستىكى كارساك قەدىمكى ئىزى، باغچىلار، ئاداق قەدىمكى قەبرىلىرى؛

(4) قۇمۇلدىكى قارا دۆڭ قەدىمكى ئىزى ۋە قارا دۆڭە قەبرىگاھلىقى، تاشار قەدىمكى قەبرىلىرى؛

(5) قۇمۇل يانبۇلاقتىكى قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەر؛

(6) قۇمۇل لاپچۇق قەدىمكى ئىزى، لاپچۇق قەدىمكى قەبرىلىرى؛

(7) قۇمۇل يامانسۇ قەدىمكى ئىزى؛

(8) يەتتە قۇدۇق قەدىمكى ئىزى؛

(9) قۇمۇل قىزىل چوقىقا (ئۇباۋ) قەدىمكى ئىزى ۋە قەدىمكى قەبرىلەر.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بەزى قەدىمكى ئىزلاردا سېپىلى تۇپا بىلەن خاكداپ ياسالغان تۆت چاسا كىچىك قەلئەلەر بار. سېپىل ئىچىدە ئۆي ۋە زىندانلارنىڭ ئىزلىرى بار، بۇ جايدىن تېپىلغان رەڭدار ساپاللار بىلەن ھەر خىل تاش قوراللار بۇ دائىرىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغانلىرىغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، باربكۆل ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 6 كىلومېتر يىراقلىقتا كۆلىمى 20 × 30 مېتر كېلىدىغان قەدىمكى تاش دۆڭە بار. بۇ ئورۇن قەزىپ تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسلىدە تاش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇ خىل ئىمارەت ئېزلىرى بۇنىڭدىن بۇرۇن موڭغۇلكۇرە، ئارا تۈرك ناھىيىلىرىنىڭ تاغلىق جايلىرىدىمۇ تېپىلغانىدى.

بۇ قەدىمكى تاش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتنىڭ تاشتىن ياسالغان تاملىرىنىڭ ئېگىزلىكى 2 مېتر. قېلىنلىقى 3 مېترچە كېلىدۇ. بۇ ئىمارەت دائىرىسىدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىچكىرى - تاشقىرى قىلىپ سېلىنغان، ئىشىكلىرى شەرققە قارايدۇ. تېگىدە ياغاچ تۈۋرۈك ئىزلىرى بار. ئۆيلەرگە ئىشلىتىلگەن تاشلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتە تۆت - بەش ئەر كىشى ئاران يۆتكىيەلەيدىغان چوڭ تاشلار بولۇپ، ئۇنىڭ يان تەرىپى پۈتۈنلەي ئۆز زامانىسىدىكى تاشچىلار تەرىپىدىن ياسىلىپ سىيلىقلانغان. بۇ خارابىدىن چوڭ تېپتىكى پۈتلۈق قوش قۇلاقلىق ساپال قاچىلار، بىرونزا ئۇچكە، بىرونزا پالتا، بىرونزا قازان، بىرونزا پىچاق، بىرونزا ئوچكە، بىرونزا پالتا، قوش قۇلاقلىق ساپال قاچىلار، رەڭدار ساپال قاچىلار، چوڭ بىلەي، سالغاتاش، يارغۇنچاق، ئادەم ئىسكىلىتلىرى ۋە ئات، كالا، قوي سۆڭەكلىرى، كۆيگەن ئارپا دانلىرى قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلغان. بۇ ئورۇندىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C14) ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا، ئۇنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3280 يىللار ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

قەدىمكى قەبرىلەردىن ئالاھىدە ھېسابلانغانلىرى باركۆل ناھىيىسىدىكى نەنۇەن قەدىمكى قەبرىلىرى بولۇپ، بۇ قەبرىلەر تار ۋە تىك شەكىللىك قىلىپ قېزىلغاندىن كېيىن ئىچىگە پۈملاق ياغاچلاردىن كېشەك ياسالغان، بەزى قەبرىلەردە بۇ خىل ياغاچ قۇرۇلما ئىككى قەۋەت بولۇپ، خۇددى ئۆيگە ئوخشايدۇ. ئار سانديكى قەبرىلەرگە ئىككى مېيىت دەپنە قىلىنغاندىن تاشقىرى، كۆپىنچە قەبرىلەرگە بىردىن مېيىت دەپنە قىلىنغان. ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئىچىدە ھەر خىل رەڭلىك ساپال قاچىلار ۋە ھەر خىل بىرونزا بۇيۇملار كۆپرەك ئۇچرايدۇ. قىزىل، قوڭۇر رەڭلىك ساپاللار ئىچىدە قوش قۇلاقلىق، تۆت قۇلاقلىق كومزەكلەر، بىر قۇلاقلىق كوزا ۋە بىر قۇلاق

لىق قەدەملەر ئۆزگىچە بولۇپ، ئۇلارغا تەتۇر ئۇچ بۇرجەكلىك، قىيىپاش يوللۇق، تورسىمان ۋە دۆڭگىلەك چېكىتلىك. كرېست (+) شەكىللىك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. برونزا بۇيۇملاردىن كىچىك برونزا پىچاق، برونزا ھالقا، برونزا بىگىز، برونزا توپچا (تۇغمە)، برونزا باشاق قاتارلىقلار بار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بۇ قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن كىچىك سوغا، ياغاچ قوشۇق، ياغاچ ئاياغ، ياغاچتىن ياسالغان ساپان قاتارلىق بۇيۇملار؛ سۆڭەك بۇيۇملاردىن: سۆڭەكتىن ياسالغان بىگىز، مارجان قاتارلىقلار ھەمدە تېرىق نېنى، ئارپا باشقى، بۇغداي دېنى قاتارلىقلار تېپىلغان.

قۇمۇلدىكى قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقى تېخىمۇ ئالاھىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرچە ئېنىقلانغان كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. بۇ جايدىكى قەبرىلەر تىك ۋە تار قىلىپ قېزىلغاندىن كېيىن، ئومۇمەن ھەر بىر قەبرىگە بىردىن مېيىت دەپنە قىلىنغان. ئاخىرەتلىكلەردىن مېيىتكە كىيدۈرۈلگەن تېرە (ئاشلانغان) ۋە يۈك توقۇلما كىيىم ـ كېچەكلەر كىشىنىڭ دىققىتىنى بەك جەلپ قىلىدۇ. مەسىلەن، بەزى مېيىتلارغا رەڭدار يۈك توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن يۇمىلاق ياقىلىق ئۇزۇن تون، ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن تېرە شالۋۇر، ئۇزۇن قونچلۇق كۆن ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن. يۈك توقۇلمىلارغا ھەر خىل رەڭدىكى جۇلالىق يۈك يىپلار بىلەن گۈل نۇسخىلىرى چىقىرىلغان. قىزىل، قوڭۇر ۋە قارا رەڭلىك يۈك يىپلار ئار-قىلىق چوك ـ كىچىك كاتەكچىلەر، كەك ـ تار يوللۇق سىزىق چىلار كۆركەم قىلىپ توقۇلغان. يۈك يىپلاردا ئىشلەنگەن يەنە بىر پارچە كەشتىنىڭ تېگى قىزىل، كەشتىسى سېرىق بولۇپ، ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئۇچ بۇرجەك گۈل نۇسخىسى كەشتىلەنگەن. بۇ قەبرىلەردىن يەنە ياغاچ، تاش، ساپال بۇيۇملار ۋە بىر قىسىم برونزا بۇيۇملارمۇ تېپىلغان. قۇرغاق ھاۋا سەۋەبىدىن

بۇ ئەدەبىي قەھرىمانلارغا كۆمۈلگەن جەسەتلەر چىرىمەيدۇ، قۇرۇپ قېتىپ قالغان. ئۇلارنىڭ كۆزلىرى يوغان ۋە چوڭقۇر، بۇرنى قاڭشارلىق، چاچلىرى سارغۇچ، بۇدۇر، بەزى ئايال (جەسەت) لارنىڭ بەلگە چۈشىدىغان ئۆرمە، چاچلىرى بار. ھازىرقى قۇرۇپ قېتىپ قالغان سىياقىدىن ئۇلارنىڭ ئەينى زاماندا تەقى - تۇرقى جايىدا، ئۆڭ - چىرايى قاملاشقان ئادەملەر ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ.

بۇ جايدىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىلەرنىڭ كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق قىلىنغان تەجرىبە يەكۈنى ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇ جايدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن 3200 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

قارا دۆۋىدىكى بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار ئەينى زاماندا بۇ جايدا خېلى تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنىڭ بولغانلىقىنى، جۈملىدىن مەلۇم سەۋىيىدىكى قول ھۈنەر، يۇڭ توقۇمىچىلىق تېخنىكىسىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

1986 - يىلى 4 - ، 5 - ئايلاردا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى قۇمۇل ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن 70 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 76 قەبرىنى قېزىپ تەكشۈردى. بۇ قەبرىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسەن تۆت چاسا، تىك، قىسمەنلىرى سوزۇنچاق بولۇپ، ئاساسەن بىردىن مېيىت دەپنە قىلىنغان. قېزىۋېلىنغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن 122 دانە ساپال قاچا ئىچىدە ھەر خىل رەڭدار ساپاللار 43 دانە بولۇپ، ئۇلارغا قىمزىل رەڭ بېرىلگەندىن كېيىن قارا رەڭدە تۈز، تىك، دولقۇنسىمان، ئۇچ بۇرجەك، تەتۈر ئۇچ بۇرجەكلىك گۈل نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. ئومۇمەن، بۇ رەڭلىك ساپاللار ئىچىدە دەستىلىك، قوش قۇلاقلىق، بىر قۇلاقلىق ھەر خىل كوزا -

گومزەكلەر كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر بۆلۈك برونزا كۆرگۈ، برونزا پىچاق، برونزا ھالقا قاتارلىقلار، سۆڭەكتىن ياسالغان بۇيۇملار ۋە ئاز مىقداردا تۆمۈر بۇيۇملار بار.

قۇمۇل بىلەن پىچان ناھىيىسىنىڭ ئارلىقىغا جايلاشقان يەتتە قۇدۇقتىكى قەدىمكى ئىزنىڭ دائىرىسى تەخمىنەن 6 كۋادرات كىلومېتردىن ئارتۇق بولۇپ، بۇ جايدىن سىلىق ئىشلەنگەن ھەر خىل تاش قوراللار تېپىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە سىلىق ئۇزۇنچاق تاش پارچىلىرىدىن ياسالغان (ئۇزۇنلۇقى 2 - 4 سانتىمېتر) قوراللار، تاش باشاقلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ. بۇ يەردىن يەنە چوڭ تېپىتكى يانچىش قوراللىرى (تاش كەتمەن، يارغۇنچاق، ھاۋانچا تېشى قاتارلىقلار) ۋە تاش پالتا شەكلىدىكى قوراللارمۇ تېپىلغان. بۇ قەدىمكى ئىز يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ سېپىتا تاش قوراللار باسقۇچىغا ئائىت قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سېپىتا تاش قوراللار مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ قەدىمكى ئىزلارنى ئومۇمەن بالدۇرقى ۋە كېيىنكى مەزگىلدىكى دەپ ئىككى تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ. بالدۇرقى مەزگىلدىكىگە ئائىت ئىزلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ يەرلەردىن سىلىق - سېپىتا ئىشلەنگەن ھەر خىل تاش قوراللار كۆپ تېپىلىدۇ. لېكىن رەڭلىك ۋە رەڭسىز ساپاللار ئۇچرىمايدۇ. يەتتە قۇدۇقتىكى قەدىمكى ئىز ئەنە شۇ خىلغا ياتىدۇ.

2) ئاستانە ــ ئالغۇي تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىلىرى؛

(2) پىچان ناھىيىسى لۈكچۈن يېزىسىدىكى قوشجا ئىزا قەدىمكى ئىزى؛

(3) پىچان ناھىيىسىدىكى لەمجەن يېزىسىنىڭ چىگمەن قەدىمكى ئىزى ۋە سىركىپ قەدىمكى ئىزى؛
(4) تۇرپاندىكى ئاستانە، سىڭگىم قەدىمكى ئىزى؛
(5) تۇرپان يارغولنىڭ شىمالىي جىلغىسىدىكى قەدىمكى ئىز؛
(6) تۇرپان ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىلىرى؛
(7) توقسۇن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛
(8) توقسۇن دەريا سى بويىلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئىز (بوگمان تاپقان)؛
(9) توقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى ئالغۇي (ئارغۇغول) ۋە ئۈشۈرغول جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛
(10) ئالغۇي جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەلئە خارابىسى؛
(11) توقسۇن ناھىيىسىدىكى پارچە شاغال قەدىمكى ئىزى قاتارلىقلار.
يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئاستانە ـ ئالغۇي تارماق مەدەنىيىت دائىرىسىگە كىرىدىغان قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەر ئىچىدە بىر قەدەر ئالاھىدە بولغانلىرىدىن تۇرپان ئاستانە ـ سىڭگىم قەدىمكى ئىزى كېيىنكى دەۋردىكى سىلىق تاش قوراللار مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، بۇ جايدىن كۆپ مىقداردا سىلىق ۋە سىپتا ئىشلەنگەن، ھەر خىل، نەپىس، بىرقەدەر قېلىپلاشقان تاش قوراللار بىلەن بىللە قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان يېرىك قىزىل، كۈلرەڭ ساپال پارچىلىرى تېپىلغان. بەزى ساپال پارچىلىرىنى بىر - بىرىگە چاپلاپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۇلار-نىڭ بەزىلىرى تۇۋى يۇمىلاق جام، خۇمرا، كارنايى شەكىللىك ساپال كوزا ئىكەنلىكى بايقالغان.
ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئاستانە ـ سىڭگىم قەدىمكى

ئۈزدىن ئىلگىرى - كېيىن 700 پارچىدىن تارتۇق ھەر خىل تاش قورالنى تاپقان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە سىلىق تاش قوراللار 300 پارچىدىن ئاشىدۇ. ئۇزۇنچاق بىگىز شەكىللىك تاش پارچىلىرى ھەممىدىن كۆپ. بۇلارنىڭ يۇنۇش، قىسىپ ياساش تېخنىكىسى خېلى يۇقىرى. بەزى سىلىق تاش قوراللارنىڭ دىئامېترى ھەتتا بىر سانتىمېتردىنمۇ يەتمەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۆڭەت يوپۇرمىقى شەكىللىك، ئۇچ بۇرجەك، سېپتا ئىشلەنگەن تاش ئوقلار لوپنۇر ئويمانلىقىدىن تېپىلغانلىرىغا ئوخشايدۇ. بۇ يەردىن يەنە ھەرە چىشى شەكىللىك قىرىش، كېسىش قوراللىرى (ئورغاقا ئوخشاپ كېتىدۇ)، ئۇرۇش - يۇنۇش ئۈسۈلى بىلەن ياسالغان چوڭ تېپىتكى يانجىش قورالى، ئېگەر شەكىللىك يارغۇنچاق، سالغا تېشى، تۆشۈكلۈك تاش بازغان قاتارلىق تاش قوراللارمۇ تېپىلغان.

تۇرپاندىكى ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىلىرى، پىچاندىكى سۇ بېشى ۋە توقسۇن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ ئەترابى ساي تاشلىرى بىلەن قورشالغان بولۇپ، قەبرىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئىككى خىل: بىر خىلى چاسا شەكىلدە تىك كولانغان لەھەت، يەنە بىر خىلى — چاسا شەكىللىك تىك ئۆڭكۇرسىمان لەھەت. قەبرىلەرنىڭ تېگىگە چاسا شەكىلدە يانغاچ كېشەك ۋە دەرەخ شاخلىرى يانچىپ ياتقۇزۇلغان. بەزى قەبرىلەرگە 1 - 3كىچە مېيىت دەپنە قىلىنغان. ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن: بىر قۇلاقلىق ساپال قەدەھ، بىر قۇلاقلىق چوڭ - كىچىك كوزا - كومزەكلەر، ساپال چۆگۈن، ساپال تاۋاق، ساپال داڭقان قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە رەڭدار ساپاللار خېلى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. رەڭلىك ساپاللارغا تەتۇر ئۇچ بۇرجەكلىك، تورسىمان، دولقۇنسىمان تىك يوللۇق گۈل نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە يانغاچتىن ياسالغان بۇيۇملاردىن يانغاچ تاۋاق، يانغاچ ئاياغ، يانغاچ تاغاق، برونـ

زمدىن ياسالغان بۇيۇملاردىن جۇپ تاۋ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن بېزەكلەر، كىچىك برونزا كۆرگۈ، بەلباغ ـ كەمەر بېزەكلىرى؛ ئالتۇن ـ كۈمۈش بېزەكلەر، ئالتۇن بىلەزۈك، سۆڭەكتىن ياسالغان بۇيۇملاردىن بىگىز، تارغاق، ئۇرچۇق قاتارلىقلار، تاش قورالالاردىن تاش پالتا، تاش ئۇرچۇق، يارغۇنچاق؛ بىر قىسىم رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلار (كىيىم ـ كېچەك پارچىلىرى، يۇڭ پالاس)، يىپەك توقۇلما پارچىلىرى قاتارلىقلار بار.

تۇرپان ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى ئالغۇي جىلغىسى ۋە ئۈرغول جىلغىسى ئېغىزىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ قەبرە بېشىغا ساي تاشلىرى دۆۋىلەنگەن. قەبرە قۇرۇلمىسى ئىككى خىل: بىر خىلى، تاملىرى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان تىك شەكىللىك تاش لەھەت بولۇپ، بەزى قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە لىم ياغاچ لار، بەزىلىرىگە ياپىلاق تاش تاختىلار يېپىلغان. قەبرىنىڭ تېگىگە تاختاي ياتقۇزۇلغان؛ يەنە بىر خىلى، تىك قۇدۇق شەكىللىك لەھەت بولۇپ، تەبىئىي توپا قاتلىمىنىڭ ئۆزىگىلا كولانغان. قەبرە ئاغزىغا ياغاچ يېپىلمىغان. بەزى قەبرىلەرنىڭ تەكتىدىن تارتىپ ئۈستىگىچە لىم ياغاچلاردىن ياغاچ قۇرۇلما (كېشەك) ياساپ چىقىلغان، بەزى قەبرىلەرگە بىر، بەزىلىرىگە ئونغا يېقىن ئادەم دەپنە قىلىنغان، مېيىتلارنىڭ بەزىلىرى تۈز، بەزىلىرى يانچە، باشلىرى غەربكە قىلىپ ياتقۇزۇلغان؛ ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن قۇم ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلغان قىزىل ۋە قارا رەڭلىك ساپال چۆگۈن، بىر قۇلاقلىق ساپال قەدەھ، بىر قۇلاقلىق كوزا ـ كومزەكلەر، ساپال تەخسە قاتارلىقلار بار بولۇپ، ئۇلارغا ئۇچ بۇرجەكلىك، تورسىمان ئۇچ بۇرجەكلىك، تىك ئەگرى يوللۇق، دولقۇنسىمان ھەر خىل گۈل ـ نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن؛ ياغاچ بۇيۇملاردىن ياغاچ پەتنۇس، ياغاچ تاۋاق، ياغاچ ئاياق، ياغاچ قەدەھ، ياغاچ چۆمۈچ قاتارلىقلار؛ بىر قىسىم لاكلانغان سىرلىق ياغاچ بۇيۇملار، برونزا بۇيۇم-

لازىمدىن بىرىنچى پىچاق، بىرىنچى ھالقا، بىرىنچى ئۆزەكنىڭ كىچىك بىرىنچى كۆرگۈ قاتارلىقلار؛ يولۇاس ۋە شىر سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن بېزەكلەر، ئالتۇن ياپراقلار ۋە نىسبەتەن كېيىنكى دەۋرگە تەئەللۇق بولغان تۆمۈر پىچاق ۋە تۆمۈر پارچىلىرى ۋە باشقىلار بار.

3) بوغدا — ئۇرۇمچى تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە تەۋە ئورۇنلار:

(1) سەيۇيۇ قەدىمكى ئىزى ۋە قەدىمكى قەبرىلەر؛

(2) ئۇلانباي سۇ ئامبىرى يېنىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(3) ئۇرۇمچى نەنسەن كان رايونى ئالغۇي جىلغىسى قەدىمكى قەبرىلەر؛

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئورۇنلاردىن ئۇرۇمچىنىڭ نەنسەن كان رايونى ئالغۇي جىلغىسى قەدىمكى قەبرىلەر ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. 1976 — 1977 - يىللىرى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ جايدا قېزىش - تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. قەبرىلەر تېك تۆتبۇلۇڭ شەكلىدە تاش بىلەن ئورالغان، شەرقتىن غەربكە قارىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، چاسا شەكلىدىكى قەبرە پاسىلى 10 × 15 مېتر ئەتراپىدا، قەبرە بېشىغا دىئامېترى 5 مېتر، ئېگىزلىكى 1 مېتر ئەتراپىدا تاش دۆۋىلەنگەن، لەھەت ئۇزۇنچاق چاسا شەكلىدە تېك كولانغان. ئەڭ چوڭلىرى 4.22 × 6.58 مېتر، چوڭقۇرلۇقى 7.5 مېتر كېلىدۇ. قەبرىنىڭ تەكتى ياغاچ قۇرۇلمىلىق (كېشەك) بولۇپ، دىئامېترى 10 — 24 سانتىمېتر كېلىدىغان قارىغاي ياغاچلىرىدىن ياسالغان. مېيىت ياغاچ قۇرۇلما ئىچىگە قويۇلغان، بەزى قەبرىلەرگە بىر، بەزىلىرىگە ئىككى ئادەم دەپنە قىلىنغان. ئايرىم قەبرىلەرگە مېيىتلاردىن 20 — 30 ى تۇپ - تۇپ دەپنە قىلىنغان. بەزى قەبرىلەرنىڭ يېنىدا كىچىك ئورەكلەر بولۇپ، ئۇنىڭغا كۆپىنچە كىچىك بالىلار دەپنە قىلىنغان. بەزى

ژى جەسەتلەرنىڭ چاچلىرى ئۆزۈن بولۇپ ئۆرۈلگەن. بەزىلىرىنىڭ چېچىغا تور شەكىللىك قاپ (چاچلىق) تارتىپ قويۇلغان. مېيىتنىڭ بەدىنىگە يۇڭ توقۇلما، كىگىز، ئاشلانغان تېرە قاتارلىق نەرسىلەر ئورالغان. ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن ئالتۇن، كۈمۈش، برونزا، تۆمۈر، رەڭلىك ساپال بار، يەنە ياغاچتىن ياسالغان ئوت چىقىرىش سايمىنى، ياغاچتىن ياسالغان بۇيۇملار، لاكالانغان سىرلىق قاچىلارمۇ بار. نەزىر - چىراقلىق ئاتاپ ئۆلتۈرۈلگەن قوي - كالا سۆڭەكلىرى، بىر قىسىم يېمەك توقۇلمىلارمۇ بار. قەزىۋىلىنغان يادىكارلىقلار ئىچىدە ئالاھىدە ياسالغان يۇلۇاس سۈرەتلىك سەككىز دانە يۇمىلاق ئالتۇن قاداق، بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى تۇرغان يولۇاس سۈرەتلىك ئالتۇن قاداقلىق كەمەر، شۇ سۈرەتلىك ئالتۇن ياپراق زىننەت بۇيۇمى، ئالتە بۇرجەكلىك ئالتۇن قاداق، يۇمىلاق، يوپۇرماق شەكىللىك ھەر خىل ئالتۇن ياپراق چىلار، ئالتۇن ھالقا، كىچىك ئالتۇن مىخ قاتارلىقلار بار. كۈمۈش بۇيۇملاردىن بىر خىل غەيرىي ھايۋان شەكلىدىكى يەتتە دانە كۈمۈش ئويما بولۇپ، داتلىشىپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، تەكلىك ئۈستىگە قوندۇرۇپ ياسالغان تۆت چاسا چوڭ برونزا تاۋاق (پىشۇرۇلغان قوي گۆشىنى سالىدىغان، نەزىر - چىراقلارغا ئىشلىتىلىدىغان ئالاھىدە بۇيۇم) بولۇپ، كۆنەس ناھىيىسىدىن تېپىلغان ئاشۇ شەكىلدىكى برونزا بۇيۇمغا پۈتۈنلەي ئوخشايدۇ. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئالتۇندىن ياسالغان ئالاھىدە قىممەتلىك بۇيۇملارنىڭ بەزىلىرى ئىچكى موڭغۇلدىكى قەدىمكى ھۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ئالتۇن بۇيۇملارغا ئوخشايدۇ.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇلانباي سۇ ئامبىرى يېنىغا جايلاشقان قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈردى. بۇ جايدىكى

قەبرىلەرنىڭ ئۈستى يۈملاق بولۇپ، قەبرە بېشى ۋە ئەتراپىغا تاش - توپىلار دۆۋىلەنگەن. قەبرىلەرنىڭ ئىچكى قىسمى رۇلمىسى ئىككى خىل: بىر خىلى، ئۇزۇن چاسا شەكىللىك تاش تاۋۇت؛ يەنە بىر خىلى، ئۇزۇن چاسا شەكىللىك تىك لەھەت. بەزى تاش تاۋۇتلارنىڭ ئۈستىگە تاش تاختا يېپىلغان. ھەر بىر قەبرىگە بىر ئادەم، بەزىلىرىگە ئەر - خوتۇن بىللە دەپنە قىلىنغان. مېيىتنىڭ بېشى كۈن پېتىش (غەرب) كە قارىتىلغان. ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن بىر قۇلاقلىق ۋە قوش قۇلاقلىق ساپال كومزەكلەر، بىر قۇلاقلىق قەدەھ، ساپال ئۈرىق، ساپال تاۋاق، ساپال داڭقان قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ بىر قىسمى سىدام، بىر قىسمى رەڭدار ساپاللار بولۇپ، رەڭلىك ساپاللارغا تەتۇر ئۇچ بۇرجەك تەكشى كەسمە، يوللۇق ۋە ئۇچبۇلۇڭ شەكىللىك، تورسىمان، دولقۇنسىمان گۈل - نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، بىرونزا پىچاق، بىرونزا كۆزگۈ، ئۈزەڭگە ئېگەر - جابدۇقلا ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل بىرونزا بېزەكلەر، تۆمۈر پىچاق، تۆمۈر مىخ ۋە تۆمۈر پارچىلىرى، تاش ئۇرچۇق، ئالتۇن ھالقا قاتارلىقلار ۋە قۇربانلىق قىلىنغان ئات، قويلارنىڭ كاللىسى، گۆش (قۇرۇپ قالغان)، بىرقەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان ئات جەسىتىمۇ بار.

4) بوغدا — مورى تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) مورى ناھىيىسىنىڭ مورى دەريا سى يېقىنىدىكى قەدىمكى ئىزلار (سىداۋگۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ)؛

(2) مورى دەريا سى (سىداۋگۇ جىلغىسى) دىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(3) گۈچۈڭ ناھىيە بەنجىگۇ جىلغىسىدىكى قەدىمكى ئىزلار؛

(4) گۈچۈڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 3 كىلومېتر يىراقلىقتىكى قەدىمكى ئىزلار؛

(5) قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى، «قىزىل تاش» تىكى ئويما رەسىملەر.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئورۇنلار ئىچىدە موري دەريياسى جىلغىسىدىكى (ئۇيغۇر جىلغىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزى بىرقەدەر ئالاھىدە. 1959 - يىلى تېپىلغان بۇ قەدىمكى ئىزنىڭ ھازىرغىچە ئېنىقلانغان ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 10 مىڭ كۋادرات مېتر ئەتراپىدا، ئورنى موري ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىن 1.5 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، جىلغىدىكى بىر ئېگىز تۆپىلىككە جايلاشقان. يەر ئۈستىدە تۇرالغۇ ئۆيى ئىزلىرى، ھەر خىل (دۇگىلەك، ئۇزۇنچاق، چاسا) شەكىلدىكى ئازگاللار، ئوچاق ئىزلىرى ئۇچرايدۇ، بۇ ئىزنى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى 70 - يىللاردا قېزىپ تەكشۈردى. قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلارنىڭ سانى كۆپ، دەۋرى بىرقەدەر قەدىمىي، خىلمۇ خىل بولۇپ، مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. يادىكارلىقلار ئىچىدە رەڭلىك ۋە رەڭسىز ساپاللار، ھەر خىل تاش قوراللار، سۆڭەكتىن، برونزىدىن ياسالغان بۇيۇملار كۆپ بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىكلەردىن بۇ يەردە ئىنسانلارنىڭ خېلى ئۇزۇن زامانلارغىچە ئۇزلۇكسىز پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. رەڭلىك ساپاللاردىن قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان قىزىل، كۈل رەڭ، قارا رەڭلىك قوش قۇلاقلىق ۋە بىر قۇلاقلىق كوزىكلەر، ساپال تەخسە، قورساقلىق ئىدىش، تۇۋۈق تەكشى ساپال ئاياق، تۇز ئېغىزلىق ساپال چۆگۈن (ئىۋرىق) ساپال قەدەھ قاتارلىقلار بار بولۇپ، ئۇلارغا (ساپاللارنىڭ كۆپرەك يۈقىرى ئېغىز قىسمىغا) تىك تۇز يوللۇق، دولقۇنسىمان، ئۇچ بۇرجەك، تەتۇر ئۇچ بۇرجەك لىنك ھەر خىل گۈل - نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. سۈركەپ ياسالغان سىپتا تاش قوراللاردىن تۆت دانە يونسۇچ تاش قورال بولۇپ، بۇلارنىڭ سەل ئەگمە تۇز بىسى بار. ھەجمى

0.8 – 0.5 × 2.7 – 1 سانتىمېتر، 2 × 4.1 – 2.5 سانتىمېتر كېلىدۇ. يونۇش ـ چوقۇش ئارقىلىق ياسالغان چوڭ تېپتىكى تاش قوراللاردىن تاش كەتمەن، تەكشى يۈزلۈك ۋە ئېگىز سىمان يارغۇنچاقلار، تاش بولقا، تاش ساقا، ھاۋانچا تېشى، تاش ئۇرچۇق، تاش ھالقا، تاش ئوتىغوچ قاتارلىقلار بار. تاش قوراللار ئاساسەن چاقماق تېشى، سلانتىس ۋە كۋارتس، ئاگات تاشلىرىدىن ياسالغان. سۆڭەك بۇيۇملاردىن سۆڭەك يىگنە، سۆڭەك ئۇرچۇق، سۆڭەك تارغاق، ئۇچ قىرلىق، تاق قاناتلىق، تەكشى ۋە قوش قاناتلىق، ئىلمەك شەكىللىك ئوق ئۇچى قاتارلىقلار، برونزدىن ياسالغان بۇيۇملاردىن كىچىك برونزا پىچاق، برونزا ھالقا، زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلار بار.

دېمەك، بۇ جايدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، مېتاللاردىن قورال ـ سايمانلارنى، زىننەت بۇيۇملىرى ياساشنى ۋە ئىشلىتىشنى بىلگەن. موري جىلغىسىدىكى قەدىمكى ئىزلار دەۋر جەھەتتە ئاستانە ـ سىڭگىم قەدىمكى ئىزىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، موري جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ئىككى خىل: بىر خىلى، تىك قۇدۇق شەكىللىك لەھەت، ئۇنىڭغا باش تەرىپىنى قىيپاش غىرىكە قارىتىپ بىردىن ئادەم دەپنە قىلىنغان. يەنە بىر خىلى، تىك ئۆڭكۇر شەكىللىك لەھەت بولۇپ، ئۇنىڭغا كۆپ ھالالاردا ئۇچ مېيىت دەپنە قىلىنغان. بۇ قەدىمكى قەبرىلەردىن ھەر خىل رەڭدار ساپاللار، ساپال پارچىلىرى كۆپ تېپىلىدۇ.

1986 ـ يىل 5 ـ 7 ـ ئايلاردا، گۇچۇڭدىكى قەدىمكى ئىز قېزىپ تەكشۈرۈلگەن. بۇ ئىزنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 1500 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار: توق

كۆل رەڭ، قارىغا مايىل، قىزىل رەڭدىكى قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان ساپاللار (ساپال قازان، قوش قۇلاقلىق كومزەك، قوش قۇلاقلىق ساپال كۆپ ۋە باشقىلار)؛ سۈركەپ ياسالغان چوڭ تېپتىكى تاش قورالالاردىن تاش ئوتىغوچ، ئېگەرسىمان يارغۇنچاق، تاش ساقا، ھاۋانچا تېشى قاتارلىقلار؛ سۆڭەك بۇيۇملاردىن سۆڭەك تارغاق، سۆڭەك بىگىر قاتارلىقلار؛ برونزا باشاق ۋە كۆپلىگەن ئات، كالا، قوي، ئىت سۆڭەكلىرى بار. ئۇز زامانىسىدا بۇ جايدا چارۇچىلىق، دېھقانچىلىق، ئوۋچىلىق تۈرمۇشى ئاساس قىلىنغان. دەۋرى 2000 يىل ئەتراپىدا.

5) خانتەڭرى ۋە ئىلى تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) غۇلجا ناھىيە ئاقتۆپىدىكى قەدىمكى ئىز؛

(2) نىلقا ناھىيىسىدىكى قەدىمكى مىس كان خارابىسى؛

(3) كۆنەس ناھىيىسىدىكى قەدىمكى ئىز؛

(4) شوتا (موڭغۇلكۈرە ناھىيىسى تەۋەسىدە)، سوپۇنبۇلاق (چاپچال ناھىيىسى تەۋەسىدە) قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى قەبرىلەر.

تېيانشان تېغىنىڭ شىمالىي قىسمى ئاسىيا يايلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمى بولغىنىدەك، خانتەڭرى باغرى ۋە ئىلى ۋادىسى ئۆزىنىڭ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتى بىلەن ئاسىيا يايلىقىدا مەشھۇر ۋادا ھېسابلىناتتى. ئاسىيا يايلىقى شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن باشلىنىپ، كاسپىي دېڭىزىغىچە سوزۇلىدۇ. ئىككى چوڭ بۆلەككە بۆلۈنگەن بۇ يايلاقنىڭ بىر بۆلىكى — چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن خېشى كارىدورى ئارقىلىق قۇمۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، يۇلتۇز، ئىلى دەريا ۋادىسىدىن ئۆتۈپ ئىسسىق كۆل، سىر ۋە ئامۇ (سەيخۇن ۋە جەيخۇن) دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىنى بويلاپ ئارال دېڭىزىغا تۇتىشىدۇ.

يەنە بىر بولسىكى چۆللۇكنىڭ شىمالى بىلەن بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى بويلاپ سېلىنگا دەريياسى بويلىرى، ئۆتۈكەن، ئالتاي تاغلىرى، ياربش ئويمانلىقى (جۇڭغارىيە ئويمانلىقى)، تىيانشان تېغىنىڭ شىمالى، بالقاش كۆلى، ئورال تاغلىرىغىچە سوزۇلىدۇ. مانا مۇشۇ بېپايان زېمىن قەدىمدىن تارتىپ ناھايىتى ئاۋات بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز بۇ يەرلەردە ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپلا قالماستىن، شارائىتى يار بەرگەن جايلاردا دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، بۇ كەڭ يايلاقنى تېخىمۇ ئاۋاتلاشتۇرغان. جۇملىدىن ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتلەرنى يارىتىپ، قەدىمكى ئاسىيا تەرەققىياتىغا خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

70 - 80 - يىللاردىن بۇيان ئىلى رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك بۇيۇملار كۆچمەن يايلاق مەدەنىيىتى بىلەن ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىپ تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە بىرونزا دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىغا خاس بولغان بىر قاتار مەدەنىيەت تۈرلىرىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرسەتتى. تىيانشان مەدەنىيىتى يېغىندىسىنىڭ «خانتەڭرى — ئىلى» تارمىقىدا، سۈركەپ ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئاساس قىلغان تاش قوراللار ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزى بىلەن كۆنەس دەريياسى ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئىزدىن تېپىلدى. بۇ ئىزلار دەۋر جەھەتتىمۇ خېلى بۇرۇن ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى تۈرالغۇ — ئۆيي ئىزلىرىدا بەزى ئۆيلەرنىڭ تاملىرى كاكىل بىتلەن سۇۋالغان. يەر ئۈستىدە يۇمىلاق، چاسا شەكىللىك ئوچاق ئىزلىرى، ئازگاللار بار. بۇ جايلاردىن يەنە سېغىز لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ قولدا ياسالغان قىزىل ساپال پارچىلىرى، سالغا تاشلىرى، ئۇزۇنچاق تاش ئوتمۇچ، بىرونزىدىن، سۆڭەكتىن، تۆمۈردىن ياسالغان يادىكارلىقلار تېپىلدى.

يىلى دەريانى ۋادىسىدىكى نېلنىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 3 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان ئۇراسىاي جىلغىسى بىلەن قاش دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تاغ ئېدىرلىرىدا مىس قاتارلىق مەدەن بايلىقلىرى ناھايىتى مول. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئارخېئولوگلار ئۇرا ساي جىلغىسىدىكى ئون نەچچە ئورۇندا قەدىمكى مىس كان ئىزىنى ئېنىقلاپ چىقتى. تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، بۇ قەدىمكى مىس كانلىرى مەدەن قېزىش ۋە مەدەن تاۋلاشتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. كان قۇدۇقلىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئىزى 5 مېتر. چوڭقۇرلۇقى 12 - 20 مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئېچىدە بىرقانچە تىك قۇدۇق خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان. كان قۇدۇقلىرى ئېچىدە توغرىسىغا قويۇلغان بىرمۇنچە لىملار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن كاننىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. قۇدۇق ئېچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان لىملارغا قاراپ ئۇلارنى قاتلام لارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بەزى لىملارنىڭ ئىككى ئۈچى رۇدا قاتلىمىغا قېقىپ كىرگۈزۈلگەن، لېكىن دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تەرەپلىگەن لىملارنىڭ كۆپىنچىسى كان قۇدۇقىنىڭ تەكتىگە چۈشۈپ كېتىپ، كۆپ مىقداردىكى رۇدا، تاش قوراللار شېغىل توپىلار بىلەن ئارىلىشىپ كېتىش نەتىجىسىدە 4 - 5 مېتر قېلىنلىقتا قاتلام شەكىللەندۈرگەن.

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئون نەچچە تىك كان قۇدۇقىنىڭ ئېھتىمالدىن قارىغاندا، تىك قۇدۇقلارنىڭ تېگىدىكى لەخمىلەر (تونېللار) بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ، مۇكەممەل يەر ئاستى مەدەن قېزىش تورلىرى ھاسىل بولغان.

مەدەن تاۋلاش مەيدانى كان خارابىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىرقەدەر تەكشى جايدا بولۇپ، بۇ يەردە كەلكۈن سۈيى ئاققان ئىزلارمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ مەيدانـ

دىگى كۆلىمى 0.5 × 1.5 × 20 مېتر كېلىدىغان داشقال قاتلىمىدىن ساپال پارچىلىرى، رۇدا، داشقال، ھايۋان سۆڭەك لىرى ۋە دەسلەپ ئېرىتىلگەن يۇمىلاق برونزا نوكچىلار تېپىلغان. بۇ يۇمىلاق برونزا نوكچىنى ئىزتوپ نۇرلىرى ئارقىلىق تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ مىس تەركىبىنىڭ 60% ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇ ئەھۋال نۇرا ساي مىس كانلىرىنىڭ مىس تەركىبى ناھايىتى مول كان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قارا داشقال ۋە تاۋلانغان برونزا (مىسنىڭ) تۆشۈكچىلىرىدە ياغاچ كۆمۈر قالدۇقلىرىنىڭ قېپىقالغانلىقىغا قارىغاندا، ئۆز زامانىسىدىكى مەدەن تاۋلاشتا ياغاچ كۆمۈرى يېقىلغۇ قىلىنغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

تېك كان قۇدۇقلىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن خېلى كۆپ ساندا تاش قوراللار تېپىلغان. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يۇمىلاق، سوقىچاق تۆۋرۈكسىمان چوڭ تاش بازغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر بېشى ئۇچلۇق، بىر بېشى يۇمىلاق. دىئامېترى 20 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ توم تەرىپىگە شويما باغلاش ۋە ساپ بېكىتىشكە ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، ئۇزۇنىغا ۋە توغرىسىغا كرېست (+) شەكلىدە نوكەش ئويۇلغان.

كان تېگىدىكى لىم ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 2650 ±170 يىل ۋە 2440 ±75 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. دەپ بېكىتىلگەن. بۇ قەدىمكى كان ئىزلىرى تەمىنلىگەن پاكىتلار ئارقىلىق شۇنداق خۇلاسە قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ جايدا بۇنىڭدىن 2500 — 3000 يىل بۇرۇن كان قازغان ئەجدادلىرىمىز شۇ زامانلاردا بىرقەدەر يۇقىرى بولغان كان قېزىش، مەدەن تاۋلاش (برونزا بۇيۇملارنى ياساش) تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىلى ۋادىسىدىكى نىلقا، تېكەس، كۆنەس، موڭغۇلكۈرە،

ئوقۇتقۇزتارا، چاپچال قاتارلىق ناھىيىلەر تەۋەسىدىن تېپىلغان مىلادىدىن ئىلگىرىكى Ⅲ — X ئەسىرلەرگە تەئەللۇق برونزا ئوق، برونزا ھالقا، ئېگەر ـ جابدۇق بېزەكلىرى، برونزا ھەيكەل، برونزا داڭقان، برونزا كۆرگۈ، برانزا ئېكەك، برونزا پالتا، برونزا پىچاق قاتارلىق يادىكارلىقلارنىڭمۇ مۇتلەق كۆپ قىسمى باشقا جايلاردىن ئەكىلىنگەن ئەمەس، بەلكى ئۆز جايىدىكى ھۇنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياساپ چىقىلغان يەرلىك مەھسۇلاتلار بولۇپ، بۇ مىس كان خارابىلىرى بىلەن برونزا بۇيۇملار يۇرتىمىزنىڭ برونزا قورال دەۋرى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن يۈكسەك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئالاھىدە تونۇشتۇرۇشقا تېگىشلىك يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، 1983 ـ يىل يازدا، كۆنەس دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى (ناھىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 20 نەچچە كىلومېتر يىراق جايدا) دىن يەر تۈزلەش جەريانىدا بىر تۈركۈم ئاز ئۇچرايدىغان برونزا بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ جاي ئەسلىدە جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ جايلاشقان بىر قاتار قەدىمكى توپا قەبرىلەر بولۇپ، بۇ قەبرىلەرنى تۈزلىگەندە 1.5 مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى توپا ئارىسىدا برونزا بۇيۇملار بايقالغان. شۇڭا، قەبرىنىڭ ئەسلى ھالىتى، يادىكارلىقلارنىڭ قەبرە ئىچىدە قايسى تەرىقىدە تىزىلغانلىقى قاتارلىقلارنى ئېنىقلاش تەس. برونزا بۇيۇملار قاتارىدا يەنە ساپال پارچىلىرى، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى تېپىلغان. برونزا بۇيۇملار ئىچىدە سەركەردە (ياساۋۇل) ئوبرازىدا ياسالغان برونزا ھەيكەل، ئوچ پۇتلۇق چوڭ برونزا قازان، برونزا قوڭغۇراق، برونزا پالتا، بىر ـ بىرىگە خىرىس قىلىپ تۇرغان يولۋاسنىڭ رەسمى ۋە بىر ـ بىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان قاناتلىق غەلىتە ھايۋاننىڭ رەسمى چۇشۇرۇلگەن، چوڭ چەمبەرسىمان بويۇن ئاسقۇنىڭ

هەرقايسىسىدىن بىر دانە ۋە چاسا چارچەپ (تەگلىك) ئۈستىگە هايۋان هەيكىلى قوندۇرۇپ ياسالغان چوڭ چاسا تاۋاق قاتارلىقلار ئاز ئۈچرايدىغان ئۆزگىچە ئالاهىدىلىكلەرگە ئىگە بىر خىل بۇيۇملار بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

بۇ يەردىن تېپىلغان سەركەردە هەيكىلى قەددى - قامىتى كېلىشكەن، قاڭشارلىق، بەستلىك، سالماق، يوغان ۋە چوڭقۇر كۆزلىرى بىلەن بىر نۇقتىغا تىكىلىپ تۇرغان، بېشىغا ئۈچى ئىلمەك، ئېگىز قالپاق كىيگەن، بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ ئولتۇرغان، ئىككى قولىدا شەمشەر ياكى قىلىچقا ئوخشاش بىر نەرسە تۇتۇپ تۇرغانىدەك (تۇتۇپ تۇرغان نەرسە يوقالغان) ناهايىتى ئوبرازلىق ياسالغان بولۇپ. خۇددى خاقان ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئىجازەت سوراۋاتقان باتۇر سەركەردىگە ئوخشايدۇ. هەيكەلنىڭ ئىچى كاۋاك، ئېگىزلىكى 40 نەچچە سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 3 كىلوگرام كېلىدۇ.

هايۋان هەيكىلى قوندۇرۇلغان چوڭ چاسا برونزا تاۋاقنىڭ چارچىپى بۇزۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قوندۇرۇلغان چاسا تاۋاق ساق قالغان. تاۋاقنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا زوكزىيىپ ئولتۇرغان قىياپەتتىكى تۆت هايۋان هەيكىلى ئورنىتىلغان بولۇپ، ساقلىنىپ قالغان ئىككىسى نىڭ شەكلى ئېنىققا ئوخشايدۇ.

بىر - بىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان يولۋاس سۈرەتلىك ۋە قاناتلىق غەلىتە هايۋان سۈرەتلىك برونزا بويۇن ئاسقۇلارنىڭ دىئامېترى 28 — 31 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭدىكى ئىككى يولۋاسنىڭ يۈزى، كالپۇكلىرى بىر - بىرىگە تېگىشىپ تۇرغان، گەۋدىسى يۆگىلىپ دۇگلەك شەكلىگە كەلتۈرۈلگەن. قاناتلىق غەلىتە هايۋانلارنىڭ گەۋدىسى تۇگۈلۈپ، يالللىرى يۇقىرىغا يۆگىشىپ كەتكەن بولۇپ، بۇلارمۇ ناهايىتى ئوبرازلىق ياسالغان.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، موڭغۇلكۆرە، چاپچال (سوپۇنـ ـۇلاق) تەۋەسىدىن يەنە پۈتسىغا ھايـۋان، ئادەم سۆرىتى چۈشۈرۈلگەن تۆت پۈتلۈك چاسا برونزا تاۋاق قاتارلىق برونزا بۇيۇملار ئارقا - ئارقىدىن تېپىلدى. بۇ خىلدىكى چوڭ چاسا برونزا تاۋاقلار ئۆز زامانىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ھەشەمەتلىك نەزىر - چىراقلار ۋە كاتتا زىياپەتلەردە ئىشلىتىلگەن.

«خەننامە» قاتارلىق تارىخنامىلەردىكى بايانلار بويىچە تەھلىل قىلغاندا، مىلادىدىن 1000 يىللار ئىلگىرى (بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى) لا ئىلى دەريا‌سى ۋادىلىرى، كۆنەس - يۇلتۇز يايلاقلىرىدىن تاكى ئالغۇي جىلغىسىنىڭ شەرقىي ئېغىزىغىچە بولغان بۇ ئېسىل يايلاق رايونى ساقلار (ساكلار) پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەركىزىي رايون ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. ساقلار ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مۇھىم ئېتنىك تەركىب بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار تارىختىن بۇيان تېيانشان تاغلىرى ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى بىلەن بارا - بارا ئۆزئارا سىڭىشىپ، كېيىنكى دەۋرلەر (ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى دەۋرى) دە پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

يۇقىرىدىكى ئىلمىي پەرەزلەرنى يۇرتىمىزدا قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بەزى يەر ناملىرى تېخىمۇ تولۇقلايدۇ. مەسىلەن، «ئاتۇش ئادىمى» تېپىلغان ھازىرقى ئاتۇش ناھىيىسى ۋە توققۇزاق ناھىيىسى تەۋەسىدە «ساق» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بىرقانچە يۇرت بار. توققۇزاق ناھىيىسىدىكى «ئوغۇزساق» (يەنى ئوغۇزساق، قەدىمكى تۈركىي تىلدا «ئوغۇز» — تۈنجى، دەسلەپكى دېگەن مەنىدە)،

ئاتۇشتىكى «ئېكسساق» (يەنى ئىككى ساق)، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى توقسۇزاق ناھىيىسى ئەسلىدە «توققۇز ساق» تىن ئۆرگەرگەن. كۆچا ناھىيىسى كونا شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە «ساقساق دۆڭلۈكى»، ئاقسۇ ئايكۆلدە ۋە ئۇچتۇرپاندا «ساقساق» دەپ ئاتىلىدىغان جاي بار. تارىختا يەنە قايسى يۇرتلارنىڭ يەنە قانداق«ساق»لار نامىدا ئاتالغانلىقى بىزگە ھازىرچە نامەلۇم. شۇنداقتىمۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ناملارنى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىلەن بىرلەشتۈرگەندە، ئەھمىيەتلىك ئىلمىي يەكۈنلەرنى چىقارغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلىرى ۋە خەلقئارادىكى «ساقلار» تەتقىقاتلىرىدا پايدىلىنىشقا تېگىشلىك بىرمۇنچە بايانلار بار. ي.ۋ. ئانتونوۋانىڭ «شىنجاڭنىڭ ئېپتىدائىي جامائەت دەۋرى ئارخېئولوگىيىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان» دېگەن ئەسىرىدە «كىسلىيوۋ بېنىجىك تارىخ مۇزېيىدا كۆرگەن، ئەسلى كۆنەس ۋادىسىدىن تېپىلغان برونزا پىچاقنىڭ قاراسۇق مەدەنىيىتى تېپىدىكى پىچاققا ناھايىتى ئوخشايدىغانلىقى» قەيت قىلىنغان. نيۇ - يورکتا 1981 - يىلى نەشىر قىلىنغان «پارس سەنئىتىگە نەزەر» (ئىنگلىزچە) نىڭ 7 - جىلد، 54 - بېتىدە: «..... ھايۋان سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، چارچەپلىك برونزا تاۋاق ھەمىشە پۇتىغا ھايۋان سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن برونزا قازانلار بىلەن بىللە ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇ، ساقلار مەدەنىيىتىدىكى تېپىك ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى يەتتە سۇ ۋە تىيانشان رايونلىرىدىمۇ دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. بىر - بىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان يولۋاس سۈرەتلىك، بىر - بىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان قانائلىق غەلىتە ھايۋان سۈرەتلىك برونزا چەمبەرلەرنىڭ ياسىلىش ئۇسلۇبى قاتارلىقلارمۇ ساقلارنىڭ بىرقەدەر تېپىك سەنئىتى

ئالاهىدىلىكلىرى بولۇپ، بۇ ھەقتە يەنە شۇ كىتابتا: «..... ئىراندىن قېزىۋېلىنغان ساقلارغا دائىر مەدەنىي يادىكارلىقلار ئارىسىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مىساللارنى تاپقىلى بولىدۇ.» دېيىلگەن.

بېرلىنىشتام: «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» نىڭ 1949- يىل 11 - سانىدا ئېلان قىلىنغان: «يەتتەسۇ ۋە تېيانشان تېغىدىكى تارىخىي مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي باسقۇچلىرى» دېگەن ئەسىرىدە ۋە روكىنكو: «ئالتاي سېكتسىيان سەنئىتى» ناملىق ئەسىرىدە چارچەپلىك چاسا بىرونزا تاۋاق ئۈسلۇبىدىكى بىرونزا بۇيۇملىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ساقلارغا تەئەللۇق مەدەنىيەت خارابىلىرىدىن كۆپلەپ قېزىۋېلىنغانلىقىنى كۆرسەتكەن بىلەن بىللە ئۇنى «نەيزە - چىراق سۇپىسى» دەپ ئاتىغان ۋە «دىنىي ئېتىقاد ۋە ساقلار مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تېپىك يادىكارلىقلار» دەپ ھېسابلىغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلەر كۆنەس دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى، ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى باشقا جايلاردىن تېپىلغان بىرونزادىن ياسالغان يادىكارلىقلارنىڭ مەدەنىيەت بىرلىكى ۋە مەدەنىيەت ئالامەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

مۇڭغۇلكۆرە، تېكەس، كۆنەس، توققۇزتارا، نىلقا، سارى بۇلاق، سايرام (قورغاس تەۋەسى)، سوپۇنبۇلاق (چاپچال تەۋەسى) قاتارلىق جايلاردىكى چوڭ تېپىتكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەرنىڭ ئوستى كۆرۈنۈشى يۇمىلاق بولۇپ، قەبرە بېشى زور مىقداردىكى توپا، يۇمىلاق سايى تاشلىرى بىلەن قوپۇرۇلغان. قەبرىلەرنىڭ دىئامېترى 20 — 50 مېتىرچە، تېگى بۇلۇڭلۇق ئېگىزلىكى 4 — 10 مېتىرچە بولۇپ، بەزى جايلاردا 5 — 6 مېتىر، بەزى جايلاردا ئون نەچچىسى بىر - بىرىگە يانداش

قاتار جايلاشقان. بەزى جايلاردا بۇ خىلدىكى بىر - بىرىگە يانداش قاتارلار بىرنەچچىگە يېتىدۇ. قەبرە تۈزۈلۈشى: (1) قەبرە ئىچى ئۇزۇن چاسا شەكىللىك لەھەت بولۇپ، مۇتلەق كۆپ سانلىق قەبرىلەردە ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرە ئۆيى بار؛ (2) بەزى قەبرىلەرنىڭ ئىچى تىك چاسا شەكىللىك لەھەت بولۇپ، ئىچى تاش بىلەن «ئىككى ئۆي»گە ياكى بىرنەچچە بۇلۇڭچىغا ئايرىلغان. دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى، بەزى قەبرە لەرگە بىر ئادەم، بەزىلىرىگە ئەر ئايال بىللە دەپنە قىلىنغان. مېيىتلارنىڭ بېشى غەربكە، پۇتى شەرققە قارىتىلىپ، ئومۇمەن ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان. بەزى قەبرىلەردە ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئانچە كۆپ ئەمەس (مەسىلەن، كۆنەس قارا تاغدىكى قەبرىلەردە). ئاساسلىقى بىر قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال كوزا، رەڭلىك ساپال جام، رەڭلىك ساپال قازان، كىچىك بىرونزا كۆرگۈ، بىرونزا ھالقا (قۇلاقىغا سالىدىغان). كىچىك تۆمۈر پىچاق قاتارلىق نەرسىلەر. بەزى قەبرىلەردە (تېكەس ۋە موڭغۇلكۇرەدىكى شوتا يېزىسىدا) سىدام بىر قۇلاقلىق ساپال كوزا، ساپال جام، قورسىقىنىڭ يۇقىرىسىغا ئاي شەكىللىك ئەگمە سىزىقلار چىقىرىلغان ساپال قازان، بىرونزا يۈگەن، بىرونزا ھالقا، ئالتۇن ھالقا، شامدان، ساپال تورسۇق، ساپال تاۋاق، ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن ئۇزۈك، بىرونزىدىن ياسالغان بېزەكلەر، تۆمۈر خەنجەر، تاش قوراللار، سۆڭەكتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى، يۇك توقۇلما پارچىلىرى ..... قاتارلىق نەرسىلەر قويۇلغان.

ساپاللارغا تەتۈر ئوچ بۇرچەك، قىيپاش ئوچ بۇرچەك، روجەكسىمان (تورسىمان)، كۆپ قاتلامىلىق سۇنۇق سىزىقلىق گۈل - نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن.

6) قارامۇدۇن — چۇقۇ تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيىتى دائىرىسىگە تېيانشان تېغىنىڭ

جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان خوتەنسۇمۇل، قاراشەھەر تەۋەسىدىكى قەدىمكى ئىز، قەدىمكى قەبرىلەر كىرىدۇ:

(1) قارامۇدۇندىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(2) ساغان سالا جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(3) چۇقۇ قەدىمكى ئىزى؛

(4) تاشدەك قەدىمكى ئىزى؛

(5) چۇماق (چۇمباغ) قەدىمكى قەبرىلىرى.

1983 - يىلىدىن بۇيان ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تېيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان خوتەنسۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قارامۇدۇن رايونىغا تەۋە چاپخا جىلغىسى تۆپىلىكىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈردى. تۆپىلىكتە ھازىرغىچە ئېنىقلانغان قەبرىلەرنىڭ سانى 2000 دىن ئارتۇق بولۇپ، ئاپتونوم رايون بويىچە تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەر ئىچىدە ئەڭ زىچ قەبرىستانلىق ھېسابلىنىدۇ. بۇ جاي ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان كەلكۈننىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، خېلى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان. قەبرىلەرنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى بويىچە قارىغاندا، ئومۇمەن تاشقى دائىرىلىك (پاسىللىق) قەبرە ۋە تاش دۆۋىلىك قەبرە، دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. تاش دائىرىلىك قەبرىلەرنىڭ شەكلى ئومۇمەن چاسا ۋە يۇمىلاق بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا (قەبرە بېشىدا) بىر دۆۋە تاش بار. تاش دائىرىلىك قەبرىلەر ئادەتتە ئاغزى كىچىك، تېگى چوڭ قىلىپ تاشتا قوپۇرۇلغان لەھەت بولۇپ، ئالغۇي جىلغىسىدىكى تاش لەھەتلىك قەبرىلەرگە ئوخشايدۇ. قەبرە تېگىگە كۆپىنچە ياغاچ لىم (تاختاي) قويۇلۇپ، قەبرە ياپىلاق تاشلار بىلەن يېپىلغان. قەبرىدىكى ئادەم سۆڭەكلىرى قالايمىقان، كۆپرەك توپ دەپنە قىلىنغان. بەزى قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغانلار 20 دىن ئاشىدۇ (ئۇستى - ئۇستىگە كۆمۈۋەرگەن). بۇ خىل دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى ئالغۇي جىلغىسىدىكى دەپنە قىلىش يوسۇنلىرىغا ئوخشايدۇ. قەبرىلەرنىڭ

ئەتراپىدا كىچىك ئورەك - ئازگالىلار كۆپ بولۇپ، بۇنىڭغا كىچىك بالىلار ياكى قۇربانلىق قىلىنغان ھايۋانلار كۆمۈلگەن، ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئىچىدە سىدام ساپاللار بىرقەدەر كۆپ، رەڭلىك ساپاللار ئاز سانىدا. رەڭلىك ساپالىلارنىڭ گۈل - نەقىش نۇسخىلىرى كۆركەم. ھەر خىل كۆپ - كوزا، كومزەك، ساپال داڭقان، ساپال چۆگۈن، ساپال جام، ساپال قازانلار خېلى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ بىر قۇلاقلىق، جوغىلىق ساپال چۆگۈن ھەممىدىن كۆپ. بۇ خىل ساپال چۆگۈنلەر چوڭ، ئوتتۇراھال، كىچىك ئۈچ خىل بولۇپ، چاپىخا جىلغىسىدىكى قەبرە مەدەنىيىتىدە ئەڭ تىپىك ساپال بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ (جەمئىيەت تەرەققىياتى نەتىجىسىدە كېيىنكى دەۋرلەردە مۇشۇ خىل جوغىسى بار بىر قۇلاقلىق چوڭ، ك كىچىك ساپال چۆگۈنلەرنىڭ ئورنىنى جوغىسى بار بىرونزا چۆگۈنلەر ئىگىلىدى (ھازىرمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە دېگۈدەك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا كەڭ ئىشلىتىلىدىغان، ئۇيغۇر مىسكەرلىرى ياسىغان جوغىلىق مىس چۆگۈنلەر بار). ساپال قاچىلاردىن باشقا، ياغاچ تاۋاق، ياغاچ ئايال، كىچىك بىرونزا پىچاق، ساپال ئورچۇق قاتارلىقلارمۇ بار. قەبرە تۈزۈلۈشى ۋە قېزىۋېلىنغان بۇيۇملارغا قارىغاندا، چاپىخا جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرە مەدەنىيىتى بىلەن تىيانشان تېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان ئالغۇي جىلغىسىدىكى مەدەنىيەت ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ.

خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ساغان سالا (ساشۇيگۇ) جىلغىسىدىمۇ نۇرغۇنلىغان قەدىمكى قەبرىلەر بار. بۇ قەبرىلەرنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى، ئىچكى تۈزۈلۈشى، دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى ۋە ئاخىرەتلىك بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قارامۇدۇن چاپىخا جىلغىسىدىكى قەبرە مەدەنىيىتىگە ئوخشايدۇ.

ساغان سالا، قارامۇدۇنىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ

تارقالغان دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. ساغان سالادىن باشلانغان بۇ قەدىمكى قەبرىلەر قىرغۇت تاغلىرىنىڭ ئىچىدىكى قەدىمكى پايلاق يولىنى بويلاپ ھەرقايسى جىرا، جىلغا، سايلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ. قەبرىلەرنىڭ سانى 1000 غا يېتىدۇ. قىرغۇت تاغلىرىنىڭ ئىچىدىكى قەدىمكى پايلاق يولى بىلەن تۇتۇشۇن ناھىيىسىنىڭ يىلانلىق دېگەن يېرىگە چىققىلى بولىدۇ.

بۇگۈر ناھىيىسىنىڭ چۇمباغ يېزىسىدىكى قەدىمكى قەبرە لەرمۇ قارامۇدۇن قەبرىلىرى بىلەن بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، بۇ قەبرىلەر 1985 - يىلى قېزىپ تەكشۈرۈلدى (ماتېريالى تېخى ئېلان قىلىنمىدى).

خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شەرقى، باغراش كۆلىنىڭ قىيپاش شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدىغان دائىرىدىكى ئىككى ئۇرۇندا قەدىمكى ئىزلار بار. بۇنىڭ بىرى، چۇقو يېزىسى بىلەن ئىسىنتولغەنىڭ ئارىلىقىدا (بۇ جاي «چۇقو قەدىمكى ئىزى» دېگەن نام بىلەن ئاتالماقتا). يەنە بىرى، تاغارچى يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىن 4 كىلومېتر يىراقلىقتىكى سايلىقتا.

چۇقو قەدىمكى ئىزىنىڭ دائىرىسى چوڭ، مەدەنىيەت قاتلىمى قېلىن، تېپىلغان يادىكارلىقلار كۆپ بولۇپ، بۇ ئىز 1979 — 1984 - يىللىرى قايتا تەكشۈرۈلگەن ۋە سىناق تەرىقسىدە قېزىپ تەكشۈرۈلگەن. خارابىلىقنىڭ ھازىر ساقلى نىپ قالغان مەدەنىيەت قاتلىمى 4 مېتىرچە كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى ئىزدىن تاش قوراللار، ساپاللار، سۆڭەك بۇيۇملار ۋە ئاز مىقداردا برونزىدىن (قەزىل مىستىن) ئىشلەنگەن بۇيۇملار تېپىلغان.

تاش قوراللار: يىغۇلىنىغان ھەر خىل تاش قوراللار 40 نەچچە دانە، بۇنىڭ ئىچىدە چوقۇش، يونۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغانلىرى كۆپرەك، ئاز مىقداردا سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغانلىرىمۇ بار: 1) قىرغۇچى قورالدىن ئىككى دانە (بىرى — سۇنغان تاش پىچاق، ئابىيۇمى 2·6 × 4·6

سانتىمېتر. يەنە بىرى ــ ئىككىنچى قېتىم قايتا ئىشلەش باسقۇچىدىن ئۆتكەن ھەرە چىشلىق بىسى بار قىرغۇچى قورال. ئابيۇمى 0·8 × 5 سانتىمېتر)؛ 2) سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغانلاردىن ئون نەچچە دانە يارغۇنچاق، كۆپرەكى «ئېگەر-سىمان» (گرانت تاشتىن ياسالغان)، بەزىلىرى بىرقەدەر توز شەكىللىك بولۇپ، ئابيۇمى 11·13 × 32·38 سانتىمېتر. ئۇنىڭدىن باشقا تاش توقماق، توپا خاكداشقا ئىشلىتىلمەيدىغان تاش قوراللاردىن 15 دانە ۋە بىر قىسىم سالغا تاش (تاش ساقا)، تۆشۈكلۈك تاش كەتمەن (ئوتنغۇچ) تېپىلدىكى قوراللار، تاش قېلىپ قاتارلىقلارمۇ بار.

ساپاللاردىن 70 نەچچە دانە (پارچە) يىغۇلىنغان بولۇپ، ئاساسلىقى رەڭلىك ساپاللار، قوپال ئىشلەنگەن ساپال ۋە تۆشۈكلۈك، ئويما نەقىشلىك بىر قىسىم ساپال پارچىلىرىمۇ بار. رەڭلىك ساپاللارغا ئىشلىتىلگەن لاي، ساپال قاچىلارنىڭ ياسىلىش شەكلى، ھەجمى، خىلى، گۈل ــ نەقىشلىرىدىن ئۇچ بۇرجەك، تەتۇر ئۇچ بۇرجەك، چېتىشما ئۇچ بۇلۇڭ، توز يوللۇق، قىيپاش يوللۇق قاتارلىقلار باشقا جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللارغا ئىنتايىن ئوخشايدۇ. لېكىن بۇ قەدىمكى ئىزدىن تېپىلغان بەزى رەڭلىك ساپال قاچىلاردا بىلىق سۈرتىش چۇشۇرۇلگەنلىرىمۇ بار. ئۇنىڭدىن تاشقىرى سۇت رەڭ، سۆسۈن (بىنەپشە)، قوڭۇر رەڭلىك ساپاللار بولۇپ، روشەن ئالاھىدىلىكى كە ئىگە.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بزونزا بىگىز، برونزا پىچاق، سۆڭەك بىگىز قاتارلىق بۇيۇملار بار.

تاغارچى قەدىمكى ئىزىنىڭ ھازىرغىچە ئېنىقلانغان دائىرىسى 100 × 150 مېتر بولۇپ، يەر يۈزىدە، 20 ــ 30 سانتىمېتر قېلىنلىقتا قۇم ــ شېغىل قاتلام، ئوتتۇرىسىدا 70 ــ 80 سانتىمېتر قېلىنلىقتا مەدەنىيەت قاتلىمى بار. بۇ جايىنىڭ

شىنتالا قەدىمكى ئىزى بىلەن بولغان ئارىلىقنى بەك يېقىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ جايدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارمۇ تامامەن ئوخشايدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ ئىككى قەدىمكى ئىزنىڭ ئەھمىيىتىنى بىر دەرگە. بىر خىل مەدەنىيەت تېپىغا خاس قەدىمكى كەنت خارابىسى ئىكەنلىكى ئېنىق.

تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قارىغاندا، ئۆز زامانىسىدا بۇ قەدىمكى كەنتتە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئاساس، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق قوشۇمچە قىلىنغان بىر خىل مەدەنىيەت تۈرى شەكىللەنگەن. 1979 — 1980 - يىللىرى چۈقو قەدىمكى ئىزىدىن ئېلىنغان ياغاچ كۆمۈر ئەۋرىشكىلىرىنىڭ كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق بېكىتىلگەن مۇتلەق دەۋرى تۆۋەندىكىچە:

(1) بۇنىڭدىن 155±5375 يىل ئىلگىرى.

(2) بۇنىڭدىن 100±3385 يىل ئىلگىرى.

(3) بۇنىڭدىن 145±3640 يىل ئىلگىرى.

(ئورتاق سانى بۇنىڭدىن 3400 — 3500 يىل ئىلگىرى).

يۇقىرىدىكى ئېنىق بېكىتىلگەن سانلىق مەلۇماتلار بۇ قەدىمكى ئىزدىن چۇقونىڭ تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي كەنتلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

تارىم مەدەنىيىتى

تارىم مەدەنىيىتى دائىرىسىگە تۆۋەندىكى تارماقلار كىرىدۇ:

(1) لوپنۇر — چەرچەن تارمىقى؛

(2) ئۇدۇن (خوتەن) — گۇما تارمىقى؛

(3) پامىر — ئوپال تارمىقى؛

(4) ئاقسۇ ــ كۆچا تارمىقى.

تارىم ئويمانلىقى ــ تىيانشان تاغلىرى، قاراقۇرۇم (كۇنلۇن) ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1500 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 600 كىلومېتر، تۆت ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونلارنى قوشقاندا، ئومۇمىي كۆلىمى 910 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يېرىنمىدىن كۆپرەكىگە، مەملىكەتنىڭ ئوندىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ. شەرق تەرەپتىكى 70 كىلومېتر كېلىدىغان ئېغىزى خېشى كارىدورى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىي قىسمى دېگىز يۈزىدىن 1300 مېتر ئېگىز، شەرقىي قىسمىدىكى لوپنۇر رايونى ئۇنىڭدىن 765 مېتر تۆۋەن تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن 500 مىليون يىل ئىلگىرى بۇ يەر بىپايان دېگىز ئىچىدىكى قەدىمكى قۇرۇقلۇق بولۇپ، بۇنىڭدىن 2 ــ 3 مىليون يىل ئىلگىرى يەر شارىدا غايەت كۆچلۈك تاغ ھاسىل بولۇش ھەرىكىتى بولغاندا تىيانشان تېغى كۆتۈرۈلۈپ چىققان. يەنە بىر مەزگىلدىن كېيىن قۇرۇم (ۋە قارا قۇرۇم كۇنلۇن) تاغلىرى شەكىللەنگەن. نەتىجىدە بۇ قەدىمكى قۇرۇقلۇق چوڭ ۋە قاتمۇقات تاغلار ئوراپ تۇرغان چوڭ «تارىم ئويمانلىقى»غا ئايلىنىپ قالغان. تەكلىماكان قۇملۇقى ئافرىقىدىكى سەھرايى كەبىر قۇملۇقىدىن قالسىلا دۇنيا بويىچە 2 ــ چوڭ قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ. بۇ قۇم دۆڭلىرىنىڭ ھەر خىللىقى، ئۆزگىرىشچانلىقى، قاتمۇقات قۇم بارخانلىرىنىڭ ئاجايىپ ــ غارايىپلىقى بىلەن دۇنيادىكى باشقا قۇملۇقلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى بۇ سىرلىق قۇملۇقنى جانلىق ۋە ئوبرازلىق قىلىپ «تەكلىماكان» دەپ ئاتايدۇ. بۇ سۆز «تەكتىسى ماكان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تارىم ئويمانلىقى (تەكلىماكان) دىن تېپىلغان ئاتقان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار، تارىخىي ھۆججەت-

لەر ۋە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن ئەپسانە - رىۋايەت-لەر تارىم ئويمانلىقى يەنى ھازىرقى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئەتراپى (بىرنەچچە 100 كىلومېتر ئىچكىرى جايلار) نىڭ ناھايىتى قەدىم زامانلاردا سۈيى ئەلۋەك، مۇنبەت زېمىن ئىكەنلىكىنى، ئىنسانلارنىڭ بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ تىرىكچى-لىك قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. كېيىن تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى ۋە تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا تەدرىجىي مۇھىت ئۆزگىرىشى بولغان، يامغۇر - يېشىن بارغانسېرى ئازـ يىپ، سۇ مەنبەسى ۋە مۇزلۇقلارنىڭ دائىرىسى تارايغانلىقتىن، كۆللەر قۇرۇپ، دەريا - ئېقىنلار يۇرتلارغا يېتىپ كېلەلمىگەن. بۇرۇنقى بوستانلىقلار ۋە ئاۋات زېمىنلارنى قۇرغاقچىلىق ۋە قەھەتچىلىك قاپلىغان. نەتىجىدە قەدىمكى رورەن (كىرورەن)، مىرەن، نىيە، چەرچەن، كىرىيە، ئاق سېپىل، كۇسەن (كۇچا)، شەھىرى يار (شايار)، چېدىر (بۈگۈر) قاتارلىق نۇرغۇنلىغان قەدىمكى شەھەر - كەنتلەر قۇمغا كۆمۈلگەن. تەكلىماكان ھازىرمۇ ئارخېئولوگىيە ۋە گېئولوگىيىنىڭ سىرلىق ئامبىرى، يەنى يەر ئاستى بايلىقلىرىنى قېدىرىش - چارلاش، قەدىمكى شەھەر خارا-بىلىرىنى قېدىرىش ۋە تارىخىي، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىش ئىشلىرىدا ئاجايىپ مۆجىزىلەر بىلەن تولغان سىرلىق جاي بولۇپ تۇرماقتا.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرى، پامىر، قاراقۇرۇم، كوئېنلۇن، ئالتۇنتاغ تىزمىلىرىدىن باش-لانغان مېڭلارچە دەريا - ئېقىن، تارماق - تارمىلاز تارىم ئويمانلىقىغا قۇيۇلۇپ، ئويمانلىقنىڭ «ھاياتلىق مەنبەسى» گە ئايلانغان. ئاساسلىق دەريالاردىن تارىم دەريا سى (2190 كىلومېتر)، خوتەن دەريا سى (1090 كىلومېتر، قاراقاش ۋە يورۇڭقاش دەريا لىرى ئاساس قىلىنىدۇ)، يەكەن دەريا سى (1037 كىلومېتر)، چەرچەن دەريا سى (527 كىلومېتر)، قەشقەر دەريا سى

(507 كىلومېتر)، ئاقسۇ دەرياسى (419 كىلومېتر) ۋە باشقىلار بار. تارىم ۋادىسىغا تەۋە رايونلاردا قەدىمدىن تارتىپ ياۋا تۆگە، ياۋا قوتاز، قۇلان، جەرەن، ياۋا ئېشەك، ئىپار كېيىك، ياۋا توڭگۇز، يىلپىز، مولۇن، تۈلكە، بۆرە، بۇغا، ئارقار، سۇلەيسۇن، ياۋا توشقان قاتارلىق ئەتىۋارلىق ھايۋانات؛ ئۇلار، ياۋا غاز، ئۆردەك، ھاڭگىرت، ئاق قۇ، تۇرنا، قىرغاۋۇل، قارچىغا قاتارلىق ئۇچار قۇشلار؛ كان مەھسۇلاتلىرىدىن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تاشپاختا، قاشتېشى، كرىمۇر، گەچ، تۆمۇر، قاراماي (نېفىت)، چىرىمتال، ھاك تېشى، ئاشتۇزى (ئاق ۋە كۆك رەڭدە)؛ ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن يۇلغۇن، تېۋىلغا، يانتاق، قومۇش، توغراق، شۇۋاق، يىڭەن، جىغان، تەسكەن، چىگە (لوپنۇر كەندىرى) ۋە بىرمۇنچە ئەتىۋارلىق دورا ئۆسۈملۈك لىرى قاتارلىقلارنىڭ بولۇشى بۇ زېمىندا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئىنسانلار بىلەن ھايۋانات دۇنياسىنىڭ زۆرۈر ھاياتلىق شارائىتى بىلەن تەمىن ئەتكەن، شۇڭا، قەدىمدىن مۇشۇ زېمىندا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە رەڭگارەڭ «تارىم مەدەنىيىتى» يېغىندىسىنى بەرپا قىلىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشقان. تارىم مەدەنىيىتىنىڭ تارماقلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) لوپنۇر — چەرچەن تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) لوپنۇر قەدىمكى ئىزى؛

(2) كۆنچى دەريا‌سى بويىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(3) ئالتۇنتاغ مۆلچەر دەريا‌سى بويىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(4) چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى قەدىمكى خارابە؛

(5) چەرچەن زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرى ۋە باشقا

ئورۇنلار.

بۇ كەمگىچە لوپنۇر ــ كروراەن ــ چەرچەن دائىرىسىدە خېلى كۆپ قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش ۋە بىرنەچچە نۆۋەت كىچىك كۆلەملىك (سىناق تەرىقىسىدە) قېزىتىپ تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىلدى. مۇشۇ دائىرىدىن تېپىلغان ۋە تېپىلۋاتقان يادىكارلىقلار بۇ رايوننىڭ پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان ئېتىدائىي جەمئىيەت مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ تارماقلار ئىچىدە دەۋرى بىرقەدەر ئۇزۇن، خىلمۇ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. شۇنى ئىسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ھازىرغىچە بۇ رايوندا چوڭ كۆلەملىك، سىستېمىلىق، ئىزچىل ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە قېزىپ تەكشۈرۈشلەر داۋاملىشىپ كېتەلمىدى. گەرچە تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ سانى ئاز، ئەھمىيىتى زور بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا مۇشۇ رايون مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتە پەقەت مۇقەددىمىلا بولالايدۇكى، ھەرگىز خۇلاسە بولالمايدۇ. ئالايلۇق، تارىم ۋادىسىدا ئەڭ ئېتىدائىي مەدەنىيەت تۈرلىرى قايسىلار؟ ئۇلار قەيەردىن باشلىنىپ قەيەرگىچە تارقالغان؟ بۇ مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئاخىرقى چېكى قانداق؟ بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىگىلىرى ۋە ۋارىسلىرى كىملەر؟ ئۇلارنىڭ باشقا رايونلاردىن تېپىلغان مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى قانداق؟ ... قاتارلىق بىرمۇنچە مۇرەككەپ مەسىلىلەردە تېخىچە ئەتراپلىق خۇلاسە چىقىرىلغىنى يوق. ئەھۋال شۇنداق تۇرۇقلۇق، بەزى تەتقىقاتلاردا تېخى تولۇق ئېنىقلانمىغان، پىشمىغان، سىستېمىسى يوق پىكىرلەر «تارىم مەدەنىيىتى»گە باھا بېرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنماقتا. ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ ئەقەللىي تەلىپى بويىچە ئالدى بىلەن كەڭ كۆلەملىك، نۇقتىلىق قېدىرىش، قېزىپ تەكشۈرۈش، ئاندىن چوڭقۇر تەتقىق قىلىش، ئاخىرىدا خۇلاسە قىلىش بىردىنبىر

ئىلمىي ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ.

تۆۋەندە ھازىرغىچە تېپىلغان يادىكارلىقلارغا ئاساسەن «تارىم مەدەنىيىتى» نىڭ «مۇقەددىمى» سىگە مۇناسىۋەتلىك «لوپنۇر - چەرچەن تارمىقى»دىكى بىرقانچە ئورۇننى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى بىرقانچە ئورۇندا قەدىمكى ئىزلار بولۇپ، بۇ جايلاردىن چوقۇش - يونۇش ئۇسۇلى ۋە سۇركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان، تۆشۈك ئېچىلغان سىلىق - پارقىراق تاش پالتا (قاشتېشىدىن ياسالغان)، يارغۇنچاق، تاش پىچاق ۋە بىر قىسىم تاشتىن سىلىقلاپ ياسالغان ئوق باشقى، تاش دانچىلىرى قاتارلىقلار؛ رەڭلىك ساپال پارچىلىرى ھەم بىرونزا بۇيۇملار، ئۇچ قىرلىق بىرونزا باشاقلار تېپىلغان.

1979 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1980 - يىلى ئارخېئولوگلار لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلار ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى، تېمەن دەريا سى ئەتراپىدىن بىر تۈركۈم ئەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈرۈپ، ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى تاپتى.

كۆنچى دەريا سى ساھىلىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر ئاساسەن ياخشى ساقلانغان، قەبرە تۈزۈلۈشىمۇ ئانچە مۈرەككەپ ئەمەس. ئۆز زامانىسىدىكى ئەجدادلار ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان زېمىنغا جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۇرالغۇ، كەنت، قەبرىلەرنى ئەپچىل ئۇسۇللار بىلەن ياسىغان. قەبرە تۈزۈلۈشى: لەھەت، ئىك قېزىلىپ، لەھەتنىڭ تۆت تېمى ياغاچ (ئاساسەن توغراق ياغىچى) بىلەن توسۇلغان، ئۈستى ياغاچ تاختاي بىلەن يېپىلغان، ياغاچ تاۋۇت ئۈستىگە قوي، كالا، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسى، يۇڭ پالاس ۋە چۈپقىتىن

توقۇلغان توقۇلما يېپىلغان، بەزى قەبرىلەر يەر يۈزىدىن ئېگىزرەك قۇرغاق قۇم دۆۋىلىرى ئارىسىدا بولۇپ، ياغاچ تاۋۇت ئىچىگە سېلىنىپ دەپنە قىلىنغان.

1979 - يىلى كۆنچى دەريا‌سى ساھىلىدىن قەزىلغان قەبرىلەر ئالاھىدە بولۇپ، قەبرىلەرنىڭ ئەتراپىغا چۆرىدەپ ئالتە قۇر چەمبەرسىمان ياغاچ تۈزۈق (1 - تۈرىغا 85 ئەتراپىدا، ئەڭ ئىچكىسى 6 - تۈرىغا 52 ياغاچ تۈزۈق) قېقىلغان، تۈرۈقلار يېرافتىن خۇددى نۇر چاقنىتىپ تۇرغان قۇياشقا ئوخشايدۇ. تەبىئىي شارائىت (قۇرغاق ھاۋا) سەۋەبىدىن قەبرىگە دەپنە قىلىنغان مېيىت ۋە ئاخىرەتلىك بۇيۇملار چىرىمەستىن، ياخشى ساقلىنىپ قالغان. تېمەن دەريا‌سى ساھىلىدىكى فەدىمكى قەبرىگە دەپنە قىلىنغان ئايالنىڭ ئېگىكى سەل ئۇچلۇق، كۆزلىرى يوغان ۋە چوڭقۇر، قاش - كىرپىكلىرى ئۇزۇن ۋە قويۇق، بۇرنى قاڭشارلىق ۋە ئىنچىكە، كالپۇكى نېپىز، چاچلىرى سۇس قوڭۇر بولۇپ، مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ. بېشىغا ئۇچلۇق كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن. قالپاق شەكلى يېنىغا ئىككى تال قۇش پېيى قىستۇرۇلغان (بەزى قەبرىلەردىن تېپىلغانلىرىغا ئىككىدىن تارتىپ بەش تال، توق قۇر تالغىچە ھەرخىل رەڭدىكى قۇش پېيى قىستۇرۇلغان)، بەزىلىرىگە ئۇزۇن قونچلۇق (تىزدىن ئاشىدىغان) ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن. بەزى جەسەتلەرگە ئۆزىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى يۈك توقۇلما كىيىملىرى كىيگۈزۈلگەن بولسا، بەزىلىرى قوپال توقۇلغان يۈك رەختلەر (پالاس) گە يۆگەپ دەپنە قىلىنغان. مېيىتقا يۆگەلگەن كېپەنلىك پالاسنىڭ قىرغاقلىرى سىلىق سۈركەپ، ياسالغان تاش يىگنە ياكى ئۇچلاپ تەييارلانغان يىگنەرسىمان ياغاچلار بىلەن ئىلىپ قويۇلغان. بەزى قەبرىلەردىن يەنە ياغاچ ۋە تاشتىن نەپىس ئىشلەنگەن ئايال ئوبزازىدىكى قورچاقلار تېپىلغان. بۇ قورچاقلارنىڭ كۆكسى

ۆە كاسسىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەن، قورچاقنىڭ يۈزى توم سىزىق-
لار بىلەن ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، كۆكسىگە گەۋدىلىك
ئىككى توپچا چىقىرىلغان. ئازادلىقتىن ئىلگىرى شۆھرەتسىمىلىك
بېرگمان (F.Bergman) مۇشۇ رايوندىن قازغان ياغاچ تا-
ۋۇتلارنى تەبرىلەردىن بىر جۈپ ئەر ـ ئايالغا ناھايىتى ئوخ-
شىتىپ ياسالغان ياغاچ قورچاقلار تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا
1986 ـ يىلى قۇمۇلدىكى يېڭىۋلاق تەبرىلىرىدىنمۇ بۇ خىل-
دىكى قورچاقلار تېپىلدى (قورچاقلارنىڭ ئېگىزلىكى 15 — 18
سانتىمېتر كېلىدۇ). لوپنۇردىكى ھەممە تەبرىدىن دېگۈدەك
دورا ئۆسۈمۈكى — چاكاندا تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يۇلا-
غۇن، كەندىر چىۋىقلىرى ۋە باشقا نەرسىلەردىن ناھايىتى
قېلىن ۋە زىچ قىلىپ توقۇلغان سېۋەتلەر تېپىلغان بولۇپ،
بەزى سېۋەتلەرنىڭ ئىچىدىن ئارپا، بۇغداي دانلىرى چىققان؛
ئاز سانىدىكى تەبرىلەردىن چىرىپ كەتكەن مىس تالقانلىرى
تېپىلغان. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، كۆنچى دەر-
ياسى ساھىلىدىن قېزىلغان 40 نەچچە تەبرىدىن بىرەرمۇ
تاپال بۇيۇم تېپىلمىغان. تەبرىلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋ-
رىشكىلىرىنى 1 ـ قېتىم نەنجىڭ داشۆ جۇغراپىيە پاكۇلتېتىنىڭ
تەجرىبىخانىسى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلى-
غاندا، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 117±6412 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە
توغرا كېلىدىغانلىقىنى، 2 ـ قېتىم بېيجىڭ داشۆ ئارخېئولوگىيە
پاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق
تەجرىبە قىلغاندا، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 4900 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە
توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ بېكىتتى.

كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن تېپىلغان بۇ ئارخېئولوگ-
يىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىزگە ئۆز زامانىسىدا بۇ
زېمىندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەسلەپ ماتېرىئارخاللىق
(ئانىلىق) دەۋرىدىن ئىبارەت ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ئالاھىدىلى-

كىگە ئىگە باسقۇچتا تۇرغانلىقىنى، ئۇلاردا بىرقەدەر راۋاجلانغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، كۆنچىلىك ۋە قوشۇمچە بېلىقچىلىقنىڭمۇ بولغانلىقىنى، ئەڭ بۇرۇنقى ئىپتىدائىي سەنئەت بۇيۇملىرى (تاش ۋە ياغاچقا ئويۇلغان ئادەم ئوبرازلىرى ئىشلىگەنلىكىنى) ئىسپاتلاپ بەردى. بەزى قەبرىلەرنىڭ چۆرىسىگە نەچچە قۇر چەمبەرسىمان ياغاچ قوزۇقلارنى قېقىپ، ئۇنى قۇياشنىڭ چاقناپ تۇرغان شەكلىگە كەلتۈرگىنىگە قارىغاندا، ئۇلاردا يەنە قۇياشقا ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەتنىڭمۇ بارلىقىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان پاكىتلار بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۈنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرىلا تارىم ۋادىسىدا يۇڭ پالاس (شەك ـ شۇبھىسىزكى، بۇ، مەملىكەت مىقياسىدا ئەڭ بۈرۈن ئىشلەنگەن پالاس ـ گىلەم ئەۋرىشكىسى ھېسابلىنىدۇ)، ئاسىيا بويىچە ئەڭ بۈرۈن ئىشلەنگەن كىگىز، مەملىكەت بويىچە ئەڭ بۈرۈن ئۆستۈرۈلگەن يۇمىلاق بۇغداي ئەۋرىشكىسى، ئارپا قاتارلىقلار؛ كۆنچىلىك (ئېتۆك) قاتارلىقلارنى ئىشلەپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئۆتۈك ھەققىدە، مىكوۋىن ئۆزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» دېگەن كىتابىدا: «..... نەل ۋادىسى، مېسوپوتامىيە ۋادىسى، شۇنداقلا خۇاڭخې ۋادىسىدىكى رايونلاردا ياشىغان قەدىمكى ئادەملەر ياغاچتىن ئىشلەنگەن كەشلەرنى، تېرىدىن ئىشلەنگەن ئۆتۈكلەرنى كىيەتتى. ئۆتۈك ـ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى.» دەپ يەكۈن چىقارغانىدى.

چەرچەن ناھىيىسىدىكى ئالتۇنتاغ رايونىدىن مۆلچەرلەنگەن بويىدىكى قارامتۇل قىيا تاشلىق تاغلاردا نەچچە مىڭ پارچە قىيا تاش رەسىملىرى بار. قىيا تاش رەسىملىرى

جايلاشقان تاغنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1.5 كىلومېتر يىراق لىقتىكى پەلەمپەيسىمان تەكشىلىكتە بىر قەدىمكى قەبرىستانلىق بار. بۇ جايدىكى بەزى قەبرىلەرنى قىيان سۈيى بۆسۈپ ئېچىۋەتكەن. ھازىر ئېچىلىپ قالغان قەبرىلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى تىيانشان مەدەنىيىتى ۋە ئالتاي مەدەنىيىتى تەۋەسىدىن تېپىلغان بەزى تاش لەھەتلىك قەبرىلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

لەھەت ئۇزۇن چاسا شەكىلىد، تىك قېزىلغاندىن كېيىن تۆت تەرىپى يۆمىلاق ساي تاشلىرىدىن 1.2 مېتر ئېگىزلىكتە قوپۇرۇلغان. ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستى ياپىلاق تاشلار بىلەن يېپىلىپ، ئۈستىگە قوم ئارىلاش شېغىل توپىلار دۆۋىلەنگەن؛ قەبرىلەرنىڭ كۆلىمى ئادەتتە 1.2 × 1 × 2 مېتر ئۆچۈرىتىدە كېلىدۇ. قەبرىگە كۆپىنچە بىر ئادەم دەپنە قىلىنغان. بۇ جاي تېخى قېزىپ تەكشۈرۈلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئاخىرەتلىك بۇيۇملارى دىن نېمىلەر ئاساس قىلىنغانلىقى ھازىرچە نامەلۇم.

1985 - يىلى 9 - ئايدا، چەرچەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 6 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان قەدىمكى قەبرىستانلىقتا قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. قەبرىستانلىق زاغۇنلۇق يېزىسىغا يېقىن بولغاچقا، «زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. قەدىمكى قەبرىلەر قوم، شېغىل، تۇر قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان ئېگىز تۆپىلىكتە. ئۇنىڭ كەنتتىن نىسپىي ئېگىزلىكى 30 مېتر كېلىدۇ. جۇغرافىيەلىك ئورنى شىمالىي پاراللېل 8″ ,32′ ,85° N، شەرقىي مېرىدىئان 9″ .38.26′ E قا توغرا كېلىدۇ. قەبرىنىڭ تاناللىقىنىڭ كۆلىمى 750 × 1100 مېتر بولۇپ، بۇ يەردە چوڭ - كىچىك بىرنەچچە يۈز قەبرە بار (كۆپ قىسمى بۇزۇلغان). قەبرىستانلىقنىڭ جەنۇبىي تەرىپى پايانسىز قۇملۇق بولۇپ، 5 كىلومېتر يىراقلىقتا لەيلىلىك خارابىسى بار. بۇ خاد

رابىلىقتىن رەڭلىك ساپال قاچا، برونزا بۇيۇملار، ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرى ۋە باشقىلار تېپىلغان.

قەبرىستانلىق بىلەن قەدىمكى شەھەر خارابىسى ئوتتۇرىسىدا قەدىمكى ئۆي ئىزى بار. ھازىرقى چەرچەن دەريا سىي قەبرىستانلىقىنىڭ شەرقىدىن 10 كىلومېتر يىراقلىقتا جەنۇب تەن شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، چەرچەن دەريا سى نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى دەھشەتلىك قۇم - بوران، قىيان ئاپىتى تۈپەيلىدىن ئۆز يولىنى بىرقانچە قېتىم ئۆزگەرتكەن بولۇشى مۇمكىن.

قەبرىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، تەبىئىي قاتلامغا ئىگە ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك، تىك قېزىلغان بىر پەلەمپەيلىك لەھەتتىن ئىبارەت. بەزى قەبرىلەرگە كۆپ ئادەم، بەزىلىرىگە بىر ئادەم دەپنە قىلىنغان. كۆپ ئادەم دەپنە قىلىنغان قەبرىلەر ئىچىدە، 85,QZM, نومۇرلۇق (قېزىلغاندا قويۇلغان دالا نومۇرى) قەبرىنىڭ ئاغزى 3 × 5.35 مېتر، تېگى 1.55 × 3.1 مېتر، چوڭقۇرلۇقى 2.40 مېتر بولۇپ، قەبرە ئالاھىدە ھەم پۇختا ياسالغان. قەبرە بېشىدىكى 0.5 مېتر قېلىنلىقتىكى قۇم ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن 30 سانتىمېتر قېلىنلىقتا قومۇش بورا (ھەر بىرى 2.4 × 3.8 سانتىمېتر) يېپىلغان. بورا ئاستىدا ئات، تاي ۋە قۇلان تېرىسىدىن بار. تېرە ئاستىغا يەنە ئىككى قەۋەت قوشاق (يۇلغۇن چۆۋىقلىرىدىن توقۇلغان قېلىن بورا) يېپىلغان. يۇ- قىرىقى بەش قەۋەت نەرسىنىڭ ئاستىدا 25 تال توغراق ياغ- چ بىر - بىرىگە يېقىن قىلىپ توغرىسىغا قويۇلغان. قەبرە تېگىگە يەتكە قوشاق سېلىنغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە مېيىتلار قويۇل غان، جەسەتلەرنىڭ چىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، جەسەت قو- يۇلغان قوشامنىڭ تېگىگە 0.30 × 2.6 مېتر چوڭقۇرلۇقتا ئېرىقچە قېزىلغان، قەبرە ئىچىدە ئۆرە تۈرۈپ بىنمالال ھەر-

كەت قىلغىلى بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز يەنە بۇ يەرنىڭ تەبىئىي ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، لەھەتلەرنى تۆز قاتلىمىغا توغرىلاپ قازغان. شۇڭا بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلار نەچچە قەۋەت ھەم يېپىلغان نەرسىلەر شۇنىڭدەك قۇرغاق ھاۋا ۋە تۆز قاتلىمىنىڭ تەسىرىدىن ئاساسەن بۇزۇلماي تەبىئىي «مومىيا»غا ئايلىنىپ كەتكەن.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان بۇ قەبرىگە تۆت ئادەم دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى ئەر، قالغىنى ئايال. بۇنىڭ ئىچىدە بويى 2 مېتر كېلىدىغان بىر ئەر بىلەن بويى 1.90 مېتر كېلىدىغان بىر ئايالنىڭ جەسىتى بۇزۇلماي، ئەينەن دېگۈدەك ساقلىنىپ قالغان. ئەرنىڭ يۈرى دۈگلەك، بۇرنى قاڭشارلىق، كۆزلىرى يوغان ۋە چوڭقۇر، قاش ـ كىرپىكلىرى، ساقال ـ بۇرۇتى ھەتتا مەيدە تۆكلىرىگىچە ياخشى ساقلانغان. چاچ ـ ساقاللىرى قوڭۇر رەڭدە (يېرىم ئاقارغان)، يۈزدىكى قىزغۇچ سېرىق بويا قتىن گىرىم قىلىنغان (بۇ قەدىمكى ئېتىقادقا مۇناسىۋەتلىك بىر خىل يوسۇن بولۇپ، تەڭرى دەرگاھىغا ساپ، چىرايلىق جامالى بىلەن بېرىشنى كۆرسەتسە، يەنە بىر جەھەتتىن مېيىتنىڭ ئۆڭ ـ چىرايىنىڭ بۇزۇلماسلىقى ئۈچۈن قىلىنغان ئالاھىدە گىرىم بولۇشى مۇمكىن). مېيىتنىڭ يەنە 5 سانتىمېتر تومۇقتا ئىككى تال ئۇرۇمە چېچى بار. ئۇرۇمە چاچ ئۇچىدىن 15 سانتىمېتر ئاربىلىقتا قىزىل يۇڭ يىپنى قوشۇپ ئۆرىگەن. مېيىتقا جىگەررەڭ يۇڭ توقۇلمىدىن تىكىلگەن تونچە ياقىلىق كالتە چاپان، ئوخشاش رەڭدىكى ئۇزۇن ئىشتان، پۇتىغا ئۇزۇن قونچۇق (تىزدىن ئاشىدۇ) گۈل بېسىلغان كىگىز پايپاق، پايپاق ئۈستىگە بۇغا تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن قونچۇق ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن. سول قولىنىڭ ئوتتۇرانچى بارمىقىغا ئىككى سانتىمېتر كەڭلىكتە چىلتەك ئېسىلغان. ئىككى قولى بېغىشدىن رەڭلىك

يۈك يىپ بىلەن باغلانغان. ئايالنىڭ يۈزى سوزۇنچاق، كۆزى لىرى يوغان، قاش ـ كىرپىكلىرى قويۇق، بۇرنى قاڭشارلىق، چاچلىرى ئاقارغان (ئەسلىسى قوڭۇر رەڭدە)، تۆت تال ئۆرۈم چېچى بار. ئۇنىڭ ئىككى تېلى يالغان چاچ. ئۇچىسىغا تۇق قەزغۇچ يۈك توقۇلمىدىن تىكىلگەن تونچە ياقىلىق، كەڭ ئېتەكلىك ئۆزۈن كۆڭلەك، پۇتىغا ئۆزۈن قونچە لۇق گۈللۈك كىگىز پايپاق ۋە ئۇزۇن قونچىلۇق ئۆتۈك كىيە گۈزۈلگەن (ئەرنىڭكىگە ئوخشايدۇ). ئىككى قولى قوۋۇشتۇرۇلغان ھالەتتە بېغىشىدىن رەڭلىك يۈك يىپ بىلەن باغلاپ قويۇلغان.

ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئىچىدە يۈلغۇن شېخىغا ئۆتكۈزۈلگەن پاقلان گۆشى (كاۋاپ ئۈچۈن تەييارلانغان بولۇشى مۇمكىن)، تېرىق (سۆك) ئۇندىن تەييارلانغان توقاچ (نان)، ياغاچ ۋە سۆڭەكتىن ياسالغان ھەر خىل بۇيۇملار، رەڭدار. جۇلالىق، قېلىن ۋە نېپىز، تۈۋىتلىق قىلىپ توقۇلغان ھەر خىل يۈك توقۇلمىلار، كەشتە بېسىلغان ھەر خىل يۈك كىيىملەر، ئەدىيال، پالاس، كىگىز قاتارلىقلار ۋە ساپال قاچىلارمۇ بار. ساپال قاچىلارنىڭ سانى جىق بولمىسىمۇ، لېكىن شەكلى ئوخشاش چوك ـ كىچىك، تۈۋى دۈگلەك (قازاننىڭ تېگىگە ئوخشاش)، سىرغىز لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلغان قارا رەڭلىك ساپال قاچىلاردىن ئىبارەت.

ياغاچ بۇيۇملار ئىچىدە مۈگۈز، سىگىر، يېلىم ۋە باشقا نەرسىلەردىن پۈختا قىلىپ ياسالغان يا، قاتتىق يۈلغۇن ياغىچىدىن ياسالغان ئوق (باشاقلىرىمۇ ئوق بىلەن قوشۇپ ئويۇپ چىقىرىلغان، ئۇچ قىرلىق)، ئوقنىڭ تېز ۋە دەل تېگىشى ئۈچۈن ئوق دەستىسىنىڭ يان تەرەپلىرىگە پەيلەر چاپلانغان، بەزى ئوقلار بويالغان. يۈگىرىقلاردىن باشقا، تارغاق (ياغاچ تارغاق قىنىڭ قوندىقىغا ئارقارنى قوغلاپ كېتىۋاتقان بۆرە سۈرىتى

ناھايىتى جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئويۇلغان) ئۇرچۇق، سوقما (ياغاچ چېلەك)، گامچا دەستىسى قاتارلىقلار بار.

بۇ قەبرىلەردىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە ئەڭ ئىس ئىشلەنگەن، گۈل ـ كەشتىلەر بېسىلغان رەڭگارەڭ كىيىم ـ كېچەكلەر (ئەر، ئايالالارنىڭ، بالىلارنىڭ)، ھەر خىل رەڭدىكى جۇلالىق يۇڭ چىلتەكلەردىن قۇراپ تىكىلگەن كىيىملەر؛ رەڭلىك ۋە رەڭسىز ناھايىتى سىپتا كىگىز، يۇڭ رەختلەردىن تىكىلگەن ئۇچلۇق، ئۇچى ئەگمە، ئېگىز، پەي قىستۇرۇلغان باش كىيىملەر (تەلپەك، بۆرك، تۈماق، قالپاق قاتارلىقلار)؛ سارغۇچ، ئاقۇچ، قوڭۇر رەڭلىك ئىنچىكە ئېگىرلىگەن يۇڭ يىپلاردىن ئەپچىل، چىرايلىق توقۇلغان يازلىق تور بۆكلەر (بۇلار ماھىرلىق بىلەن شۇنچىلىك نەپىس ۋە ئىنچىكە توقۇلغانكى، ھازىرقى ئادەتكە نازۇك توقۇلغان يىپ تور بۆكلەردىنمۇ ئېسىپ چۈشىدۇ)؛ ئىنتايىن تېپىز قىلىپ (شايى، ھىلھىلىگە ئوخشاش) توقۇلغان رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلار، ھەر خىل رەڭلىك يۇڭ يىپتىن ئىشلەنگەن توم ۋە ئىنچىكە شوينىلار بولۇپ، سانى نەچچە يۈز پارچىغا، باش كىيىملەرنىڭ تۈرى ئون نەچچە خىلغا يېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، قەبرە ئىچىدىن يۇلغۇن چۆپقامرىغا قىزىل يۇڭ، قىزىل يۇڭ يىپ يۆگەپ، خۇددى يېنىپ تۇرغان مەشئەلگە ئوخشاش قىلىپ ياسالغان ئۆكچىلەر، مۇ تېپىلدى (بۇ نەرسە ھازىرغىچە تۇركىي خەلقلەر ئىچىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قامان «شامان» دىنىغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ)

85·QZM، نومۇرلۇق قەبرىنىڭ يېنىدىكى كىچىك يىر قەبرىگە دەپنە قىلىنغان بوۋاقنىڭ جەسىتى تېخىمۇ ئالاھىدە. بوۋاقنىڭ جەسىتى جىگەر رەڭ يۇڭ رەختكە تېشىدىن رەڭلىك يۇڭ شوينا بىلەن باغلاپ، بىر پارچە ئاق كىگىز ئوستىگە ئوخشىتىپ ياتقۇزۇلغان، بېشىغا كىگىز پارچىلىرىدىن تەييار-

لانغان ياستۇق قويۇلغان. بوۋاقنىڭ بېشىغا ئالاھىدە توقۇلغان ئىچىگە ئەرەۋىچ، تېشى كۆك، ئۈستىلىق يۇلۇق بۆك كىيگۈزۈلگەن. ئىككى كۆزىگە ئىككى دانە تاش باسۇرۇپ قويۇلغان. مېيىت چىرىمەي ياخشى ساقلانغان. خۇددى زاكلاپ ئۇخلىتىپ قويۇلغاندەكلا كۆرۈنىدۇ. بوۋاقنىڭ باش تەرىپىگە قوينىڭ يېلىنىدىن تىكىلگەن ئىمزەك (ئىچىدە قېتىپ قالغان سۈت قالدۇقى بار)، كالا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان قەدەھ قاتارلىقلار قويۇلغان. بوۋاقنىڭ جەسىتى ئۇستىگە ئىچى ئويۇۋېتىلگەن توغراق ياغاچىدىن ياسالغان تەڭنە شەكلىدىكى ئولاق يېپىلغان. ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئوت - چۆپ يېپىپ، قوم بىلەن كۆمۈلگەن. 85QZM نومۇرلۇق قەبرىنىڭ ئۇستىگە يېپىلغان قومۇش قاتلاملىق تەكشىلىككە مۈڭگۈزلۈك قوي كالليسى، كالا مۈڭگۈزىدىن ئالاھىدە ياسالغان قەدەھ، ئاتنىڭ كالليسى، پاقالچىقى قاتارلىق نەرسىلەر بىللە كۆمۈلگەن بولۇپ، بۇلار شۇ زاماندىكى مۇھىم دەپنە قىلىش ئادەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، قەبرە ئىچىدە ئوتتۇرىسىغا تۆگلۈك ئېچىلغان بولۇپ، بۇ بىر ئائىلە ئىچىدە ۋاپات بولغانلارنى نۆۋەت بويىچە دەپنە قىلغانلىقىدا پايدىلىنىدىغان تۆگلۈك بولۇشى مۇمكىن. ئەنە شۇ تۆگلۈك ئاغزىغا قېلىن قوڭۇر يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن ئۇزۇن تون، كىگىز توقۇم (ئىچلىك)، ئىچىگە باشقا نەرسىلەرنى تىقىپ تېڭىدىن تىكىلگەن توقۇم (تاشقى توقۇم) يېپىلغان.

زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىلغان يۇقىرىدىكى بىناھا ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بىزگە بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆنچى دەريا سى ساھىلىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى، تارىم دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ خېلى چوڭقۇر ـ شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئەپسۇس يۇڭ توقۇمىچىلىق ۋە باشقا ھۈنەر ـ سەنئەتلەر بىلەن

شۇنداقلا انغانلىقىنى، ئۇزۇنگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەت يارىتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

لەھەتلەرنىڭ ئەڭ تېگىدىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى (مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش پەن ـ تېخنىكا تەتقىقات ئورنى تەجرىبە قىلىغان) كاربون 14 ئانالىزى بىلەن تەجرىبە قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ جاينىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 115±2960 يىل ئىلگىرى ئىكەنلىكى بېكىتىلدى.

2) ئۇدۇن ـ گۈما تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) گۈما ناھىيىسىدىكى كېلىيانا قەدىمكى ئىزى؛

(2) گۈما ناھىيىسى سانجۇ يېزا كىيىكتۇزدىكى قىيا تاش رەسىملىرى ۋە باشقىلار.

ئۇزۇننىڭ قەدىمكى تارىخىي ھۇنەر ـ سەنئىتى، رەڭگا رەڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى بىلەن داڭق چىقارغان ئۇدۇن (خوتەن) يۇرتىدا، ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، قېزىش خىزمەتلىرىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىگە كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى شەھەر ـ كەنتلەر، ئىبادەتخانىلار ۋە باشقا يادىكارلىقلارغا قارىتىلدى. ئېپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە تەۋە بولغان مەدەنىيەت ئىزلىرى بىرنەچچە ئورۇندا يۈزەكى تەكشۈرۈلدى. شۇڭا قەدىمكى ئۇدۇننىڭ ئېپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە تەئەللۇق مەدەنىيىتى ئەتراپلىق ئىزدىنىشكە تېگىشلىك بولغان بىر بوشلۇق بولۇپ تۇرماقتا. ئەمۋال شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئۇدۇن ـ گۈما تارمىقىدا ھازىرچە يۈزەكى تەكشۈرۈلۈپ خاتىرىگە ئېلىنغان ئورۇنلارنى تىلغا ئېلىپ قويۇش بىلەنلا چەكلەندۇق. بۇ مۇھىم تارماقنىڭ «بوش» قالغان جايلىرى بۇنىڭدىن كېيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەردە

تولۇقلانغۇسى.

60 - يىللاردا گۈما ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن 60 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان كېلىيانا يېزىسى ئەتراپىدىن قەدىمكى ئىز تەكشۈرۈلۈپ، ئۇ جايدىن سۈركەش - سىلىقلاش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بەزى تاش قورالالار ۋە تېگى قىزىل، گۈل نەقىشلىرى قارا رەڭلىك ساپال قاچىلار- نىڭ پارچىلىرى تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، گۈما ناھىيىسى سانجۇ يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىن 25 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاش- قان كىيىكتۆر دېگەن يەردە قىياتاشلارغا ئويۇلغان ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ سۈرەتلىرى، ئەڭ قەدىمكى بەلگە، تامغا قاتارلىقلار تېپىلغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئەھۋاللار بىزگە ئۇدۇن يۇرتىدا باشقا رايونلاردىكىگە ئوخشاشلا ئېپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە خاس مەدەنىيەتلەرنىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3) پامىر — ئوپال تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) تاشقورغاندىكى شامبابا قەدىمكى قەبرىستانلىقى؛

(2) ئوپال — ئاقدالا قەدىمكى تاش قورال ئىزلىرى ۋە باشقا ئورۇنلار.

1976 — 1977 - يىللىرى تاشقورغان ناھىيە بازىرى- نىڭ شىمالىدىن 3 كىلومېتر يىراقلىقتىكى شامبابا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا بىر تۈركۈم قەبرىلەر قېزىپ تەكشۈرۈلگەن. قېزىلغان قەبرىلەردىن قارىغاندا، ئوتتا كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ۋە، كۆيدۈرمەي دەپنە قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل دەپنە قىلىش يوسۇنى بايقالغان.

توپا قەبرىلەر: تىك قېزىلغان لەھەت بولۇپ، بىرىدىن ئىككىگىچە ئادەم دەپنە قىلىنغان. قەبرە ئېغزىغا ياغاچ يېپىل- غان؛ مېيىتنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلغان قەبرىلەرنىڭ

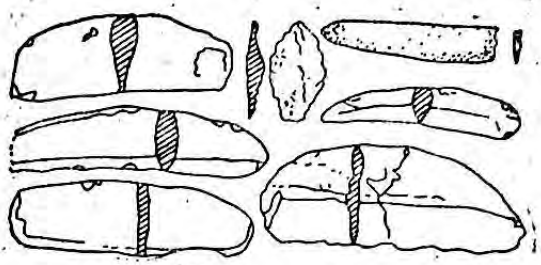
ئېغىزغا ياغاچ يېپىلمىغان. بۇ خىل قەبرىلەردىن ئاخىرەتلىك بۇيۇملار چىقمىغان؛ ئومۇمەن، دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى مۇرەككەپ، ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئانچە كۆپ ئەمەس. بەزى قەبرە لەردە مېيىتنىڭ ئاستىغا يۇلغۇن ۋە باشقا دەرەخلەرنىڭ چۈنچە لىرىدىن توقۇلغان قوشام سېلىنغان، بەزى قەبرىلەرگە جەسەتنى يېنىچە پۈكلەپ، ئېگىپ، ئاندىن دەپنە قىلغان. ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن قۇم ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلغان، تېگى يۇمىلاق كۇلرەڭ ساپاللار، سىدام ساپال قازان، ساپال ئاياق، ساپال كوزا، ساپال قەدەھ، ئاز ساندا برونزا بىگىز، برونزا ھالقا، برونزا ئۈزۈك، برونزا بىلەزۈك قاتارلىقلار، شۇنىڭدەك سۆڭەك ۋە رەڭلىك تاش (ھېقىق) لاردىن ياسالغان مارجان، ئالتۇن قاداق ۋە ناھايىتى ئاز ساندا كىچىك تۆمۈر پىچاق، تۆمۈر ئۈزۈك، تۆمۈر بىلەزۈكلەر بار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ياغاچ تىن ياسالغان ئوت چىقىرىش ئەسۋابىمۇ تېپىلغان. قەبرىدىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىلەرنى كاربون-14 ئانالىزى بىلەن تەجرىبە قىلغاندا، ئۇنىڭ ۋاقتى بۇنىڭدىن 2400 — 2800 يىل ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇ جايدىن تېپىلغان بەزى ساپال قاچىلارنىڭ تۈرى تېكەس قەدىمكى قەبرىلىردىن تېپىلغان ساپال قاچىلارغا تولىمۇ ئوخشايدۇ. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى پامىر رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قەدىمكى «ئۇلۇغ ئارت» ۋە ئەركەشتام دۆلەتلىرىدە ياشىغان خەلقلەرگە دائىر خاتىرىدە بۇلار «ساقلار نەسلىدىن» دەپ خاتىرىلەنگەن. دېمەك، شامبابا قەبرىستانلىقىدىكى بۇ قەبرىلەر ئېھتىمال قەدىمكى ساقلارنىڭ مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

1972 - يىلى 7 - ئايدا، قەشقەر توققۇزاق ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزا ئوپولات (ئوپال ئارت) كەنتىنىڭ غەربىدىن 5 كىلومېتر يىراقلىقتىكى دالادىن توت ئورۇندا يېڭى تاش

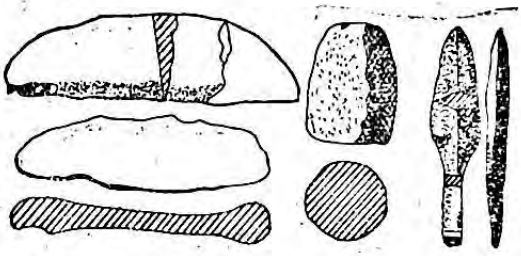
قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمكى ئىزلار تېپىلغان. بۇ قەدىمكى ئىزلار جايلاشقان يەرلەرنى يەرلىك ئۇيغۇرلار ئاقدالا، ئۆڭكۈلۈك، قۇرۇقدالا ۋە دۆۋىلىك دەپ ئاتايدۇ. بۇ دائىرىدە ھازىر ئېگىز - پەس دۆڭلۈك بولۇپ، ئەتراپىدا قىيان سۈيى بۆسۈپ - يالاپ كەتكەن جىرالارمۇ بار. يەر يۈزىدە يانتاق، قومۇشلار ئۆسكەن. بۇ قەدىمكى ئىزلاردىن سۈركەش ئۈسۈلى ئارقىلىق سىلىقلاپ ياسالغان يېرىم ئاي شەكىللىك تاش پىچاقلار، تاش ئورغاق، ئېگەرسىمان يارغۇنچاق، سالغا تاش (تاش ساقا)، تاش توقماق، تاش تۆگە، تاش باشاق (ئوق)، تاش ئۇرچۇقلار؛ ئۇنىڭدىن باشقا، قۇم ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلغان كۈل رەڭ، قوڭۇر، قىزىل ساپال پارچىلىرى ۋە بىر دانە بېجىرىم، تۆۋى يۇمىلاق ساپال ئاياق، بىر دانە كىچىك بىرونزا پىچاق تېپىلغان. بىرونزا پىچاقنىڭ تەركىبىنى خىمىيىلىك ئۇسۇل بىلەن ئانالىز قىلغاندا، ئۇنىڭ قەلەي تەركىبى پەقەت 1.2% بولۇپ، ئاساسەن ساپ قىزىل مىس ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان (1 - رەسىمگە قارا ڭ).

ئاقدالا قەدىمكى ئىزىدىنلا 48 دانە سىلىقلانغان تاش قورال تېپىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تۆز ۋە ئەگرى ياسالغان تاش پىچاقتىن 11ى، يارغۇنچاقتىن 14ى ۋە باشقا خىلدىكىلىرى بار.

ئاقدالا قاتارلىق تۆت قەدىمكى ئىزدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار بۇ جايدىكى ئەجدادلارنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن باشقا، بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق، يىپ ئېگىرىش، ساپالچىلىق قاتارلىق قوشۇمچە قول ھۈنەر - سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ۋە سىلىق تاش قوراللار بىلەن بىرونزا قوراللارنى بىللە ئىشلىتىش دەۋرىگە كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش بىلەن بىرگە، بۇ جايىنىڭ بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرىكى تەبىئىي شارائىتى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈ-

1

2 3

1 - رەسىم

1. ئاقدالادىن تېپىلغان تاش قوراللار؛ 2. ئۆڭكولۇكتىن تېپىلغان تاش قوراللار؛ 3. دۆۋىلىكتىن تېپىلغان ـ ۆڭەك ئوق ئۇچى؛

شى ئۇچۇن تېخىمۇ قولايلىق بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ قەدىمكى ئىزلار پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ھازىرغىچە تېپىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىزلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ غەرب تەرەپتىكىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ناھايىتى مۇھىم بايقاش بولۇپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايون ۋە مەملىكەت مىقياسىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىنى، پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيانىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغاندا، ئەلۋەتتە نەزەردە تۇتۇش كېرەك. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ جايىنىڭ

تىيانشان تىزمىسى ۋە پامىرغا يېقىن تۇرغانلىقى بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئىزدەشنىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەپ بېرىشى مۇمكىن.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، پەرغانە ۋادىسىدىكى چوست مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ ئورۇنلاردىن بىرنەچچە يۈز دانە تاش پىچاق، ئورغاق شەكلىدىكى تاش قوراللار تېپىلغان. ئۇلار قىزىقارلىقى، چوستتىن تېپىلغان تاش پىچاقلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى (ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە ھەجمى 0·8 × 4·2 × 15 سانتىمېتر) ئاقدالا قاتارلىق قەدىمكى ئىزلاردىن تېپىلغانلىرىغا ئوخشايدىكەن.

چوست مەدەنىيىتى تېپىدىكى يادىكارلىقلار ئاقدالا، ئۆڭگۈلوك، قۇرۇقدالا، دۆۋىلىك ۋە ئاقسۇ قارا يۇلغۇندىن تېپىلغان يادىكارلىقلارغا بەك ئوخشايدۇ. ئورغاق شەكلىدىكى تاش قوراللار بىلەن برونزىدىن ياسالغان سېپىدا تۆشۈكى بار قوراللار شەرقىي قازاقستان، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە 1000 - يىللارنىڭ باشلىرىغا ئائىت بىر قاتار يادىكارلىقلارغىمۇ كۆرۈلگەن.

چوست مەدەنىيىتىگە تەۋە رەڭلىك ساپال قاچىلارغا كەلسەك، ئۇلار شەكىل جەھەتتە تىيانشان ۋە تارىم مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ ئورۇنلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللاردىن پەرقلىنىدۇ، لېكىن ئۇستىگە قىزىل رەڭ بېرىلمەي، قارا رەڭدە نەقىش چۈشۈرۈلگەن ئەھۋاللار (نەقىشلەرنىڭ كۆپرەكى ئۈچ بۇرجەك، تەتۇر ئۈچ بۇرجەك، تورسىمان، رومبا شەكلىدىكى كاتەكچە... قاتارلىقلار) ئوخشاپ كېتىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى لېنىنگراد شۆبىسىنىڭ كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق قىلغان تەجرىبىسى چوست مەدەنىيىتىنىڭ بەرپا قىلىنغىنىغا 120±3050 يىل ۋە

120±2720 يىللار بولغانلىقىنى ئىسپاتلىغان.

يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارنى نەزەرگە ئالغانىدا، بۇ ئىككىسى مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئەجدادلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆز زامانىسىدا مەلۇم مۇناسىۋەتلەرنىڭ بولغانلىقىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمىسا كېرەك.

4) ئاقسۇ ـ كۇچا تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) ئاقسۇ قارايۇلغۇندىكى قەدىمكى ئىز:

(2) كۇچا قارادۆڭ خارابىسى قاتارلىقلار.

تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئاقسۇ ـ كۇچا تارمىقى ئىنتايىن مۇھىم ھالقىلارنىڭ بىرى. بۇ بىپايان قەدىمكى يۇرتتا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن تاكى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئالدى ـ كەينىگىچە بولغان دەۋرلەرگە خاس مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ خىلمۇخىل، ئۆزگىچە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە قىممەتلىك دۇردانىلىرى ساقلانغان. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمى دۆلەتنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا مەشھۇر بولۇپ، ئۇلار تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە نۇقتىلىق خەلقئارا تەتقىقات تېمىلىرى قىلىنماقتا. لېكىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىدىمۇ ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر ئەتراپلىق، سىستېمىلىق، چوڭقۇر ئىشلىنىپ كېتەلمىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئىشلىرى تېخىمۇ شۇنداق. شۇڭا 50 ـ، 60 ـ يىللاردا مۇشۇ رايوندىكى ئىككى ئورۇندا ئېلىپ بېرىلغان كىچىك كۆلەملىك ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىلىش بىلەن چەكلەنىدۇق. ئۇنىڭدىن باشقا، كېيىنكى چاغلاردا ئېلىپ بېرىلغان دالا تەكشۈرۈشلىرىدە مۇشۇ تارماق دائىرىسىدىكى كەلپىن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، باي، توقسۇ (توققۇز سۇ)، شايار قاتارلىق

ناھىيىلەرنىڭ تەۋەسىدىن رەڭلىك ساپاللار، ئىنچىكە تاش قوراللار، ھرولۇزا بۇيۇملار تېپىلغان.

50 - يىللاردا پىششىقەدەم ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبىن ئەپەندى باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قەدىمكى كۆسەن (كۆچا) شەھىرى خارابىسىنى تەپشىنى چۆرىدەپ، ھازىرقى كۆچا ناھىيىسىگە جايلاشقان قارادۆڭ خارابە ئىزىنى قېزىپ تەكشۈرگەنىدى. قېزىش جەريانىدا ئاستىنقى قاتلامدىن قەدىمكى كۆسەن (كۆچا) رايونىنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان. يادىكارلىقلاردىن تاش قوراللار، ساپاللار، سۆڭەكتىن ياسالغان بۇيۇملار ۋە باشقا نەرسىلەر قېزىۋېلىنغان. تاش قوراللاردىن تاش ئورغاق، تاش ھالقا، گۈرجەك، كە ئوخشاپ كېتىدىغان تاش قورال، تاش پىچاق، تاش ئۇرچۇق قاتارلىقلار؛ سۆڭەكتىن ياسالغان بۇيۇملاردىن سۆڭەك بىگىز، سۆڭەك يېڭنە، باشاق (ئوق)، زىق، سوغا قاتارلىقلار بار. ساپاللاردىن قىزىل سىدام ساپال قاچىلار قولدا ئىشلەنگەن. رەڭلىك ساپاللارنىڭ تېگى ئاقۇچ، ئۈستىگە قىزغۇچ ۋە سۆسۈن رەڭ بېرىلگەن. ساپال قاچىنىڭ ئاغزى ئەتراپىغا قىزىل رەڭدە كەڭ سىزىق، ئىچى - تېشىغا قىزىل ۋە سۆسۈن رەڭدە سىزىق چۈشۈرۈلگەن. گۈل - نەقىشلىرى ئۈچ بۇرجەك، كاتەكچىلەر بىلەن تولدۇرۇلغان تەتۇر ئۈچ بۇرجەك، دولقۇنسىمان سىزىق، كۆپتۈرمە سىزىق، تۈز سىزىق، تۈتاش ھالقىلىق سىزىقلاردىن ئىبارەت. ساپال قاچىلار ئىچىدە، ساپال قەدەھ، ساپال تاۋاق، ساپال تەخسە، ساپال چۆچەك، كۇپ - كوزا قاتارلىقلار بار.

1960 - يىلى قىشتا، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئاقسۇ-لىك شەرقىدىن 60 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان قارا-يۇلغۇن قەدىمكى ئىزىنى قېزىپ تەكشۈرگەن (بۇ ئورۇن دەسلە-

لەپ گېئولوگىيىلىك چارلاش جەريانىدا بايقالغان). قېزىپ تەكشۈرۈش نۇقتىسىنىڭ 5 مېتر چوڭقۇر يېرىدىن قېلىن لىقى 1·30 مېتردىن 80 سانتىمېتردىچە بولغان قاتلام — (4 - قاتلام) مەدەنىيەت قاتلىمى تېپىلغان بولۇپ، بۇ قاتلامدىن قىزىل ۋە سۇر رەڭدىكى ساپال پارچىلىرى، ساپال كومزەك، ساپال كورىلار چىققان. ساپاللارنىڭ ھەممىسى قولدا ياسىلىپ، تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنىرەك ھارارەتتە پىشۇرۇلغان. بۇ ساپال قاچىلارنىڭ ئاساسەن گۈل - نەقىش لىرى يوق. بۇنىڭدىن باشقا سىلىقلانغان تاش قورالنىڭ ئۈچكى پارچىسى، سۆڭەكتىن ياسالغان بىگىز، برونزا بۇيۇملار تېپىلغان. يۇقىرىدىكى يادىكارلىقلار ئاددالا يادىكارلىق لىرىغا بەكمۇ ئوخشايدۇ.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت يىغىندى سى توغرىسىدا تۆۋەندە قىسقىچە خۇلاسە قىلىمىز:

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىڭ ئۆزگىرىشى تەرتىپى ئۇمۇمەن چوقۇش - يونۇش ئۇسۇلى بىلەن ئىشلەنگەن تاش قورال — سۇركەش ئۇسۇلى بىلەن ئىشلەنگەن تاش قورال — برونزا قورال — تۆمۈر قورالدىن ئىبارەت. مۇشۇ قانۇنىيەتكە ئاساسەن، ئارخېئولوگىيە ئىلمىدە ئىنسانلارنىڭ چوقۇش - يونۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان تاش قوراللارنى ئىشلەتكەن باسقۇچى «كونا تاش قورال دەۋرى»، سۇركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان تاش قوراللارنى ئىشلەتكەن باسقۇچى «يېڭى تاش قورال دەۋرى»، برونزا قورال ئىشلەتكەن باسقۇچى «برونزا قورال دەۋرى»، تۆمۈر قورال ئىشلەتكەن دەۋرى «تۆمۈر قورال دەۋرى» دەپ ئاتىلىدۇ. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئاز ساندا برونزا قوراللارمۇ بىللە ئىشلىتىلگەن. شۇڭا بۇ «برونزا قورال

بىلەن تاش قورال بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋر، دەپ ئاتىلىدۇ. ساپال قاچا يېڭى تاش قورال دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن. رەڭلىك ساپاللار ــ ئومۇمەن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىنىڭ مەھسۇلى. ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ بۇ خىل قائىدىسىگە ئاساسەن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تېيانشان مەدەنىيىتى، ئالتاي مەدەنىيىتى، تارىم مەدەنىيىتىگە تەۋە جايلاردىن هازىرغىچە ئېنىقلانغان يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى دەۋرىنىڭ ئىلگىرى ــ كېيىنلىكى بويىچە بىرنەچچە چوڭ تىپقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئۇنچىكە (سېپتا) تاش قوراللار ئالاهىدە كۆپ سانلى تەشكىل قىلغان قەدىمكى ئىزلار، يەنى قۇمۇلدىكى يامانسۇ، يەتتەقۇدۇق، ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى سەيۇوپۇ، تۇرپاندىكى ئاستانە، يارغول قاتارلىق قەدىمكى ئىزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يۇقىرىقىلارنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكىسى يامانسۇ، يەتتەقۇدۇق ئىزلىرى بولۇپ، بۇ جايلاردا ئاساسەن ئۇنچىكە تاش قوراللار ئىشلىتىلگەن، رەڭلىك ساپال ئىشلەتمىگەن. كېيىنكى قاتاردىكىسى ئاستانە، يارغول بولۇپ، بۇ ئىزلاردا ساپاللار بىلەن ئۇنچىكە تاش قوراللار بىللە ساقلانغان.

تېپىلغان يادىكارلىقلارغا قارىغاندا، ئالدىنقى قاتاردىكىسىدە ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان. كېيىنكى قاتاردىكىسىدە، بىر خىل ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

بارىكۆلنىڭ تاش ئادەم يېزىسىدىكى قەدىمكى ئىز، قۇمۇلنىڭ قىزىل چوقا، ئالتۇزاق كەنتلىرى؛ ئاراتۈركتىكى كارساك، باغچىلا، ئاداق؛ مورىدىكى سىداۋگۇ جىلغىسى؛ گۈچۈكدىكى نەنجىگۇ جىلغىسى؛ خوشۇتتىكى چۇقۇر، توقسۇندىكى پارچە شاغال؛ غۇلجىدىكى ئاقتۆپە قاتارلىق

ئىزلاردا سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بىرقەدەر چوڭ تېپتىكى تاش قوراللار بىلەن بىللە رەڭلىك ساپاللار ۋە بىر قىسىم برونزا بۇيۇملار (سۆڭەكتىن، ياغاچتىن ياسالغان لارمۇ بار) تېپىلغان. شۇڭا ئۇلارنىڭ دەۋرى تاش قوراللار بىلەن برونزا قوراللار بىلەن بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋرگە ياكى برونزا قورال دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

توققۇزاق ناھىيىسىنىڭ ئاقدالا قاتارلىق قەدىمكى ئىزلىرى، ئاقسۇ قارايۇلغۇن، لوپنۇردىكى قەدىمكى ئىزلاردا ئاساسەن سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بىرقەدەر چوڭ تېپتىكى ھەر خىل تاش قوراللار بىلەن برونزا قوراللار (قوشۇمچە باشقا نەرسىلەرمۇ بار) تېپىلغان. شۇڭا ئۇنىڭ دەۋرىمۇ تاش قوراللار بىلەن برونزا قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋرگە مەنسۇپ بولىدۇ. توقسۇننىڭ ئارغۇغول (ئالغۇي) بىلەن ئۇيغۇرغول جىلغىسىدىكى جايلاردا قىسمەن تاش قوراللاردىن باشقا، برونزا بۇيۇملار بىلەن تۆمۈر بۇيۇملار بىللە چىققانلىقى ئۈچۈن، بۇنىڭ دەۋرى تاش قوراللار بىلەن برونزا قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋرنىڭ ئاخىرى، تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىشى مۇمكىن. كۆچا قارادۆڭدىن سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ئىشلەنگەن تاش قوراللار بىلەن رەڭلىك ساپاللارمۇ تېپىلغان، لېكىن ئۇ جايدىن تېپىلغان تاش پىچاق، تاش ئورغاق قاتارلىقلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ۋە برونزا قوراللارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ دەۋرى نىسبەتەن كېيىنرەك بولۇشى مۇمكىن. موڭغۇلكۆرە قاتارلىق ئورۇنلاردىكى بەزى قەبرىلەر (شوتا يېزىسىدىكى قەبرىلەر) دىن رەڭلىك ساپال قاچا بىلەن بىللە تۆمۈر قورال (ساپان) مۇ چىققان. شۇڭا ئۇ خىل ئورۇنلارنىڭ دەۋرى تېخىمۇ كېيىنرەك بولۇپ، تۆمۈر قورال دەۋرىگە مەنسۇپ.

4. رەڭدار ساپالچىلىق سەنئىتى

قەدىمكى زامان ئىنسانىيەت تارىخىدا، رەڭلىك ساپال چىلىق خېلى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ كەلگەن. ئۇ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان قاچا - قومۇچلار بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىپتىدائىي سەنئەت ماھارىتىنى كۆرسىتىدىغان بىر مۇھىم تەرەپ بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ تۈرى، سانى كۆپ، گۈل - نەقىشلىرى خىلمۇ خىل، ئۆزگىرىشچان بولغاچقا، رەڭلىك ساپاللارنى تەتقىق قىلىش ئىپتىدائىي جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تەتقىقاتلار ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەتنىڭ تېپىلىرىنى ئايرىپ چىققىلى، ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى ۋە پەرقىنى تاپقىلى بولىدۇ.

ئالاھىدە تەكتلەپ قويۇشقا تېگىشلىك يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، تەبىئىي شارائىتى ئالاھىدە بولغاندىن تاشقىرى، ئىچكى ئۆلكىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، رايونىمىزدا ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەرنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى ئانچە ئەتراپلىق بولمىغانلىقى، تەتقىقاتلارنىڭ دەل ۋاقتىدا ۋە چوڭقۇر بۇلمىغانلىقى، شۇنداقلا ھازىرغىچە تېپىلغان ساپال بۇيۇملارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى يەر ئۈستىدىن يىغىۋېلىنغان بولۇپ، پۈتۈن گەۋدىلىك ئۇقۇم ۋە يەر قاتلاملىرىنىڭ مۇناسىۋىتى كەم بولغانلىقى ۋە باشقا مەسىلىلەر ساقلانغانلىقى ئۈچۈن، بەزىبىر مۇھىم ئىلمىي خۇلاسىلەرنى چىقىرىشقا ھازىرچە ئەملىيەت يار بەرمەيدۇ. ئەھۋال شۇنداق بولسىمۇ، ھازىرغىچە تۇپلانغان نەچچە ئون يىللىق ماتېرىياللار ئاساسىدا، ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىدىن

بەزىسىز خۇلاسىلەرنى چىقارغىلى بولىدۇ:

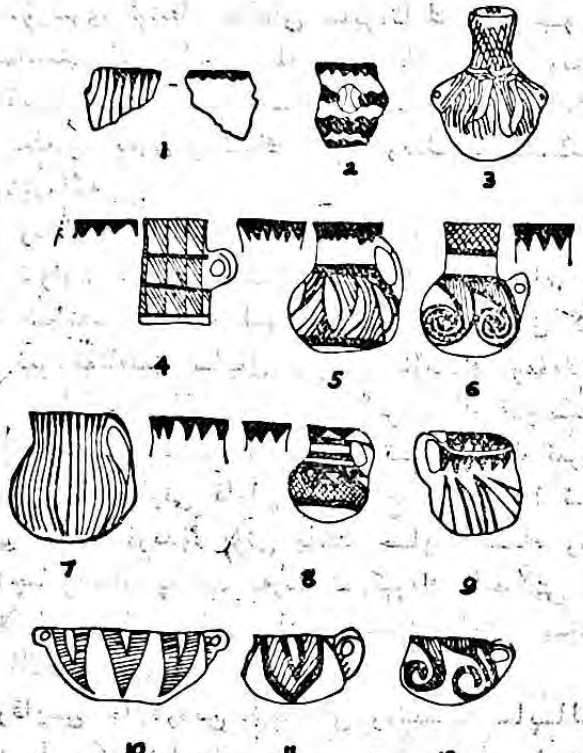
1) ساپاللارنىڭ سۈپىتى ئاساسىي جەھەتتىن ھەممىسى سېغىز لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلەنگەن قىزىل ياكى قوڭۇر ساپال. خاس يۇمشاق سېغىز لايدىن ئىشلەنگەنلىرى ھازىرچە كۆپ تېپىلمىدى. سېغىزغا ئارىلاشتۇرۇلغان قۇمنىڭ دانىچىلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. بەزىلىرى ناھايىتى ئۇششاق بولسا، بەزىلىرى خېلىلا يىرىك؛ ئوتتۇرىسىدا تېشى كۆچلۈك ئەمەس. ساپاللارغا بېرىلگەن رەڭمۇ تەكشى ئەمەس. رەڭلىك ساپاللارنىڭ سېغىز لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىلگەنلىكى — يۇرتىمىزنىڭ پەۋقۇلئاددە جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەممىلا يەردە يۇمشاق — ساپ سېغىز توپا كەمچىل بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىز شۇ خىل ئۇسۇلدا ساپال ياساشقا مەجبۇر بولغان.

2) ساپاللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قولدا ئىشلەنگەن بولۇپ، چاقتا ئىشلىگەنلىك ئىزى كۆرۈنمەيدۇ. ساپال قاچىلارنىڭ ئىچىنى تەپسىلي كۆزەتكەندە، قول بىلەن تەكشى سۈۋالماي چىقىپ قالغان ئېگىز — پەسلىك كۆزگە چېلىقىدۇ. كۆپىنچە، لايىنى ئۇزۇن كومىلاچ قىلىپ ياساش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، ساپاللارنىڭ تېشى ئومۇمەن سىلىقلانغان.

3) گۈل — نەقىشلەرنى ئىشلەشتىن بۇرۇن ئۇستىگە بىر قەۋەت رەڭ (قىزىل، قىزغۇچ، سېرىق، سارغۇچ، سۈت رەڭ) بېرىلگەن. گۈل — نەقىشلىرى ئاساسەن قارا رەڭدە، قىزىل ۋە سۆسۈن رەڭدىكىلىرىمۇ بار.

4) گۈل — نەقىشلىرى ساددا ۋە ئۆزگىچە بولۇپ، ئاساسلىقى، تەتۇر ئۇچ بۇرجەك ۋە باشقا ئۇچ بۇرجەك، ئىچى تەكشى قىسقا سىزىقلار ۋە كاتەكچىلەر بىلەن تولدۇرۇلغان چوڭ تەتۇر ئۇچ بۇرجەك؛ سۇنۇق سىزىقلاردىن ھاسىل بولغان قاتمۇقات ئۇچ بۇرجەك، دولقۇنسىمان سىزىق، ساڭگىلا

لاتما سىزىق، روجەك شەكىللىك، شاھمات تاختىسىمەك كا-
تەكچە سىزىقلار، تىك تەكشى سىزىقلار ۋە ھەر خىل قىسقا
سىزىقلارمۇ بار. ئايىرىم جايلاردىن تېپىلغانلىرىدا تاغ تې-
كىسى رەسىمى، تامغا ـ نىشانلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان
بەلگىلەرمۇ بار. گۈل ـ نەقىشلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا كۆ-
پىنچە رەڭلىك ساپالارنىڭ ئاغزى تەرىپىگە بىر قاتاردىن
ئۇچ قاتارغىچە تەتۈر ئۇچ بۇرجەك نەقىشلەر، ئۇنىڭ ئاستىغا

2 ـ رەسىم

ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپالار:

1. توقۇنىنىڭ؛ 2. لوپنۇردىكى؛ 3. چەرچەنلىك؛ 4 ـ دىن 12 ـ گىچە توقۇن ئارغۇغول (ئالغوي) جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان.

ئۇلاپ باشقا خىلدىكى نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن (2 - رەسىم گە قارالسۇن).

ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللاردا ھەر خىل شەكىلدىكى تەتۈر ئۈچ بۇرجەكلىك نەقىشلەرنىڭ ئومۇمىي يۈزلۈك قوللىنىلغانلىقى ئۇنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ بىر جەھەتتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېستېتىكىلىق مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان ھەيۋەتلىك تاغ چوققىلىرىنىڭ سىماسىنى ئەپچىللىك بىلەن رەڭلىك ساپاللارنىڭ ئەڭ يۇقىرى قىسمىدىكى ئېغىزىغا سىزىپ، بىر خىل سەنئەتنى نامايان قىلغان. بەزى رەڭلىك ساپاللارنىڭ ئىچىگىمۇ نەقىش چۈشۈرۈلگەن.

5) رەڭلىك ساپال قاچىلار ئاساسەن كۆزە، كوزا، تاشتەك، تاۋاق، قەدەھ، چۆگۈن ۋە باشقا خىلدىكىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قۇلاقلىق ۋە قوش قۇلاقلىق كومزەك، كوزىلار، بىر قۇلاقلىق ساپال قاچىلار كۆپرەك ئومۇملاشقان.

6) رەڭلىك ساپاللارنىڭ بەزىلىرىنىڭ قورسىقىنىڭ تۆۋىنى ۋە ئاستىنقى قىسمىدا ئوت - تۈتۈننىڭ ئىزى بار. بۇ خىلدىكى ساپاللارنى قازان - قومۇچ قاتارىدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنى باشقا جايلارنىڭ رەڭلىك ساپال قاچىلىرىنىڭ پەقەت نەرسە - كېرەك قاچىلاش قورالى سۈپىتىدىلا ئىشلىتىلگەنلىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇمۇ بىر ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ.

ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللارنىڭ دەۋرى مەسىلىسىگە كەلسەك، نىسپىي دەۋرىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە ئائىتلىرىمۇ بار. مەسىلەن، تۇرپان ئاستانە، قاراغوجىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللارنىڭ (بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى

تاندىن تېپىلغانلىرىنىڭ مۇتلەق دەۋرى بۇنىڭدىن 3400 يىل بۇرۇن)، برونزا قورال دەۋرىدىكىلىرىمۇ بار. مەسىلەن، باربكۆلنىڭ شىرىنزا يېزىسى؛ قۇمۇلىنىڭ قارادۆۋە، قىزىل-چوققا، يانبۇلاق، موري جىلغىسى قاتارلىق جايلاردىن تېپىل-غانلىرى (بۇلارنىڭ ئىچىدە قارادۆۋە، قىزىل چوققا، يانبۇلاق قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغانلىرىنىڭ مۇتلەق دەۋرى بۇنىڭ-دىن 3200 يىل ئىلگىرى). بۇلاردىن تاشقىرى لوپنۇر قاتار-لىق جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللارمۇ برونزا قوراللار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

توقسۇننىڭ ئالغۇي، ئۈچبرغول؛ مۇڭغۇلكۆرەنىڭ شۇتا يېزىسى؛ كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغانلىرىنىڭ بىر قىسمى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ دەسلىپىگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. بىر ئورۇندىن قېزىلغان نەچچە ئونلىغان قەبرىلەر-دىن چىققان يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرىنىڭ بىردەك بولۇشى ناتايىن. چۈنكى، بەزى قەبرىستانلىقلار نەچچە ئون ئەۋلاد-قىچە، ئەسىرلەر بويى داۋاملىق ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ يەرلەردىن چىققان يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرىمۇ ئىلگىرى-كېيىن بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

تېيانشان مەدەنىيىتىنىڭ قۇمۇل - باربكۆل، ئاستانە - ئالغۇي، بوغدا - ئۈرۈمچى، بوغدا - موري تارماقلىرىغا تەۋە كەڭ دائىرىدىن تېپىلغان ھەر خىل رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ گەنسۇ چېكىخەي رايونلىرىدىكى زادى قايسى مەدەنىيەتنىڭ رەڭلىك ساپاللىرى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىگە ھازىرچە تېخى ئېنىق جاۋاب بەرگىلى بولمايدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت مۇنا-سىۋىتى ھەققىدە بەزى مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

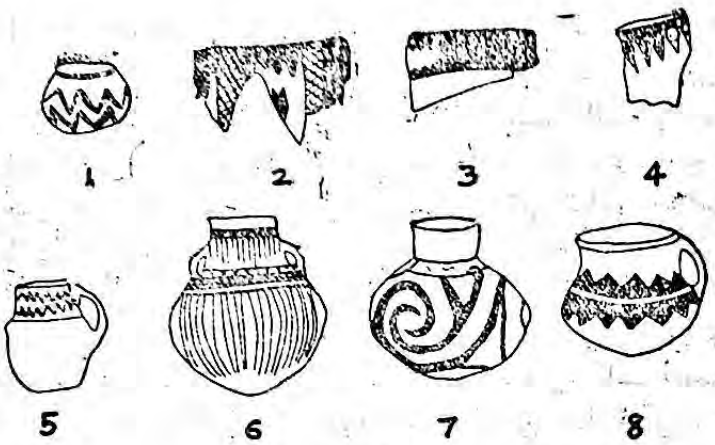
بىرىنچىدىن، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورى

ئاسىيا يايلىقى دائىرىسىدە، ئاسىيا يايلىقى چوڭ ئىككى بۆ-
لەككە بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ بىرى — چوڭ ھىنگان تاغلىرىدىن
باشلىنىپ، غەربىي چۆللۈكنىڭ جەنۇبى، خېبېي، سەنشى،
شەنشى، نىڭشيا ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىنى بويلاپ،
گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورى بىلەن قۇمۇل، تۇرپاندىن
ئۆتۈپ يۇلتۇز ۋادىسى، ئىلى دەريا سى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل
بويلىرى ۋە ئەڭ ئاخىرىدا سىر ۋە ئامۇ دەريا ۋادىلىرى ئار-
قىلىق ئارال كۆلىگە تۇتىشىدۇ. دېمەك، قەدىمدىن مۇشۇ
يايلاقلاردا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئۆز زامانىسىدا ياراتقان
ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئۇسلۇبقا ئىگە «يايلاق مەدەنىيىتى»
دە بىۋاستە مۇناسىۋەتلەرنىڭ بولغانلىقىنى چەتكە قاققىلى
بولمايدۇ.

ئىككىنچىدىن، گەنسۇنىڭ يانشاۋ مەدەنىيىتى — بىرونزا
قوراللار بىلەن تاش قوراللارنى بىللە ئىشلەتكەن دەۋرىگە مەن-
سۇپ بولۇشى مۇمكىن (مىلادىدىن تەخمىنەن 2000 — 4000
يىل ئىلگىرى). شاجىڭ مەدەنىيىتى كېيىنرەك پەيدا بولغان
بولۇپ، ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى
722 - يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 - يىلغىچە) گە
تۇغرا كېلىدۇ. دېمەك، دەۋر جەھەتتىنمۇ ئاساسەن
ئوخشايدۇ.

ئوچىنچىدىن، رەڭلىك ساپالارنىڭ ياسىلىشى ئۇسۇلى
ۋە ئۇلارغا چۈشۈرۈلگەن گۈل - نەقىش نۇسخىلىرىمۇ ئوخشاپ
كېتىدۇ. مەسىلەن، ئاساسىي نۇسخىلاردىن ئۈچ بۇرجەك، تەتۇر
ئۈچ بۇرجەك، ئۇزۇنچاق تىك سىزىق، كاتەكچە ۋە تەكشى
سىزىق قاتارلىقلار (3 - رەسىمگە قارالسۇن).

مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىلىرى ۋە ۋارىسلىرى كىملەر
دېگەن مەسىلىدە يەنىلا ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقات نەتىجە-
لىرىگە مۇراجىئەت قىلىنسا، ئۇ يۇرتىمىزدىن تېپىلغان مەدە-

3 - رەسىم

1 - دون 4 - گىچە پەرغانىدىكى چوست مەدەنىيەتگە تەۋە رەڭلىك ساپاللار: 5 - 6 - 7 - شاجىك ۋە شاڭ - تاڭ مەدەنىيەتگە تەۋە: 8 - ماچاڭ مەدەنىيەتگە تەۋە رەڭلىك ساپاللار.

نىيەت يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتلىرى بىلەن بىرلىشىپ، بىزنىڭ مۇرەككەپ ئىلمىي مەسىلىلەرنى چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم رول ئويناپدۇ. دەسلەپكى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، كۆنچى دەرياسى ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان 18 دانە باش سۆڭەكتىڭ ياۋروپا ئىرقىغا بەلگە - ئالامەتلىرى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، ئۇلار جەنۇبىي سىبىرىيە، قازاقستان ۋە ئولگا دەريالىرىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى كەڭرى پايلاقلاردا برونزا قورال دەۋرىدە ياشىغان خەلقلەرنىڭ باش سۆڭەكلىرىگە ئوخشايدىكەن.

گەنسۇ - چىڭخەيدىكى يادىكارلىقلار، شاجىك مەدەنىيەتلىرى ھەمدە سىبىرىيە ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى قاراسۇق، تاغار، ئوردۇس، چۇغاي تاغلىرى، پەرغانە ۋادىسىدىكى چوست مەدەنىيەتلىرى بىلەن يۇرتىمىزدىن تېپىلغان ھەر خىل قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئورتاقلىقى ۋە ئوخشاشلىقى توغرىسىدا ھەر خىل پىكىر ۋە تەلەرلار يېزىلغان تارىخىي خاتىرىلەرگە

مۇراجىئەت قىلساق، بۇ نۇقتا تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. قەدىمكى خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەر ۋە «تارىخ ئومۇمىيە»، «تۈرك ۋە تاتار تارىخى»، «جامىئۇتتەۋارىخ»، مىسىر ئالىملىرىدىن جورجى زەيدان يازغان «تارىخىي سىستان»، ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق بىرمۇنچە ئەسەرلەردە يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بايانلار بار. ئۇلاردا تارىم ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ تارىخىنىڭ قەدىمىيلىكى، مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەنلىكى، شەھەر ۋە يۇرتلارنىڭ ئاۋاتلىقى، ئاھالىنىڭ تېز كۆپىيىشى قاتارلىقلار قەيت قىلىنغاندىن تاشقىرى، بۇ جايلاردا يەنە ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا قانداقتۇر بىر خىل جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئۆزگىرىشى بولغانلىقىمۇ بايان قىلىنىدۇ. ئۇلاردا يېزىلىشىچە، تېيانشان تاغلىرى، قارا قۇرۇم، كۇنلۇن تاغلىرى (ئالتۇنتاغ تىزمىلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، چۆلتاغ (قۇرۇقتاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، پامىر تاغ تىزمىلىرىدا ئەسلىدە بىر تۇتاش كەتكەن مۇزلۇقلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا بۇ مۇزلۇقلار ئازىيىپ، كۆپ جايلىرى ئېچىلىپ قالغان. تاغلارنىڭ مۇز زاپاسلىرى ئازايغانسېرى ھاۋا رايىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، قار ـ يامغۇر ئاز ياغىدىغان قۇرغاقچا مايىل مۇھىت شەكىللىنىشكە باشلىغان. شۇڭا مۇزلۇقلارنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان يۇلتۇز كۆلى (كېيىن لوپنۇر كۆلى دەپ ئاتالدى) گە ئوخشاش كۆللەر ۋە يۇزلەرچە چوڭ ـ كىچىك دەريا ـ ئېقىنلار بارغانسېرى قۇرۇشقا باشلىغان. بەزىلىرى كەلكۇن دەستىدىن ئېقىنىنى ئۆزگەرتكەن. بۇ ئېقىنلاردىن سۇ ئىچىدىغان نۇرغۇنلىغان شەھەر ـ يۇرتلارمۇ خارابىلىققا يۈزلەنگەن. بىر تەرەپتىن قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، يەنە بىر تەرەپتىن نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىشى سەۋەبىدىن ياشاش قىيىنلىشىپ، ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئۆز ھايات

لمى ساقلاش ئۇچۇن بىر - بىرى ئۇستىگە ھۇجۇم قىلىشقان، ئۇلار مەغلۇپ بولغان تەرەپنى باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. شۇ سەۋەبتىن تارىم ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ياشىغان زور بىر تۈركۈم ئاھالە ئاستا - ئاستا ھەر تەرەپكە تارىلىشقا باشلىغان. ئۇلار ئاۋاتلاشتۇرغان بەزى شەھەر - يۇرتلار بارغانسېرى خارابلىشىپ قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن.

لوپنۇر ئۇلكىسىدىن كۆچكەن ئىككى تۈركۈم كۆچمەنلەرنىڭ بىرىنچى تۈركۈمى شەرقىي جەنۇبقا قاراپ يۇرۇپ، چاڭجياڭ (كۆك دەريا) نىڭ باش تەرىپىدىكى (ھازىرقى سىچۈەن ۋە يۈننەن) جايلارغا يەرلەشكەن، ئىككىنچى تۈركۈمى جەنۇب تەرەپكە يۇرۇپ، كۆكنۇر (ھازىرقى چىڭخەي) غا بارغان ۋە ئۇ يەردە ئۇزۇن تۇرالماي، بىر قىسمى باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن. تارىم ۋادىسىدىكى قۇرۇپ كەتكەن يۇرتلاردىن چىققان يەنە بىر تۈركۈم كۆچمەنلەر ئارقا - ئارقىدىن غەربىي تېبەت (لاداغ) ۋە پامىر يوللىرى ئارقىلىق تاكى ھىندى ۋادىلىرىغىچە بارغان. مانا شۇ كۆچۈش دەۋرىدە يەنە بىر قىسىم بوستانلىقلار ئۆز ئاۋاتلىقىنى ساقلاپ قالغان. بۇ يەرلەردە قېپقالغان قەدىمكى تۈركىي قوۋملار ھەرقايسى دەۋرلەردە ھەرخىل نامىلاردا ئاتىلىش بىلەن بىللە، ئۆزىگە خاس يۇقىرى مەدەنىيەت ياراتقان. يۇقىرىدىكى بايانلار بىزنىڭ تارىم ئارخېئولوگىيىسى ۋە تارىخىي مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. چۈنكى، تارىم مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدىكى ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي خۇلاسىلەر ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بىلەن ئىسپاتلانسا، بۇنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ.

مەلۇم رايوندىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ باشقا قوشنا رايونلاردىكى مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە، بىر رايوندىكى مەلۇم مەدەنىيەتكە

ۇيغۇرلۇق قىلغۇچى ئاھايىتى ئۇرغۇن ئادەملەر توپىنىڭ يەنە بىر رايونغا بىراقلا كۆچۈپ بېرىپ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس (ئۇنداق قىلمىشمۇ ھاجەتسىز). كۆپ ھاللادا ئۇلارنى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە مەدەنىيەت تەسىرىنى ئۆتكۈزۈش پائالىيەتلىرى ئاز بىر قىسىم كىشىلەر (ھۈنەرۋەنلەر) نىڭ رولى ئارقىلىقلا ئەملىگە ئاشىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان بىر مەسىلە، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز ياراتقان تىياناشان مەدەنىيىتى، ئالتاي مەدەنىيىتى ۋە تارىم مەدەنىيىتى قاتارلىق مەدەنىيەتلەرنى تەتقىق قىلغاندا، خۇلاسە چىقارغاندا قانداقتۇر «بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئىگىلىرى باشقا جايدىن كۆچۈپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن...»، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى «پالانى يەردىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن» دەيدىغان بىر تەرەپلىمە كۆز قاراشلارنىڭ ۋاقتى ئۆتكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرىمىز.

ئاخىرىدا شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ قويۇش كېرەككى، يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيىتىگە ئائىت ئەڭ چوڭ بوشلۇقلار، يەنى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا مەنسۇپ «ئاتۇش ئادىمى»، جىرغال قەدىمكى ئىزى قاتارلىقلار كىشىلەرنىڭ ئانچە نەزەرى چۈشىمىگەن قاتلاملىق قاپتاللىرىدىكى ئېگىزلىك، تىك يارلىقلاردىن تېپىلدى، ئۇنىڭدىن باشقا، ئالتاي تاغلىرى، تىيانشان تاغلىرى، قارا قۇرۇم كۇئېنلۇن تاغلىرى، ئالتۇن تاغ، چۆلتاغ (قۇرۇق) تاغلىرىنىڭ ئەڭ ئىچكىرى جىلغا - سايلىرى، سىرلىق قاپتال لىرىدىن ھازىرغىچە تېپىلمىۋاتقان مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان ئىپتىدائىي سەنئەت نەمۇنىلىرى — قىيا تاش رەسىملىرى، تاش تاۋۇتلۇق قەبرە قاتارلىقلارنىڭ يايلاق - ئېدىرلار، تۈزلەڭلىك، بوستانلىقلار، پايانسىز قۇملۇقلاردىن تېپىلغان

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئېنىقلاندى. شۇڭا بۇ نۇقتىغا بۇنىڭدىن كېيىن ئالاھىدە دىققەت قىلىپ، ئەتراپلىق ئىزدىنىدىغان بولساقلا، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىنىڭ ئارخېئولوگىيىسىدە تېخىمۇ كۆپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز.

ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە ئىپتىدائىي سەنئەت

ئىپتىدائىي ئېتىقاد

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، كونا تاش قورال دەۋرى (بۇنىڭدىن 20 — 40 مىڭ يىللار ئىلگىرى) دىكى ئەڭ قەدىمكى سەنئەت ئىزلىرى قىيا تاشلارغا، قورام تاشلارغا ۋە ئۆڭكۇر تاشلىرىغا بۇغا مۈڭگۈزى ۋە ئۆتكۈر تاشلار بىلەن سىزىلغان ياۋايى ھايۋانلارنىڭ رەسىمى ۋە رەسسامنىڭ بىرونزا قورالىلار باسقۇچىدا قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەر خىل رەسىملەر رەسىمى ۋە رەسسامنىڭ ياغاچ، تاش ۋە لايدىن ياسالغان ئەڭ قەدىمكى قورچاقلار، ئېروگلىفلىق يېزىقلار، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، توغرىدىن - توغرا تەبىئەت ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئومۇملاشتۇرىدىغان ساددا ئاناسىر (ئامىل. تادو) كۆز قاراشلىرىنىڭ نامايەندىلىرى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. ئۇلار كېيىنچە ھەرخىل تەبىئىي شەيئىلەرگە تېۋىنىشقا ئاساسلانغان ئانىمىزملىق بىلىش ۋە ئىپتىدائىي تەبىئەت ئىلاھچىلىقى كۆز قاراشلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى.

قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز ئۆز بېشىدىن مۇز دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى قۇرغاق كىلىمات مەزگىللىرى

ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئوت، تاش قورال، ئوقيا، ساپال، مىس ۋە ئاتنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغاندىن كېيىن ئۆز ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇش يولىدا تەبىئەت بىلەن ھارماي كۈرەش قىلىپ، تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، مەدەنىچىلىك، تېرىچىلىك (تېرە ئەيلەش، كۆنچىلىك)، يۇك يېپ ئېگىرىش ــ يۇك توقۇمىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، تىبابەتچىلىك، مال ئالماشتۇرۇش ۋە قاتناش ــ كارۋانچىلىق قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولدى.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ: «ئالەم ــ تۇپراق، سۇ، ھاۋا ۋە ئوتتىن ئىبارەت تۆت ئاناسىردىن تەركىب تاپقان»، دېگەن كۆز قارىشى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھايات شارائىتلىرى، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ــ ئىقلىمى ۋە بىلىش فورماتسىيسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ تەخمىنەن ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ ئوتنۇرا دەۋرىدە ئالەم تۈزۈلۈشى توغرىسىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي قاراشلىرىنى بىلدۈرەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر ــ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر دۇنيانى ئىزاھلاشتىكى تۆت ئاناسىر كۆز قارىشىنى تۈرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە ئىزچىل ئىپادىلەپ كەلگەن.

ئەجدادلار تۇپراقنى دۇنيانىڭ مۇھىم بىر ئامىلى دەپ ھېسابلىغان. تۈز، تۈراۋۇك مەدەنلەر، قىزىل سېغىز، گۈڭگۈرت قاتارلىقلار خىسلەتلىك ھېسابلىنىپ، ئالاھىدە قەدىرلەنگەن. شىمالىي ئالتاي رايونى (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسى) دىن تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەردە جەسەتلەر قىزىل توپىغا مىلەپ كۆمۈلگەن. بۇنىڭدىن قىزىل تۇپراقنىڭ ھايات ۋە قانىنىڭ سىماسى قىلىنغانلىقىنى، شۇنداقلا جەسەتنى چىرىشتىن ساقلىغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق كەنتىگە جايلاشقان (قەبرىگە دەپنە قىلىنغان

جەسەتنىڭ بۇنىڭدىن 3500 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە توغرا كېلىدىغانلىقى بېكىتىلگەن). قەدىمكى قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان جەسەتلەرنىڭ يۈزىگە بىرخىل تەبىئىي قىزغۇچ مېنېرال بويالغا گىرىم قىلىنغان. بۇ ئەھۋالمۇ يۇقىرىدىكىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

تۇپراق يەنە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، كۇلالچىلىق، ئۆي - تۇرالغۇ، قەبرە قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈنلا ئاساس بولۇپ قالماي، يەنە قەدىمكى ئەمگىلىك (داۋالاش) نىڭمۇ مۇھىم بىر مەنبەسى بولغان. ھەر خىل مېنېرال دورا ماتېرىياللىرى تۇپراقتىن ئېلىنغان.

تۇپراق بىلەن شۇغۇللىنىش ماتېرىيالىرىغا تۇزۇمىدە ئايالىلارنىڭ ئىپتىدائىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. ئۇ زامانلاردا ئەڭ دەسلەپكى ئېكىنچىلەر — ئاشلىق ۋە دورا ئۆسۈملۈكلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئايالىلار بولغان. شۇڭا بۇ دەۋرگە خاس سىمۋولىيە دالاسى ۋە باشقا جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەردە ئايالنىڭ جەسىتى يېنىغا ئايال ئوبرازىدىكى ياغاچ، تاش، ساپال قورچاقلار، لاي ياكى باشقا تۇپراق جىنسىدىن ياسالغان تەسۋىرى، مۇنچاق قاتارلىق نەرسىلەر قويۇلغان. لوپنۇردىكى كۆنچى دەريا‌سى ۋادىسىدىن تېپىلغان 3800 — 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدىغان جەسەت يېنىغا تاش ۋە ياغاچتىن ئوبرازلىق قىلىپ ياسالغان قورچاقلار قويۇلغان. قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىلىرىدىنمۇ ئايالغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان (ئۇياتلىق ئەزالىرى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ياسالغان) ياغاچ قورچاقلار (ئەرلەرنىڭمۇ بار) تېپىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ماتېرىيالىرىغا تۇزۇمى باسقۇچىدىكى ئوماي (ئايال) غا سېغىنىدىغان ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بەلگىلىرى ئىدى.

تۇپراق توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار ئەڭ قەدىمكى

دىنىلاردىن بولغان قامان (شامان) دىنى كۆز قاراشلىرىدا داۋاملىق ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. قامان (شامان) دىنىدا: «بارلىق ئالەم تەڭرىنىڭ ئىلكىدە. تەڭرى بىلەن ياخشىلىق ئىلاھى كۆك (ئاسمان) نىڭ ئەڭ ئۈستۈن قەۋىتىدە، يامانلىق ئىلاھى يەرنىڭ تەكتىدە، جانلىقلار يەر ئۈستىدە بولىدۇ. تەڭرى ئاتىنى كۆك (ئاسمان) تەڭرى ياراتقان، ئانىنى يەردىن ياراتقان...» دېگەن چۈشەنچىلەر مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ قاچقا، كۆك تەڭرىسى ئومۇمەن ئوت بىلەن ھاۋا ھەققىدىكى كۆز قاراشلارغا، يەر تەڭرىسى ئومۇمەن تۆپراق بىلەن سۇ توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارغا ئاساسلانغانىدى.

ھەرقانداق بىر ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ياكى ئىپتىدائىي ئېتىقادىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلغانىدا، شۇ خىل مەدەنىيەت ياكى ئېتىقادنىڭ مەلۇم خەلق ياكى مىللەت ئىچىدە، ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئۆزلىرىدىن دەلىل ئىزدەش ـ ئىلىم ساھەسىدە بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان نۇقتا. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «تۆت ئانا سىر» كۆز قارىشىنىڭ بىرمۇنچە ئالامەتلىرى كېيىنكى زامانلاردا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئادەت ـ يوسۇنلىرىغا ئايلىنىپ كەتتى.

سۇ ـ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ـ «ئىدۇق» (بەخت ئاتا قىلغۇچى) شەيئىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان. خەلق ئىچىدە «سۇ ـ بارلىق ئىللەتلەرنى ئاققۇزىدۇ، سۇدىن چىققان كىشى پېئىلانغان بولىدۇ. سۇنىڭ مۇقەددەس پاكلىقىنى بۇزغان كىشى گۇناھكار بولىدۇ...» دېگەندەك كۆز قاراشلار ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا كۆچۈپ كەلگەن.

يېقىندا (1986 ـ يىلى كۈزدە) توقسۇن ناھىيىسىنىڭ كۇجاي يېزىسىنىڭ پەنجىر تاغ دېگەن يېرىدىن بىرونزا قۇرالالار دەۋرىگە ئائىت زور بىر تۈركۈم قىيا تاش رەسىملىرى

تېپىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك قىيا تاشنىڭ تەكشى يۈزىگە ناھايىتى كۆپ ئېقىن، بۇلاق، كۆلچەك، تارماق - تارمالارنىڭ رەسىمى كېلىشتۇرۇپ ئويۇلغان. ئۇنىڭدا سۇنىڭ مەنبەسى، چوڭ - كىچىك ئېقىنلارنىڭ قوشۇلغان جايلىرى، مەلۇم كۆلگە قۇيۇلۇپ، ئاخىرى يەنە مەلۇم چوڭ ئېقىنلارنى ھاسىل قىلغانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قارىماقتا تەقلىدىي ياسالغان مودېلغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھەربىر سۇ - جىلغا ئارىلىقىغا ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىگە تۇتتىم قىلغان ئارقار، تاغ تېكىسى، قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تۇرغۇن ھالىتى ۋە ھەرىكەت ئۇسۇلىدىكى ھالەتلىرىمۇ ناھايىتى ئوبرازلىق ئويۇلغان. بۇ قىممەتلىك «تاش خەرىتە» نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان جۇدۇن - چاپقۇننىڭ سوقۇشى، كۆچلۈك كۈن نۇرىنىڭ چېقىشى بىلەن زىيانغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ھازىر بۇ «تاش خەرىتە» دىن 60 نەچچە ئېقىن سۇ، بۇلاق، كۆلنى ساناپ چىققىلى بولىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بۇ تاشتا يەنە بىرمۇنچە قەدىمكى تۈرك بەلگە - تامغىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان (نىشان - بەلگە، ئىزى ئۆچۈپ كەتكەنلىكتىن ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان ئىرماش - چىرماش) نەرسىلەرنىڭ ئىزناسى ساقلىنىپ قالغان. تىيانشان تېغىنىڭ باغرىدىن تېپىلغان بۇ «تاش خەرىتە» بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇنى مۇقەددەس ھېسابلايدىغان ئىپتىدائىي «ئاناسىر» كۆز قاراشلىرىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسى «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلىنىشىچە، ئوغۇزخان سۇ ئىچىدە ئۆسكەن بىر تۈپ دەرەخكە چىقىۋالغان گۈزەل بىر قىزنى ئالغان ۋە ئۇنىڭدىن كۆرگەن پەرزەنتلىرىدىن بىرىگە «دېڭىزخان» دەپ ئىسىم قويغان.

ئەجدادلىرىمىز قامان (شامان) دىنىغا، بۇددا دىنىغا

ئېتىقاد قىلغان چاغلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان زامانىلارغىچە يامغۇر تىلەش، سۇ تىلەش، تېرىقچىلىق ۋە يايلاق مۇنبەتلىكىنىڭ مۇھىم بىر ئەنئەنىسى بولۇپ كەلدى. كرورەن ۋە خوتەندىكى خارابىيلاردىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەر ۋە خوتەن بۇددىزمى توغرىسىدا يېزىلغان تارىخىي يازما ماتېرىيالىلاردا بايان قىلىنىشىچە، ساكيا مۇنىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان مەبۇد يۈيۈش مۇراسىملىرى ناھايىتى كاتتا بولۇپ، ئۇنىڭدا «سۇ تىلەش» ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغانىكەن.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز، جۈملىدىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا ئوت بىلەن ئاي، قۇياش ۋە يۇلتۇزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چەكسىز ئاسمان ــ ھاۋا ــ ئالەم ھاياتنىڭ مۇھىم بىر ئاناسىرى ھېسابلانغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت خارابە ــ ئىزلاردىن تېپىلغان ئوت (كۆل) قاتلاملىرىدىن ئوتنىڭ مۇقەددەسلىكىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار ئىسپاتلانماقتا. ئوتنى مۇقەددەس بىلىش، ئوتقا سېغىنىش، ياغ پۈرتىش (دەسلەپتە بۇ ئادەت قىزدۇرۇلغان تاشقا ياغ چېچىش بىلەن بولغان)، ئاي، قۇياش تۇتۇلغاندا مەشئەل كۆتۈرۈپ مۇناجات ئوقۇش، تويدا يېڭى كېلىنىنى ئوتتىن سەكرىتىش ــ ئايلاندۇرۇش، كېسەلنى ئوت بىلەن ئۇۋىقداش، ئىسرىق سېلىش، ئۆلۈم ــ مۇسىبەتتىن كېيىن يىل توشقۇچە چىراغ يېقىپ قويۇش، جىن ــ شايا تۇنلارنى چاچراتقۇ ئوت بىلەن قوغلاش قاتارلىقلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوتقا بولغان ئالىي ھۆرمىتى بولۇپ، بۇنىڭ بىر مۇنچىلىرى تۈركىي مىللەتلەر ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخاننىڭ ئۆز ئوغۇللىرىغا ئايخان، كۈنخان، يۇلتۇزخان

دېگەن ئىسىملارنى قويغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ ئەھۋال يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مەزمۇنلارنى تېخىمۇ تولۇقلايدۇ.

دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى «ئۆكۈز» (كالا)، «بۇركۇت»، «ئەجدىھا»، «ئېيىق» قاتارلىق ھايۋانلارنى ئۆزلىرىگە تۇتېم قىلغان بولسا، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى «ئارقار»، «تاغ تېكىسى»، «بۆرە»، «ياۋا ئۆكۈز»، «بۇغرا»، «يولۋاس»، «شىر»، «قارچىغا»، «شۇڭقار»... قاتارلىقلارنى ئۆزلىرىگە تۇتېم قىلغانىدى. ئۇلار مۇشۇنداق تۇتېم ئېتىقادلىرى ئارقىلىق ئۇرۇقداشلىق ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشاتتى. بۇ خىل تۇتېم ۋە ئىپتىدائىي ئېتىقادلار كېيىنكى زامانلاردا تېخىمۇ ئومۇملىشىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرىگە تۇتېم قىلغان ھايۋانات ــ ئۇچار قانات، ئېگىز تاغ، دەل ــ دەرەخلەرنىڭ رەسىملىرى دەسلەپ ئاددىي، كېيىن ئوبرازلىق ئۇسلۇبلاردا قىيا تاشلارغا، ساپال، ياغاچ، مېتال بۇيۇملارغا ۋە ھەر خىل توقۇلما بۇيۇملارغىچە چوڭقۇرلاشدى. كېيىنكى چاغلاردا، تارىختا ئۇتۇكەن قەدىمكى ھۇن ــ تۈرك خانلىقلىرى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىدا ئۆتكەن مەشھۇر خاقانلار، شاھزادىلەر، ۋەزىر، سەركەردە ۋە باشقا دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ نامىلىرى «تەڭرىقۇت»، «كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئوچلۇق بىلگە قاغان» (كۈن تەڭرىدىن ئۇلۇغ بولۇپ تۇرغانلىكەن كۈچلۈك دانا خاقان)، «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان» (ئاي تەڭرىدىن بەختلىك بولۇپ تۇرغانلىكەن كۈچلۈك دانا خاقان)، «كۈلتېگىن»، «ئاي تېگىن»، «ئاي تۇران»، «كۈنبېك»، «ئايبېك»، «بۇغراخان»، «بۇقاخان»، «ئارسلانخان»، «بارسقان»، «توغرۇل تېگىن»..... دەپ ئاتالغاندىن تاشقىرى، ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ نامىلىرىمۇ «بارس بۇقا»، «بويان بۇغا»، «ئىركىن بۇقا»، «ئەر توغرۇل»،

«تۆمۇر بۇقا» دەپ ئاتالدى. ھەتتا يۇقىرىقىدەك نام ـ ئاتاق لار، «قاراخانىلار» دەۋرىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنمۇ داۋاملاشتى. بۇلار بىزگە تۇتىم ۋە قامان (شامان) دىنى ئېتىقادىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن زامانلارغىچە داۋاملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قامان (شامان) دىنىنىڭ ئەڭ مۇقەددەس ئىلاھلىرى ـ «كۈن تەڭرى»، «ئاي تەڭرى»، «ياشىن»، «ياشىن تەڭرى» (ھۆل ـ يېغىن ئىلاھى)، «يەل تەڭرى» (شامان ـ بوران ئىلاھى)، «قۇت تەڭرى» (بەخت ئىلاھى)، «ئوماي»..... قاتارلىق بىرقانچە خىلغا ئايرىلاتتى.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، تۇتىم ۋە ھەر خىل ئېتىقادلىرى ئۇلادتىن ئۇلادقا ئىزچىل داۋاملاشقان. ھەر خىل تەڭرىلەرگە ئېتىقاد قىلىش ئەجدادلىرىمىزدىن ـ قەدىمكى تۈركىي قوۋملار، تۈركىي مىللەتلەرگە قارىتىلغان.

قامان (شامان) دىنىنىڭ ئېتىقادى بويىچە ئېگىز تاغلارمۇ مۇقەددەس ھېسابلانغان. چۈنكى، تاغ كۆك (ئاسمان) تەڭرىگە يېقىن بولغاچقا، كۆك ۋە قۇياش تەڭرىلىرىگە ئېتىقاد قىلىش، ئۇلارغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش ۋە ئۆزئارا بىتىم ـ ئەھدىلەرنى تۈزۈشلەرمۇ ئەنە شۇنداق ئۇلۇغ تاغ چوققىلىرىدا بولاتتى. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ياشىغان يەرلەردىكى ئۇلۇغ تاغلارنى مۇقەددەس ھېسابلاپ، ئۇلارنى «قۇتتاغ»، «تەڭرىتاغ»، «خان تەڭرى»، «مۇزتاغ ئاتا»، «ئۇلۇغ ئاتا تاغ» ۋەھاكازا دەپ ئاتاشقان. بۇنداق ئەھۋال دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، يۇنانلىقلار ئولىمپ پېيىنى، ھىندىلار ھىمالايانى، ئەرەبلەر ئەراپات تاغلىرىنى مۇقەددەس ھېسابلايدۇ.

قامان (شامان) دىنىي ئېتىقادىدا ئاسمان «17 قەۋەتلىك نۇر دۆلتى» دەپ تەرىپلەنگەندىن تاشقىرى، ئۇ يەنە قۇت

(بەخت) دەرگاهی هېسابلىنىپ، ئوت ۋە يورۇقلۇق بىلەن خاراكتېرلەنگەن. «خەنىنامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە: «... ھۇنلار ھەر يىلى باھاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ۋە تەڭرى، يەر ئىلاھلىرىغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراق، قۇربانلىق قىلىشىدۇ» دەپ يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى تارىخنامە لەردە: «... ھۇن تەڭرىقوتى ھەر كۈنى ئەتىگەندە يېڭى چىققان قۇياشقا، كەچتە ئايغا چوقۇنىدۇ، ئايغا چوقۇنۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇمات ۋە تارىخىي بايانلار بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنقى زامانلاردا ئىپتىدائىي قامان (شامان) دىنىي ئېتىقادىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى، جۈملىدىن ئۇيغۇر (توققۇز ئۇيغۇر، ئون ئۇيغۇر ــ توققۇز ئوغۇز، ئون ئوغۇز دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىق قەدىمكى ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان باشقا دىنلار (ئاتەشپەرەسلىك ۋە مانى دىنى قاتارلىقلار) نىمۇ قامان (شامان) دىنىي ئېتىقادى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. گېرمانىيىلىك فون لېكوك 1906 ـ يىلى تۇرپاندىن تاپقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بىرپارچە مانى دىنى دۇئاسىدا «تۆت ئاناسىر يورۇقلۇق بىلەن قوشۇلۇپ، ئالەم تەڭرىسى ھورمۇزدانىڭ ئاساسىي ئالامىتى بولغان» دېيىلگەن. مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغلىرىدىمۇ ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ «تۆت ئاناسىر» كۆز قارىشى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار كېيىن ئېتىقاد قىلغان باشقا دىنلارنىڭ ھەممىسىدە، بەزىدە بىرنەچچە دىنىنى سىڭدۈرۈپ، ئۆزلىرىگە ماس كېلىدىغان بىر دىنىنى ئىجاد قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار تېپىلماقتا.

ئىپتىدائىي سەنئەت

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان رەسىملەر

سەنئەت — جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ۋە تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەۋجۇداتلارغا بولغان چەكسىز ستىخىيىلىك كۆز قاراشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېڭىغا تەسىر قىلغان چوقۇنۇش، ئېتىقاد روھىي ئىستەكلىرىنىڭ زۆرۈرىيىتى تەبىئەت مەۋجۇداتلىرىنى ئۆزىنىڭ ئېڭىدىكى تەسىرات دائىرىسى ئىچىدە سىمۋوللاۋق ۋە مۇبالىغە ئۇسۇلى بىلەن سۈرەتلەپ، خاتىرە قالدۇرۇش پائالىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنداق پائالىيەت دەسلەپكى سىزمىچىلىق — نەققاشلىق — ئويمىچىلىقتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي سەنئەت شەكىلىنىڭ ئاساسىنى تىكلىگەنىدى.

ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تۇنجى ئەمگىكىنى، تۇنجى قورال ياسىشى ۋە تۇنجى تەپەككۇرىدىن باشلاپ، رېئال گۈزەللىكنى ھېس قىلغان ھەم شۇ ئاساستا ئىستېتىك تۇيغۇ قوزغاتقۇچى گۈزەللىك ھادىسىلىرى بىلەن زىچ ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كىشىلەر تېخى ئانىمىزم (تەبىئەتنى ئىلاھلاشتۇرۇش) كۆز قاراشلىرىدىن باشقا، مۇئەييەن ئىستېتىكىلىق كۆز قاراشلار يوق ئىدى. شۇڭا ئىپتىدائىي سەنئەت تەبىئەتكە قاتناشقان ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى سەنئەت نەمۇنىلىرىنى قانداق ئەھۋال ئاستىدا، قانداق مەقسەت بىلەن ئىجاد قىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ تۇپ مەنبەسى قانداق بولغانلىقى توغرىسىدا خىلمۇ خىل كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كەلدى.

كونا تاش قورال دەۋرىدىكى ئەڭ قەدىمكى سەنئەت ئىزلىرى غار تاشلىرى ۋە قىيا تاشلارغا سىزىلغان رەسىملەر بولۇپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان بۇ خىل رەسىملەرنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك ھايۋان رەسىملىرى ئىدى. بۇ رەسىملەر دەسلەپتە يالاڭ سىزىق بىلەن، كېيىنچە قېلىن ۋە سۇس سىزىقلارنى ئارىلاشتۇرۇش بىلەن، ئۇنىڭدىن كېيىن بىر خىل مېنېرال رەڭ بىلەن سىزىلىشقا باشلىغان. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرمۇنچە جايلار ــ ئۆزبېكىستاندىكى تېشىك تاش، سۇرخان دەريا‌سى، شىرئاباد رايونىدىكى قىيا تاشلار ۋە ماچاي غارىغا؛ فرانسىيەدىكى مادىلىن غارى ۋە ئىسپانىيەدىكى ئالتامېرا ئۆڭكۈرىگە ھەر خىل بويا قىلار بىلەن ھايۋانلارنىڭ تۇرغۇن ھالىتى ۋە ھەرىكەت ئۇسۇلىدىكى ھالەتلىرى سىزىلغان. ئېيتىلمىش ئادەملەر ھايۋانات دۇنيا‌سى بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۆزىنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ھېس قىلىشقا باشلىغان ۋە ئۇنى بەدىئىي ئۇسۇلدا ئىپادىلەپ، ئېيتىلمىش سەنئەتنىڭ دەسلەپكى نەمۇنىلىرىنى يارىتىقان.

كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى، تېرىقچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى، ئېيتىلمىش ئوۋچىلىقتىن ھايۋان كۆندۈرۈشكە ئۆتۈشتىن باشلاپ سەنئەت نەمۇنىلىرىدىمۇ ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. خاس ھايۋان ئوبرازىنىلا يارىتىشتىن ئىبارەت ئۇسۇل بىرىنچى ئىستېتىك ئورۇندىن قېلىپ، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ دىققەت ــ نەزىرى بارغانسېرى ئادەم ئوبرازىغا قارىتىلىشقا باشلىدى. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، دەسلەپكى دەۋرلەرگە خاس بولغان ئاددىي، قوپال، قالايمىغان، قىياسەن ئىشلەنگەن قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئورنىنى كېيىنكى چاغلاردا ساددا، ئوبرازلىق ۋە ھەر خىل ۋەقەلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ خىل تېمىدىكى رەسىملەر ئىگىلىدى.

ئاپتولوم رايونىمىز تەۋەسىدە كونا تاش قورال دەۋرىگە ئائىت قىيا تاش رەسىملىرى ھازىرغىچە تېپىلمىغان بولسىمۇ، ئالتاي رايونىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا ئائىت غار رەسىملىرى تېپىلدى. كۆكتوقاي ناھىيە سىنىڭ «تاڭبالى تاس» (تامغىلىق تاش) غاربىغا سەزىلغان رەسىملەردە بىر خىل قىزغۇچ مېنېرال خام ماتېرىيال قىلىنغان. رەسىمنىڭ ئۈستى قىسمىغا ئوخشاش مەركەزلىك ئىككى يۇمىلاق، يېنىغا بۇلۇتقا ئوخشاپ كېتىدىغان رەسىم سىزىلغان. تۆۋەن تەرىپىگە بېشىغا پەي قىستۇرۇلغان قالپاق كىيگەن، پېشانىسىدە نەچچە ئونلىغان قىسقا قورۇقلىرى بار ئادەم رەسىمى سىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يۈز - كۆزلىرى، قاشلىرى، ئاغزى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ (بۇ خىلدىكى رەسىملەر ئېچىكى موڭغۇلدىكى چۇغاي تاغلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى ئارىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ). بۇنىڭدا ئەڭ قىزىل رەڭلىكى، بېشىغا پەي قىستۇرۇلغان قالپاق كىيگەن ئادەم ئوبرازى بولۇپ، بۇنى كۆنچى دەريا ساھىلى، چېرچەندىكى زاغۇنلۇق، خوتەندىكى سەنپۇلا قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان پەي قىستۇرۇلغان قالپاق - تەلپەكلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلساق، بۇنىڭدىن ناھايىتى قىممەتلىك ئارخېئولوگىيىلىك خۇلاسىلەر كېلىپ چىقىدۇ.

ئالدىنقى سەھىپىلەردە ئەجدادلارنىڭ رېئال تۇرمۇشىدىن ئىلىنىپ، بەدىئىي جەھەتتىن قايتا ئابستراكتلاشتۇرۇلۇپ ئىجاد قىلىنغان مول ۋە رەڭگارەڭ ساپال سەنئىتى ئۈستىدە توختالغانىدۇق. ئەنە شۇ رەڭگارەڭ ساپال سەنئىتى بىلەن تېيانشان تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى، قاراقۇرۇم، كوئېنلۇن تاغلىرى، ئالتۇن تاغ ۋە چۆلىتاغ (قۇرۇق تاغ) تىزمىلىرىدىن تېپىلغان نەچچە ئون مىڭ پارچە قىيا تاش رەسىملىرى (بۇ رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ

قىسمى قىيا تاش، قورام تاشلارغا ئويۇلغان) بىرلىشىپ، يۇرە تىمىزدىكى ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ نەمۇنىلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بەزى رەڭلىك ساپاللار بايقالغان ئورۇنلار بىلەن قىيا تاش رەسىملىرى جايلاشقان يەرلەرنىڭ ئارىلىقى شۇنچە يىراق بولسىمۇ، بىراق ئۇلاردىكى بەزى سەنئەت نەمۇنىلىرى مەيلى مەزمۇن ياكى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن بەكلا يېقىن بولۇپ، ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن، تېيانشان مەدەنىيىتىگە تەۋە ھەرقايسى تارماق مەدەنىيەت ئورۇنلىرىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللارغا سىرىلغان ئۈچ بۇرجەكلىك ۋە تەتۇر ئۈچ بۇرجەكلىك نەقىشلەر چەرچەن ناھىيىسىدىن 200 نەچچە كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان ئالتۇن تاغ قىيا تاش رەسىملىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەر خىل رەسىملەرنىڭ ئۇسلۇبى، شەكلى ۋە باشقا سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا خىل دىكى سەنئەت نەمۇنىلىرىدىن تاش، ياغاچ لايدىن ياسالغان قورچاقلار، ياغاچ ۋە برونزلىدىن ياسالغان ھەر خىل ھەيكەل ۋە زىننەت بۇيۇملىرى، كېيىنكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ تاش ھەيكەرللەر، مىكىنۆي (تاش ئۆڭكۈر) تام رەسىم — بېزەكلىرى، يۇڭ، چىگە، پاختا ۋە يىپەك توقۇلمىلارغا چۇشۇرۇلگەن ھەر- خىل ھايۋانات، ئۆچار ـ قانات، گۈل ـ گىياھلارنىڭ نۇسخا- لىرى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زىچ، ئەنئەنىۋى باغلىنىشنىڭ بارلىقى ئىسپاتلانماقتا.

ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن ھازىرغىچە تېپىلغان قەدىمكى قىيا تاش ئويما رەسىملىرىنى ئالاھىدىلىكلىرى بو- يىچە تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1) ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلار ئوبرازى (بۇ چۆچۈخور ۋە گۆشخور ھايۋانلارنىسى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئويۇلغان رەسىم- لەر؛ 2) ھەر خىل قىياپەتتىكى ئادەملەر (غەلىتە نىقابلانغان)،

ئۇسسۇلچىلار، سېركچىلەر، ئوۋچىلار رەسىملىرى؛ 3) مال پا-
دىلىرى ۋە چوپان (مالچىلار) رەسىملىرى؛ 4) ئىپتىدائىي ئېتىد-
قادقا دائىر رەسىملەر؛ 5) قەدىمكى قەبىلە، ئۇرۇقلار ئارا
بولغان جەڭ ۋە ئېلىشىشلار؛ 6) ھەر خىل بەلگە - تامغىلار
(بەزى تاشلارغا قەدىمكى ھۇن ۋە تۈرك قەبىلىلىرى ئىشلەتكەن
بەلگە - تامغىلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان تامغىلار ئويۇلغان) ۋە
قەدىمكى يېزىق (ھەرپ) لارغا ئوخشايدىغان ھەرخىل شەكىل-
لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئادەتتە، قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ئىنسان-
لارغا پايدىلىق چۆپخور ھايۋانلارنىڭ ھەرخىل قىياپەتتىكى
رەسىملىرى كۆپ سانلىق ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تۆگە، يا-
ۋا كالا، قوتاز، ئات، تاغ تېكىسى، ياۋا ئۆچكە، غۇلجا -
ئارقار، بۇغا - مارال، كەمىك، بۆكەن، يورغا قاتارلىقلار؛
گۆشخور ھايۋانلاردىن بۆرە، ئىت، تۈلكە، ئېيىق، يىلپىز، يولۋاس
قاتارلىقلار بار. بۇنداق ھايۋانات رەسىملىرى ئەجدادلارنىڭ
ئۆز زامانىسىدىكى تاش رەسسامچىلىك سەنئىتىنىڭ تەرەق-
قىياتىنى چۈشىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپلا قالماس-
تىن، ئۇ يەنە ئالتاي، تىيانشان، قاراقۇرۇم كوئىنلۇن ۋە ئال-
تۇن تاغ تىزمىلىرى ۋە بۇ تاغ تىزمىلىرى ئېتەكلىرىگە جايە-
لاشقان بىيابان ۋادىلارنىڭ قەدىمكى جۇغراپىيىسى، بىئو-
لوگىيىلىك مۇھىتى، تەبىئەت بىلەن ئىنسانىيەت ئوتتۇرىسى-
دىكى مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى
مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى،
ياۋايى ھايۋانلار ئىچىدە ئاز بىر قىسىملىرى ھەرخىل سە-
ۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھازىر ئىزنى يوقاتقىنى بىلەن، قە-
دىمكى قىيا تاشلارغا ئوبرازلىق قىلىپ ئويۇلغان بىرمۇنچە
ياۋايى ھايۋانلار ھازىرمۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر-
قايسى جايلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بەزى ئە-

تىۋارلىق ھايۋانلار تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى قىلىپ بە-
كىتىلگەن رايونلار (ئالتۇن تاغقا ئوخشاش)دا ياشىماقتا.

ئومۇمەن، قىيا تاشلارغا ئويۇلغان بەزى ھايۋانات رەسىم-
لىرى قارىماققا ئاددىي، قوپال دەك كۆرۈنگىنى بىلەن، بۇ
خىلدىكىلىرىنىڭ دەۋرى بىر قەدەر قەدىمىي ھېسابلىنىدۇ.
بەزى رەسىملەر كۆركەم، ئوبرازلىق ۋە نازۇك ئويۇلغان بو-
لۇپ، خۇددى تىرىكتەكلا كۆرۈنىدۇ. بەزى رەسىملەردە ھاي-
ۋانلارنىڭ سەزگۈر، شاش، ياۋا خۇسۇسىيەتلىرى ماھىرلىق
بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئادەتتە، ھايۋانلارنىڭ ئۇدۇل ۋە يان
دىن كۆرۈنۈشى، سەكراۋاتقان، قېچىۋاتقان، ھۆركىرەۋاتقان،
ئۇسۇشۇۋاتقان چاغلىرىدىكى ھەر خىل تەن شەكىل ئۆزگىرىشلىرى
گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، بۇغا ـ مارال رەسىملىرىدە
ئۇلارنىڭ باراقسان، ھەيۋەتلىك مۇڭگۈرلىرى، نازۇك
ۋە زىلۋا بەل ـ پۇتلىرى، ئارقار ۋە تاغ تېكىلىرىنىڭ ئۇزۇن،
ئەگرى مۇڭگۈزى بىلەن كۈچلۈك بويۇن ـ كۆكرەكلىرى، تۆگە
لەرنىڭ ئەگرى بويۇنى بىلەن لوكىلىرى، گۆشخور ھايۋان
لارنىڭ ئۆتكۈر چىش ـ تىرناقلىرى ... ۋە باشقىلار تەبىئىي
جانلىق، ئوبرازلىق قىلىپ ئويۇلغان. قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ
ئۇسلۇبى، ئىپادىلەش شەكلى ۋە باشقا سەنئەت ئالاھىدە-
لىكلىرىدىمۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگ-
شىپ مۇئەييەن ئۆزگىرىشلەر بولغان. شۇڭا قىيا تاش رە-
سىملىرى ئىچىدىكى دەسلەپكى دەۋرلەرگە خاس بولغان
ئاددىي، قوپال، قالايمىقان، قىياسەن ئويۇلغان رەسىملەر-
نىڭ ئورنىنى كېيىنكى چاغلاردا سادداا، ئوبرازلىق، ھەر
خىل ۋەقەلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ خىل تېمىدىكى
رەسىملەر ئىگىلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىپتىدائىي ئېتىقاد،
«توتېم» ۋە باشقا ھەرخىل ئىلاھلارغا تېۋىنىش پائالىيەتلىرى
شۇ زامان كىشىلىرى ئارىسىدا چوڭقۇرلاشقانلىقىدىن ئۇنىڭ ئىنى

كاسى بولغان يەنە بىرخىل يېڭى مەزمۇن ــ مۇبالىغىلەشتۇرۇپ سىزىش ــ ئويۇش ئۇسۇلى مەيدانغا كەلگەن. ئەجدادلار ئۆزلىرى چوقۇنغان، «توتەم» قىلغان ئالاھىدە ھايۋانلار، قاغ، دەرەخ قاتارلىقلارنى چوڭ قىيا تاشلارنىڭ كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان ئەڭ ئېگىز يەرلىرىگە ئالاھىدە بىر خىل تەسۋىرىي ماھارەت بىلەن مۇبالىغىلەشتۈرۈپ ئويۇپ چىققان.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەرخىل قىياپەتتىكى ئادەم رەسىملىرى ئىچىدە پۇت ــ قولىنى كېرىپ تۇرغان، سەكرەۋاتقان، پۇتى بىلەن مەلۇم نەرسىنى تېپىۋاتقان ئادەم رەسىملىرى (ئالتۇن تاغدا كۆپ ئۇچرايدۇ)، ئۇسۇلچىلار (يالغۇز كىشىلىك ئۇسۇل يەنى بېشىغا مۈگۈز قاتارلىق نەرسىلەرنى قاداپ، كەينىگە قۇيرۇق بېكىتىپ ئوينىلىدىغان ئۇسۇل)، ئوۋچىلار (پىيادە ۋە ئاتلىق يۈرۈپ ئوقيا بىلەن ئوۋ قىلىۋاتقانلار)، مال بېقىۋاتقان (پىيادە ۋە ئاتلىق) چوپانلار، سېرىكچىلەر (ئالتاي رايونى تەۋەسىدىكى قىيا تاشقا ئويۇلغان سېرىكچى رەسىمى تولىمۇ قىزىقارلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر سېرىكچى بېشىغا بىر كىچىك بالىنى ئولتۇرغۇزۇۋالغان، ئىككى قولىدا ئىككى بالىنى بېلىدىن تۇتۇپ تۇرغان، ئۆزىنىڭ يونىغان بىر تېكىنىك مۈگۈزىگە دەسسەپ تۇرغان قىياپەتتە تەسۋىرلەنگەن. بۇ رەسىم ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى سېرىكچىلىك سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن قىممەتلىك ئورۇندا تۇرىدۇ)، قەبىلىلەر ئارا ئېلىپ بېرىلغان جەڭ، ئېلىشىش ۋە باشقا مەزمۇندىكىلىرى خېلى كۆپ سانلى ئىگىلەيدۇ.

ئۇسۇل ــ كىشىلەرنىڭ ئىچكى ھېسسىياتلىرىنى ھەرىكەت ئارقىلىق ئىپادىلەش شەكلى بولۇپ، قەدىمكى زامانىدىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكىدە بەدىلىگە

گەلگەن ئۇۋ ھەلىمەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقاندا، ئۆز خەل-
شاللىقلىرىنى قانداقتۇر بىر خىل ئۇسسۇل ھەربىكەتلىرى بىلەن
ئىپادىلىگەن. كېيىنچە ئۇ خىل ھەربىكەتلەر ھەر قېتىملىق
ئۇۋ، جەڭ، ئېلىشىشلارنىڭ غەلىبىسىگە تەنتەنە قىلىپ
ئويناپلىدىغان بىر خىل رىتىملىك ئۇسسۇل ھەربىكتىگە قاراپ
تەرەققىي قىلغان. شۇنىڭ بىلەن نىقابلىق ئۇسسۇل، تەقلىدىي
ئۇسسۇل، يەككە ئۇسسۇل، كوللېكتىپ ئۇسسۇل، ھەرخىل مەزمۇنغا
ئىگە مۇراسىم ئۇسسۇللىرى مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا ھازىرقى
زامان ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ كۆپ خىل ئۆزگىرىشلىرىنى، كېلىپ
چىقىشىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان دا-
ۋاملىشىپ كەلگەن، ئەل ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان ئۇسسۇل-
لارغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

ئۇزاق قەدىمكى زامانلاردا ياشىغان ئەجدادلار ئۆزلە-
رىنىڭ جاپالىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىن ھاسىل قىلىنغان
تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى ئاساسىدا، جانلىق ۋە ئەپچىل ئۇ-
سۇل ـ چارىلەرنى تواللىنىپ، تېخىمۇ كۆپ ئۇۋ غەنىيمەت-
لىرىگە ئىگە بولۇشقا تىرىشقان، قىيا تاش رەسىملىرىدە
ئۇچرايدىغان كوللېكتىپ نىقابلىق ئۇسسۇل ھەربىكتى ئەنە
شۇلارنىڭ جۇملىسىدىندۇر. ئالتۇن تاغ قىيا تاش رەسىملىرى
ئىچىدە قەدىمكى زامان ئۇۋچىلىرىنىڭ بېشىغا مۈڭگۈز،
كەينىگە قۇيرۇق تاقاپ، ئۇچىسىغا ھەر خىل ياۋايى ھاي-
ۋانلارنىڭ تېرىسىنى ئارتىپ، ئۆزلىرىنى بىرخىل ياۋايى ھاي-
ۋانات قىياپىتىگە كىرگۈزۈش ئارقىلىق قولنى ـ تولغا تۇتۇ-
شۇپ، ئۇسسۇل ھەربىكتىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ھەربىكەتلەرنى
قىلىپ، ياۋايى ھايۋانلارغا يېقىنلىشىپ، ئۇلارنى تۇتقانلىقى
تەسۋىرلەنگەن.

ئۇيغۇر، قىرغىز، تۈركمەن، ئۆزبېك، قازاق قاتارلىق
تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتى مەيلى قەدىمىلكى

یاکی نەپسلىكى جەھەتتىن بولسۇن خېلى مەشھۇر. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇللىرى ئىچىدە ئۇلادتىن ـ ئۇلاتقىچە داۋاملىشىپ ئوينىلىپ كېلىۋاتقان «دولان سەنەمى»، «نازىركوم» قاتارلىق قەدىمكى ئۇسسۇللاردا ھايۋانلار ھەركىتىگە تەقلىد قىلىپ ئوينىلىدىغان ھەرخىل قىزىقارلىق ھەركەتلەر بار. دولان ئۇسسۇللىرىنىڭ بەزىلىرىدە بىر توپ كىشىلەرنىڭ ئۇۋغا چىققانلىقى ۋە ئۇۋنىڭ ھەربىر باسقۇچىدىكى ۋەقەلىكلەر رىتىملىك، نەپىس ھەركەتلەر بىلەن ئىپادىلەنسە، بەزىلىرىدە بىر توپ كىشىلەرنىڭ جەڭگە قاتناشقانلىقى، دۈشمەننى قورشاپ يوقاتقانلىقىغا قىلىنغان غەلىبە تەنتەنىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. «نازىركوم» ئۇسسۇلىدا، ئۇسسۇل تازا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەندە، ئۇسسۇلچىلار ئاجايىپ كۆلكىلىك ۋە قىزىقارلىق ھەركەتلەر ئارقىلىق ھەرخىل ھايۋانلار ھەركەتلىرىنى دوراپ ئوينىغاش بىلەن ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئىككى نەپەر ئۇسسۇلچىنىڭ بىرى يېڭىپ چىققان ھايۋاننىڭ ئوبرازىنى، يەنە بىرى يېڭىلگەن ھايۋاننىڭ ئوبرازىنى دوراپ ئويناپىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە يەنە «غاز ئويۇنى» (ئۇسسۇلى)، «ئات ئويۇنى» (ئۇسسۇلى) قاتارلىق ئويۇن ھەركەتلەرمۇ بار. مانا بۇلار ئەڭ قەدىمكى ئۇسسۇللارنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەر ئۇسسۇللىرى ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر نەمۇنىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ئۇۋچىلىق رەسىملىرى ئىچىدە پىيادە ۋە ئاتلىق ھالدا ئوقيا بىلەن ئۇۋ قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشلەر خېلى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. بەزى رەسىملەردە يالغۇز بىر ئۇۋچىنىڭ ئوقيا بىلەن مەلۇم بىر يىرتقۇچ ھايۋاننى ئۇۋلاۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن بولسا، بەزى رەسىملەردە بىرقانچە ئۇۋچىنىڭ ئوقيا، ئۇۋ ئىشلىرى بىلەن يۇڭا كالا، قوتاز، تاغ تېكىسى، بۇغا ـ مارال قاتارلىقلارنى ئۇۋلاۋاتقانلىقى

ئاھاپىتى جانلىق، ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيۇشقاق تۇرمۇشى خېلى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇيۇشقاق رەسىملىرىدە دىققەتنى سازاۋەر نەرسە ئوقيا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ئىپتىدائىي ئۇيۇشقاقتا مۇھىم تەرەققىيات ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزۈن يىللىق تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئىختىرا قىلغان ئوقيانىڭ سۈرئىتى تېز، نىشانغا تېگىشى ئۇنۇملۇك، يوقىتىش كۈچى ئارتۇق ئىكەنلىكىنى بايقىغان. ئوقيادىن ئىبارەت بۇ مۇھىم قورالنىڭ ئىجاد قىلىنىشى — قەدىمكى زامان ئۇيۇشقىغا (كىيىنرەك ھەربىي ئىشلارغا) ھەر جەھەتتىن قولايلىق يارىتىپ بەرگەندىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارىنى كۈچەيتكەن. ئوقيا — نەچچە مىڭ يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق ئادەمنىڭ ۋە قوپالنىڭ سۈپەتلىك ۋە مەزمۇت بولۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان. ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان يېڭى تاش قورالالار دەۋرىگە خاس ھەر خىل باشاق (ئوق ئۇچى) لارغا قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىز دەسلەپ ھەر خىل قاتتىق تاشلاردىن، ئۇستىخانلاردىن باشاقنى، ئىگىلۈچان ياغاچلاردىن ياۋە ئوق دەستىسىنى، ھايۋانلار تېرىسىدىن كىرىچنى ياساپ، ئادەمدىي ۋە كېلەڭسىز ئوقيالارنى ئىشلەتكەن بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە ھەر خىل مېتاللاردىن باشاق، ئىسىل ياغاچ، مۈڭگۈز، سىڭىرلاردىن يا ۋە كىرىچلار ياسىلىپ، كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە (ئوت چاچىدىغان، ئاۋازلىق) ئوقيالار مەيدانغا كەلدى.

ئوۋچىلىق ۋە چوپان (چارۋىچىلىق) رەسىملىرى ئىچىدە يەنە بىر ئالاھىدە ئەھۋال بار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاتنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. بۇ بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئوۋچىلىقتىن ھاسىل قىلغان تەجرىبە — ساۋاقلىر

رى ئاساسدا ئالدى بىلەن چۆپخور ياۋايى ھايۋانلاردىن ئات، تۆگە، ئۆچكە، كالا، قوتاز، ئارقار، بۇغا قاتارلىقلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگىلەپ، كېيىن ئۇلارنى ئۇزاق زامانلارغىچە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىق كۆندۈرۈش ئارقىلىق ئاخىر ئۇي ھايۋانلىرىغا ئايلاندۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغۇچى ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتلىرىدىمۇ ياۋايى ھايۋانلارنى قولغا ئۆگىتىپ، مال - چارۋىغا ئايلاندۇرۇش، ئات - ئۇلاغلارنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىش، نەسىل يېتىشتۇرۇش جەھەتلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاق لىرىدا قەدىمدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقنىڭ تۆھپىسى زور ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. خەنزۇچە تارىخنامىلەردىمۇ ھۇنلارنىڭ مال - چارۋىسىنىڭ ھەددى - ھېسابسىزلىقى، ئۇلارنىڭ يەنە ئات، كالا، قېچىر، قاتارلىق ئالاھىدە ھايۋانلارنىڭ ئەتىۋارلىق نەسىللىرىنى يېتىشتۇرگەنلىكى بايان قىلىنغان.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان رەسىملەر ئىچىدە ھەر خىل بەلگە، نىشان، شەكىل، يېزىقلا ئوخشايدىغان تامغا ۋە نەقىشلىكىنى ئۇققىلى بولمايدىغان ئىرماش - چىرماش مۇرەككەپ شەكىللەرمۇ خېلى سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئادەتتە بۇ خىل بەلگە - شەكىللەر قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن بىللە ئويۇلغان بولۇپ، بەزى تاشلاردا بىر - ئىككىسى، بەزى تاشلاردا بىرنەچچە خىلى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئالتۇنتاغ قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە تاغ چوققىسىدىكى بىر پارچە تاشقا 62 × 16 مىللىمېتىرلىق مۇرەككەپ گېئومېتىرلىك شەكىل ئويۇلغاندىن تاشقىرى، ئۇنىڭ ئەتراپىغا يەنە بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان چوڭ - كىچىك بىرقانچە بەلگىلەر ئويۇلغان. بۇ بىر خىل «سىرلىق تېپىشماق» بولۇپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي مەنـ

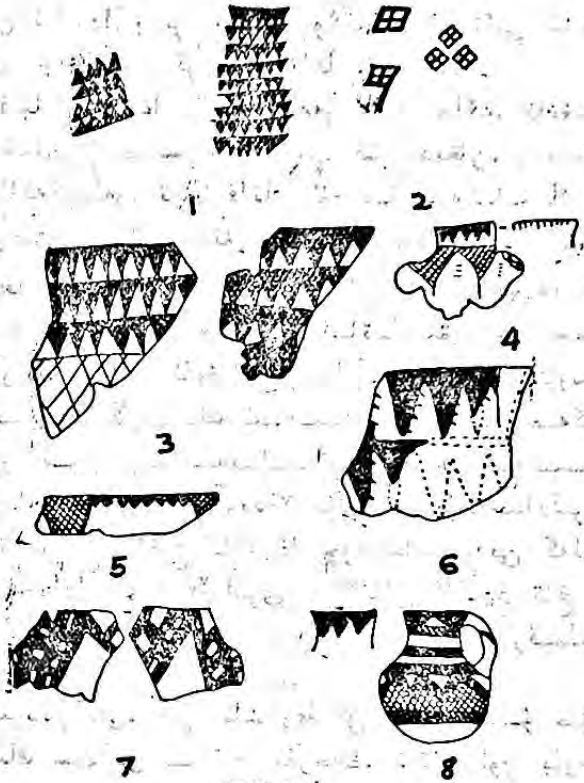
سىنى يەشمەك ھازىرچە مۇمكىن ئەمەس. قىيا تاشلارغا ئويۇل
غان توپ - توپ رەسىملەر ئىچىدە يەنە ئالىقان رەسىمى كۆپ
ئۇچرايدۇ. چوڭ - كىچىك ھەر خىل ئالىقان رەسىملىرى ھا-
زىرچە ئالتۇن تاغ، قۇرۇق تاغ قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن
توقۇن ناھىيىسىدىكى پەنجىر تاغ قىيا تاش رەسىملىرى
ئىچىدە بايقالدى. بۇ ئۇزاق قەدىمىي زامانلاردىن بۇيان ساق
لىنىپ قالغان بىر خىل ئەك قەدىمكى شەكىل بولۇپ، ئۇ يەنە
فرانسىيە، ئىسپانىيەدىكى كونا تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت
تاش غارلارغا ئويۇلغان رەسىملەر ئىچىدە، ئاۋسترالىيە ۋە
ئامېرىكىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىدە، جۇملىدىن
مەملىكىتىمىزنىڭ يۇننەن، ئىچكى موڭغۇلدىكى چۇغاي تاغلىرى
قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئالىقان رەسىملىرى-
نىڭ نېمە مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ھەر خىل پە-
رەزلەر بار. بەزىلەر ئۇنى «بىر خىل ئىشارەت تىلى» دېيە،
بەزىلەر قەدىمكى زامان ئۇۋچىلىرىنىڭ «ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى
تولغا كەلتۈرگەنلىكىنىڭ سىمۋولى» دەيدۇ. يەنە بەزىلەر
جەڭدىن كېيىن غەلىبە قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ...» ۋەھاكازا
دەيدۇ. ئومۇمەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەبىرلەر بىر - بى-
رىگە ئوخشىمىسىمۇ، ئۇلاردا مەلۇم ئاساس بار. چۈنكى، قە-
دىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە كىشىلەر ئۆزئارا كېلىشىم، توخ-
تام، دوستلۇق، سودا - سېتىقلاردىكى پۈتۈشۈشلەرنى ئالىقانىنى -
ئالىقانغا تەگكۈزۈپ، قول سىقىشىپ ۋەدە بېرىش ئارقىلىق
ئىپادىلەيدۇ. تامغا بولمىغان شارائىتتا تىلخەت ۋە ھەر
خىل ھۆججەتلەرگە ئۆز بارمىقىنى باسىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا،
ئالىقان (بارماق) ئىزلىرى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەك ئىشەنچە
لىسىنىڭ ۋەدىلەرنىڭ سىمۋولى ئىكەنلىكىدە گۇمان بولمىسا كېرەك.

ئومۇمەن، ئالىقان رەسىمى ئوخشىمىغان دەۋر، دۆلەت، قووم
ۋە قەبىلىلەردە ھەر خىل مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى تەبىئىي،

لېكسن ئۇلاردا بىر خىل چوڭقۇر ئىپتىدائىي ئېتىقادچىلىق بار. بۇ جەھەتتىن ئۇلار ئورتاقلىققا ئىگە.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەر خىل بەلگە، تامغىلار ئىچىدە شاھمات تاختىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان، روھىيا شەكىللىك كاتەكچىلەر، تۆت قاتار ئۇچ بۇرجەكلىك نەقىش، ۋە تىوقۇز قاتار تەتۈر ئۇچ بۇرجەكلىك نەقىش، «卐» بەلگىسى، «○» ۋە «⊙»، «⊕»، «⊕⊕»، « ⊕ »، « ⊛ »، « ⊛ »، « ⊛ »، « ⊙⊙ »، « ⊙ » قاتارلىق بىرمۇنچە بەلگە، تامغىلار بار (بەلگە، تامغىلار نۇسخا رەسىمى ئايرىم كۆرسىتىلدى). يۇقىرىقىلارنىڭ ئىچىدە ئۇچ بۇرجەكلىك، تەتۈر ئۇچ بۇرجەكلىك روھىك شەكىللىك كاتەكچىلەر نېمىنى بىلدۈرىدۇ؟ مېنىڭچە، بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆك تەڭرىگە، ئۇلۇغ تاغلارغا چوقۇنغانلىقىدىن كەلگەن بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى چوقۇنغان ئۇلۇغ تاغ تىزمىلىرىنى مۇشۇ خىل تەسۋىرىي سەنئەت ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن (4 - رەسىمگە قارالسۇن).

قىزىقارلىقى، قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ئاشۇ خىل ئۇلۇغ تاغلارنىڭ سىمالىق — ئۇچ بۇرجەك، تەتۈر ئۇچ بۇرجەك ئەقىلىدىكى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان رەڭدار ساپال قاچىلاردىمۇ ئومۇميۈزلۈك ئۇچرايدۇ. ئەجدادلار بۇ خىل نەقىشلەرنىمۇ ئەپچىللىك بىلەن رەڭدار ساپال قاچىلارنىڭ يۈزىگە قىسمى (ئاغزى) غا سىزىپ، بۇ ئارقىلىق ئۇلۇغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ رېئال تەسۋىرىنى رەڭدار ساپاللاردىمۇ نامايان قىلغان. «卐» بەلگىسى ئالتۇن تاغ، قۇرۇق تاغ، گۈما ناھىيىسىدىكى كىيىكتۇز قاتارلىق جايلاردىكى قىيا تاش رەسىملىرى ئارىسىدا ئۇچرىغانلىقتىن باشقا، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدىكى چۇغاي تېغىدىكى قىيا تاش رەسىملىرىدە ھەمدە چىڭخەي ئۆلكىسىدىن تېپىلغان

4 - رەسىم

قىيا تاشلارغا چېكىلگەن ئۇچبولۇق نەقىشلەر بىلەن رەڭلىك ساپال لارغا چوشۇرۇلگەن نەقىشلەر (ئۇچبولۇق) نىڭ سېلىشتۇرمىسى

1، 2. چەرچەن تالتۇن‌تاغدىكى قىيا تاش رەسىملىرى ئېچىدە؛ 3. كۈچۈك ناھىيە تەۋەسىدىكى قەدىمكى ئىزدىنىش تېپىلغان رەڭلىك ساپال؛ 4. باڭرىنكۆلدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال؛ 5. تۇرپان قارائۆجىدىن تېپىلغان ساپال؛ 6. موڭغۇلكورەدىن تېپىلغان ساپال؛ 7. موري جىلغىسىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال؛ 8. ئارغوغول (ئالغوي) جىلغىسىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال.

«ماچاڭ مەدەنىيىتى» (بۇنىڭدىن 6000 — 6400 يىل ئىلگىرى) گە ئائىت ساپاللاردا ۋە ئالتاي رايونى (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى) دىن تېپىلغان ساپال قاچىلار (بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى) دىمۇ ئۇچرايدۇ.

«○»، «⊙» بەلگىسى قۇياشنى بىلدۇرىدۇ. «⊕» بەلگىسى ھەققىدە ھەر خىل تەبىرلەر بار. بەزىلەر ئۇنى: «ئالەم نىڭ سىمۋولى» دېسە، بەزىلەر: «كىگىز ئۆينىڭ بەلگىسى» دەيدۇ. بۇ خىل بەلگىنىڭ «⊕⊕»، «○○» شەكىللىرى قەدىمكى ھارۋىنىڭ چاقىنى كۆرسىتىدۇ. دۆربىلجىن ناھىيىسى تەۋەسىدىن تېپىلغان بىر پارچە قىيا تاش رەسىمىدە «⊕⊕» بەلگىسىنىڭ ئوستىگە بىر ئادەم چىقىۋالغان. بۇ ئادەمنىڭ ھارۋىدا كېتىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەر خىل بەلگە، شەكىللەر ئىچىدە قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) ھەرپلىرىگە ئوخشايدىغان بىر مۇنچە ھەرپ (بەلگە، تامغا) لار بار، قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئەڭ دەسلەپ قوللىنىلغان ۋاقتى ۋە تارقالغان جايلىرى توغرىسىدا تېخى ئېنىق ۋە ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىلمىغان ۋاقىتتا، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى جايلار (ئالتۇنتاغ، قۇرۇقتاغ)، تېيانشان ئېتىكىدىكى تېكەس ناھىيىسىنىڭ قاپسالاڭ، توقسۇن ناھىيىسىنىڭ پەنجىر تاغ، ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بوزدۆڭ، تۇرپان سىڭگىم، پىچاندىكى سىركىپ قاتارلىق جايلاردىن بۇ خىل بەلگىلەرنىڭ كەينى-كەينىدىن تېپىلىشى قەدىمكى تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدىمۇ يېڭى ۋە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قىسقىسى، قەدىمكى تۈرك يېزىقىغا ئوخشايدىغان بۇ خىل بەلگىلەرنى تەتقىق قىلغاندا، تارىختىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشاپ، ئۆزىدىگە خاس ھەدەنىيەت يارىتقان ھۇن-تۈركىي خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق قەدىمكى يېزىق (ھەدەنىيەت) نىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلغاندا، شۇ خىل تىل-يېزىقلارنى بىۋاستە قوللىنىپ

كېلىۋاتقان مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى تارىخىدىن، ھازىرقى تىل ـ يېزىق پاكىتلىرىدىن دەلىل ئىزدەش ئۇلارنىڭ مۇھىم ئىلمىي ئۇسۇل ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان.

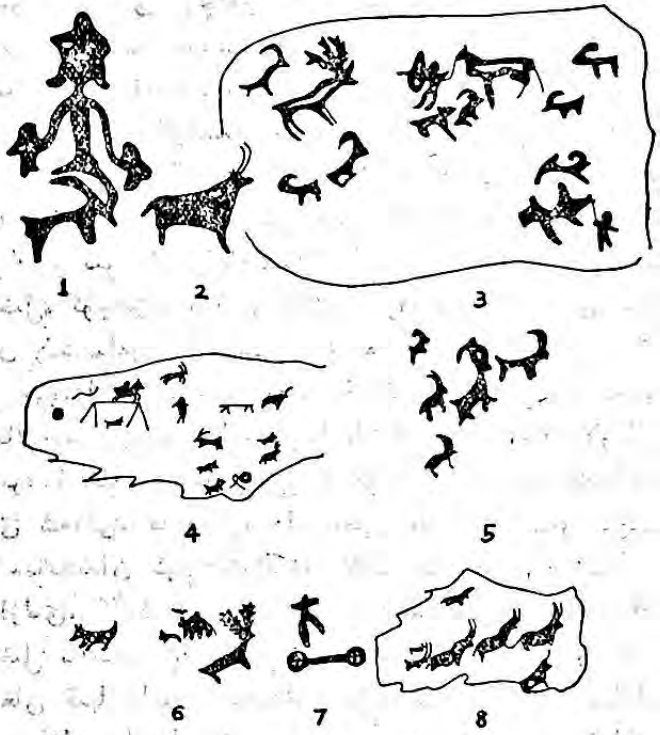
قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ يىل ـ دەۋرىنى بېكىتىشتە، يەزى تەتقىقاتلار تازا چوڭقۇر ئىلىپ بېرىلمىغاچقا، ئوخشاشمىسلىقلار مەۋجۇت. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئىلىمىز تەۋەسىدىكى جايلار (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ چۆغاي تاغلىرى قاتارلىق جايلىرى) بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئوتتۇرا قىتئەتىپاقى تەۋەسىدىكى ئۆزبېكستان، قازاقستان، ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ يىل ـ دەۋرىدە خېلى چوڭ پەرقلەر بار. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان، ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، مەدەنىيەت بىرلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئەستايىدىل ئىزدىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە ئەڭ قەدىمكى نۇسخىلىرىنى ئۇيغۇلۇش ئۇسلۇبى، شەكلى، مەزمۇنى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن كەم دېگەندە بۇنىڭدىن 3000 — 6000 يىللار ئىلگىرى (يېڭى تاش قورال لار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن تاكى ئاخىرقى مەزگىلگىچە) مەيدانغا كەلگەن، دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. قىيا تاشلارغا ئويۇلغان سانسىزلىغان رەسىملەر قىسقىغىنا بىر دەۋرنىڭلا مەھسۇلى ئەمەس. ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى سەنئەتكارلار زامانىدىن ـ زامانغا، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە داۋاملاشتۇرۇپ ئىجاد قىلغان. شۇڭا يەزى جايلاردا مىلادىدىن خېلى كېيىنكى ئەسىرلەر-

گه تەئەللۇق قىيا تاش رەسىملىرىمۇ تېپىلدى. ئۇنىڭ تېپىلىشى ۋە كېيىنكى ئەسىرلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئويۇلۇش ئۇسۇلۇبى ۋە ئەجدادلار-نىڭ رەسىملەرنى ئويۇشتا ئىشلەتكەن قورال - سايمانلىرىغا كەلسەك، ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە ئائىت ئەڭ قەدىمكى نۇسخىلىرىنى ئىنسانلار ئۆزلىرى ياسىغان ئۆتكۈر بىسلىق، قاتتىق جىنسلىق ئۇچلۇق تاش قوراللار ئارقىلىق قىيا تاش يۈزىنى تاللاپ، دەسلەپ مەلۇم ياۋايى ھايۋان ياكى باشقا نەرسىنىڭ ئىزناسىنى سىزىپ چىقىۋېلىپ ئاندىن ئۇرۇش، چېكىش، سۇركەش ئارقىلىق بەرپا قىلغان. ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن تېپىلغان مۇتلەق كۆپ سانلىكى رەسىملەر ئادەتتە ئانچە قاتتىق بولمىغان بىر خىل گرانت تاشلارغا ئويۇلغان. ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا قاتتىق تاشلاردىن ياسىغان ھەرخىل، ئۇچلۇق، ئۆتكۈر تاش قوراللىرى ئارقىلىق سانسىز-لىغان رەسىملەرنى سىزىپ، سۇركەپ ئويۇپ چىققان.

برونزا قوراللار دەۋرىگە كەلگەندە قىياتاش رەسىملىرى-دە ئالاھىدە ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلگەن. ئەجدادلار ئۆزلىرى ئىختىرا قىلغان ھەرخىل برونزا ئۇچكە قاتارلىق قوراللار ئار-قىلىق شەكلى، مەزمۇنى، دائىرىسى، سۇپىتى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان كۆپ خىللىق، كۆپ قاتلاملىق، ھەر خىل ئوبرازلىق، كۆركەم، نازۇك قىيا تاش سەنئىتىنى ئىجاد قىلغان. بۇ خىل سەنئەت مەزمۇنلىرىنى ئىشلەشتىن ئاۋۋال، رەسىم ئويۇ-لىدىغان قىيا تاشلار، مەيدان، مۇھىتمۇ ئالاھىدە تاللىنىدى-غان بولغان. ئويۇلىدىغان رەسىمنىڭ تېمىسى تاللىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ شەكلى - ئىزناسىنى مېتال (برونزا) ئۇسكىلەر بىلەن قىيا تاش يۈزىگە چىكىۋېلىپ، ئاندىن شۇ ئىز (چىكىلگەن دائىرە) نىڭ ئىچىنى ئىزچىل ئويغان، ئاخىرىدا

سۈركەپ سىلىقدىغان. مەسىلەن، پىچان ناھىيىسىنىڭ سىركىپ ئېغىزدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇلغان بەزى رەسىملەردە ئويماقچى بولغان رەسىمنىڭ دائىرىسىنى ئالدى بىلەن بارونزا ئۇشكىلەر ئارقىلىق بىرمۇ بىر چەككەنلىكىنى ھازىرمۇ ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ دەۋرگە ئائىت بەزى قىياتاش رەسىملىرى ئۆزئىنىڭ كۆركەملىكى، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، ئوبرازلاردىكى ئالاھىدىلىك بىلەن كىشىنى توسمۇ قىزىقتۇرىدۇ.

5 - رەسىم

ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى قىياتاش رەسىملىرى
1، 2، 3. ئالتاي رايونىدا؛ 4. چاغانتوقاي «قىزىل تاش بولاق» تا؛ 5. قورغاس ناھىيە قۇلۇستۇدا؛ 6، 7، 8. دۆربىلجىن ناھىيىسىدە؛

6 - رەسىم

1. قۇمۇل ناھىيە تاشۇلىق تەۋەسىدىكى تاغدا؛ 2. پىچان ناھىيە سىركىپ ئېغىزىدا؛ 3، 4. ئۇرۇمچى نەتراپىدىكى «دىڭگەك» دېگەن جايدا.

7 - رەسىم

1، 2. چەرچەن ناھىيە ئالتۇن تاغ ئېچىدە.

قەدىمكى قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىدە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرمۇشى، مەدەنىيىتى، گۈزەللىك نۇقتىئىنەزەرى ۋە باشقىلار يېزىق تېخى ئىجاد قىلىنمىغان دەۋردە، ئۆز زامانىسىدىكى سەنئەتكارلار تەرىپىدىن تاغۇ - تاشلارغا ئويۇلۇپ، ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن (5 ، 6 ، 7 . رەسىملەرگە قارالا. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان بۇ خىل قىممەتلىك سەنئەت يادىكارلىقلىرى يەنە ئۆزىنىڭ قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى، ئىدىئولوگىيە جەھەتتىن يېقىنلىقى، نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت باغلىنىشلىرى، يەل - دەۋرىنىڭ ئانچە كۆپ پەرقلەنمەسلىكى جەھەتلىرىدىن جەنۇبىي سىبىرىيە دالاسى، خېنى كاردورى (ئوردۇس يايلاقلىرى)، چۇغاي تاغلىرى، ئالتاي رايونى (سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى) ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش ئويما سەنئىتى نەمۇنىلىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. قىسقىسى، ئەجدادلىرىمىز ياراتقان قەدىمكى قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتى ئەكس ئەتتۈرگەن رېئال ئەھۋاللار ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرىگە سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭمۇ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى قەدىمكى خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئىجاد قىلىش ئىقتىدارىغا، ئىستېتىك تۇيغۇغا، بەدىئىي تەسۋىرلەش ماھارىتىگە ئىگە مەدەنىيەت ياراتقۇچىلاردىن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېردى.

× × × × × ×

ھەرقانداق ئىشنىڭ باشلىنىشى ۋە ئاخىرى بولغىنىدەك، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيەسىمۇ ئارخېئولوگىيە، تارىخ، ئىنسانشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، قەدىمكى يېزىق تەتقىقاتى ۋە باشقا مۇ-

ناسۇەتلىك پەنلەردە تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ باش مەنبەسى بولۇپ، ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىنى ئەتراپلىق ئىگىلىشىمىز، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك.

ھازىرغىچە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسى، قەدىمكى مەدەنىيىتى ھەققىدە يېزىلغان بەزى ئىلمىي ماقالە، ئەسەرلەردە بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قاراشلار، (يەنى ئىپتىدائىي مەدەنىيەت سىستېمىسى، تۈرى، دەۋرى، مەدەنىيەت ياراتقۇچىلىرى، باشقا جايلاردىكى ئىپتىدائىي مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە باشقىلار توغرىسىدا) سالماق ئورۇننى ئىگىلەپ كەلدى. چەت ئەللىك تەتقىقاتچىلارنىڭ بەزى ئەسەرلىرىدىمۇ بۇ خىل كۆز قاراشلار تەكرارلاندى.

مەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسى، مەدەنىيىتى ھەققىدە 1959 - يىللاردىن تارتىپ كۆپرەك ئىزدەندىم. ئۇزۇن يىللىق دالا ئارخېئولوگىيىسىدە توپلانغان »بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى تەكرار سېلىشتۇرۇپ، ئۇنى ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشتىم. بۇ ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتىدا ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان بەزى خاتا، مۇجمەل، بىر تەرەپلىمە يەكۈنلەرنى ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار، ئەقلىگە مۇۋاپىق خۇلاسىلەر بىلەن تۈزەتتىم.

ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار بۇنىڭدىن كېيىن تولۇقلانسا، بەزى يەكۈنلەر ئاغدۇرۇپ تاشلانسا، ئۇنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتىدا قولغا كەلگەن يېڭى نەتىجە دەپ خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالىمەن.

پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار

1. 1956 ـ، 1957 ـ، 1959 ـ، 1961 ـ، 1963 ـ، 1983 ـ، 1985 ـ، 1986 ـ يىللاردىكى دالا ئارخېئولوگىيىسىدە يازغان تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىم؛

2. ش ئۇ ئا ر مۇزېي مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ئەترىتىدە ساقلىنىۋاتقان ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ئارخىپلار،

3. خوجاك ۋېنبى: «تارىم ئويمانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى»، ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى، 1958 ـ يىل نەشرى،

4. ئابدۇقېيۇم خوجا: «شىمالىي شىنجاڭدىكى قەدىمىي تاش رەسىملىرى»، «مەدەنىي يادىكارلىقلار ژۇرنىلى»، 1962 ـ يىللىق 7 ـ، 8 ـ سانلار،

5. ۋۇجېن: «شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىزلار»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلى، 1964 ـ يىلى 7 ـ سان،

6. «تاشقورغان جەرغالدىكى كونا تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىزنى تەكشۈرۈش دوكلاتى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى 1 ـ سان،

7. ياك يىمۇك: «مورى ناھىيە سىداۋگۇ جىلغىسىدىكى ئىپتىدائىي كەنت»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىل 2 ـ سان،

8. «شىنجاك توققۇزاق ناھىيە، ئاقدالادىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىزلارنى تەكشۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلى، 1977 ـ يىلى 2 ـ سان،

9. چىك گې: «شىنجاڭنىڭ رەڭلىك ساپاللىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «شىنجاك ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، ئۈرۈمچە 1982 ـ يىلى 3 ـ سان،

10. «شىنتالا (چۆقۇ) قاتارلىق ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەدەنىيىتىگە ئائىت قەدىمكى ئىزلارنى تەكشۈرۈش»، «شىنجاك مەدەنىيەت

یادنکارلىقلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1986 - يىل 1 - سان.

11. ش ئۇ ئا ر مۇزىي مەدەنىيەت يادنكارلىقلار ئەترىتى قېزىپ رەتلەۋاتقان، مورى جىلغىسى، گۆچۈك، قۇمۇل يانبۇلاق قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى ئىز، قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيال ۋە يادنكارلىقلار (تەكشۈرۈش - قېزىش دوكلاتلىرى ئېلان قىلىنمىش ئالدىدا).

12. ئا. مۇھەممەت ئىمىن: «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۆت ئاناسىر كۆز قارىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 - يىلى 3 - سان.

13. «سۇۋېت ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىي رۇسچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ باسقۇرغان، 1981 - يىلى.

14. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادنكارلىقلىرىدىن تالالانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى 9 - ئاي نەشرى.

15. ئا. مۇھەممەت ئىمىن: «ئۇمۇمىي ئىستېتىكا»، 261 - 262 - بەتلەر، شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى.

16. قۇربان ۋەلى: «شىنجاڭ خەلقىنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرى ئەمەس تۆت تامچە»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1984 - يىلى 2 - سان.

17. ئابدۇقېيۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرى: «قەدىمكى قىيا ياشى سەنئىتى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1986 - يىلى 5 - سان.

18. چەرچەن ناھىيە «زاغۇنلۇق قەدىمىي قەبرىلىرى» نى قېزىپ تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى، 1985 - يىلى، (قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلاتى تەييارلىنىۋاتىدۇ).

19. ۋاڭ مىڭجىيې: «نىلقا نۇراسايدىكى قەدىمكى مىس كىنىشكا تېپىلىشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرى»، خەنزۇچە، 1986 - يىلى 1 - سان.

شىنجاڭنىڭ چار ۋەچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

يۇرتىمىزنىڭ يىراق قەدىمكى زامان ئۇۋچىلىق - چارۋىچىلىق تارىخى، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخى، سۇ ئىنشائاتى تارىخى، ئورمانچىلىق تارىخى ۋە باشقىلار ھەققىدە ئىلگىرى ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر ئاز ئىشلەنگەنلىكى، يازما ۋەقىزلىما ماتېرىياللارنىڭ كەم بولغانلىقى، جۈملىدىن بار ماتېرىياللارنىڭ ھازىرغىچە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، بۇ توغرىدا بىرقەدەر روشەن ئۇقۇم، مۇئەييەن ئىلمىي يەكۈن كەمچىل بولۇپ كەلدى. بەزى مۇھاكىمە ئىسپەرلەر ۋە مەخسۇس تەتقىقاتلاردا يۇرتىمىزنىڭ بالىدۇرقى مەزگىللىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتى نوقۇل ھالدا پۈتۈنلەي ئۇۋچىلىق، چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان سىيلىق (سېپتا) تاش قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتى دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ قويۇلغاندىن تاشقىرى، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىمۇ دەۋرىي جەھەتتىن كېيىنرەك مۇلچەرلەندى، بىرمۇنچە مۇجىمەل كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى....

ئازادلىقتىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىپ تەكشۈرۈشلەردە قولغا كەلتۈرۈلگەن سانسىزلىغان ئارخېئولوگىيىلىك

ماتېرىياللار، تەتقىقات نەتىجىلىرى يۇقىرىدىكى كۆز قاراشلار-
لىك ئىلمىيلىككە ئىگە ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.
تۆۋەندە يۇرتىمىزنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغ-
ۋەنچىلىك تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلارنى
قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

چارۋىچىلىق ۋە چارۋىچىلىق تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق بىلەن ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق
زادى قايسى دەۋردە مەيدانغا كەلگەن؟ ئۇنىڭ ھەرقايسى
رايونلاردىكى تەرەققىياتى قانداق بولغان؟ بۇ مەسىلىلەرگە
ئېنىق جاۋاب بېرىش بىرقەدەر قىيىن.
ئۇزاق يىللاردىن بۇيان قولغا كەلگەن ئارخېئولوگىيە
لىك ماتېرىياللار، ئارخېئولوگلار ۋە ئاگرونومىلارنىڭ بۇ
مۇھىم تېمىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرىغا
ئاساسلانغاندا، بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىقتىن چارۋىچىلىققا، تەبە-
ئەتتىن ئوزۇقلۇق توپلاشتىن دېھقانچىلىققا ئۆتۈش تەخمىنەن
مىلادىدىن 5000 يىل ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممىگە
ياپ شەرت - شارائىتىغا مۇناسىپ ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا
زېمىنىدا، تەدرىجىي يارلىقا كەلگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ.
چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى
تېلغا ئالغىنىمىزدا، ئۇ ئالدى بىلەن تەبىئەت دۇنياسىدىكى
جۇغراپىيىلىك شەرت - شارائىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك
بولىدۇ. يەنى، ئىپتىدائىي پاقمىچىلىقتىن تاكى چارۋىچىلىق
ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنىڭ ھەممىسى
مۇنبەت يايلاق (يەنى ئوت - چۆپ، سۇ) نى زۆرۈر شەرت
قىلىدۇ.

ئالتاي تاغلىرى، تيانشان تاغلىرى، پامىر، قارا-قۇرۇم كونلۇن تاغلىرى، ئالتۇن تاغلىرى قاتارلىق تاغ ئېتەكلىرىدە پايانسىز يايلاق (كۆكلەم، كۈزلەك، قىشلاق) لار ۋە بۇ خاسىيەتلىك تاغ تىزمىلىرى ئەتراپىدىكى بىر قاتار ئويمانلىق، ئېدىر - جىلغىلاردا يەنە ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانلار، ئوزۇقلۇقى مول ھەر خىل ياۋا مېۋىلەر، ئېسىل دورا ئۆسۈملۈكلىرى، ھەر خىل ياۋا كۆكتات - زىرائەتلەر مول بولغاندىن تاشقىرى، كۆلىمى ناھايىتى كەڭ ھەر خىل ئورمان، ئورمان بەلباغلىرى، سانسىزلىغان دەريا - ئېقىن، بۇلاق - كۆللەر، ساي، تارماق - تارامىلار بار. بۇ جايلار ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتى بىلەن ھايۋانات ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قامداپ كەلگەن، شۇڭا يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ ئەجداد-لىرىمىز ئاشۇ پايانسىز يايلاق، ئېدىر - جىلغا، ئورمانلىق بېيرلەردە ياشاپ، ئاۋۇپ، قەدىمكى زامان ئوۋچىلىقى، چارۋىچى-لىق، بېلىقچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك قاتارلىقلارنى يوقلىۋېتىپ بارلىقىغا كېچىكىلمەكتىن چوڭقۇر قاراپ يۈكسەلدۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولغان.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى تاغ - جىلغىلىرىدىن تېپىلغان (ۋە تېپىلىۋاتقان) ھەر خىل مەزمۇنغا ئىگە سانسىز-لىغان قىيا تاش ژەسىملىرى ئىچىدىكى ياۋايى ھايۋانلار، ئوۋچىلىق، مال - چارۋىچىلىققا ئائىت كۆرۈنۈشلەر، قەدىمكى قەبرە، ئېپتىدائىي كەنت، تۇرالغۇ ئىزلىرى قۇم ئاستىغا كۆمۈ-لۈپ كەتكەن كەنت خارابىلىرىدىن تېپىۋالغان ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىققا ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن مەلۇمكى، يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ مۇشۇ زېمىندا ياشاپ كېلىۋاتقان ئەجدادلىرىمىز ئاسىيا زېمىنى ۋە دۇنيانىڭ باشقا جاي-

لىرىدا قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەن خەلقلەرگە ئوخشاش دەسلىپىدە ئىپتىدائىي ئوۋچىلىقتىن ئوۋچىلىق ئىگىلىكىگە، ئوۋچىلىق ئىگىلىكىدىن تەدرىجىي چۆچخور ياۋايى ھايۋانلارنى تۇتۇپ، قولغا ئۆگىتىش، بېقىپ كۆپەيتىش ۋە ئاخىر بىر قەدەر راۋاجلانغان چارۋىچىلىق ئىگىلىك كىنى تىكلەش باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن.

ئالتاي تاغلىرى، تىيانشان تاغلىرىنىڭ ھەرقايسى تاراملىرى، ئالتۇنتاغدىن تېپىلغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق تۇرمۇشى، ئەسۇرلەنگەن ھەر خىل قىيا تاش رەسىملىرىدە ئوۋ نىشانىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىنسانلارغا پايدىلىق بولغان چۆچخور ھايۋانلار رەسىملىرى ئىگىلەيدۇ. بۇ خىل رەسىملەردە، ئومۇمەن، مەيلى تەنھا ھايۋان ياكى ھايۋانلار توپىدا بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە ھايۋانات دۇنياسى بىلەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ، جۈملىدىن تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىنسانىيەت ئۆتتۈرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا چۆچخور ھايۋانلار ئىچىدە ئاچا تۇياقلىق ھايۋانلار بىلەن كاۋاك مۈڭگۈزلۈك ھايۋانلار رەسىمى ئاساسىي ئورۇندا، توم تۇياقلىق ھايۋانلار بىلەن پۈتەي مۈڭگۈزلۈك ھايۋانلار رەسىمى 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. گۆشخور ھايۋانلاردىن بۆرە، يولۋاس، يىلپىز، تۈلكە قاتارلىقلارنىڭ رەسىملىرى ئاز ساندا ئۇچرايدۇ.

ئەجدادلىرىمىز چۆچخور ھايۋانلاردىن بۇغا ـ مارال، غۇلجا ـ ئارقار، جەرەن، كىيىك، تاغ تېكىسى، بۆكەن، كۆك ھەت (تورۇق تېكە)، تاغ ئۆچكىسى، ياۋا قوتاز، ياۋا كالا، ياۋا ئات، ياۋا تۆگە (تاق لوكىلىق ۋە جۈپ لوكىلىق تۆگە)، ياۋا (قۇلان)، ئېشەك، ياۋاتوشقان، ياۋاتوڭگۇز، ئىپار كىيىك، يورغا قاتارلىقلارنىڭ جىسمانىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ياشاش ئادەتلىرىنى ئىنچىكە كۆزىتىش ئارقىلىق ئۇلارنى

ھەرخىل ئامال - چارىلەر ئارقىلىق ئوۋلاپ، تۇتۇپ ئوۋ غەنىيىمەتلىرىنىڭ گۆش - ياغلىرىنى يېمەكلىك قىلسا، تېرە - يۇڭلىرىنى يېپىنچا - سېلىنچا قىلغان.

تاياق - توقماق، سالغا تاش، قىلتاق - قىسماق، لەخمە (ئورا) قاتارلىق قورال، ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ ئوۋ ئوۋلاش، برونزا (سىپتە - ئىنچىكە تاش) قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقانىدى. بۇ دەۋرلەردە ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋ قوراللىرى ئاددىي، ئۇنىڭ ئۈستىگە زەربە بېرىش ئۇنۇمى ئانچە يۇقىرى بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوۋغەنىيىمەتلىرىگە ئېرىشىشىمۇ ناھايىتى تەسكە چۈشەتتى.

سىپتە تاش قوراللاردىن تاش باشاق (قاتتىق تاشلاردىن ياسالغان ئوق)، ئېگىلۇچان ۋە چىداملىق ياغاچ ماتېرىياللىرى (كېيىنچە مۆڭگۈز ۋە تارىمۇشلارمۇ ئىشلىتىلدى - ئا) دىن ياسالغان ھايۋانلارنىڭ تېرە - پەيلىرىدىن كىرىچ ئىختىرا قىلىنىپ، ئىنسانلار ئوقيانى ياساپ چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوۋچىلىققا خېلى ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىشى ھەمدە ئوۋچىلىقتىكى ھەرخىل ئېچىل ئۇسۇل - چارە، تەجرىبىلەرنىڭ تېخىمۇ تاكامۇللىشىشى نەتىجىسىدە، ئوۋچىلىق ئىشلىرى ناھايىتى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى، كېڭەيدى. قولغا كەلتۈرۈلگەن ئوۋ غەنىيىمەتلىرىمۇ بارغانسېرى كۆپىيىپ، بەزىدە ھەتتا ئېھتىياجدىن ئېشىپمۇ كەتتى. ئەجدادلار ياۋايى ھايۋانلار بىلەن بولغان بىۋاستە ئېلىشىشلاردا ئۇلارنى ئەپلەپ، تۈركۈم - تۈركۈملەپ تىرىك قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ جىسمانىي ئالاھىدىلىكلىرى — خۇي - پەيلىنى تەدرىجىي ئېگىلەپ، ئۇزۇن زامانلارغىچە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قولغا كۆندۈرۈش ئارقىلىق مال - چارۋا (ئۆي ھايۋانلىرى) قىلىپ ئۆزگەرتىشكە قادىر بولالىدى.

ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى ئۇزۇن زامانلارغىچە ئوۋچىلىق

ئىگىلىكى ئاساس قىلىنغان تۈرمۇشنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن-دىن كېيىن، ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىدا، تەدرىجىي چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇننى، ئوۋچىلىق ئىگىلىكى قوشۇمچە ئورۇننى ئىگىلىدى.

ئالتاي تاغلىرى، تېيانشان تاغلىرى، قارا قۇرۇم كوئېن-لۇن تاغلىرى، ئالتۇنتاغ، چۆلتاغ (قۇرۇقتاغ) ۋە ئىچكى موڭغۇلدىكى چۆغاي تاغلىرى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ئوۋچىلىق تۈرمۇشى تېما قىلىنغان سانسىزلىغان قېيا تاش رەسىملىرىدە ئوقيا ئوتقان، پىيادە تەنها ئوۋچىنىڭ؛ بەزىلە-رىدە بىرنەچچە ئوقيالىق ئوۋچىلارنىڭ ئوۋ ئىتلىرىنى ئەگەشتۈ-رۈپ، ئارقار ـ غۇلجا، كېيىك ـ خەرەن، تاغ تېكىسى، بۆكەن، ياۋا كالا، ياۋا ئوتاز، بۇغا ـ مارالالارنى ئوۋلاۋاتقانلىقى تەس-ۋىرلەنگەن. بەزى رەسىملەردە ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ سىماسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان نىقابلانغان (باشلىرىغا مۆڭگۈز، ھەر خىل پەيلەر تاقاپ، بەدىنىگە ھايۋان تېرىلىرى، قۇيرۇق-لىرىنى ئارتىۋالغان) ئوۋچىلارنىڭ ئەپچىللىك بىلەن سەرگۈر، شاش ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاۋاتقانلىقى، بەزى رەسىملەردە بىرمۇنچە ئاتلىق، پىيادە ئوۋچىلارنىڭ ئوۋ ئوبيېكتلىرىنى تەرەپ ـ تەرەپتىن قورشاۋغا ئېلىپ ئوۋلاۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

ئومۇمەن، ئاشۇ خىلدىكى ئوۋچىلىق تەسۋىرلەنگەن رەسىم-لەردە تەبىئەت بىلەن ئوۋ مەيدانى زىچ بىرلەشتۈرۈلۈپ ئەي-نەن ئىپادىلەنگەن.

يۇقىرىدا شەرھلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىپتىدائىي ئوۋچى-لىقنىڭ تەرەققىياتى ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنى تىكلەش، ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈشكە شارائىت يارىتىپ بەرگەن. ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش تەرەققىياتى دەسلەپكى

چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى شەكىللەندۈردى. مەخسۇسلاشقان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ شەكىللىنىشى قەبىلىۋى ھاياتنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم بىر باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىدە ئەجدادلارنىڭ قەدىمكى زامان چارۋىچىلىق تۇرمۇشى، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان مال-چارۋىچىلىق كۆرۈنۈشلىرى خېلى كۆپ سانلى ئىگىلەيدۇ.

ئەجدادلارنىڭ مال - چارۋىچىلىق تۇرمۇشى ئەينەن تەسۋىرلەنگەن رەسىملەردە قوي، كالا، قوتاز، تۆگە، ئۆچكە، ئات قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى بىلەن بىر قاتاردا يەنە غۇلجا - ئارقار، بۇغا - مارال، تاغ تېكىسى قاتارلىق قولغا ئۆگىتىلگەن ياۋايى ھايۋانلارنىڭ يايلاقلاردا بىللە بېقىلىۋاتقانلىقى بەزى رەسىملەردە توپ - توپ مال - چارۋىلارنىڭ يايلاقتىن قايتىپ، قوش - قوتان ئەتراپىدا ياتقانلىقى، ئات، تۆگە مىنگەن چوپانلارنىڭ مال - چارۋا پادىلىرىنى ھەيدەپ يايلاقتىن - يايلاققا كېتىۋاتقانلىقى، ئات، كالا قاتارلىقلارنىڭ چاقلىق ھارۋىلارغا قوشۇلغانلىقى قاتارلىقلار ناھايىتى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، ئەجدادلىرىمىز چارۋىچىلىق ئىگىلىكى باسقۇچىغا كەلگەندە، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئەجىر سىڭدۈرۈپ قوي، كالا، ئۆچكە، يىلقا (ئات - قۇلان)، تۆگە، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ كۆندۈرۈلگەن، نەسىللىك سورتلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. مەخسۇسلاشقان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ھەرخىل مال - چارۋىلارنى تۈر - خىللىرى بويىچە بېقىشنىمۇ پولغا قويغان.

ئومۇمەن، تەتقىقاتچىلار ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان ھايۋانات سۈرەتكىلىرى ۋە تاغ - جىلغىلاردىكى تاغۇ - تاش

لارغا ئويۇلغان ئەرخەل ھايۋانات رەسىملىرىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن قولغا ئۆگىتىلگەن، كۆندۈرۈلۈپ مال ـ چارۋىغا ئۆزگەرتىلگەن دەۋر ـ باسقۇچلىرىنى تۆۋەندىكىچە ھېسابلايدۇ:

«ئۇيغۇر ھايۋانلىرىنىڭ كۆندۈرۈلۈش دائىرىسى داۋاملىق كېڭىيىپ بارغان. بۇرە ئۇزۇنغىچە قولغا كۆندۈرۈش نەتىجىسىدە تەخمىنەن ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىدە، ئالدى بىلەن ئائىلە ئىتىغا ئۆزگەرگەن؛ ئۆچكە ۋە قوي قاتارلىقلار تەخمىنەن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا؛ كالا ئېھتىمال يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا ئۇيغۇر ھايۋانلىرى قىلىپ كۆندۈرۈلگەن؛ ئات ۋە تۆگە قاتارلىقلارنىڭ ئۇيغۇر ھايۋانلىرى قىلىپ كۆندۈرۈلگەنلىكى پەقەت 5000 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇكىنىڭ قولدا بېقىلىشى 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە.»*

تۆۋەندە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئىچىدىكى قەدىمكى زامان چارۋىچىلىقىغا ئائىت بىر قىسىم ماددىي پاكىت، يادىكارلىقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

70 ـ يىللاردا، بارىكول ناھىيە بازىرىنىڭ غەرب تەرىپى 6 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان بىر قەدىمكى ئىز قېرىپ تەكشۈرۈلگەندە، بۇ جايدىن تېپىلغان ھەرخىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە، يەنە ئات، كالا، قوي سۆڭەكلىرى، كۆيگەن ئارپا دانلىرى قاتارلىق نەرسىلەرمۇ بىللە چىقىقان. بۇ ئورۇن دىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C_{14})

---

* گەپ شەنلىك: «چۇڭگو تېغى قىياپ تاش رەسىملىرى» مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى 1986 ـ يىل خەنزۇچە، نەشرى، 357 ـ بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن.

ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغانـدا، ئۇنىڭ يىل - دەۋرى بۇنىڭدىن 3280 يىللار ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

قۇمۇلدىكى قـارادۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقى تېخىمۇ ئالاھىدە بولۇپ، ئۇنىڭ كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. بۇ جايدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ئاشـلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن تـېرە شىم، رەڭـدار يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن يۇمىلاق ياقىلىق ئۇزۇن تون، ئۇزۇن قـونچـلۇق كۆن ئۆتۈك قاتارلىـقلار بار. يۇڭ توقۇلـمـلارغا ھەر خىل رەڭدىكى جۇلالىق يۇڭ يىپلار بىلەن خىلـمۇ خىل گۈل نۇسخىلار چىقىرىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا قىزىل، قوڭۇر ۋە قارا رەڭلىك يۇڭ يىپلار ئارقىلىق ئىشلەنگەن يەنە بىر پارچە كەشتىنىك تېگى قىزىل، كەشتىسى سـېرىق بولۇپ، ئۇنىڭغا چوڭ كىچىك كاتەكچىلەر، كەڭ - تـار يوللۇق سىزىقچىلار ۋە ئۇچ بۇلۇڭ شەكـلـلىك گۈل نۇسخـلىرى كۆركەم قىلىپ كەشتـلەنگەن. بۇ ئـىـنـتايىن كەم ئۇچرايدىغان قـىـمـمەتلىك بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەبرىلەردىن يەنە ياغاچ، تاش، برونـز ىدىن ياسالغان ھەر خىل سايمانلار، ساپال قاچىلارمۇ تېپىلـغانىدى. قەدىمكى قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان مېيىتلار قۇرغاق ھاۋا سەۋەبىدىن چىرىمەستىن قۇرۇپ قېتىپ قالغان.

قارا دۆۋىدىكى بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقـلارنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 3200 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ ئىكەنـلىكى ئېنىقـلانغاندىن تاشقىرى ئۇ نەرسـىلەر يەنە بۇ جايـدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى زامانلاردا خېلى تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇل-لانغانلىقى، جۇملىدىن خېلى يۇقىرى سەۋىيىدىكى قولھۈنەر — يۇڭ توقۇمىچىلىق تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

1979 - 1980 - يىللاردا لوپنۇر رايونىدا قېزىلغان

قەدىمكى قەبرىلەردىن كالا، قوي مۇڭگۈزلىرى، ئۈزۈن قولچە لۇق ئۆتۈك، كالا تېرىسىدىن قوپال ئېشلەنگەن چورۇق، يۇلۇق توقۇلما پالاز، ئېگىز، ئۈچلۈق كىگىز قالپاق قاتارلىق يادىكارلىقلار تېپىلغانىدى. قەبرىلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C_{14}) ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلىغاندا، بېكىتىلگەن يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ دەپ ھېسابلانغان.

1984 يىلى، خوتەن ۋىلايىتى لوپ ناھىيىسىنىڭ سەنپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىلغانىدا خىلمۇخىل قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغانىدى. شۇلارنىڭ قاتاردا 41 - نومۇرلۇق (قېزىپ تەكشۈرگەندە بېرىلگەن نومۇر ــ ئا) قەبرىدىن مېيىت لار بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ئىككى ئاق بوز ئاتنىڭ جەسىتى چىققان. ئاتلارنىمۇ ئادەملەرنى دەپنە قىلغانغا ئوخشاش لەھەت ئىچىگە قويۇپ، ئۈستىدىن شاخ - شۇمبا تاشلاپ توپا بىلەن كۆمگەن، كۆمۈلگەن ئاتلارنىڭ ساقلىنىشى خېلى ياخشى بولۇپ، ھەر ئىككى ئاتنىڭ بېشىغا قۇش پەيلىرى (ئوكە) قادالغان. بۇنىڭ ئىچىدە بىر ئات ئېگەر - توقۇم بىلەن توقۇلغان ھالەتتە كۆمۈلگەن. ئات جابدۇقلىرى ئىچىدە تېرە قاپلانغان قۇش باشلىق ئېگەر، ئۇچ قەۋەت ئاق كىگىزدىن تۆت چاسا قىلىپ تىكىلگەن توقۇم بار. ئېگەر ئۈستىگە 76·5 × 73 سانتىمېتر چوڭلۇقتىكى رەڭدار ئېگەر گىلىمى يېپىلغان بولۇپ، گىلەمنىڭ تۆت بۇرجىكىدە چۈچىلىرى بار. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ يىل دەۋرى - 65±2290 يىل دەپ بېكىتىلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ياغاچ تاۋاق، ياغاچ تەڭنىلەرگە سېلىپ قويۇلغان پاقلان، ئوغلاق گۆشلىرى، بۇغداي، تېرىق يارمىسى سېلىنغان ئاشلانغان تېرە خالتىلار، ھەرخىل - ھەر رەڭدە توقۇلغان يۇڭ توقۇلمىلار، يۇڭ رەختىلەردىن تىكىلگەن كىيىم -

كېچەكلەر، گىلەم، كىگىز، پالاس، يىپەك توقۇلما قاتارلىقلار توقۇلۇشىنىڭ سىپتىلىقى، گۈل نۇسخىلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، چىرايلىقلىقى، رەڭلىرىنىڭ جۇلالىقلىقى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ.

تېخنىمۇ قىزىقارلىقى، 1929 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە قەدىمىي سۇغۇرۇلغان ئارخېئولوگىيىلىك ساپاسىدىكى ئۇتتۇرا قىتئەلىك تەۋەسىدىكى گورنو - ئالتاي ئۆلكىسى پازىرىق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى V ئەسىردىن II ئەسىرگىچە بولغان دەۋرگە تەئەللۇق بىرمۇنچە يادىكارلىقلار بىلەن بىللە توقۇلغان پېتى بۇزۇلماي ساقلىنىپ قالغان ئادەم ۋە ئاتنىڭ جەسەتلىرىمۇ چىققان. بۇ يەردىن چىققان ئاتلارغىمۇ تارىم ۋادىسىدىكى سەنپۇلادىن تېپىلغان ئاتلارغا ئوخشاش بېشىغا پەي - ئۈكىلەر تاقالغاندىن تاشقىرى، ئاتنىڭ يۈزىگە يۈزلۈك (نىقاب) تاقاپ، ئېسىل ئېگەر-جابدۇقلار بىلەن بېزەلگەن.

1985 - يىلى 9 - ئايدا، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىنى قېزىپ تەكشۈرگەندە، قەبرە ئۆگزىسىدىكى تەكشىلىكتە مۈڭگۈزى بار پاقلاننىڭ بېشى، كالا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان قەدەھ، ئاتنىڭ باش سۆڭىكى، ئات پاچىقى، كىگىز توقۇم ۋە بۇلغارى (كۆن) دىن تىكىلگەن توقۇم قاتارلىقلار قويۇلغان. قەبرە ئۆگزىسى ئاستىدىكى پورا ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن، پورا تېگىدىن يەنە ئات، تاي ۋە قۇلان تېرىسى چىققان. بۇ قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 115±2960 يىل ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

يۇقىرىقىدەك ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارنى يەنە كۆپلەپ مىسال كەلتۈرۈشىمىز مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن پاكىت - ماتېرىياللار، يۇرتىمىزنىڭ چارۇچىلىق تارىخىغا

نىك ناھايىتى قەدىم زامانلاردىن تارتىپ باشلانغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

يىراق قەدىم زامانلاردىن بۇيان بىپايان ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشاپ كەلگەن جامائە - قەبىلىلەر ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئۇۋچىلىق، مال - چارۋىچىلىق (ئايرىم دېھقانچىلىق)، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سېتىق ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەريانىدا، ھەممىگە باب كېلىدىغان مەدەنىيەتنى داۋاملاشتۇردى ۋە راۋاجلاندۇردى. ئۇلارنىڭ داۋاملاشتۇرغان، راۋاجلاندۇرغان ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئۆزلىرىدىن بۇرۇن ياشىغان «ئەجدادلار مەدەنىيىتى» نىڭ داۋامى دېيىشكە بولىدۇ.

مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ياشىغان ساق، ھۈن، تۈرك، ئۇيغۇر خانلىقلىرى زامانلىرىغا كەلگەندە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق بىرمۇنچە مۇھىم ئىگىلىكلىرى تېخىمۇ يۇكسىلىپ مىليونلىغان ئات، كالا، قوي، تۆگىلەرگە ئىگە بولغانىدى.

ئەجدادلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئاتچىلىق، قويچىلىق، كالىچىلىق، تۆگىچىلىك، مال - چارۋا ئەچىلىكى (مال دوختۇرلۇقى)، ئۇرۇق ۋە نەسىل بېتىشتۇرۇش — ئىرسىيەتچىلىك قاتارلىق بىرمۇنچە ساھەلەردە ئاجايىپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، ئۆز زامانىسىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ يېرىم ئىگىلىك تەرەققىياتىغا، مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئۆتكەن سۈلالە - خانلىقلارنىڭ ھەربىي تېخنىكا، ئۇقتىسادىي تەرەققىياتىغا ۋە خەن - تاڭ سۈلالىلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان «ئات - تاۋار سودىسى» قاتارلىقلاردا ئالاھىدە تۆھپە قوشقانىدى.

قەدىمكى زامان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ شارائىتى شەكىللەندۈرگەن كەڭ كۆچمەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ شەكلى

چارۇنچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە نوخ ـ سىغان‌مەزمۇنلارنى‌نامايان قىلغان‌بولۇپ، ساق، هون، تۈرك، ئۇيغۇر خاقانلىرى دەۋرىدىن تارتىپ تاكى هازىرغىچە ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكى، كىيىم ـ كېچىكى هەم تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بىر قىسمى چارۋا مەهسۇلاتلىرىدىن تەييارلىنىپ كەلمەكتە.

چارۇنچىلىق ئىگىلىكى ۋە «چارۇنچىلىق مەدەنىيىتى»نى يارىتقان ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا ياۋايى هايۋانلار ۋە ئات، كالا، قوي، قوتاز، ئۆچكە، تۆگە، ئەتىۋارلىق ياۋا قۇش‌لارنىڭ گۆشى بىلەن ئوزۇقلىنىشتىن تاشقىرى ئۇلارنىڭ گۆش‌لىدىن قېزا ـ قارت، سۈرئەت (گۆش) لەرنى تەييارلايتتى. ئۇلار‌دىن يەنە سۈت، قېيمىز، قېتىق ـ ئايران، قايماق، پىشلاق، قۇرۇت، ئىرىمچىك، سېرىق ماي قاتارلىقلارنى ئىشلەيتتى. هەر خىل چارۋا تېرىلىرىدىن پىششىقلاپ، ئاشلاپ، ئۇنىڭدىن جۇۋا، هەر خىل ئاياغ كىيىم، ساباء، تۇلۇم، تورسۇق، تۇلۇم قېپىق؛ ئات ـ ئېگەر جابدۇقلىرىدىن يۇگەن ـ نوقتا، قوشقۇن، ئۆزەڭگە بېغى، بەلباغ، تۆشباغ، هەر خىل توقۇم قاتارلىقلارنى؛ قوي، تۆگە، ئۆچكە قاتارلىق هايۋانلارنىڭ يۇڭ ـ تۈكلىرىدىن پىششىقلاپ، ئۇنىڭدىن كىگىز، تېكىمەت، هەرخىل توقۇم، ئارقان ـ ئارغامچىلارنى تەييارلايتتى. ئەجدادلار قول هۇنەر‌ۋەنچىلىك ۋە يۇڭ توقۇمچىلىق ئىشلىرىدا يىللارسېرى قەدەمىۋەدەم ئىلگىرىلەپ، يۇڭ ـ تۈتىلارنى ئېگىرىپ، يىپ ئېشىپ، ئۇنىڭدىن يۇڭ پالاز، يۇڭ چەكمەن قاتارلىقلارنى توقىغاندىن تاشقىرى كېيىنچە بويا‌قچىلىق تېخنىكىسىنىمۇ ئىگەللىگەنىدى. ئۇلار يۇڭ يىپلارنى هەرخىل ـ هەررەڭدە بويا‌پ، ئۇلاردىن نەپىس رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلارنى توقۇپ، كىيىم ـ كېچەكىلەرنى هەتتا هەرخىل يۇڭ كەشتە، خىلمۇخىل باش كىيىملەرنىمۇ تەييارلاپ تۇرمۇشىنى قامدىغانىدى.

كالا، قوتاز، قېچىر، ئېشەك قاتارلىقلار قەدىمدىن تارتىپ ئەڭ ئېھتىياجلىق ئۇلاغ ـ كۆلۈك ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. ئۇلارنىڭ ئوۋدا، سەپەردە، مال ـ پادا بېقىشتا، يۈك توشۇشتا، جەڭ ۋە يۇرۇشلەردە دائىم ئىشلەتكەن. شۇڭا ئات، تۆگە، كالا قاتارلىقلارغا ئالاقىدار ئەنئەنىۋى ئادەتلەر چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئەڭ مول ۋە كۆپ خىل مەزمۇن ھېسابلىنىدۇ. ئاتچىلىق، قۇلانچىلىق، قويچىلىق، كالىچىلىق، تۆگىچىلىك قاتارلىقلار ئەجداد-لارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە يارىتقان ئەڭ مۇھىم ۋە ئەمەلىيەتلىك، قالتىس تۆھپىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى ھەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار (ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر)دا ئاتقا چوقۇنۇش، ئات ئىلاھىغا سېغىنىشتەك ئېتىقاد-لار مۇ بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «ھازا راسىپ» (مەڭ ئات) ئەپسانىسىدە ئېيتىلىشىچە: «قەدىمكى زامانلاردا تارىم بويىدا مەڭ ئۇچار ئات بار ئىكەن. بۇ ئۇچار ئاتلارنىڭ تۆتۈۋېلىش ئۇچۇن ئۇلارنىڭ دائىم كېلىپ سۇ ئىچىدىغان بۇلىقىغا بىرھۇش قىلىدىغان دورا سېلىپ قويۇپتۇ، مۇشۇ ھېيلە بىلەن ئۇچۇپ كەلگەن ئاتلارنى تۇتۇپتۇ، قاناتلىرىنى قىرقىپتۇ ۋە ئۇلارنى ئىنسان خىزمىتىگە كۆندۈرۈپتۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ ئاشۇ جايىنىڭ نامىنى «ھازا راسپ» دەپ ئاتايدىغان بولۇشۇپتۇ.... قەدىمدىن تارتىپ بۇگۈنگىچە «دۇلدۇل» ھەققىدە قىزىقارلىق رىۋايەتلەر ئېقىپ يۈرمەكتە.»*

يۇقىرىدا ھەرقايسى جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە قەدىمكى ساق، ھۇن، تۈرك قەبىلىلىرى

---

* ئا. راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، 1989 ـ يىل، شىنجاڭ داشۇ نەشرىياتى نەشرى، 105 ـ بەت.

دىن چىرايلىق بەزەپ بىرلىكتە قەپنە قىلىنغان ئات جەسەتلىك رەسىم تېپىلغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق. بۇ ئەھۋال بىزگە ئەجدادلىرىمىزدا ئاتنى ئۇلۇغلاش - توپە يىلىدىن خاقانى پادىشاھ، ۋەزىر، سەركەردە، مەشھۇر چەۋەندازلار، ئاتاقلىق ئەربابلار، يۈرت كاتتىلىرى، ئاقساقال قاتارلىقلار قاتارلىق تاپىلىرا، ئۇلارنىڭ ھېسىنگەن ئاتلىرىنىمۇ قوشۇپ، بىرگەدەپنە قىلىنىش ئادىتى بىلەن ئىكەنلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرەدۇ.

تېخىمۇ قىزىقارلىقى، 1960 - 1970 - 1980 - يىللاردا تۇرپاندىكى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە، مىلادى V ئەسىردىن IX ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەرگە تەئەللۇق ھەر خىل قىممەتلىك يادىكارلىقلار قاتارىدا ياغاچ ۋە لايدىن ياسالغان بىرمۇنچە ئات، تۆگە، كالا، قوي قاتارلىقلارنىڭ ھەيكەللىرى تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قامەتلىك، كۈچلۈك، ئېسىل جەرەن قاشقا جەڭ ئاتلىرىنى ھېنگەن لەشكەرلەر، چىلان تورۇق، جەدەل، چىپار تورۇق ئارغامچا ئاتلارغا ھېنگەن ئىسلىزادە خېنىملار، ئاجايىپ پۇرۇر ئېگەر - جابدۇقلار بىلەن بەزەلگەن كۆك بوز ئارغامچا ئات، لەشىلىك كالا، قوي قاتارلىقلارنىڭ ھەيكەللىرى بەشىغا ئېگىز ئۇچلۇق قالپاق، ئۇچىسىغا قايرىما ياقىلىق ئۇرۇن تون، پۇتىغا پاشنىلىق ئۆتۈك كىيگەن چوڭ ئۇرا كۆڭ قاڭشارلىق بىر تۆگىچىنىڭ نار (تاق ئۆركەشلىك) تۆگىنى يېتىلەپ كېتىۋاتقان ھەيكەللەر بار، ئۇنىڭدىن باشقا «سۇڭخەمە» قوچۇ تەزكىرىسىدە: «... قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەشبالىق دېگەن يېرىدە ئات كۆپەيتىش خانلىقى خانىدانلىقى ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاتلىرى بار. ئۇزلەكتە باقىدۇ، بىرىنىڭ ئارىلىقى يۈز چاقىرىمدىن ئاشىدۇ، رەڭگىگە قاراپ ئۆز يىلقىلىرىنى ئايرىدۇ، ئۇنىڭ سانى ھېسابسىز...» دەپ يازغان.

خېلى قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان مال - چارۋىلارنىڭ

.نەسلى، ئۇرى، سورتى، رەڭگى بويىچە تاللاپ، ئەن سېلىپ، قورۇ - قوتان، ئويۇرلارغا ئايرىپ باقىدىغان بۇ خىل ئېسىل زىتنەنسۇي باقمىچىلىق تەجرىبىلىرى، قائىدە - يوسۇنلار بۇگۈنكى كۈنچە داۋاملاشماقتا. مەسىلەن، بارىكۆل، ئاراتۇرك، موري قاتارلىقلارنىڭ چىقىدىغان مەشھۇر، چىداملىق «بارىكۆل ئېتى»، يۇگۇرۇك، ئاقمېتىلىك، كۆچلۈك «ئىلى ئېتى»، يۇلتۇز ۋە قارا شەھەرنىڭ چىقىدىغان «يورغىلار». ئالتاينىڭ يۆگلۈق، گۆشلۈك چوڭ قۇيرۇقلۇق قويلىرى، ئىلى - يۇلتۇز قويلىرى، توقسۇننىڭ چوڭ قۇيرۇقلۇق قويلىرى، كۆچما رايونلىرىنىڭ خاس ئەلتىبەر - كۆرپە ئوچۇن بېقىلىدىغان ئېسىل سورتلۇق قويلىرى، خوتەن - چەرچەنلەرنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا بېقىلىدىغان داڭلىق يېرىم يىرتىك يۆگلۈق قويلىرى، ئەلا سورتلۇق تۆۋتلىك ئۆچكىلەر قاتارلىقلارمۇ ئۆز نەسلى، خىلى، سورتى، رەڭگى بويىچە ئىنچىكە تاللىنىپ بېقىلماقتا.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، شۇنىمۇ قوشۇمچە ئىزاھلاپ ئۆتۈش لازىمكى، ئەجدادلىرىمىز مال - چارۋا ئەچىلىكى (مال دوختۇرلۇق) ئارقىلىق مال - چارۋىلىرىنى داۋالاپ، ئولارنىڭ ئەلا سورتلۇق ئورۇق ۋە نەسىللىرىنى يېتىشتۇرگەندىن تاشقىرى، يەتمۇرلىق گۈل - گىياھلار، دورا ئۆسۈملۈكلىرى، ياۋايى ھايۋانلار ۋە ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ سۈتى، گۆشى، پەيلىرى ۋە باشقا ئېچكى - تاشقى ئەزالىرىدىن پايدىلىنىپ شىپالىق دورىلارنى ياساپ، ئادەملەردە ئوچرايدىغان خىلى مۇرەككەپ ئېچكى - تاشقى كېسەللەرنىمۇ ئولومۇك داۋالاپ ساقايتقان، قىممەتلىك داۋالاش تەجرىبىلىرىنى توپلىغان، ۋە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

تۆۋەندە بازارلىقتىن ئېلىگىرى تۇرپاندىكى قەدىمكى خارابە، ئېزىلارەبنى تېپىلغان، قەدىمكى ئويغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يازما يادىكارلىق پارچىلىرى (ھازىر بۇ يادىكارلىقلارنىمۇ تېزما نىيىدە

ساقلانماقتا) دىن ئازغىنا بىر قىسمىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن. بۇ يازما يادىكارلىقلار گەرچە، قوچۇ ئۇيغۇر دەۋرى (تەخمىنەن مىلادى 850 — 1250 - يىللار) دە پۈتۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن بەزى رېتسېپ ۋە ئەملەش - داۋالاش تەجرىبىلىرى ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەنلىكى ئېنىق. «تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىق پارچىلىرى»- نىڭ ئەسلى ئوقۇلۇشى ۋە ھازىرقى تىلىمىزغا يەشمىسى تۆۋەندىكىچە:

[...ئىنە كۆكە ئەم: ئىككى سۆڭۈك ئەركەچ ئەدىن بىر بادىر ئاياق بوز، بىر بادىر ئاياق سۈۋ بىرلە قايىنتۇرۇپ، سۈۋى سوغۇلمىشتا ئىچىر كىدەر.]

يەشمىسى: قورساق ئاغرىقىغا ئەم (داۋا): ئىككى سۆڭەك (مىقدار سۆز) ئۆچكە كۆشىنى بىرقاچا مۇسەللەس، بىر قاچا سۈ بىلەن قاينىتىپ، سۈيى سوۋۇغاندىن كېيىن ئىچسە، قورساق ئاغرىقى توختايدۇ.

[كۆز ئاغرىغ ئەمسى: كىشى ئۆدى، توڭۈز ئۆدى، ئەچكۈ ئۆدى، تاۋشقان ئۆدى بۇ تۆرتەگۈ - تە قايۇسى بولسار، قاراقاچ ئىغاچ قاسقىن ئوتقا كۆيۈرۈپ كۈلىن ئالىپ سۈۋقا يوغۇرۇپ كۆزگە ياقغۇ ئول، بات ئەدگۈ، بولۇر.]

يەشمىسى: كۆز ئاغرىقىنىڭ داۋاسى: قارا يانغاچ قوۋزىقىنى ئادەم ئۆتىسى، توڭگۇز ئۆتىسى، ئۆچكە ئۆتى، توشقان ئۆتى — بۇ ئۆتىنىڭ قايسىسى بولسا بولۇپىرىدۇ — بىلەن كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى سۈغا ئارىلاشتۇرۇپ كۆزگە سۈرتسە، تېز ساقىيىدۇ.

[كىمنىڭ قولدىقى يىدىغ بولسار، ئۆۋۈكەنى سۆكۈلۈپ ئۇچ كۈن ياقسۇن يىدىغى كىدەر. بەش ئون يىل قارت بولۇپ بۇد مەسەر ياقغۇ ئول، بات بۇدەر. تاقى بۇد مەسەر قارا مىن (يار) تۈزى بىرلە يوغۇرۇپ ياقزۇن بۇدەر.]

يەشمىسى: كىمنىڭ قولتۇقى پۈرسا، ئۆپكىنى يانچىپ ئۇدا ئۇچ كۈن قولتۇقىغا يېقىپ (سۈرتۈپ) بەرسە، پۈرسايدىغان بولىدۇ.

بەش ـ ئون يەلغىچە ساقايمىغان جاراھەتكىمۇ سۈرتۈپ بەرسە، ساقايمىپ كېتىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغىمۇ ساقايمىسا، قارا ئۇننى يار تۈزى بىلەن يۇغۇرۇپ، خېمىرلى جاراھەتكە تېڭىپ بەرسە ساقايىدۇ.

[قايۇ كىشى كېچە ئەدگۈ كۆرمەيدۇ. قارا ئەچكۈنىڭ ئۆكسۈز باغىرىنغا ئىچىنگە پىتىپدىنى ساچىپ ئوتقا كۆمۈپ كۆيدۈرگەن ئالىپ كۆزگە سۈردىگۈل. كېچە ئەدگۈ كۆرۈر.]

يەشمىسى: قايسى كىشى كېچىسى ياخشى كۆرمىسە (نامازشام قارىغۇسى بولۇپ قالسا)، قارا ئۆچكىنىڭ يېتىم ئوغلىقىنىڭ جىگدىرىنىڭ ئىچىگە قارامۇچ سېلىپ ئوتقا كۆمۈپ، كۆيۈكىنى ئېلىپ كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، كېچىسى ياخشى كۆرىدىغان بولىدۇ.

[قايۇ كىشى يان ئاغرىنىڭ ئەرسەر، كۆگۈرۈچكە مايا قىن قارا-مىن بىرلە چوقۇرادىپ ئۇچ كېچە ياقزۇن ئەدگۈ بولۇر.]

يەشمىسى: قايسى كىشىنىڭ يانىمىشى ئاغرىسا، ياۋا كەپتەرنىڭ مايىقىنى قارا ئۇن بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يوغۇرۇپ، خېمىرىنى يانىپ شىغا ئۇچ كېچە ياقسا ساقىيىدۇ.

[تەلىنمەز قارتقا ئىنەكنىڭ، قوينىڭ مۆڭزىن سوقۇپ ياقزۇن، بات تەلىنىپ، ئەدگۈ بولۇر.]

يەشمىسى: ئېغىز ئالمايۇاتقان يارىغا ئىنەكنىڭ، قوينىڭ مۆڭگۈزىنى سوقۇپ يېقىپ بەرسە، پات ئېغىز ئېلىپ ساقىيىپ كېتىدۇ.

[تەۋە سۈدۈكىن ئالىپ باشقا سۈردىسەر باشتاقى كەبەكى كىدەر. كىم قال بولسار، سۇغۇن مۆڭزىنى يۇمشاق ئۆگۈپ سۇۋقا ئىچسەر، كىدەر. قۇلاق شاقشى بولسار، قاراغۇ سىچقانىنىڭ ئۇدىن تامسار ئاچىلۇر. تەۋەنىڭ ئۆۋەكسىن قۇرتىنىپ سوقۇپ ئەلگەپ تىن بوسىغاقتا ئىچۈرسە، ئەدگۈ بولۇر. قال ئىت تارتمىش كىشكە ئۇلارنىڭ مىيىن يېسەر، ئەدگۈ بولۇر.....]

يەشمىسى: تۆگە سۈيدۈكىنى باشقا سۈرتسە، باشتىكى كېپەك يوقىلىدۇ. ئېلىشىپ قالغان ئادەمگە بۇغا مۆڭگۈزىنى يۇمشاق سوقۇپ

سۇ بىلەن قوشۇپ ئىچۈرۈپ بەرسە، ئوڭشىلىپ قالىدۇ.
قۇلاققا كىر توشۇپ قالسا، قارىغۇ چاشقانىنىڭ ئۆتىنى تېمىتىپ بەرسە، قۇلاق ئېچىلىدۇ. تۆگىنىڭ ئۆپكىسىنى قۇرۇتۇپ سوقۇپ، تاسقاپ دېمى سەزلىدىغان كىشىگە ئىچۈرسە ساقىيىدۇ.
غالجىر ئىت چىشلىۋالغان كىشىنىڭ ئولارنىڭ مېڭىسىنى يېگۈزسە، ياخشى بولۇپ كېتىدۇ....
[بەزگەك ئەم: بۆرى مايىقى ئۇد سىكىسى بىرلە ئىچۈرسە كىدەر...]
يەشمىسى: بەزگەككە داۋا: بۆرى مايىقىنى كالا سۈيدۈكى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچۈرۈپ بەرسە ساقىيىدۇ...

دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

دېھقانچىلىق ۋە زىرائەت ئەۋرىشكىسىرى
ئىنسانىيەت تارىخىدا ئوتتىن پايدىلىنىش ۋە دېھقانچىلىقنىڭ كەشپ قىلىنىشى — ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي ئۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلار ئوۋ ئوۋلاپ، ياۋا مېۋىلەرنى تېرىپ يەپ، ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۇرۇقلىرىنى ئوزۇقلۇق قىلىش جەريانىدا بەزى ياۋا مېۋە ئۆسۈملۈكلىرى ئۇرۇقلىرىنىڭ يەرگە چۈشۈپ ئونۇپ چىقىدىغانلىقىنى بايقىغان. بۇ خىل بايقاشلار ئارقىلىق دەسلەپكى (ئىپتىدائىي) دېھقانچىلىق مەيدانغا كەلگەن. دېھقانچىلىق مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ئىنسانلار ئوزۇق ئىزلەپ كۆچۈپ يۈرىدىغان ھالەتتىن تەدرىجىي تاغ يامغا للىرى، جىلغا ئىچىدىكى تار تەكشىلىكلەر، دەريا ۋادىلىرىدا ئىسپىنى تۇراقلىشىشقا باشلىغان. ئىنسانلار ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن پايدىلىنىشقا باشلىغاندىن تارتىپ ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۇرلىرى

قەبىلىي ئۆزگىرىش، تەبىئىي تاللىنىش ۋە ئىنسانلار ئۆزئىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ياخشىلىرىنى يېلىمۇ يېل تېرىش ئارقىلىق سۈنئىي ئۆستۈرۈلىدىغان مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەر پەيدا بولغان.

يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت (يېڭى تاش قوراللار) دەۋرى باسقۇچىدىكى قەدىمىي يادىكارلىق ۋە قەدىمىي قەبىلىردىن تېپىلغان تۈرلۈك دېھقانچىلىق ئۇسۇلىپىچىقىرىش سايمانلىرى، دېھقانچىلىق زىرائەت ئەۋرىشكىلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت پاكىتلار قەدىمكى زامانىدىكى دېھقانچىلىق ئىگىلىكى توغرىسىدىكى تونۇشىمىزنى تېخىمۇ بېيىتتى. دېھقانچىلىققا دائىر بىرمۇنچە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار يۇرتىمىزنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزغا يېڭى بىر زېمىن ھازىرلاپ بەردى، شۇڭا ھازىرچە بار بولغان چەكلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا مۇبالىغە قىلماستىن شۇنداق ئېيتالايمىزكى، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 — 5000 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتتا، تېيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدىن تاكى قارا قۇرۇم، كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگىچە بولغان كەڭ رايون دائىر سىدىكى تاغ يامغۇللىرى، جىلغا تۆپىلىكلىرى، دەريا ۋادىلىرىدىكى مۇنبەت يەرلەرده دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ۋۇجۇدقا كەلگەن؛ ئۇلارنىڭ باشلانغان ۋاقتى تېخىمۇ بالدۇر بولۇشى مۇمكىن.

يۇرتىمىزنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى دېھقانچىلىق ئەھۋالىنى ئەتراپلىق ئىگىلەش، چوڭقۇر ئىزدىنىشتە ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى زامان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ئۆزئىنىڭ بىردىنبىر ماددىي پاكىتلىق رولى بىلەن ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىغا ئائىت قەدىمىي يادىكارلىق ئىزلىرى ۋە قەدىمىي قەبىلىردىن تېپىلغان دېھقانچ

چىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر ماتېرىياللارنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

باريكۆل ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 6 كىلومېتر يىراقلىقتىكى تاش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەدىمكى ئۆي ـ ئىمارەت ئىزىدىن تېپىلغان يارغۇنچاق قاتارلىق سايمانلار؛

ئاراتۇرك ناھىيىسىدىكى «كارساك قەدىمكى ئىزى»؛ قۇمۇل ناھىيىسىدىكى «قارادۆڭ قەدىمكى ئىزى»؛ قۇمۇل «يانبۇلاق قەدىمكى ئىزى، «لاپچۇق قەدىمكى ئىزى»، «ياماتېۋ قەدىمكى ئىزى»، «قىزىل چوققا قەدىمكى ئىزى»... قاتارلىق جايلاردىنمۇ ھەر خىل دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ـ تاش كەتمەن (تۆشۈك ئېچىلغان)، تاش ئوتىغۇچ، يارغۇنچاق، تاش پالتا ۋە دان ئايرىش، يانچىش قوراللىرى تېپىلغان.

قۇمۇل بىلەن پىچان ناھىيىسىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان «يەتتە قۇدۇق قەدىمكى ئىزى» دىن سىلىق ـ سىپتا ئىشلەنگەن ھەر خىل تاش قوراللاردىن باشقا يەنە چوڭ تېپىتىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ـ تاش پالتا ۋە يانچىش قوراللىرى تېپىلغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، پىچان ناھىيىسى لۈكچۈن يېزىسى قوشجاڭزا قەدىمكى ئىزى، تۇرپان ئاستانە ۋە سىڭگىم قەدىمكى ئىزى، تۇرپان ناھىيە يارغۇل يېزىسىنىڭ شىمالىي جىلغىسىدىكى قەدىمكى ئىزلار، توقسۇن دەريا سۈيىدىكى قەدىمكى ئىزلار، توقسۇن ناھىيىسىدىكى پارچە شاغال قەدىمكى ئىزى، سەيۇۋپو قەدىمكى ئىزى، موري دەريا سۈيىدىكى قەدىمكى ئىزلار، غۇلجا ناھىيە «ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزى»، كۇنەس ناھىيىسىدىكى قەدىمكى ئىز، خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شەرقى، باغراش كۆلىنىڭ قىيپاش شەرقىي شىمالى تەرىپىگە جايلاشقان شىنىتالا (چۇقۇ) قەدىمكى ئىزى ۋە

لاغارچى يېزىسىدىكى قەدىمكى ئىز، لوپنۇر رايونىدىكى قەدىمكى ئىرلار، ئوپال- ئاقدالادىكى قەدىمكى ئىزلار، ئاقسۇ قارا يۇلغۇندىكى قەدىمكى ئىز قاتارلىق بىرمۇنچە قەدىمكى ئىزلاردىن سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بىرقەدەرچوڭ تېپتىكى ھەرخىل تاش قوراللار- ھەر خىل يارغۇنچاق، تاش كەتمەن، تاش ئوتىغۇچ، تاش پىچاق، ئورغاق شەكلىدىكى تاش قورال قاتارلىق بىرمۇنچە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى تېپىلدى. بۇلاردىن باشقا يەنە ناھايىتى قەدىمكى مەزگىلگە مەنسۇپ بەزى قەدىمكى قەبرىلەردىن ياغاچتىن ياسالغان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىمۇ تېپىلدى.

كۆنچى دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ بىرىدىن ياغاچتىن ياسالغان 8 × 22 سانتىمېتر چوڭلۇقتىكى ئىشلەپچىقىرىش سايمىنى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇچى ۋە ئىككى يېنىدا ئۆتكۈر، نېپىز بىسى، ئۇزۇن مۇددەت ئىشلەتكەنلىك ئىزى بار.

قۇمۇلنىڭ قارادۆۋە قەدىمكى قەبرىلىرىدىن ئىككى دانە ئۇچ بۇرجەكلىك توپا قېزىش سايمىنى (90 سانتىمېتر)، بىر دانە ياغاچ گۈرجەك (گۈرجەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28.5 سانتىمېتر. كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتر. قېلىنلىقى 1 سانتىمېتر كېلىدۇ) تېپىلغان. قاتتىق ياغاچتىن ياسالغان توپا قېزىش سايمىنىنى ئادەمنىڭ ئېگىزلىكىگە نىسبەتلەشتۈرۈپ، يەنى ئۆرە تۈرۈپ ئەمگەك قىلىشقا قولايلىق قىلىپ ياسىغان. ئۇنىڭغا ئۇچ بۇرجەكلىك بىس چىقىرىلغان. بۇ سايمان ئەينى زاماندا ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىلگەچكە، ئۇچى پارقىراپ نېپىزلەپ كەتكەن، دەستىمۇ (تۇتقۇچ قىسمى) پارقىراپ سىلىقلىشىپ كەتكەن.

ياغاچ گۈرجەكنىڭ بىسى نېپىز، ئىتتىك، يۇقىرى قىسمىغا دەستە (ساپ) بېكىتىش ئۈچۈن ئىككى تۆشۈك ئېچىلغان.

یاغاچتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ئالغۇي (ئارغۇغول) جىلغىسىدىكى قەدىمكى ئەبرىلەردىنمۇ تېپىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە سۇركىپ ئۇچ چىقىرىلغان ياغاچ سايمان بىلەن قوش ئاسكىلىك ياغاچ ئارا بار.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلار ئاساسەن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى باسقۇچلىرىغا ئائىت قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى بولۇپ، مىلادىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە ئائىت خارابە ئىزلاردىن تېپىلغان ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختالمىدۇق. چۈنكى، ئەجدادلىرىمىز ئېپتىدائىي جەمئىيەتتە تاش، ياغاچلاردىن پايدىلىنىپ ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى ياساپ ئىشلەتكەن بولسا، كېيىن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى خەلقلەرگە ئوخشاشلا ھەر خىل مېتاللاردىن تۈرلۈك سايمانلارنى ياساپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئىشلىتىپ، دۇنيا يۈزا ئىگىلىك تەرەققىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ كەلدى. ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان تۆمۈر ساپان (چىش)، ئورغاق قاتارلىق سايمانلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىماقتا.

زىرائەت ئەۋرىشكىلىرى

ئاپتونوم رايونىمىز ئۆسۈملۈكلەرنىڭ جۇغرافىيىلىك تارقىلىشى جەھەتتە، ياۋروپا ـ ئاسىيا ئورمان ۋە ئوتلاق رايونى، مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا چۆللۈك رايونى بىلەن ھىمالايا ئۆسۈملۈك رايونىنىڭ تۇتىشىدىغان ئورنى بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈر تەركىبى ۋە ئۆسۈملۈك يېپىنچىسى جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئىنسان ۋە ھايۋانلار ئۆسۈملۈكسىز ھايات كەچۈرەلمەيدۇ. قەدىمدىن تارتىپ ئىنسانلار بۇغداي (سۇلۇ)، تېرىق (سۆك)،

ئارپا، قوناق، چۇجكۇن (قىياق) قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى، قىچا، زىغىر، كۆنجۇت قاتارلىق مايلىق زىرائەتلەر، ھەر خىل پۇرچاق تۇرلىرىنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئوزۇقى قىلىپ كەلگەن. كەندىر، سېرىق كەندىر، لوپنۇر كەنىدرى، كېۋەز قاتارلىق تالالىق زىرائەتلەر ئىنسانلارنىڭ كىيىم ـ كېچەككە بولغان ئېھتىياجىنى قامدىغان (چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھايۋانلارنىڭ يۇڭ ـ تېرىلىرىدىن ھەر خىل كىيىم ـ كېچەك ۋە باشقا ئېھتىياجلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەنگەن) ئوزۇقلۇقى مول خىلمۇ خىل مېۋىلەر (ياۋا مېۋىلەرنىڭ بىر مۇنچە تۈرى كېيىن ئىنسانلارتەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلدى)، مىڭلىغان دورا ئۆسۈملۈكلىرى قەدىمدىن تارتىپلا ئىنسان ۋە ھايۋانلارنىڭ مۇھىم ئوزۇقلۇقى ۋە ھەر خىل كېسەللىرىنى داۋالاشتا شىپالىق دورا بولۇپ كەلدى.

ھەر قانداق مەدەنىي ئۆسۈملۈكنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بولىدۇ. بىرەر جايدا تېرىلىۋاتقان مەدەنىي ئۆسۈملۈكنىڭ يا ۋا تۈرىنىڭ بار ـ يوقلۇقى ئۇنىڭ كېلىپ چىققان ئۆرنىنى بېكىتىشتە مۇھىم پاكىت ھېسابلىنىدۇ.

يېقىنقى يىللاردا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى، بەزى مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يا ۋا تۈرىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن تېپىلغان جايلىرى ھەققىدە بىرقانچە ئەسەر ۋە ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىندى، لېكىن مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ئەتراپلىق ئىزدىنىش، چوڭقۇر ئىلمىي تەتقىقات تولۇق ئېلىپ بېرىلمىغاچقا، بۇ بىر ئاجىز ھالقا بولۇپ تۇرماقتا. ئەھۋال شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە بەزى ئەسەرلەردە: ئاپتونوم رايونىمىزدا قەدىمدە ئۆستۈرۈلگەن مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەردىن ئاشلىق مايلىق دان زىرائەتلىرى، تالالىق زىرائەتلەر ۋە مېۋە ـ چېۋىلەرنىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى 1000 ـ 2000 يىلدىن

ئاشمايدۇ، دېگەن قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئەپسۇسكى، كېيىنكى يىللاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈشلەردە بۇنىڭدىن 4000 —5000 يىل بۇرۇنقى ئاشلىق زىرائەتلىرى، 2000 — 3000 يىل بۇرۇنقى مېۋە - چېۋە ئەۋرىشكىلىرى، پاختا، كەندىر، يىپەك، يۇڭ توقۇلمىلار تېپىلىپ، مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىش تارىخىنى نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى سۈرۈۋەتتى. جۈملىدىن، بەزى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىگە قارىتا يېڭى مەسىلىلەرنى مەيدانغا چىقاردى. بۇلار بىزگە ئىنسانىيەت ۋە مىللەت، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ئالدى بىلەن ئەتراپلىق ئىزدىنىش، چوڭقۇر تەتقىق قىلىش، ئاندىن خۇلاسە چىقىرىشىمىز كېرەك لىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بەردى.

«ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدىن ئېيتقاندا، تاغ ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تۈر سانى تۈزلەڭلىك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭكىدىن كۆپ، مەسىلەن، تېيانشان تاغلىرىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدىكى قىسمىدا تارالغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈك تۈرلىرى تەخمىنەن 2300 خىل بولۇپ، (تېيانشان تېغىنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىسىدىكى قىسمىدا 3000 تۈرگە يېقىن)، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈك تۈرلىرىنىڭ تەخمىنەن 70 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. گەرچە قاراقۇرۇم، كوئىنلۇن تاغلىرىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى چوڭ بولسىمۇ، لېكىن ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تۈر تەركىبى ئاز، يارىش (جۇڭغارىيە) ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئۆسۈملۈك لىرى تەخمىنەن 600 تۈرگە يېتىدۇ...»*

«...ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇرۇقلۇق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈرلىرى ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، بۇ رايوندىكى ئۆسۈملۈكلەر فلورىسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن،

* م. خۇدا بەردى: «شىنجاڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

ئاپتونوم رايونىمىزدا تارالغان مۇرەككەپ گۇللۈكلەر ئائىلە سىدىكى ئۆسۈملۈكلەر 120 ئۇرۇقداشقا مەنسۇپ تەخمىنەن 470 تۈردىن ئىبارەت بولۇپ، شىنجاڭ ئۆسۈملۈك يېپىنچىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن ئەڭ چوڭ ئائىلە ھېسابلىنىدۇ. ئاندىن قالسا باشاقلىقلار ئائىلىسى، لويلا ئائىلىسى، پۇرچاق ئائىلىسى، كىرىس گۈللۈكلەر ئائىلىسى، ئەتىرگۈل ئائىلىسى، ئۇيغۇر تاپان ئائىلىسى، قىياقلار ئائىلىسى، چۇقا ئائىلىسى، كالپۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى، چىنگۈل ئائىلىسى، جېنىتيانا ئائىلىسى، گۈلسامساق ئائىلىسى، كونۇلۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى. قامچا ئوت ئائىلىسى، بوتاكۆز ئائىلىسى قاتارلىق 15 ئائىلىنىڭ ھەرقايسىسى سەككىزدىن ئارتۇق ئۇرۇقداش ۋە 50 تىن ئارتۇق تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئائىلىلەردۇر.»*

تۆۋەندە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەر ئەۋرىشكىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئاشلىق زىرائەتلىرى

1) بۇغداي: بۇغداي دەسلەپتە بالكۆل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قەدىمكى ئىزدىن تېپىلغان بولۇپ، بۇ قەدىمكى ئىز ئەينى زاماندا كۆيۈپ ۋەيران بولغانلىقتىن، بۇغداي دانلىرى ھۆ كۆيۈپ كۆمۈرگە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ قەدىمكى ئىزدىن تېپىلغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C_{14}) ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا، ئۇنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3280 يىل ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. بۇ ئىزدىن تېپىلغان بۇغداي دانلىرى «تىيانشان مەدەنىيىتى»گە ئائىت باشـ

---

* م.خۇدابەردى: «شىنجاڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

قا قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان زىرائەت ئەۋرىشكىلىرى ئىچىدە ئەڭ قەدىمكىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1979 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1980 - يىلى لوپنۇر رايونى كۆنچى دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلار ۋە كۆنچى دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ئەتراپىدىن بىر تۈركۈم ئەڭ قەدىمكى قەبرىلەر قېزىپ تەكشۈرۈلدى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى تۇرغاق بولغاچقا، قەبرىلەردىكى مېيىت ۋە ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئاساسەن پۈزۈلمايا ياخشى ساقلىنىپ قالغان. يۇلغۇن، كەندىر چۆپلىرى ۋە باشقا نەرسىلەردىن ناھايىتى زىچ ۋە قېلىن قىلىپ توقۇلغان كېچىك سېۋەتلەرگە ئون نەچچە تالدىن يۇز نەچچە تالغىچە بۇغداي دانلىرى سېلىپ قويۇلغان. بۇ بۇغدانىڭ رەڭگى قارامتۇل بولۇپ، چىدىمىي ياخشى ساقلىنىپ قالغان. قەبرىلەردىن تېپىلغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C_{14}) ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا ئۇنىڭ نەتىجىسى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1 - قېتىم نەنجىڭ داشۆ جۇغرافىيە فاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى ئەۋرىشكىلەرنى تەجرىبە قىلىپ ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 117±6412 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ بېكىتتى. بۇ خەۋەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، مەملىكەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا زور غۇلغۇلا قوزغىدى. ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار، ئېلمىي پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. كېيىن 2 - قېتىم پېيچىڭ داشۆ ئارخېئولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى قايتا تەجرىبە قىلىپ، ئۇنىڭ بېكىتىلگەن يىل ددەۋرىنى بۇنىڭدىن 3800 يىللار بۇرۇنقى، دەپ ئېلان قىلدى. مەيلى قانداق بولمىسۇن، لوپنۇر رايونىدىكى كۆنچى دەريا بويلىرىدىن تېپىلغان بۇ قەدىمكى بۇنداي دانلىرى ھازىرغىچە «تارىم مەدەنىيىتى» گە ئائىت قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان ددەۋرى ئەڭ ئۇزۇن بۇغداي ئەۋرىشكىلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇغداي دۇنيا پويز-

چەك بۇرۇن تۈستۇرۇلگەن مەدەنىي تۈسۈملۈكلەرنىڭ بىرى. كۆنچى دەريا سۇ بويىدىكى قەدىمكى قەبىلىلەردىن تېپىلغان بۇغداي تەۋرىشكىلىرى ئەجدادلارنىڭ تارىم بۇغدىيىنى تېرىپ تۈستۇرۇش تارىخى ۋە تارىم بۇغدىيىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا يېڭى مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان تارىخىي ئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش جەريانىدا مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى دەۋرلەرگە مۇناسىۋەتلىك بەزى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن يەنە بىرمۇنچە بۇغداي دانلىرى، بۇغداي باشقى، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان يېمەكلىكلەر، بۇغداي تېرىش ھەققىدە يېزىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى خاتىرە ـ پۈتۈكلەرمۇ تېپىلدى. مەسىلەن، بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇن تەكلىماكان دا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن بۇغداي دانلىرى تېپىلىش بىلەن بىللە بىر تال بېجىرىم بۇغداي باشقىمۇ تېپىلدى. تۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاستانە ۋە قارا ئۆجەدەكى VI ـ VII ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەبرىلەردىن بۇغداي، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان نان، ھەر خىل پېچىنىلەر، چۆچۈرە، جۇۋاۋا، بۇغداي كېپەكى قاتارلىقلار ۋە بۇغدايدىن ئىجارە ـ ياساق تۆلىگەن، قەرز ـ ئۆتنە بەرگەنلىك توغرىسىدىكى خەت ـ چەك ۋەسىقىلەر قېزىۋېلىندى. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان بۇغداي ۋە بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان يېمەكلىكلەر، ھەر خىل تىل ـ يېزىقلاردا پۈتۈلگەن ۋەسىقىلەر يۇرتىمىزنىڭ ئاشلىق، زىرائەتچىلىك تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

2) ئارپا: قۇمۇل بارىكۆل ئاھىيىسى قارادۆۋىدىكى بۇنىڭدىن 3000 يىللار بۇرۇنقى قەدىمكى قەبرىلەردىن ئارپا باشقى، ئارپا پوستى (قارا دۆۋىدىن) تېپىلغان. بۇ ھازىرغ

ەجچە تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى ئارپا ئەۋرىشكىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەنە ئارپىنىڭ يۇرتىمىزدا تېرىپ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. يۇقىرىقىلاردىن باشقا تەكلىماكاندىكى قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن، تۇرپان ئاستانىدىكى Ⅳ — Ⅸ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ قەدىمكى قەبرىلەردىن بىرمۇنچە ئارپا دانلىرى چىققان. قەبرىلەردىن تېپىلغان بەزى ۋەسىقلەردە ئات ـ ئۇلاغلار ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەم ـ خەشەكلەر ھېسابا تىندا سەرپ قىلىنغان ئارپىنىڭ سانىمۇ ئېنىق خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا، چاقلىق ناھىيىسىدىكى قەدىمكى مېران خارابىسىدىنمۇ ئارپا دانلىرى تېپىلغان. بۇ نەرسىلەر بىزگە ئارپىنىڭ ئۆز زامانىسىدا تېرىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىنى، ئىستېمال سەرپىياتىنىڭمۇ خېلى زور ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3) تېرىق: بۇ قەدىمكى زامان ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە، تېرىلىش دائىرىسى كەڭ، ئىستېمال سەرپىيات مىقدارى زور زىرائەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تېرىق — قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرىدىغان، ئۆسۈش مەۋسۇمى نىسبەتەن قىسقا، بىرتەكىر يۇقىرى مەھسۇلاتلىق، ساقلاشقا چىداملىق زىرائەت بولغاچقا، قۇرغاق رايونلاردا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۇنى كۆپرەك تېرىغان. ئۇنىڭ ئەڭ بالدۇرقى زىرائەت ئەۋرىشكىسى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 يىل بۇرۇنقى قۇمۇل قارادۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان. ئۇ بىر خىل تېرىق قاتارىغا بولۇپ، كۆپ قىسمى چاسا شەكىلدە. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 3 — 4 سانتىمېتر كېلىدۇ. تېرىق ئۇنى تازا يۇمشاق تارتىلمىغاچقا، قاتلىما ئارىسىدىكى تېرىق دانلىرى يەنىلا ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

1985 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىدىنمۇ تېرىق (سۆك) ئۇنىدىن تەي-

يارلانغان نسان (توقاچ) تېپىلدى. بۇ قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ ئەڭ تېگىدىن ئىلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى.

1959 - يىلى، بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن تېرىق تېپىلغاندىن باشقا، يەنە ئۆيلەرنىڭ خارابە ئىزىدىن قېلىن بىر قەۋەت تېرىق قاتلىمى (تېرىقلار ئۇزۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىرىكىپ قېتىپ كەتكەن) تېپىلغان. كېيىن يەنە تۇرپان ئاستانە، كروران خارابىسى، قارا شەھەر ناھىيىسىدىكى «ساردوڭ قەدىمىي شەھەر خارابىسى» قاتارلىق ئورۇنلاردىنمۇ تېرىق دانلىرى تېپىلدى.

4) چۈجگۈن: چۈجگۈن تېرىقچا ئوخشاپ كېتىدىغان، دېنى يۇمىلاق ئۆسۈملۈك. ئۇ ئادەتتە قىياق دەپنمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۆسۈش ۋاقتى قىسقا، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بار.

قەدىمكى نىيە خارابىسى ۋە تۇرپان ئاستانىدىكى VI — VII ئەسىرلەرگە مەنسۇپ قەدىمكى قەبرىلەردىن كۆپلىگەن چۈجگۈن دانلىرى تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا 2000 نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرى قۇمغا كۆمۈلگەن «قەدىمكى كروران خارابىسىنىڭ تاملىرىدا ئۆز زامانىسىدا سۇۋالغان كاكىل لايلار ساقلانغان بولۇپ، لايلارغا كۆپ مىقداردا بۇغداي سامىنى، چۈجگۈن سامىنى ۋە چۈجگۈن پوستى ئارىلاشتۇرۇلغان. شۇنىڭدەك، شەھەر خارابىسى ئىچىدىكى بىر قەدىمكى مۇنارنىڭ شەرق تەرىپىدىن تەخمىنەن 32 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى بىر دۆۋە ياغاچلار ئاستىدىن 70 سانتىمېتر قېلىنلىقتىكى چۈجگۈن دۆۋىسى تېپىلغان. ئۇنىڭدىكى چۈجگۈن دانلىرى ھازىرمۇ ساپ

شەرىق پارقىراپ تۇرىدۇ».*

5) ئاق قوناق (مەللە قوناق): بۇ زىرائەت قۇرغاقچىلىقىغا چىداملىق بولۇش بىلەنلا قالماستىن، يەلكى شور تەركىبى بىر قەدەر ئېغىر بولغان تۇپراقلىرىمۇ ماسلىشالايدۇ. شۇڭا ئۇ خېلى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان قەشقەر، قۇمۇل، پىچان، تۇرپان، توقسۇن، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردا تېرىلىپ كەلگەن. بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان ساردۆڭ قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىكى (قاراشەھەردە) قەدىمكى گەمىدىن ئاق قوناق تېپىلغان.

مايلىق دان زىرائەتلىرى

ئاپتونوم رايونىمىزدا مايلىق دان زىرائەتلىرىنىڭ تېرىپ ئۆستۈرۈلۈشى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مايلىق دان زىرائەتلىرىدىن زىغىر، كۈنجۈت، قىچا، زاراڭزا، ئاپتاپىرەھەس قاتارلىقلار ئومۇمىيۈزلۈك تېرىلىدۇ. يۇرتىمىزدىكى مايلىق دان زىرائەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ۋە ئۇلارنىڭ تېرىپ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ھەققىدە، تېخى ئەتراپلىق تەتقىقاتلار يۈرگۈزۈلمىدى. شۇنداقتىمۇ كېيىنكى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ۋە چەكلىك دائىرىدە ئېلىپ بېرىلغان قىزىپ تەكشۈرۈشلەردە بەزى مايلىق دان زىرائەتلىرىنىڭ ئەۋرىشكىلىرى تېپىلدى. تۆۋەندە ئۇلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1) زىغىر: تىيانشان تېغىنىڭ ئالغۇي (ئارغۇغول) جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن (بۇنىڭدىن 2000 — 3000 يىل بۇرۇنقى) زىغىر دانلىرى تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا تۇرپان ئاستانىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر (Ⅵ — Ⅷ ئەسىرلەرگە

---

* خۇشەن: «كوروران قەدىمكى ئەزىنى تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە دوكلات»، «تارىخ، جۇغرافىيە ژۇرنىلى» 1981 - يىللىق 1 - سانى.

مەنسۇپ) دىن ۋە قاراشىھەردىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى دىنىمۇ زىغىر دانلىرى تېپىلغانىدى.

ئاپتونوم رايونىمىزدا زىغىر ئۇرۇقدىشىغا كىرىدىغان تەخمىنەن ئالتە تۈر بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئادەتتىكى ئاق غىز كەك مىقياستا تېرىلىدۇ.

2) كۇنجۇت: تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىلىرىدىن كۇنجۇت تېپىلغان. «كۇنجۇت ئەسلىدە جەنۇبىي ئافرىقىدا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك بولۇپ، ھازىر ئىسسىق ۋە مۆتىدىل بەلباغ لىنىڭ كۆپلىگەن رايونلىرىدا تېرىپ ئۆستۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇرۇقى قۇۋۇقەت دورىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپ، غولىنىڭ پوستى ئارغامچا ۋە تاغار توقۇشتا خام ئەشيا قىلىنىدۇ».*

پۇرچاق تېپىدىكى زىرائەتلەر

پۇرچاق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەردىن ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە تارقالغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى يېڭىپىنە كىسىمان گۈللۈكلەر، كەنجى ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئۆسۈملۈكلەر بولۇپ، ئۇلاردىن تەخمىنەن 282 خىل تۈرى بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھىملىرىدىن بېدە، ياۋا بېدە، ياۋا ماش، ياۋا كۆك پۇرچاق قاتارلىقلار بار.

ئاپتونوم رايونىمىزدا چەكلىك دائىرىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، پۇرچاق تېپىدىكى زىرائەتلەرمۇ تېپىلدى. خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بەزى قەدىمكى قەبرىلەردىن (بۇنىڭدىن 2000 — 3000 يىل بۇرۇنقى قەبرىلەر) ماش دانلىرى، تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن دادۇر، قارا پۇرچاق دانلىرى تېپىلغان.

---

* م. خۇدابەردى: «شىنجاڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرى» ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 339 — بەت.

تالالىق زىرائەتلەر

1) كەندىر: ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بىرقانچە جايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە، كەندىر تالالىرىدىن توقۇلغان بۇيۇملار خېلى كۆپ. بۇنىڭ ئىچىدە كۆنچى دەريا سۇيىدىكى تەخمىنەن 4000 يىل بۇرۇنقى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان قېلىن ۋە زىچ توقۇلغان سېۋەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان بۇيۇملارنى ئېنىقلىغاندا، ئۇنىڭغا كەندىر تالاسى ئىشلىتىلگەن. قەبرىلەرنىڭ ئۈستى ۋە يانلىرىغىمۇ لوپنۇر كەندىرى ئىشلىتىلگەن.

1985 - يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى قەدىمكى قەبرىلەر (3000 يىل بۇرۇنقى) نى قېزىپ تەكشۈرگەندە، قەبرىنىڭ ئۈستى ۋە ئەتراپىنى يېپىش ئۈچۈن لوپنۇر كەندىرى ئىشلىتىلگەن. بۇلار ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى كەندىر ئەۋرىشكىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«لوپنۇر كەندىرى قۇرغاقچىلىققا ۋە شورغا چىدامليق، ئېگىزلىكى 1.5 ~ 3 مېتىرغىچە كېلىدىغان يېرىم چاتقال بولۇپ، تارىم ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ قۇرغاق ۋە شورلۇق چۆللىرىدە، دەريا بويلىرىدا كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭ غول پوستىنىڭ تالالىرى توقۇمىچىلىقتا، يوپۇرمىقى يۇقىرى قان بېسىملىق، نېرۋا ئاجىزلىق، ئىششىق قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالاشتا ئىشلىتىلىدۇ (يىلتىزىنىڭ تەركىبىدە ئاشلىغۇچى ماددا ۋە ئاپوتسېنتىن بولۇپ، دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. غولىنىڭ ئاق شىرنىسى تەركىبىدە 1% — 2%، يوپۇرماقلىرىدا 2% — 3% «كۆز پەسلىدە 6% كە يېتىدۇ» كاۋچۇك بولىدۇ).

ئادەتتىكى ياۋا كەندىر بىلەن چوڭ يوپۇرماقلىق ياۋا كەندىرلەرنىڭ غول پوستىنىڭ تالالىرىمۇ قەغەز ياساش ۋە توقۇمىچىلىقنىڭ خام ئەشياسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. لوپنۇر كەندىرى ۋە ياۋا كەندىرلەرنىڭ ھەممىسى ھەسەل مەنبەسى

ئۆسۈملۈكلىرى ھېسابلىنىدۇ».*

2) كېۋەز: ئاپتونوم رايونىمىزدا كېۋەزنىڭ تېرىلىشى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. تارىخىي لوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، تارىم ۋادىسى ۋە تۇرپان ۋادىسى (جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرقانچە ۋادىلار) دا كېۋەز ئەڭ بۇرۇن تېرىپ ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

1959 - يىلى بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرى قەدىم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن ئادەم ۋە گۈل نۇسخىلىرى كۆك بويا قتا بېسىلغان پاختا رەخت (ھەمزەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تېپىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا كىرىيە ناھىيىسىدىكى قەدىمكى «ئۆيلەك» خارابىسىدىنمۇ گۈللۈك پاختا رەخت ۋە مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توقۇز ساراي (بارچۇق) خارابىسىنى قېزىپ تەكشۈرگەندە، Ⅵ — Ⅸ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق مەدەنىيەت قاتلىمىدىن پاختا تېپىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە چىگىتمۇ تېپىلدى. بۇ چىگىتنى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى پاختا تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەھلىل تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ بىر خىل ئافرىقا كېۋەزى تېپىدىكى كېۋەزنىڭ سورتىغا تەۋە چىگىت ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئەھۋال دىن قارىغاندا، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك خەزمەتلەرنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، تارىم ۋە تۇرپان ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئىزلاردىن پاختا، كەندىرگە ئوخشاش تالالىق زىرائەتلەرنىڭ تېخىمۇ قەدىمكى ئەۋرىشكىلىرى تېپىلىشى مۇمكىن.

3. باغۋەنچىلىك ۋە مېۋە - چېۋىلەر

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تىيانشان تېغى، ئالتاي تې-

---

* م. خۇدابەردىنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

ضدیکی پایانسز ئورمان بەلباغلىرى ۋە جىلغا، ئېدىرلىقلىرىدا خىلمۇخىل ياۋا مېۋىدارلىقلار بار. ئۇلار ئاپتونوم رايونىمىز- نىڭ ھەر خىل كېسىلماتلىق تەبىئىي شارائىتىغا ماسلاشقان بولۇپ، ئەزەلدىن يۇرتىمىزنىڭ ئېكولوگىيىسىنى تەڭشەش، ئىنسانلار ۋە جانلىقلارغا ئوزۇقلۇق مەنبەسى بولۇش رولىنى ئوتەپ كەلگەن. يۇرتىمىزنىڭ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتى، مېۋىلىك بەت توپرىقى، ياۋا مېۋىدارلىق بايلىقى باغۋەنچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ھەر جەھەتتىن باب كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز ئۆز يۇرتىدىكى ياۋا مېۋە دەرەخلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، تىكىپ ئوستۇرۇپ، ھەر خىل مېۋە سورتلىرىنى يېتىشتۈرۈش يولىدا تەبىئەت بىلەن ھارماي - تالماي كۈرەش قىلغان. ئۇلار يېتىشتۈرگەن شېرىن - شەربەتلىك مېۋە - چەۋە، يەل - يېمىشلەر ئۆز زامانىسىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىكى ھەرقايسى جايلارغا تارقىلىپ داڭقى چىقىرىش بىلەن بىللە، مۇھىمى ئاشۇ رايونلار- دىكى خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى بېيىتقان، شۇڭا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە دۇنيا باغۋەنچىلىك ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىلىرىنى سەل چاغلاشقا بولمايدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە قولغا كەلگەن ماددىي پاكىت، ماتېرىياللار مىلادىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىم، ئىلى، قۇمۇل، تۇرپان ۋادىلىرىدا ئۈزۈم چىلىك، قوغۇنچىلىق، ھەر خىل مېۋىلىك باغلار — ئۆرۈكلۈك، ئالمىلىق، چىلانلىق، شاپتۇللۇق، نەشپۈتلۈك، جىگدىلىك، ئۇجمىلىك، ياڭاقلىق ۋە باشقىلارنى خېلى كەڭ دائىرىدە يېتىشتۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. مەسىلەن، مەشھۇر ئارخېئولوگ، سابىياھەتچى ئا. ستەيىن 1901 - يىلى تەكلىماكاندىكى قەدىمكى نىيە خارابىسى (2000 يىل بۇرۇنلا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن) نى تەكشۈرگەندە، خارابە دائىرىسىدە شاپتۇل، ئۆرۈك،

ئالما قاتارلىق مېۋە دەرەخلىرىنىڭ قۇرۇپ قاقشال بولۇپ كەتكەن قالدۇقلىرىنى، ئەترابىنى چىتلاتقان (قورشالغان) باغلار خارابلىرىنى ئۆچراتقان ۋە بۇ توغرۇلۇق ئۆز ئەسەرلىرىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

1959 - يىلى كۆزدە، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تەكلىماكاندا قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، ستەيىن ئۆز ۋاقتىدا تەكشۈرگەن ئورۇنلارنى قايتا تەكشۈرۈش بىلەن بىللە، يەنى ئورۇنلارنى نۇقتىلىق قېرىپ تەكشۈردى. قېرىش جەريانىدا ھەر خىل مېۋە - چېۋە ئەۋرىشكىلىرى ۋە مېۋە ئۇرۇقلىرى تېپىلدى. خارابە دائىرىسىدىكى بىرقانچە ئورۇندا ئەترابى چىتلاتقان مېۋىلىك باغلارنىڭ قالدۇقلىرى ئېنىقلاندى. بۇلار ھازىرغىچە تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى باغ ۋە مېۋىلەر ھېسابلىنىدۇ.

ئۆتمۈشتە ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر ئاز ئېشىلەنگەنلىكى، قېزىلما ماتېرىياللارنىڭ كەملىكى ۋە بار ماتېرىياللارنىڭ ھازىرغىچە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىغانلىقى ئەۋەبىدىن يۇرتىمىزنىڭ قەدىمكى زامان باغۋەنچىلىكى توغرىسىدىمۇ مۇئەييەن ئىلمىي يەكۈن كەمچىل بولۇپ كەلدى. بۇنى بۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئەلۋەتتە. تۆۋەندە ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان مېۋە - چېۋە، يەمىش ئەۋرىشكىلىرىنى ئايرىم تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئۈزۈم: ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۈزۈمنىڭ ھەر خىل سورتلىرى ئۆستۈرۈلىدۇ. ئۈزۈم ئۇرۇقدىشىنىڭ 40 قا يېقىن تۈرى بولۇپ ئاساسەن شىمالىي ئامېرىكا بىلەن شەرقىي ئاسىيادا كەڭ تارقالغان. تارىخىي يازما مەنبەلەر ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار - ئۇنتۇرا ئاسىيا جۈملىدىن يۇرتىمىزدا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئەجداد لىرىمىزنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ئۈزۈمچىلىك بىلەن كەڭ تۈردە شۇغۇللىنىپ

كەلكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.

«دستەيىننىك غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» (记古西域斯坦因) نامىلىق كىتابنىڭ خەنزۇچە نەشرى 8 - بېتىدە، قەدىمكى نىيە خارابىسى جەنۇبىي قىسمىدا نىڭ فوتو سۈرىتى تولۇق بېرىلگەن. ئەنە شۇ فوتو سۈرەتتە نىڭ (E) بۆلىكىدە ئەينى زامانىدىكى ئۇزۇملۇك باغنىڭ قالدۇق خارابىسى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. دېمەك، بۇ بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرى خارابىلىققا ئايلانغان ئۇزۇملۇك باغ بولۇپ، هازىرغىچە تەكلىماكاندا ئېنىقلانغان بىردىنبىر ئەڭ قەدىمكى ئۇزۇملۇك باغ هېسابلىنىدۇ.

1959 - يىلى، قەدىمكى نىيە خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش جەريانىدا بىرمۇنچە رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلار، گىلەم، زىلچىلارنىڭ پارچىلىرىمۇ تېپىلغانىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى تەكتى سارغۇچ، گۈللىرى كۆك رەڭدە توقۇلغان يۇڭ توقۇلما رەختكە ئادەم، ياۋايى هايۋان ۋە ئۇزۇمزارلىقنىڭ مەنزىرىسى ناهايىتى يارقىن، ئوبرازلىق قىلىپ چۈشۈرۈلگەن. يۇڭ توقۇلما رەخت گەرچە پارچىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى ئۇزۇمزارلىقنىڭ مەنزىرىسىنى، مەي باغلاپ پىشقان ئۇزۇملەرنى، قاڭشارلىق، ئوراكۆز بىر ئادەمنىڭ سېۋەت كۆتۈرۈپ ئۇزۇم ئۇزۇۋاتقانلىقىنى، ئۇزۇم بارىكى ئاستىدا بىر قوينىڭ تۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

60 - يىللاردىن بۇيان تۇرپان ئاستانىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، بۇ جايدىكى Ⅸ — Ⅳ ئەسىرلەرگە ئائىت قەدىمكى قەبرىلەردىن ئۇزۇم ئەۋرىشكىلىرى خېلى كۆپ تېپىلدى. ئۇزۇملەزنىڭ بەزىلىرى ساپقىدىن ئاجرىماي ئۆز پېتى قۇرۇپ قالغان (بۇيۇملار هازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي كۆرگەزمىسىدە).

1985 - يىلى 12 - ئايدا، تۇرپان ئاستانىسىغا يېزىسىمىلىك شىمالىدىكى قاراغوجا قەدىمكى قەبرىلىرىنىڭ ئىچىدىن جەسەت ساندۇقىنىڭ تېگىگە سېلىنغان ئۇزۇم تەكلىرى تېپىلغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئاستانىدىكى يەزى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان سۈرەتلەر ئىچىدىمۇ ئۇزۇم لۈك باغنىڭ مەنزىرىسى سىزىلغان رەسىملەر بار. تۇرپان سىڭگىم ئېغىزىدىكى مىڭئۆي ئىبادەتخانا خارابىسىنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىدە تام - تورۇسلارغا ئۇزۇملۈك مەنزىرىسى رەڭلىك قىلىپ سىزىلغان (بۇ سىزمىلار قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ).

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي كۆرگەزمىسىگە قىزىلغان بۇيۇملار ئىچىدە بىر پارچە كەشتە بولۇپ، ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئۇزۇم رەسىمى كەشتىلەنگەن. بۇ كەشتىمۇ تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەر ئاستىدىن تېپىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى ۋەسىقىلەر (قەدىمكى ئۇيغۇرچە، سوغدىچە، خەنزۇچە) دە ئۇزۇملۇك باغ-نىڭ سېتىلغانلىقى، ئىجارىگە بېرىلگەنلىكى، نەچچە تاغارلاپ كىشمىشنىڭ سېتىلغانلىقى، قەرزگە بېرىلگەنلىكى توغرۇلۇق مەزمۇنلار يېزىلغان. بەزى خەت - چەكلەرگە ئۇزۇمدىن مەي-شاراب ئىشلەنگەنلىكى توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي خاتىرىلەر پۈتۈلگەن. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن پاكىتلار بىزگە ئەينى زاماندا تارىم ۋە تۇرپان ۋادىسى قاتارلىق جايلاردىكى بەزى شەھەر - كەنتلەرنىڭ باغ ۋە ئۇزۇملۇكلەر بىلەن قور-شالغانلىقىنى، باغۋەنچىلىكنىڭ جۇملىدىن ئۇزۇمچىلىكنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە خېلى مۇھىم ئىقتىسادىي رول ئوينىغانلىقىنى، ئۆز زامانىسىدا ئۇزۇمدىن ياسالىدىغان مەي - شارابلارنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئىچىملىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تۇرپان تۇزۇمى تارىختىن بۇيان داڭلىق. تۇرپانلىك ھاۋاسى قۇرغاق، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، ئىسسىق لىق مىقدارى يۇقىرى بولغاچقا، ئۇزۇمنىڭ شېكەر تەركىبى يۇقىرى، شېرىن ـ شەربەتلىك. تۇرپاندىكى «بويلۇق» چەكسىز كەتكەن ئۇزۇمزارلىق بولۇپ، داڭقى ئالەمگە مەشھۇر. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «بور» سۆزى «ئۇزۇم» دېگەن مەنىنى، ئۇنىڭغا «لۇق» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ «بورلۇق» ـ ئۇزۇملۇك، ئۇزۇمزارلىق دېگەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئاتالغۇ تەدرىجىي ئۆزگىرىپ، (بەزىلەر بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىپ) «بۇيلۇق»، «بۇل يۇق» بولۇپ قالغان.

ئۇزۇم ھەققىدە خەنزۇچە مەنبەلەردە ناھايىتى مۇھىم مەلۇماتلار ساقلانغان. جاڭ چيەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 128 ـ يىلى غەربىي يۇرتلار (ئوتتۇرا ئاسىيا، پەرغانە، زەرەپشان ۋادىلىرى) غا ئەلچىلىككە بارغاندا، ئۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغانلىقى، شال، بۇغداي، قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيدىغانلىقى، باغ ـ ئۇزۇمزارلىقلارنىڭ بارلىقى، ئۇزۇمدىن مەي ـ شاراب چىقىرىدىغانلىقى، بايلىرىنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن مەي ـ شارابلارنى ئەچچىل ئون يىل ھەچقانداق ساقلايدىغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرغان. جاڭ چيەن ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىشىدا نۇرغۇنلىغان ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرى، دورا ماتېرىياللىرى جۈملىسىدىن ئۇزۇم ئۆچەتلىرىنى ئالغاچ كەتكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇزۇم ئىچكىرى ئوڭكىلەرگە تارقالغان.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قولغا كەلتۈرگەن ماتېرىياللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇزۇمچىلىكىنىڭ تېخىمۇ قەدىمىي تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. «نامازغا ـ ئۆپە» (جەنۇبىي لىئاۇرکەنىستان) دە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، ئۇزۇمنىڭ

میلادیدین III — IV ئەسىر ئىلگىرىكى ئۇرۇقلىرى تېپىلىغان. ئۆزۈم ئۇرۇقلىرى يەنە خارەزمنىڭ «قوي قىرىلغان قەلئە»، میلادیدین ئىلگىرىكى IV ئەسىردىن میلادى IV ئەسىرگىچە)، «تۆپراق قەلئە» (میلادى III — IV ئەسىر) قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى، «تالى — بارزۇ» قىشلىقىتىك (سەمەرقەنت يېنىدا) VII ئەسىرگە تەۋە يەر قاتلىمى) ۋە بالالىق تۆپە قەلئەسى (V — VII ئەسىر) دە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە ئىلمىك قېزىشلاردىمۇ تېپىلغان. قەدىمكى پەتجكەنت ئىبتىدائىي تەتقىقات ئىنستىتۇتى ھويلىلىرىنىڭ بىرىدە ئۆزۈم نوتىسىنىڭ قالدۇقى تېپىلغان... VII — VIII ئەسىردىكى سوغدى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەفراسىياب (سەمەرقەند) تىكى سارايى تامالىرىنىڭ بىرىدە ئۆزۈم نوتىسى رەسىمى ئەرىپىدىن شۇنداق ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلەنگەنكى، مۇتەخەسسىسلەر ھېچ قانىچە قېينالمايلا ئۇنىڭ ھازىرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان ئۆزۈم سورتى — «خۇسەينى» (قىز بارمىقى) ئىكەنلىكىنى تونۇغان. «ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بىزنى يەنە ئۆزۈم مەي — شارابى ئىشلەش، ئۇسۇللىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. جەنۇبىي تۈركمەنىستاننىڭ كونا نىسا شەھەر خارابىسىدىن (میلادیدىن بۇرۇنقى I — II ئەسىرلەر) پادىشاھنىڭ ئۆزۈم ھاراقلىرىنى ساقلايدىغان ناھايىتى چوڭ بىر ئورنى تېپىلغان. ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ خۇددى قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ «دىئونىس» (قەدىمكى يۇنانلىقلاردا ئۆزۈمچىلىك ۋە ۋىنو ئىلاھى) ئىلاھىغا ئوخشاش ئۆزۈمچىلىك ۋە ۋىنوئىلاھىغا سېغىنىدىغان مۇراسىملىرى بار بولۇپ، «دىئونىس» دىنىي مۇراسىملىرىدىكى شەھسلەرنىڭ رەسىملىرىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ. بولۇپمۇ میلادیدىن بۇرۇن نىسا ئاھالىلىرىنىڭ ئويۇلغان دىنىي مۇراسىملار كۆرۈنۈشى، «قوي قىرىلغان قەلئە» دىكەن خارابىنىڭ میلادیدىن

دىن بۇرۇنقى I — II ئەسىرگە تەئەللۇق يەر قاتلىمىدىن تېپىلغان ھەيكەل فراگمېنتى (ئۇنىڭدا بىر قولىدا بىر ساپاق ئۇزۇم، يەنە بىر قولىدا ئۇزۇم تېلى كېسىش پىچىقى تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيالىقنىڭ سىياقىدىكى بىر كىشى ئىپادىلەنگەن)، دۇشەنبە شەھىرىدىن تېپىلغان برونزا ئېگەر جابدۇقىدىكى نەقىشلىك تەسۋىرلەرمۇ (ئۇنىڭدا بېشىغا ئۇزۇم نوتىسىدىن ياسالغان گۈل چەمبىرەك كىيىۋالغان بىر يىگىت ئويۇلغان) «دىئونىس» دىنىي مۇراسىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. قەدىمكى پەنجىكەنتنىڭ شەھەر خارابىلىرىدىن تېپىلغان ساقاللىق ئەر كىشىنىڭ سارغۇچ — قىزىل لايدىن ياسالغان ھەيكىلى (بېشى ئۇزۇم — تال چەمبىرىكى بىلەن بېزەلگەن) مۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇزۇم مەي — شارابى ئىلاھى ئوبرازىنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.*

بادام: تۇرپان ئاستانىدىكى VI — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەبرىلەردىن بادام تېپىلغانىدى. بۇ كەمگەچە ئىلان قىلىنغان بەزى ماتېرىياللاردا بادام، ئۇزۇم، ئۆرۈك، ياڭاق، شاپتۇل، قوغۇن — تاۋۇز، ئامۇت — نەشپۈت، ئەينۇلا — چىلان، قاتارلىق بىرمۇنچە مېۋىلەرنىڭ ئەسلى ماكانى، ئۆسۈش تۇرۇلۇش تارىخى ھەققىدە، تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇنبولمىغان مۇجىمەل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ھەممىگە ئايانكى، ئادەم، ھايۋان، ئۆسۈملۈك قاتارلىقلارنىڭ ياۋا تۇرلىرى قەيەردىن تېپىلغان بولسا، ئۇنىڭ ئەسلى ماكانىمۇ شۇ يەر بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

---

* «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇزۇمچىلىكى ۋە ئۇزۇم شارابى ئىشلەش تارىخى» — سوۋېت تارىخ پەنلىرى كاندىداتى د.ئابدۇللايېۋ. «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» 1986 — يىلى 2 — سانى، 41 —، 42 — بەتلەر.

«ياۋا بادام قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا 3 - ئىرا ھاياتلىق دەۋرىنىڭ ھەر خىل گېئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەردىن ئامان قالغان ئۆسۈملۈكى ھېسابلىنىدۇ. گېئولوگىيە تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا 3 - ئىرا دەۋرىنىڭ باشلىرىدا يارىش تۈزلەڭلىكى (جۇڭغارىيە ئويمانلىقى) نىڭ ھاۋا كىلىماتى نەم، مۆتىدىل ئىسسىق بەلباغ كىلىماتىغا مەنسۇپ بولۇپ، ياۋا بادام مانا مۇشۇ دەۋردىن ھايات قالغان ئۆسۈملۈك. ھازىر ئۇ پەقەت قازاقىستان بىلەن دۆلىتىمىزدىكى شىمالىي شىنجاڭدا تەبىئىي تارقىلىپ ئۆسمەكتە.

ئاپتونوم رايونىمىزدا ياۋا بادامنىڭ تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىشى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئالمىشىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ گېن ئامبىرىغا قوشۇلغان قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ.»*

1977 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەردە ئېنىقلانغان ياۋا بادامنىڭ تەبىئىي تارقىلىپ ئۆسكەن جايلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) تارباغاتاي تاغلىرىنىڭ ئۇلاستاي جىلغىسى، قىزىل بېت، مادىباي جىلغىسى قاتارلىق جايلىرى؛

2) بارلىق تېغىنىڭ غەربىي شىمالى بىلەن شەرقىي شىمالىدىكى ئېدىرلىق ۋە دەريا ياقىلىرى؛

3) چاغانتوقاي ناھىيىسىدىكى دۆلەت سايى ۋە بۇرگەن دەرياسى بويلىرى؛

4) تولى ناھىيىسىنىڭ شامال ئېغىزىدىكى ئالمىلىق سايى ۋە ئۆرۈكلۈك سايى قاتارلىق جايلىرى؛

5) ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي شىمالى، قابا دەرياسى

* «بادام»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى، 152 - بەت.

ھەتتا ئاپتونوم رايونىمىزدا بادامنىڭ ئوچ تۈرى (يەنى ئادەتتىكى مەدەنىي بادام تۈرى، ياۋايى بادام تۈرى، سېغىز يوپۇرماقلىق بادام تۈرى)، بەش ئۆزگەرگەن كەنجى تۈرى بار. تارباغاتاي تېخى، بارلىق تېخى، ئالتاي تېخى، چاغانتوقاي، تولى ناھىيىسى قاتاولىق جايلاردىكى تاغ، ئېدىر، دەريا بويلىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇملۇكلەرنىڭ قالدۇقى بولغان بادامنىڭ تا ھازىرغىچە تەبىئىي تارقىلىپ ئۆسۈۋاتقانلىقى، بادامنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا يۇرتىمىزدا ياۋايى تۈردىن مەدەنىي تۈرگە ئۆزگەرتكەنلىكىنى، جۈملىدىن ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈۋاتقان باداملارنىڭمۇ ئەسلى ياۋايى بادامدىن ئۆزگەرگەن بادام تۈرلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، خەنزۇچە تارىخىي پۈتۈكلەردىن «تاڭنامە»، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، لى شىجېنىڭ «دورا ئۆسۈملۈكلىرى قامۇسى» قاتارلىق كىتابلاردا بادامنىڭ تېكىپ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ھەققىدە مۇھىم بايانلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر ئۆزبەكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى باش كېيىمى «بادام دوپپا»نىڭ ئۇستىگە بادام مېۋىسىنىڭ كەشتىلەنگەنلىكى، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە بادام مېغىزى ئاساسلىق دورىلارنىڭ خام ئەشيالىرى ئۇرنىدا ئىشلىتىلىپ، ھەر خىل كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ئىپتالىق دورا ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكى... قاتارلىقلار بادامنىڭ ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپلا ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن تېكىپ ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئامۇت، نەشپۈت، يۇرتىمىز نەشپۈت، ئامۇت تۈرلىرىنىڭ ئۆستۈرۈشتە ئەڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. 1984 - يىلىدىن ئېنىقلانغان بەزى سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزدا يەرلىك نەشپۈت، ئامۇت تۈرلىرىدىن: قوتۇر

ئامۇت، كۆك ئامۇت، ئەشپۇت، جۇجۇلە، غەربتىلى ياۋروپا ئامۇتى قاتارلىق تۈرلەر ۋە ئۇلارنىڭ 58 خىل سورتى بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە كورلا ئەشپۇتى، چىپان ئەشپۇتى، قورغاش قىشلىق سېرىق ئامۇتى، سۈيدۈك تاش ئامۇتى، قىزىلچا ئامۇت، قەشقەر قىشلىق ئامۇتى، قوتۇر ئامۇت، ئاقسۇ ياۋا ئامۇتى، غۇلجا دۇشەشى، خوتەن چىلكە ئامۇتى، پىچانىنىڭ كەنجە جۇجۇلىسى، يېمىش جۇجۇلىسى، قەشقەر ناكى، بۈگۈر پىستە ئامۇتى، چۆچەك كۆزلۈك ئامۇتى، كورلا قارا ئامۇتى، چۆچەك ياۋا ئامۇتى، غۇلجا يازلىق ئامۇتى، يەكەن كەشمىز ئامۇتى... قاتارلىقلار خېلى داڭلىق سورتلار ھېسابلىنىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىز تۈتتۇرا ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قەدىمىي كارۋان يولى (يېپەك يولى) نىڭ تۈگۈنى بولغاچقا، ئۇز زامانىسىدا بىر قىسىم داڭلىق ئەشپۇت، ئامۇت سورتلىرى ئىچكى ئۆلكە ۋە چەت ئەللەرگىمۇ ئېلىپ بېرىلىپ ئۇرۇقلىغان. V ئەسىردە يېزىلغان «غەربىي پايتەخت خاتىرىسى»دە: «قۇماۋقتا ئەشپۇت بار... قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، قۇرۇپ قالمايدۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردە دېيىلگەن «قۇملۇق» تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ. 630 - يىللىرى يېزىلغان «تاڭ دەۋرىدىكى غەربتىي يۇرت خاتىرىسى»نتە بىگەن تەرجىمە كىرىدىمۇ: «ئاگنى* دۆلتى... سۇ باشلاپ يەر سۇغىرىدۇ، قۇيرۇقى مۇنبەت، بۇغداي، چىلان، ئۈزۈم، ئەشپۇت... كۆپ ئۇستۇرۇلىدۇ»، «كۇچا (چۈزى) دۆلىتىدە... بۇغداي، ئۈزۈم، ئانار، ئەشپۇت، ئۇرۇك، شاپتۇل... چىقىدۇ» دېيىلگەن. 60 — 70 - يىللاردا ئۇرۇپان ئاستانىدىكى IV — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەبرىلەردىن ئەشپۇت (ئامۇت) قالدۇقى تېپىلدى. ئۇرۇپانىڭ ئالاھىدە قۇرغاق ئەمما

* ئاگنى — ھازىرقى قاراشەھەر

رائنتی سەۋەبىدىن بۇ نەشپۈت (ئامۇت) ئەۋرىشكىلىرى چىرە-
مەستىن قۇرۇپ قاق بولۇپ قالغان. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈ-
رۈلگەن تارىخىي خاتىرە ۋە يەر ئاستىدىن تېپىلغان ماتې-
رىيالار يۇرتىمىزنىڭ باغۋەنچىلىك ۋە مېۋە سورتلىرىنىڭ
تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە
ئىگە.

ئەينۈلا (قارا ئۆرۈك): ئەينۈلا قاقلىرى تۇرپان ئاستانە-
دىكى IV — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەبرىلەردىن
تېپىلغان.

ئۆرۈك: ئۆرۈك ئۇرۇقچىلىرى نىيە قەدىمكى شەھەر خارا-
بىسىدىن، تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن
تېپىلغان.

شاپتۇل: شاپتۇلنىڭ ئۇرۇقچىلىرى تەكلىماكاندىكى كرو-
رەن شەھەر خارابىسى، قەدىمكى نىيە شەھەر خارابىسى (بۇ
شەھەرلەر بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنلا قۇمغا كۆمۈ-
لۈپ كەتكەن) ۋە تۇرپان ئاستانىدىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان.

ياڭاق: 1957 - يىلى، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى «توق
قۇز ساراي» (بارچۇق) قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن ۋە
تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن خېلى كۆپ
تېپىلغان.

چىلان: 60 — 70 - يىللاردا، تۇرپان ئاستانىدىكى
قەدىمىي قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈرگەندە چىلان كۆپلەپ
تېپىلدى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن مېۋىلەرنىڭ ئەسلى ماكانى، تەكسې
ئۆستۈرۈلۈش جەريانىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش
ئۈچۈن تېيانشان تاغلىرىدىكى ھەر خىل ياۋا مېۋىزارلىقلار،
بولۇپمۇ تېيانشان تېغىنىڭ ئىلى رايونىدىكى تارماقلىرىغا
تارالغان خىلمۇخىل ياۋا مېۋىزارلىقلارنى مىسالغا ئالساق،

تېخىمۇ قىممەتلىك ئىلمىي يەكۈنلەرنى چىقىرىشىمىزغا ئاساس بولالايدۇ.

ئىلى رايونىدىكى ياۋا مېۋە ئورمانلىقلىرىنىڭ ھازىرچە ئېنىقلانغان كۆلىمى تەخمىنەن 150 مىڭ مودىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلار ئىلى تاغلىرىدىكى 60 نەچچە جىلغىغا تارالغان. بۇلاردىن كەڭسايدىكى ياۋا مېۋىزارلىق (ئالمىلىق،ئۆرۈكلۈك)، داشگۇ ئاقسۇ جىلغىسى ۋە باشقا جىلغىلاردا قويۇق ئۆسكەن ياۋا ئالمىلىق، ياۋا ئۆرۈكلۈك، ياۋا ئەينۈلا قاتارلىقلار، توققۇزتارا ناھىيىسىنىڭ موخۇر تاغ ياۋا مېۋىزارلىق، تېكەس ۋە كۈنەس، نىلقا تاغلىرىدىكى ياۋا مېۋە ئورمانلىقلىرى ئالاھىدە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ياۋا مېۋىزارلىقلاردا ياۋا ئالما، ياۋا ئۆرۈك، ياۋا ياڭاق، ياۋا ئەينۈلا، ياۋا ئالۇچا، ياۋا نەشپۈت، ياۋا مالىنا، بۆلجۇرگەن، قارا قات، دولانە، زىرىق قاتارلىق ئوزۇقلۇقى مول ئېسىل مېۋىلەر ساقلانغاندىن باشقا يەنە، ياۋا كۆكتاتلاردىن: پىياز، سامساق، كۈدە قاتارلىقلار، قۇلماق، قىزىلگۈل، سوغىگۈل، قانتېپەر، ئۇچقات قاتارلىق بىرمۇنچە قىممەتلىك دورا ئۆسۈملۈكلىرىمۇ بار. بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ياۋا مېۋىلىك دەرەخلەرلا 16 ئۇرۇقداش، 40 نەچچە تۈرگە يېتىدۇ. مۇنچۇالا كۆپ خىل ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى تەبىئىي گېن خەزىنىسى بولۇش بىلەن بىللە، ئۇ يۇرتىمىزدىكى ھەرخىل مېۋىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قوغۇن: قوغۇن ــ ئەڭ داڭلىق مېۋىلەردىن بىرى. ئۇنىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن. قوغۇننىڭ ئەسلى ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيا ــ شىنجاڭ بولغىنى ئۇچۇن، ئۇنىڭ مەدەنىي تۈرگە ئايلىنىش تارىخىنى دەلىلەشتە يۇرتىمىزدىن تېپىلغان ياۋا قوغۇن، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيە ماتېرىيالىرىغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەزەلدىن تېرىلىپ كېلىۋاتقان ھەرخىل قوغۇنلار تەمىنىڭ تاتلىقلىقى، كۆرۈنۈشىنىڭ چىرايلىقلىقى، ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ساقلىغىلى بولىدىغانلىقى بىلەن باشقا جايلاردىن چىقىدىغان قوغۇنلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. قوغۇن ئۇزۇقلۇق، ئۇسسۇزلۇق بولۇپلا قالماي، بەلكى شىپالىق دورا بولۇپمۇ ھىسابلىنىدۇ. قوغۇننىڭ تەركىبىدە شېكەردىن باشقا يەنە ئاقسىل، ھەرخىل ۋىتامىنلار، تۆمۈر، فوسفور، كالتسىي قاتارلىق ھەر خىل مېنېرال ماددىلارمۇ كۆپ بولىدۇ.

1959 - يىلى تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن (Ⅳ — Ⅸ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق) قۇرۇپ كەتكەن قوغۇن شاپالىقلىرى، «توققۇز ساراي »خارابىسىدىن Ⅳ — Ⅹ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قوغۇن ئۇرۇقلىرى تېپىلدى. بۇ ئۇرۇقلارنىڭ شەكىللىرى ھەرخىل بولۇپ، ھازىر تېرىلىۋاتقان بالدۇر پىشار قوغۇنلار، ئارا پىشار كۆكچىلەر ۋە جاغدا سورتلارنىڭ ئۇرۇقىغا ئوخشايدىغانلىرى بار.

«1961 - يىلى پىچان ناھىيىسىنىڭ تۈگۈز ۋە ماچاڭ قاتارلىق جايلىرىدىن ھەرخىل تىپتىكى ياۋا قوغۇن تېپىلغان. 1981 - يىلى قۇمۇلدىنمۇ ياۋا قوغۇن تېپىلغان. شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ باغۋەنچىلىك تەتقىقات ئورنى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ قوغۇنلارنىڭ گۆشى كېچىك، يوپۇرمىقى ئۇششاق، پىلىكى ئىنچىكە، پىلىكىنىڭ چاتاقلىشى كۆچلۈك، سويمىسى كۆپ بولۇپ، بىر تۈپتە 100 دىن ئارتۇق سويما چۈشىدىكەن. سويمىلىرى قىرتاق، ئاچچىق بولۇپ يېگىلى بولمايدىكەن، لېكىن بۇ ياۋا قوغۇننىڭ ئالاھىدىلىكى ھازىرقى قوغۇن سورتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ياۋا قوغۇنلارنى پۈراقسىز ھەم پۈراقلىق دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ھۆلارنى يەنە شاپىقىدا رەڭلىك پىچىم يوللىرى بار ۋە پىچىم يوللىرى يوق (سىدام) دەپ ئىككى تۈركە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ ياۋا قوغۇنلاردىن ھازىرقى قوغۇنلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ».①

پىچان ۋە قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىن ياۋا قوغۇنىنىڭ تېپىلغانلىقى، قوغۇنىنىڭ ئەسلى ماكانىنى ئېنىقلاشتا ۋە قوغۇنىنىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قوغۇن ئەجدادىنىڭ ماكانى شىنجاڭ ئىكەنلىكىگە تارىخىي پاكىتلار گۇۋاھلىق بېرىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن شىنجاڭنىڭ قۇرغاق - ئىسسىق ھاۋا كىلىماتى ۋە تۈپراق شارائىتى ئوخشاپ كەتكەچكە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۆستۈرۈلۈۋاتقان قوغۇنلارنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈۋاتقان قوغۇنلارنىڭكى بىلەن ئوخشايدۇ. دېمەك، قوغۇن سورتلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇش نەتىجىسىدە گىرەلىشىپ كەتكەن. بۇ قوغۇن ئەجدادىنىڭ ئۆزئارا تۇغقانداراچىلىق مۇناسىۋەتتە ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، شۇنداقلا قوغۇنىنىڭ ئانا ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيا ــ شىنجاڭ دائىرىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.»②

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلاردىن باشقا ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە

---

① نۇرنىسا قاسىم: «قوغۇن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 7 ــ ۋە 9 ــ بەتكە قارالسۇن.

② يۇقىرىدىكى كىتاب 9 ــ بەت.

ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش خىزمەتلىرىدە يەم - خەشەك زىرائەت
لىرىنى ئۆستۈرۈش - تېرىش، ئىستېمال قىلىشقا ئائىست بىر-
مۇنچە خەت - چەكلەر، مەسىلەن، تۈرپان رايونىدىن تېپىلغان
I - IV ئەسىرلەرگە ئائىت بىر پارچە خەنزۇچە ھۆججەتتە
ئوقۇۋاتقان ئۆسمۈرلەرنىڭ «بېدە ئورۇش» مەجبۇرىيىتىنى ئۆ-
تەيدىغانلىقى يېزىلغان. بېدە ئاقسىل ماددىسىغا باي ياخشى
يەم - خەشەك بولۇپ، ئۇنى ئەجدادلىرىمىز نەچچە مىڭ
يىللار ئىلگىرىلا ياۋا تۈردىن ئۆزگەرتىپ يېڭى سورتلارنى
يېتىشتۈرگەن. خەن سۇلالىسى زامانىسىدىن تارتىپلا ئوتتۇرا
ئاسىيا يايلاقلىرى جۇملىدىن ئالتاي، ئىلى، يۇلتۇز، باركۆل
يايلاقلىرىدا يېتىشتۈرۈلگەن ھەرخىل نەسىللىك ئاتلار، قېچىر-
لار، مۆلاپ، تۇمەنلەپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە سېتىلغان. ئۆز زاما-
نىمىزدا ئات، قېچىرلارنىڭ ئىچكىرىگە كىرىشى بىلەن بىللە،
بېدىمۇ ئىچكى ئۆلكىلەرگە يېتىپ بارغان.

1959 - يىلى، نىيە قەدىمكى خارابىسىدىن قۇرۇپ
كەتكەن ئاش چامغۇرمۇ تېپىلدى. ئاش چامغۇرى تەملىك، شىپا-
لىق كۆكتات بولۇپ، ھازىرغىچە جەنۇبىي شىنجاڭدا ئومۇمىيۈز-
لۈك تېرىپ ئۆستۈرۈلمەكتە.

قىيا تاش رەسىملىرى

كۆجاي* قىياتاش رەسىملىرى

توقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 70 كىلومېتر يىراقلىققا كۆجەي يېزىسى جايلاشقان. مۇشۇ يېزىنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن 7 كىلومېتر يىراقلىقتا قىيانىشان تىزمىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە تەۋە بىر جىلغا بار. بۇ جىلغىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئېگىز - پەس تاغۇ تاشلارنى يەرلىك ئۇيغۇرلار «پەنجىر تاغ» دەپمۇ ئاتايدۇ.

كۆجاي يېزىسىنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 20 كىلومېتر يىراقلىقتا «توغراق بۇلاق» دېگەن جاي بولۇپ، ئۇنىڭ شۇ پەنجىر تاغ» ۋە«توغراق بۇلاق»تىكى تاغۇ تاشلاردا بىرمۇنچە قىياتاش رەسىملىرى (تۆۋەندە قىسقارتىپ «رەسىملەر» دېيىلىدۇ) بار. بۇ جايلار 1985 - يىلىدىن 1988 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئىچىدە ئىلگىرى - ئاخىر ئۇچ - تۆت قېتىم تەكشۈرۈلۈپ، قەدىمدە بۇ ماكاندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن قىياتاش ئويما رەسىملىرىنىڭ سانى ئەسلىرى، قەدىمكى ئىز، قەدىمكى

* كۆجاي «كۆچ جاي» — پىشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، كۆچمەن مالچىلار قونۇپ ئۆتىدىغان جاي بولۇپ، «كۆجاي» كۆچ، كۆچۈرۈپ ماڭغان مالچىلار قونىدىغان ماكان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە ئەزىلەر: «كۆجاي. كۆھ (تاغ) جاي، يەنى تاغلىق جاي دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.» دەپمۇ قارايدۇ.

قەبرە قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى ئېنىقلاندى.

«پەنجىرتاغ» ساغىسى بىلەن «توغراق بۇلاق» تىن تېپىلغان رەسىملەر تىيانشان قىياتاش رەسىملىرى تۈركۈمى ئىچىدە دائىرىسى كەڭ، سانى كۆپ، مەزمۇنغا باي، بەدىئىي لىكى يۇقىرى، ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە. سەنئەت ئەسەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ رەسىملەرنىڭ تېپىلىشى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى تاغ تۈزمىلىرىدىن تېپىلغان ئانىمىزلىغان قىياتاش رەسىملىرىنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش، جۈملىدىن تۈرپان ۋادىسىنىڭ ئارخېئولوگىيىسى بىلەن تېخىمۇ ئەتراپلىق تونۇشۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پەنجىرتاغ قىياتاش رەسىملىرى

پەنجىرتاغ جىلغىسىنىڭ شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 1 كىلومېتر ئەتراپىدا بولۇپ، جىلغىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان قاتمۇقات، ئېگىز - پەس تاشلىق تاغلار بار. تاغلار ئارىسىدىكى بەزى قىيالىق تاشلار خۇددى ھەرخىل ئۇزۇنسىمان ئۆتمىشۈشۈك بولۇپ كەتكەچكە، يەرلىك ئۇيغۇرلار شۇنىڭغا قاراپ «پەنجىر تاغ» دەپ ئاتىغان (8 - فوتو سۈرەتكە قارالا). تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان بۇ جىلغا ئۇزۇنىڭ ئۇزۇل تەبىئىي شارائىتى بىلەن قەدىمدىن تارتىپلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق مەيدانى ۋە مال - چارۋىلارنى قىشلىتىدىغان تازا مۇۋاپىق قىشلىقى بولۇپ كەلگەن. ھازىرمۇ جىلغىدىكى ئېقىن، بۇلاقلار ئەتراپىدا، تاغ يانمازلىرى ۋە تەكشىلىكلەردە يۇلغۇن، قومۇش، تال، يانتاق، سۆكسۈك، چاكاندا، ئازغان، قوڭغۇراق تىكەن قاتارلىق

8 - رەسىم

ئۆسۈملۈكلەر باراقسان بولۇپ ئۆسىدۇ. يۇلغۇن، يانتاق، قومۇشتىن ھاسىل بولغان چاتقاللىقلاردا ياۋا توشقانلار، تاغۇ تاشلاردا تۈلكە، جەرەن، كەكلىك، ياۋا كەپتەر قاتارلىق بىرمۇنچە ياۋايى ھايۋانلار ۋە ئۇچار قاناتلار بار.

قىيا تاش رەسىملىرى شەرقىي قىرغاقتا كۆپ ۋە زىچ، ھازىرغىچە ئېنىقلانغانلىرى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ سانغاندا تۆت نۇقتا (ئورۇن)دا 25 گۇرۇپپا، غەربىي قىرغاقتا ئازراق بولۇپ، ئېنىقلانغان ئىككى نۇقتا (ئورۇن)دا ئالتە گۇرۇپپا رەسىم بار. پىشقەدەم ئۇيغۇر خاتىرلىرىنىڭ ئېيتىشچە، ئىلگىرى بۇ جىلغىدىكى تاغۇ تاشلارغا ئويۇلغان رەسىملەر خىلمۇخىل، كۆلىمى چوڭ، كۆركەم ۋە خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغانكەن. رۇدا قېزىش، كان ئېچىش، ئېرىق - ئۆستەڭ، سۇ ئامبارلىرىغا تاش ماتېرىيالى ئېلىش قاتارلىق ئىشلاردا بىرمۇنچە تاغۇ تاشلارنى قالايمىقان كولاش، پارتلىتىش نەتىجىسىدە كۆپلىگەن قىممەتلىك رەسىملەر ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانكەن. شۇڭا بىزمۇ بىرنەچچە قېتىملىق تەكشۈرۈش جەريانىدا، بىرقانچە نۇقتىدا ھەرخىل تەبىئىي ۋە سۈنئىي ئاپەت-

لەر سەۋەبىدىن ۋەيران بولۇپ پارچىلانغان، بۇزۇلغان، چاك - چېكىدىن يېرىلغان قىيا تاش رەسىملىرىنى ئۇچراتتۇق.

رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بىرخىل قىزغۇچ قۇمساڭغۇ تاشلارنىڭ تەكشى يۈزىگە چېكىپ ئويۇلغان بولۇپ، ئۇلار ئادەتتە تاغ بەلدەمچىلىرىدىكى كۈنگەيگە قاقلانغان تەبىئىي «تاش تام» لاردا، بەزىلىرى يوغان قورام تاشلاردا ۋە بەزىلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان، تۇتاش دۆمبەلچە تاش بېتىدە ئۇچرايدۇ. شەرقىي قىرغاقتىكى رەسىملەر جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ 2 كىلومېتر دائىرىگە، غەربىي قىرغاقتىكىلىرى 1 كىلومېتر ئارىلىققا سوزۇلغان دائىرە ئىچىگە جايلاشقان. رەسىملەرنىڭ جايلاشقان ئورنى، كۆلىمى، سانى، تېمىسى، مەزمۇنى قاتارلىقلار خىلمۇخىل بولۇش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ ئويۇلۇش ئۇسۇلى ۋە ئۇسلۇبلىرىمۇ ئوخشمايدۇ. بەزى يوغان «تاش تام» لاردىكى بىر كۆرۈنۈشتە تۇرلۇك قىيا پەتتىكى، نەچچە ئونلىغان ھەرخىل ھايۋانات رەسىملىرى بار بولسا، بەزى يوغان قورام تاشلاردا پەقەت بىرنەچچىلا ھايۋاننىڭ رەسىمى ئۇچرايدۇ. ئادەتتە دەسلەپكى دەۋرلەرگە خاس رەسىم - كۆرۈنۈشلەردە بەزى ياۋايى ھايۋانلار ئوبرازى ناھايىتى توپال، ئاددىي، تۇرغۇن ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن بولسا، بىر قەدەر كېيىنكى دەۋرلەرگە خاسلىرى باشقىچە ئۇسلۇبتا، مەسىلەن، ھايۋانلار بىر - بىرى بىلەن ئوسۇشۇۋاتقان، جىددىي ھۆركۈپ قېچىۋاتقان، بويۇن، بەللىرىنى تولغاپ ھەريان قاراۋاتقان، سەكرەۋاتقان، مەلۇم نەرسىنى ھوشيارلىق بىلەن كۆزىتىۋاتقان قىيا پەتلىرى خۇددى تىرىكتەكلا، جانلىق، كۆركەم، ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. بىرپارچە يوغان تاش بېتىگە ئويۇلغان بەزى كۆپ قاتلاملىق رەسىملەردە خىلمۇخىل ياۋايى ھايۋانلار، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، توتېم ۋە باشقا ئابستراكتلاشقان ئۇرۇلغان ئوبرازلار ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، دىققەت بىلەن كۆزەتـ

همسه قایسی خەللىرىنىڭ بۇرۇن، قایسی خەللىرىنىڭ كېيىنرەك ئويۇل غانلىقىنى ئايرىش تەسكە چۈشىدۇ. ھەتتا بەزى ھايۋانرەسىملىرى ئوخشىدىن قارىسا بىرخىل، سولدىن قارىسا يەنە بىر خىل. تەتۇر قارىسا يەنىمۇ باشقىچە كۆرۈنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە بەزى بىر خىل رەسىملەر كۆپ قاتلاملىق، مۇرەككەپ، ئىرماش - چىرماش ئالاھىدىلىككە ئىگە.

«پەنجىر تاغ» رەسىملىرىنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1) ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلار رەسىملىرى.

بۇ خىل رەسىملەر ــ گۆشخور ھايۋانلاردىن، بۆرە، يولۋاس، يىلپىز، تۈلكە، ئىت قاتارلىقلارنى، چۆپخور ھايۋانلاردىن، بۇغا - مارال، غۇلجا - ئارقار، تاغ تېكىسى، بۆكەن، غاز بويۇن بۆكەن، كۆكمەت (تورۇق تېكە)، جەرەن؛ ئۇچار ھايۋانلىرىدىن: ئات، تۆگە، قېچىر، كالا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (9 - رەسىمگە قارالسۇن).

2) ئىپتىدائىي ئىجتىمائىي ۋە توتېمغا دائىر رەسىملەر.

3) ھەرخىل قىياپەتتىكى ئادەم رەسىملىرى.

بۇ خىلدىكىلەردە ئوقيا ئىجتىھاتقان، ئوقيا بىلەن ئاتلىق ۋە پىيادە ئوۋ قىلىۋاتقان، ئات مىنگەن، تۆگە مىنگەن، قېچىر مىنگەن ئادەم رەسىملىرى كۆپ ئۇچرايدۇ.

4) مال - چارۋا پادىلىرى ۋە مالچىلار رەسىملىرى.

5) ھەرخىل تامغا، بەلگە - نىشان، يېزىققا ئوخشاپ كېتىدىغان شەكىللەر رەسىملىرى.

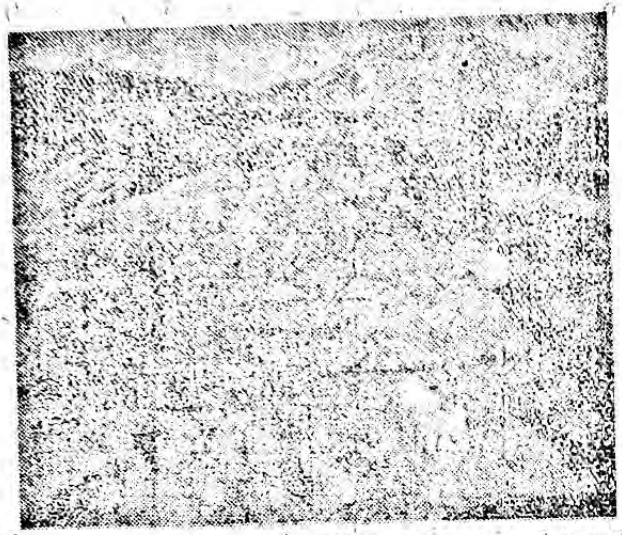
ئەمدى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ھەرقايسى تۈرلەر ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىر قىسىم رەسىملەرنى ئۆز رېتى بويىچە ئايرىم - ئايرىم تونۇشتۇرىمەن: غەربىي قىرغاقتىكى يولنىڭ بويىدا چوقچىيىپ تۇرغان تۈك دۆمبەلچە قىيالىق تاش بار. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 6 — 7 مېتر كېلىدۇ. بۇ يەرگە

و - رەسىم

غەربىي قىرغاق 1 - نۇقتا 1 - گۇرۇپپا A — B رەسىملەر تۈركۈمى دەپ نومۇر بېرىلدى. بۇ قېتىا تاشىناك ئۇستىگە چېقىپ، دىققەت بىلەن قارىسا، ئۇنىڭ بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن قىسىپاش تەكشى يۈزىگە ئويۇلغان بىرمۇنچە بۇلاق، ئېقىن، كۆلچەك، تارماق - تارامىلار، ئوق يالىق ئادەم، ئەجدادلىرىمىز توتىم قىلغان ھايۋانلاردىن غۇلجا — ئارقار، تاغ تېكىسى قاتارلىقلار ۋە ھەرخىل تامغا، بەلگە - نىشان، ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان ئىرماش - چىرماش نەرسىلەرنىڭ رەسىملىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. قارىغا قالغا ناھايىتى ئوخشىتىپ ئىشلەنگەن «تاش خەرىتە» گىلا ئوخشايدۇ (شۇڭا تۆۋەندە ئۇنى قىسقارتىپ «تاش خەرىتە» دەپ ئاتايمىز).

قىيا تاش يۇزىدە بۇ خىل تاش خەرىتىدىن ئىككىسى بولۇپ، تۆۋەندە بىر قەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان «A» بۆلىكىنى قىسقىچە بايان قىلىمەن (10 - رەسىمگە قارالا).

10- رەسىم

تاش خەرىتىنىڭ «A» بۆلىكىنىڭ ئايىمىز 7 × 6.60 مېتر كېلىدىغان قىزغۇچ قۇمساغغۇ تاشتا (2 - فوتو سۈرەتتىكى) بۇ قىممەتلىك «تاش خەرىتە» نەچچە مىڭ يىللىق جۇدۇن چاپقۇنىدىكى سوقۇشى، كۆچلۈك كۈن نۇرىنىڭ چېقىشى بىلەن چاك كېتىپ، يېرىلىپ، خېلى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ يۇزىدە ساقلىنىپ قالغان 40—50 كە يېقىن بۇلاق بېشى، ئېقىن سۇ، كۆلچەك ۋە بىرمۇنچە ھەر خىل قىياپەتتىكى ھايۋانات رەسىملىرىنى بىرمۇنبر سانىاپ چىققىلى بولىدۇ. تېخنىكا قىزىقارلىقى، تاشقا ئويۇلغان چوڭ - كىچىك ئېقىنلارنىڭ مەنبەسى، قوشۇلغان جايلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يەزى كۆلچەكلەرگە قۇيۇلۇپ، ئاخىرىدا يەزى چوڭراق ئېقىنلارغا

نى هاسل قىلغانلىقىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇلار تاش نىڭ شىمالىي بۇرجىكى (ئېگىزرەك) دىن، جەنۇبىي (پەسرەك) تەرىپىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ ئويۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئۇزۇن ئېقىن 3.50 مېتر، ئويۇلغان سىزىقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى 9 — 13 ملليمېتر، توملۇقى 15 — 30 ملليمېتر كېلىدۇ.

ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بۇ كەمگىچە تېپىلغان ھەر خىل قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ئەجدادلىرىمىز-نىڭ ئۆزى مۇقەددەس ھېسابلايدىغان ئىپتىدائىي «ئانا-سىر» كۆز قاراشلىرىغا بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك بۇ خىل خىسلەتلىك «تاش خەرىتە» نىڭ تېپىلىشى تېخى تۇنجى قېتىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالەم—تۇپراق، سۇ، ھاۋا ۋە ئوتتىن ئىبارەت «تۆت ئانا-سىر» دىن تەركىب تاپقان دېگەن كۆز قارىشى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھايات شارائىتلىرى، جۈغراپىيە-لىك مۇھىت ـ ئىقلىمى ۋە بىلىش فورماتسىيەسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ تەخمىنەن ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋردە ئالەم تۈزۈلمىسى توغرىسىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي قاراشلىرىنى بىلدۈرەتتى. دېمەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تاش خەرىتىدىكى سۇ — ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇنى مۇقەددەس — «ئىدۇق» (بەخت) ئاتا قىلغۇچى شەيئىلەرنىڭ بىرى دەپ ھېسابلىغانلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تاش خەرىتىدىكى بەزىبىر سۇ—ئېقىنلار ئارىسىدىكى مەلۇم ئارىلىققا ھەر خىل قىيا پەتتىكى غۇلجا — ئارقار، تاغ تېكىسى قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرىنى ئالاھىدە قىلىپ، مەسىلەن، ئارقارنىڭ تېنى قامەت-لىك، مۈڭگۈزلىرى ئەگمەچ ئويۇلغاندىن تاشقىرى يەنە شۇ ئەگمەچ مۈڭگۈزنىڭ ئىچى ـ تېشىغا تېخىمۇ مۇبالىغەلەشتۈرۈپ

11 - رەسىم

كىچىك ئارقارنىڭ رەسىمىمۇ بىللە ئويۇلغان (11 - رەسىمگە قاراڭ). بۇ خىل ئويۇش ئۇسۇلى ئەجدادلىرىمىزنىڭ توتېمى، ئېپتىمدائىي دىنىي ئېتىقاد پائالىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئادەتتە توتېمغا ئائىت رەسىملەر قىيا تاشلارنىڭ كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدىغان يەرلىرىگە ئويۇلىدۇ. ئاشۇ خىل توتېمغا ئائىت رەسىملەرنىڭ بىر - بىرىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان نۇسخىلىرى چوڭاي تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى، ئالتۇن تاغلىرى ۋە تېيانشان تاغلىرىنىڭ باشقا جايلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئەھۋال بىزگە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۆرلىرىگە «كالا»، «بۇركۇت»، «ئەجدىھا»، «ئېيىق» قاتارلىق ھايۋانلارنى توتېم

قىلغان بولسا، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۆزلىرىگە «غۇلجا ـ ئارقار»، «تاغ تېكسى»، «بۆرە»، «يولۋاس»، «شىر»، «قاپلان»، «بۇغرا»، «قارچىغا» قاتارلىقلارنى توتېم قىلغانلىقىنى ۋە ئاشۇ خىل توتېم، ئېتىقادلىرى ئارقىلىق ئۇرۇقداشلىق ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

توتېم قىلىنغان ھايۋانات، ئۇچار ـ قاناتلارنىڭ ھەر خىل ئوبرازلىرىنى قىيا تاشلارنىڭ مۇھىم يەرلىرىگە ئويىدىغان بۇ ئەنئەنە كېيىنكى چاغلاردا تېخىمۇ كېڭىيىپ، ساپالدىن، ياغاچتىن، ھەرخىل مېتالدىن ياسالغان بۇيۇملاردىن تارتىپ تاكى يۇڭ، پاختا، كەندىردىن توقۇلغان خىلمۇ خىل توقۇلما رغا گۈل نۇسخا ئورنىدا چۈشۈرۈلىدىغان بولغانىدى، شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ھەر خىل يادىكارلىقلاردا ھايۋانات، ئۇچار ـ قانات تېما قىلىنغان گۈل نۇسخىلارنى كۆپلەپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، توتېم ۋە ھەر خىل تەڭرى ئېتىقادلىرى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشقان؛ بۇ ئېتىقاد ـ يوسۇنلار ئەجدادلىرىمىزدىن ھەرقايسى تۈركىي قەۋم ـ مىللەتلەرگە قالغان.

تۆۋەندە ھايۋانات رەسىملىرى توغرىسىدا توختىلىمەن. پەنجەر تاغ رەسىملىرىنىڭ 90 پىرسەنتتىن كۆپرەكىنى چۆچەك خور ۋە گۈشخور ھايۋانات رەسىملىرى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە چۆچەخور ھايۋانات رەسىملىرىنىڭ تۈرى، سانى كۆپ بولۇپ، مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ خىل رەسىملەردە ئومۇمەن مەيلى تەنھا ھايۋان ياكى ھايۋانلار توپىدا بولسۇن، ئىشقىلىپ ھەممىسىدە ھايۋانات دۇنياسى بىلەن تەبىئەت

دۇنياسىنىڭ ئىچكى باغلىنىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. چۆپخور هايۋانات ئىچىدە ئاچا تۈياقلىق هايۋانلار بىلەن كاۋاك مۈڭگۈزلۈك هايۋانلار رەسىمى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. تېخىمۇ قىزىقارلىقى، هازىر ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە زادىلا ئۇچرىمايدىغان يولۋاس، ئەتىۋارلىق هايۋانلاردىن يىلپىز، غاز بويۇن بۆكەن قاتارلىقلارنىڭ كۆركەم ئويۇلغان رەسىمىرى ئۆز زامانىسىدا تىيانشان تاغ تىزمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇشۇ كەڭ زېمىنىدىمۇ يولۋاس، غاز بويۇن بۆكەن قاتارلىق ئەتىۋارلىق هايۋانلارنىڭ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بەزى ماتېرىياللاردا، XIX ئەسىرگىچە تارىم دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا يولۋاس، قارا قۇرۇم، كوئىنلۇن تاغلىرىدا يىلپىز بار بولۇپ، XX ئەسىرگە كەلگەندە ئىنسانلارنىڭ ئۆلارنىڭ نەسلىنى قۇرۇتۇۋەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.*

قەدىمكى قىياتاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىنى ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك ئەمەلىي تۇرمۇشى جەريانىدا ئىجاد قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرى، ئىستېتىك تۇيغۇسى ئورگانىك هالدا بىرلىشىپ كەتكەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ هەرقايسى باسقۇچلىرىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، قەدىمكى تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىدىمۇ مۇئەييەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن، شۇڭا دەسلەپكى دەۋرلەرگە خاس، ئاددىي، قوپال، قالايمىقان، قىياسەن ئىشلەنگەن رەسىملەرنىڭ ئورنىنى (بۇ خىل رەسىملەردە هايۋانات ئوبرازى كۆپرەك يان كۆرۈنۈشتىن بېرىلگەن

---

* «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» 17 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە.

بولۇپ، تاق مۇڭگۇزلۇك، ئالدى ـ ئارقا ئىككى پۇتلۇق، تۇرغۇن هالەتتە ئىپادىلەنگەن)، كېيىنكى دەۋرلەردە ساددا، ئوبرازلىق، مۇرەككەپ، كۆركەم، خىلمۇ خىل تېما، مەزمۇن، ۋەقەلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رەسىملەر ئىگىلىگەن. قەدىمكى سەنئەتكارلار هايۋانلارنىڭ جىسمانىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ياشاش ئادەتلىرىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، ئۇلارنىڭ پەقەت قىياپەت، مەزمۇن ۋە قۇرۇلما جەهەتتىن ئاددىي ئىپادىلەش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى مەقسەتلىك هالدا مەلۇم هايۋاننىڭ مەلۇم جىسمانىي خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىپادىلەپ، كىشىلەرگە ئىستېتىك زوق بېغىشلىغان. شۇڭا بەزى هايۋان رەسىملىرى قارىماققا ئاددىي ۋە تۇرغۇن هالەتتە كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىنچىكە كۆزەتسە، ئاشۇ تۇرغۇنلۇقنىڭ ئىچىدە قانداقتۇر بىر خىل جانلىقلىق بىلىنىدۇ. سەنئەتكارلار هايۋانلارنىڭ جىسمانىي خۇسۇسىيەتلىرى، ئالايلۇق، جىنسى، خۇي ـ پەيلى، سەكرەۋاتقان، قېچىۋاتقان، بىر نەرسىدىن ئۇركۈگەن ۋە باشقا هالەتتىكى سەزگۈر، شاش، چاققان، زىلۋا ـ نازۇك ئالاهىدىلىكلىرىنى تەن، شەكىل ئۆزگىرىشلىرى ئارقىلىق ماهىرلىق بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، جانلىق ئىپادىلىگەن. بۇغا رەسىملىرىدە ئۇلارنىڭ باراقسان شاخچىلىغان مۇڭگۈزلىرى ۋە زىلۋا ـ نازۇك بەل ـ پۇتلىرى بۆكەن، غۇلجا ـ ئارقار، تاغ تېكىسى قاتارلىق هايۋانلارنىڭ كۈچلۈك ۋە قامەتلىك تۇرقىنى، توم ۋە ئەگمەچ مۇڭگۈزلىرى، مۇڭگۈزلىرىنىڭ ياش (يىل) بەلدەنلىرى، تۆگىلەرنىڭ ئەگرى بوينى بىلەن لوكىلىرى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرى ئالاهىدە گەۋدىلەندۇرۇلگەن. بەزى كۆرۈنۈشلەردە گۆشخور (يىرتقۇچ) هايۋانلارنىڭ جىسمانىي خۇسۇسىيەتلىرى ئالاهىدە، ئوبرازلىق تەسۋىرلەنگەندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ ئۇۋ ئىشانمۇ بىللە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مەسىلەن، بۆرە، يولۋاس، يىلپىزلار بىلەن

ئۇلارنىڭ ئوۋ نىشانى تاغ تېكىسى، غۇلجا ـ ئارقار قاتارلىق-لار بىر كۆرۈنۈشكە بىللە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

قىيا تاش ئويما رەسىملىرىنىڭ سەنئىتى تەتقىقاتىدا، رەسىملەردە تەسۋىرلەنگەن ھايۋانلارنى تۈر ـ خىللارغا توغرا ۋە ئېنىق ئايرىش ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەگەر ئۇلار ئۇرۇق، تۈر ـ خىللىرى بويىچە توغرا ئايرىپ چىقىلمىسا ھايۋانات ئوبيېكت قىلىنغان قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنىنى ھۇ ئىلمىي ئاساستا توغرا شەرھلەنمەي قالىدۇ. چۈنكى، قىياتاش رەسىملىرىدە تەسۋىرلەنگەن ھايۋانات ئوبرازى پەقەت سەنئەتنىڭلا مەھسۇلىكى، ھەرگىزمۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى تىرىك ھايۋاتنىڭ ئۆزى ئەمەس، شۇڭا بەزى ھايۋانات رەسىملىرىنى ھايۋانات تۈرلىرى ئالاھىدىلىكى بويىچە نوتۇل ھالدا مەلۇم تۈرگە ئايرىپ قويۇشقا بولمايدۇ. شۇنداق بولىدىكەن، بۇ خىل سەۋەبلىك بەزى چاغلاردا مەلۇم بىر رايون ياكى مەلۇم بىر تاغ تىزمىسىنىڭ قەدىمكى زامان بىئولوگىيىسى، جۈغراپىيىسى ۋە باشقىلار توغرىسىدىكى تەتقىقاتلاردىن توغرا يەكۈن چىقىرىشتا مەلۇم قالايمىقانچىلىق، ئاۋارىچىلىكلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

تۆۋەندە ھايۋانات تېما قىلىنغان، پەنجىر تاغ رەسىملىرى ئىچىدىكى كۆركەم، ئوبرازلىق، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە نۇسخىلىرىدىن بىرقانچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

پەنجىر تاغ جىلغىسىنىڭ شەرقىي قىرغاق جەنۇبىي ئۇچىدا ئانچە ئېگىز بولمىغان، يىراقتىن قارىسا، خۇددى تاش دۆۋىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، ئايرىم بىر كىچىك تاغ بار. ئاشۇ دۆمبەلچە تاغ ئۈستىدىن تاغ باغرىغا غۇلاپ چۈشكەن بىر پارچە چوڭ قورام تاش (2.70 × 2.95 × 0.90 مېتر) يۇزىدە يولۇاس، غۇلجا ـ ئارقار، تاغ تېكىسى، بۆكەن، ئىت قاتارلىق-لارنىڭ ناھايىتى ئوخشىتىپ ئويۇلغان رەسىملىرى بار.

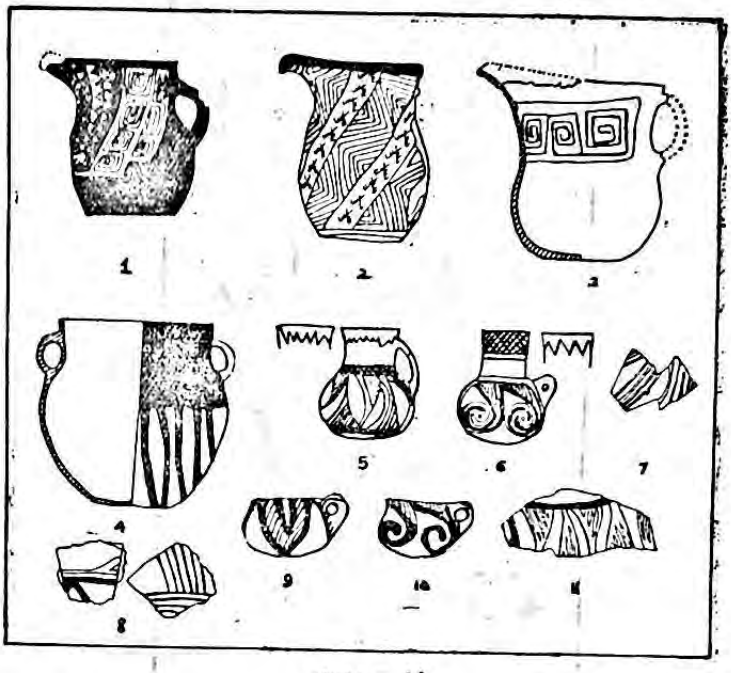
(رەسىملىك تاشنىڭ دالا نومۇرى شەرقىي قىرغاق 1 - نۇقتا، 2 - گۈرۈپپا) بولۇپ، قورام تاشنىڭ رەسىم ئويۇلغان يۈزى نەچچە مىڭ يىللىق تەبىئىي بۈزغۇنچىلىق سەۋەبىدىن چاك كېتىپ يېرىلغان. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭغا ئويۇلغان رەسىملەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ كۆرۈنۈشتىكى ئالاھىدىلىك يولۇاس ئوبرازى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تىيانشان قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ناھايىتى ئوخشىتىپ ئويۇلغان يولۋاس رەسىملىرىنىڭ تېپىلمىشىمۇ تېخى تۇنجى قېتىملىق ئىش. رەسىمدە يولۋاس ئوبرازلىرى يان كۆرۈنۈشتىن بېرىلگەن، ئۇلارنىڭ ئالدى - كەينى پۇتلىرى پۈتۈن گەۋدىسى بىلەن بىرلىكتە يەر بېغىرلىغان، قۇلاقلىرىنى ھۇرپەيتىپ، ئالدىغا قاراپ، مەلۇم نەرسىنى جىددىي كۆزىتىۋاتقان قىياپىتى ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلەنگەن (12 - رەسىمگە قارالسۇن).

رەسىمدە يولۋاس سىماسى ئالدى بىلەن تاشقا چۇشۇرۇلۇپ، ئۇلانما چېكىتلەرنى بىر - بىرىگە چېتىش ئۇسۇلى بىلەن چېكىپ، ئۇنى يەنى پاراللېل سىزىق ھالىتىگە كەلتۈرۈپ ئويۇپ چىققان. يولۋاس بەدىنى (باش، بېقىن، ئالدى - كەينى پۇت ساغرىلىرى) دىكى قارا مويلۇق ئالا - بۇلماچ يوللىرى ھەر خىل ئەگرى - بۈگرى پاراللېل يۆگىمەچ سىزىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. قارىغاندا مۇشۇ خىل ئىپادىلىنىش ئۇسۇلى يالغۇز قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىدىكى ھەر خىل توقۇلما رەخدار ساپال قاتارلىقلارىدىمۇ بىر خىل قېلىپلاشقان كۆل - نەقىش ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، ئۇرۇمچى، تۇرپان، تۇقسۇن ناھىيىسىنىڭ ئالغۇي (ئارغۇغول) قاتارلىق جايلاردىكى مىلادىيە دىدىن بۇرۇنقى Ⅳ - Ⅴ ئەسىرگە تەۋە قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ھەر خىل رەخدار ساپاللارغا ئاشۇ خىل كۆل نەقىشلەر

12 - رەسىم

چۇشۇرۇلگەن (13 - رەسىمگە قارالسۇن). يەنە مۇشۇ خىل «يول ۋاس نۇسخا»لىق گۈل نەقىش 1985 - يىلى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق كەنتىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر (بۇنىڭدىن 2800 — 3000 يىل بۇرۇنقى) دىن قېزىۋېلىنغان يۇقۇتۇلما رەختكىمۇ چۇشۇرۇلگەن. تېخىمۇ قەزىقارلىقى، يولۋاس، شىر، يىلپىز قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى چۇشۇرۇلگەن، ئالتۇندىن ئىشلەنگەن چىرايلىق بېزەك - قاداقلار مىلادىدىن بۇرۇنقى V—IV ئەسىرگە تەۋە ئۇرۇمچى نەنسەن كان رايونى ئېتراپىدىكى، تۇرپان ئايدىڭكۆل، تۇقسۇن ئالغۇي، قازاقىس

13 - رەسىم

1 - 2 - 3 - 4 - خوجەك ناھىيە چاپقا جايلاشىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغانلىرى. {5 - 6 - 9 - 10 - توقسۇن ناھىيە ئارغۇغول (ئالغۇي)

قەدىمكى قەبرىلىردىن تېپىلغانلىرى: 7 - 8 - پىچاندىكى «دۆڭبازار» قەدىمكى قەبرىلىردىن تېپىلغانلىرى: 11 -پىچاندىكى «سۇ بېشى» قەدىمكى قەبرىلىردىن تېپىلغانلىرى.

تاندىكى ئېسىك (ئىشىك) قەدىمكى قەبرىلىرى ۋە ئوردۇس يايلاقلىرىدىكى قەدىمكى ھونلار قەبرىلىرىدىن كۆپلەپ تېپىلماقتا. بۇ تېپىلمىلار — مۇشۇ خىلدىكى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، دائىرىسى ۋە بۇ قىممەتلىك سەنئەت يادىكارلىقلىرىنى ياراتقانلارنىڭ ياشىغان، ھەرىكەت قىلغان يەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئېنىقلاشتا تولىمۇ مۇھىم مەددىي پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شەرقىي قىرغاق 3 - نۇقتا 9 - كۆرۈنۈشتە، «يىلپىز-

لىك ئارقارنى ئوۋلىشى» تېما قىلىنغان ۋەقەلىك ئويۇلغان. ئۇنىڭدا يىلپىز ئوبرازى يان كۆرۈنۈشتە بېرىلگەندىن تاشقىرى، يىلپىزنىڭ مۇشۇكلەرگە خاس ئەۋرىشىملىك بىلەن ئېگىلگەن تېنى، ھۆرپەيگەن قۇلاقلىرى، يوغان ئېچىلغان ئاغزى، ھالقا شەكلىدە قايرىلىپ تۆۋەنگە سانگىلىغان قۇيرۇقى ۋە ئۇنىڭ چاققانلىقى بىلەن ۋەھشىيلىكى چېقىپ تۇرغان قىياپىتى ماھىرلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىپادىلەنگەن (14 - رەسىمگە قارالا). بۇ خىل يىلپىزلار ئەڭ ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانلار قاتارىدا تېيانشان تاغلىرىنىڭ ئېچكىرىسىدىكى قارلىق چوققا ۋە جىلغىلاردا ئىنتايىن ئاز ساندا ئۇچرايدۇ. ھازىر ئۇ «تېيانشان قارا يىلپىزى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

14 - رەسىم

شەرقىي قىرغاق 3 - نۇقتا 7 - كۆرۈنۈشنىڭ شىمالى بۇرجىكىدىكى بىر گۇرۇپپا رەسىمدە «بۆرىنىڭ تېكە ئوۋلىشى» تېما قىلىنغان ۋەقە تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭدا ئېچىرقاپ كەتكەن بىر ۋەھشىي بۆرىنىڭ ئاغزىنى يوغان ئېچىپ، پۇتۇن كۈچى بىلەن بىر جۈپ تاغ تېكىسىنى قوغلاپ كېتىپ بارغانلىقى، شۇنداقلا يېتىلگەن، قامەتلىك تېكىلەرنىڭ بۆرىگە يېتىك بەرمەي قېچىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئوبرازلىق قىل

لىنپ ئويۇلغان (15 - رەسىمگە قارالسۇن).

15 - رەسىم

يۇقىرىقىلاردىن باشقا شەرقىي قىرغاقتىكى 3 - نۇقتا 1 - كۆرۈنۈش تېخىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. 3.30 × 3 مېتر كېلىدىغان يوغان بىر پارچە تاش يۈزىگە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان، بىرنەچچە تۈركۈم (قاتلام)، ئونلىغان ھايۋانات، ئاتلىق ۋە پىيادە ئوۋچىلار رەسىملىرى ئويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ تاشتا ئانچە پەرق ئېتىلمەيدىغان رەسىملەرمۇ بار. شۇنداقتىمۇ ھازىر يەنە 50 نەچچە ئوبرازنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. كۆرۈنۈشنىڭ 2 - قاتلىمىغا بىر رەت قاتار قىلىپ ئويۇلغان، ئوخشاش يۆنىلىشە كە قاراپ چېپىپ كېتىۋاتقان غاز بويۇن بۆكەنلەرنىڭ ئوب - رازى تولىمۇ جانلىق ۋە كۆركەم بولۇپ، ئۇنىڭدا سەنئەتكارا - نىڭ يۇقىرى ماھارىتى نامايان قىلىنغان (16 - رەسىمگە قارالسۇن).

16 - رەسىم

بۆكەن رەسىملىرىدە ئاددىي، يالاڭ پاراللېل سىزىقلار ئارقىلىق ئۇنىڭ كۆركەم، يېتىلگەن، ھەيۋەت مۇڭگۈزلىرىنى ياش (يىل) بەلگىلىرى، ئۇزۇن زىلۋا پۇتلىرى، چىرايلىق چاققان قامىتى يا شەكلى « ⌒ » دە ئىپادىلەنگەن. بۇ خىل ئاددىي ۋە ئالاھىدە ئۇسلۇب «پەنجىر تاغ» رەسىملىرى ئىچىدە كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ. جۇملىدىن، غاز بويۇن بۆكەن ئوبرازىنىڭ «تېيانشان» قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ئۇچرىشىمۇ تېخى تۇنجى قېتىم، شۇڭا ئۇ تېيانشان بېئولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىدا گۆشخور ۋە چۆپخور ھايۋان رەسىملىرى ئىچىدىكى ھەر خىل مەزمۇنغا ئىگە رەسىملەردىن ئاز بىر قىسمىنى ئىنچىكىلاپ تونۇشتۇردۇم. تۆۋەندە ھەر خىل قىياپەتتىكى

ئادەملەر (پىيادە ۋە ئاتلىق ئادەملەر، ئوقيالىق ئوۋچىلار، مال پادىلىرى ۋە مالچىلار) نىڭ خىلمۇ خىل ئوبراز، ھەر خىل مەزمۇندىكى رەسىملىرىدىن بىر قانچىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمەن.

بۇ خىل رەسىملەر «پەنجىر تاغ» رەسىملىرى ئىچىدە خېلى كۆپ سانلى ئىگىلەيدۇ. بۇ رەسىملەر بىزگە تەبىئەت بىلەن ئىنسانىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشلارنى، ئەجدادلارنىڭ تەبىئەت بىلەن ئېلىپ بارغان جاپالىق كۈرەشلىرىنىڭ نەتىجىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تېخى يېزىق ئىجاد قىلىنمىغان ئاشۇ زامانلاردا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرى ياشىغان جايلاردىكى تاغۇ تاشلارغا ھەر خىل رەسىملەرنى ئويۇشتىن ئىبارەت ئەپچىل ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك «تارىخ» نى يەنە زىپ چىقالغانلىقى ھەقىقەتەن كارامەت ئىجادىيەت ئىدى.

تاياق ـ توقماق، سالغا تاش، قىلتاق، ـ توزاق لەخمە (ئورا) قاتارلىق ئامال ـ چارىلەردىن پايدىلىنىپ ئوۋ ئوۋلاش سەپىتە تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقانىدى، بۇ دەۋرلەردە ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىقتا ئىشلىتىدىغان قوراللىرى ئاددىي، ئۇنىڭ ئۈستىگە زەربە بېرىش ئۇنۇمى ئانچە يۇقىرى بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوۋ غەنىيمەتلىرىگە ئېرىشىمۇ ناھايىتى تەسكە چۈشەتتى، شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىگە لازىملىق ئوزۇقلۇقلارغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ھەر خىل خەۋپ خەتەر، ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلەرگە ھەر قەدەمدە ئۇچراپ تۇراتتى.

سېپتا تاش قوراللاردىن تاش باشاق (قاتتىق جىنسىملىق تاشلاردىن ياسالغان تاش ئوق)، ئېگىلمىشچان ۋە چىداملىق ياغاچ ماتېرىياللىرى (كېيىنچە مۇكۈز ۋە تارىمۇشلارمۇ ئىشلىتىلدى ـ ئا) دىن يا، ھايۋانلارنىڭ تېرە ـ پەيلى

رىدىن كىرىچ ئىختىرا قىلىنىپ، ئىنسانلار دەسلەپكى ئوقيانى ياساپ چىققاندىن كېيىن، بۇ يېڭىلىق ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كى ئەجدادلارنىڭ ئوۋچىلىق ئىشلىرىغا نۇرغۇن ئوڭايلىق يا- رىتىپ بەردى. ئوۋچىلىق قورال - سايمانلىرىنىڭ يېڭىلىنىشىغا ئەگىشىپ، تەبىئىي شەرت - شارائىتى ئەۋزەل جايلاردا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئوۋچىلىق ئىشلىرى تەدرىجىي كېڭەيىپ، تۇرمۇش مەنبەسىگە ئايلىنىشقا باشلىدى.

رەسىملەر ئىچىدە ئوقيا بىلەن تەڭنا يېقىن ئىككى كىشىلىك ئوۋ ئوۋلاش كۆرۈنۈشلىرى خېلى كۆپ. ئۇ خىلدىكى لەرنىڭ دەۋرى نىسبەتەن قەدىمىيرەك بولۇپ، بەزى كۆرۈنۈش لەردە تەڭنا ئوۋچىنىڭ ئوقياسىنى مەلۇم نەرسىگە چەنىلەپ تۇرغانلىقى، بەزىلىرىدە بىرنەچچە يېقىن بولمىسا بىر توپ ھايۋاننى نىشانغا ئالغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بەزى رەسىملەردە قۇيرۇقى بار (ئېھتىمال ئوۋ نىشانغا يېقىنلاشقاندىن ئۇچۇن قىلىنغان نىقاب بولۇشى مۇمكىن) بىر ئوۋچىنىڭ ئوقيا بىلەن مەلۇم نەرسىنى نىشانغا ئالغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

ئومۇمەن، ئاشۇ خىلدىكى ئوۋچىلىق رەسىملىرىدە ئوۋچىلارنىڭ ئالايلۇق، بەدىنىنى تېنىك تۇتۇپ، ئىككى پۇتىنى كېرىپ، ئوقيانى نىشانغا توغرىلاپ، پۇتۇن دىققىتى بىلەن ئوق ئۇزۇشكە تەييار تۇرغانلىقىدەك قىياپەتلىرى ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئوخشاشلىق يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرى بولۇپمۇ چۆغاي تاغلىرى، چۆلتاغ ۋە باشقا جايلاردىن تېپىلغان ئوۋچىلىق رەسىملىرىدىمۇ ئورتاقلىققا ئىگە.

پەنجىر تاغ جىلغىسى شەرقىي قىرغاق 1 - نۇقتىدىكى بىر پارچە ئوۋچىلىق رەسىمدە ئوۋ مەيدانى تېخىمۇ قىزىقارلىق تەسۋىرلەنگەن (17 - رەسىمگە قارالسۇن). رەسىمنىڭ ئوڭ چېتىدا بىر ئوۋچىنىڭ ئوقيا بىلەن بىر جۈپ تېكىنى ئاتقانلى-

17 رەسىم

قى، ئاتقان ئوقنىڭ سول يانداىكى تېكىنىڭ ئوڭ پۇتىغا تەگكەنلىكى، رەسىمنىڭ سەل يۇقىرى قىسمىدا بېشىغا قالپاق، پۇتىغا پاشىنىلىق ئۆتۈك كىيگەن يەنە بىر ئوۋچىنىڭ ئوقيادىن ئۆزگەن ئوقى ئالدىدا قېچىپ كېتىۋاتقان بوغاز يىلاۋا ئۆچكىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچكىنىڭ ئالدى پۇتىغا تەگكەنلىكى، رەسىمنىڭ تۆۋەنرەكتە ئوۋ ئىتلىرىنىڭ يەنە بىر يوغان بوغاز يىلاۋا ئۆچكىنى قوغلاۋاتقانلىقى قاتارلىقلار جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئويۇلغان.

رەسىمدە تەبىئەت بىلەن ئوۋ ھەيدانى زىچ بىرلەشتۈرۈلۈپ ئەينەن ئىپادىلەنگەن، ئادەتتە يىلاۋ تېكە، غۇلجا — ئارقار قاتارلىق يىلاۋايى ھايۋانلار تاقىر تاغلاردا ياشايدۇ. ئوۋچىلار بىلەن ئوۋ ئىتلىرى ئۇلارنى قورشاپ قوغلىسا، ئۇلار ھامان چوققىلاردىكى قىيا لىقلارغا قاراپ قاچىدۇكى، ھەرگىزمۇ پەسكە قاچمايدۇ. ئوۋچىلار ئەپچىل ھالدا قورشاۋغا چۈشۈپ بېرىدىغان بۇ خىل ھايۋانلارنى نىشانغا يېقىنلاپ، قىستاپ بېرىپ، تاللاپ تۇرۇپ خالىغانچە ئېتىۋالالايدۇ.

دېمەك، بىز بۇ كۆرۈنۈش ئارقىلىق قەدىمكى زامانىدا ياشىغان ئوۋچى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تاغ تېكىسى، ئارقار قاتا

تارلىق ياۋايى ھايۋانلارنىڭ خۇي - پەيلى، خۇسۇسىيەتلىرىنى خېلى پىششىق ئىگىلىگەنلىكىنى بىلمۇالالايمىز.

تاغ تېكسى، ئارقار قاتارلىق تاشلىق تاغلاردا ياشايدىغان ياۋايى ھايۋانلارنى يۇقىرىدىكى ئەپچىل چارىلەر بىلەن ئوۋلاش ئۇسۇلى قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئوخشاش داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

بۇ رەسىمدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك — بېشىغا قالپاق، پۇتىغا پاشنىلىق ئۆتۈك كىيگەن ئوۋچىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇ بىزگە ئۆز زامانىسىدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھايۋان تېرىلىرىنى، يۇڭلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئۇنىڭدىن قالپاق، تون، ئىشتان، ئۆتۈك قاتارلىق كىيىم - كېچەكلەرنى تەييارلاپ، ئۇلارنى ئۆز تۇرمۇشلىرىدا خېلى ئومۇملۇق ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تۆۋەندە بىز رەسىمدىكى ئوۋچىنىڭ قالپاق، پاشنىلىق ئۆتۈك قاتارلىق كىيىم - كېچەكلەر بىلەن يۇرتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان كىيىم - كېچەكلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

1979 - يىللىنىڭ ئاخىرى ۋە 1980 - يىللىرى تارىم ۋادىسىدىكى لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، شىمالى قىرغىقىدىكى جايلار ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى تېمەن دەريا سى ئەتراپىدىن بىر تۈركۈم ئەڭ قەدىمكى قەبرىلەر قېزىلىپ، ئۇلاردىن ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىقلار تېپىلغانىدى. قەبرىدىكى بەزى مېيىتلار تەبىئىي قۇرغاق ھاۋا، قۇرۇق قۇم سەۋەبىدىن چىرىپ كەتمەي، بەلكى قۇرۇپ قاق بولۇپ بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان. مېيىتلارنىڭ بەزىلىرىگە ئېگىز، ئۇچلۇق ئېگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن. قالپاقنىڭ يېنىغا بىرنەچچە تال قۇش پېيى قىستۇرۇلغان (بەزىلىرىگە ئىككىدىن تازتىپ

توقۇز تالىنچە ھەر خىل رەڭدىكى قۇش پەيلىرى قىستۇرۇلدى). 1986 — 1988 - يىللىرى كۆجاي يېرىلىق ھۆكۈمتى قۇرۇلۇش قىلغاندا، توپا ئىتتىرىش ماشىنىلىرى قۇرۇلۇش ئورنىنىڭ ئەتراپى (بۇ يەرنىڭ تەكتى ئەسلىدە خېلى چوڭ كۆلەمدىكى تەدىمكى قەبرىستانلىق ئىكەن) دىن بىرمۇنچە قەدىمكى قەبرىلەرنى ئېچىۋەتكەن. قەبرىلەردىن گۈل - نەقىش لەر چۈشۈرۈلگەن ھەر خىل رەڭدار ساپالىلار، رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەر، ئۇنىڭدىن باشقا توم قارا يۇڭ يىپتىن توقۇلغان سالۋا تۇماق* قاتارلىق قىمەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان (يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرى مىلادىدىن بۇرۇنقى III — IV ئەسىرلەرگە تۇغرا كېلىدۇ)..

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، «پەنجىر تاغ» رەسىملىرىدە تەسۋىرلەنگەن ئوۋچىنىڭ تۇماق، ئۆتۈكلىرى بىلەن، لوپىنۇر، چەرچەن، كۆجاي قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ھەر خىل يۇڭ توقۇلما، كىيىم - كېچەك ۋە قالپاق - تۇماقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلساق، ئۇنىڭدىن بىز تېخى تارىختا مەلۇم بولمىغان ئەڭ قىممەتلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولالايمىز.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇقيا قاتارلىق

---

* سالۋا تۇماق — ھازىر خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قوزا تېرىسى (سانسان) نى ئەيلەپ يوغان، ھەيۋەتلىك تۇماق تىكىلىدۇ. ئۆز زامانىسىدا يوڭ يىپتىن توقۇلغان بۇ سالۋا تۇماقنىڭ چۈچىلىرى قوزا تېرىسىنىڭ ئوزۇن مويلىرىغا شۇنچە ئوخشايدۇ. كۆجاي قەبرىلىرىدىن يېغىۋېلىنغان ھەر خىل رەڭدار ساپاللار، يۇڭ توقۇلما ۋە يۇڭ يىپتىن توقۇلغان بۇ سالۋا تۇماق ھازىر تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش، باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلانماقتا.

ئۇۋ قوراللىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ ئۇۋچىلىقتا
خېلى ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىشى، ئۇۋ ئىشلىرىدىكى ھەر خىل
ئەپچىل ئۇسۇل ـ چارە، تەجرىبىلەرنىڭ تېخىمۇ تاكامۇللا-
شىشى نەتىجىسىدە، ئۇۋچىلىق ئىشلىرى ناھايىتى تېز سۈرئەتتە
تەرەققي قىلدى، كېڭەيدى. ئۇۋچىلارنىڭ قولىغا كەلتۈرگەن
ئۇۋ غەنىيمەتلىرىمۇ بارغانسېرى كۆپەيدى، بەزىدە ھەتتا ئېھتە-
ياجىدىن ئېشىپمۇ كەتتى. كىشىلەر يېڭى ھايۋانلار بىلەن
بوغان بېۋاستە ئېلىشىشلاردا ئۇلارنى ئەپلەپ، تۈركۈم-تۈركۈم-
لەپ تىرىك قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ جىسمانىي
ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاستا ـ ئاستا ئىگىلەپ، ئۇزۇن زامانلارغىچە
ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قولغا كۆندۈرۈش ئارقىلىق مال ـ چارۋا
(ئۆي ھايۋانلىرى) قىلىپ ئۆزگەرتىشكە قادىر بولالىدى.

ئەجدادلىرىمىز ئۇزۇن زامانلارغىچە ئۇۋچىلىق ئىگىلىكى
ئاساس قىلىنغان تۈرمۇشنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن
ئۇۋچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىدا، تەدرىجىي چارۋىچىلىق ئىگىلىكى
بارلىققا كەلدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى
ئاساسىي ئورۇننى، ئۇۋچىلىق ئىشلىرى قوشۇمچە ئورۇننى ئىگىلىدى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئۇلارنىڭ ئاساسىي بايلىقىغا ئاي-
لانغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىق ئۇلار ئۈچۈن ھەم تۇرمۇش
ۋاستىسى ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولۇپ قالدى.

تىيانشان قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىنىڭ مۇھىم
تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدىغان «پەنجىر تاغ» رەسىملىرىدە
قەدىمكى زامان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان مال-
چارۋىچىلىق كۆرۈنۈشلىرى خېلى كۆپ سانلىق ئىگىلەيدۇ،
بۇنىڭ ئىچىدە شەرقىي قىرغاق 4 ـ نۇقتىغا جايلاشقان، ئاب-
سۇمى 1.25 × 670 مېتر، چوڭ تاش بېتىگە ئويۇلغان چار-
ۋىچىلىق رەسىملىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن (18 ـ
رەسىمگە قارالسۇن).

18 - رەسىم

رەسىم تەخمىنەن 30 — 40 مېتر يانتۇ ئېگىزلىكتىكى تاش تۆپىلىككە جايلاشقان. چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئەينەن تەسۋىرلىگەن بۇ رەسىم ئۆزئىڭ ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى، ئويۇل-غان رەسىملەرنىڭ زىچلىقى، سانىنىڭ كۆپلۈكى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭدا ئات (ئاتلىق چارۋىچى)، تۆگە، كالا قاتارلىق ئۈي ھايۋانلىرى بىلەن بىر قاتاردا يەنە غۇلجا — ئارقار، تاغ تېكىسى قاتار-لىق قولغا ئۆگىتىلگەن ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئوخشاش يۆنە-لىش (شەرق) كە قاراپ كېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. نەچ-چە مىڭ يىللىق كۈنگە قاقلىنىش ۋە باشقا تەبىئىي ئۆزگۈنە-چىلىقلار تۆپەيلىدىن تاشنىڭ يۈزى چاك - چېكىدىن يېرىلىپ بەزى قاتلاملىرى سوۋۇلۇپ يەرگە چۈشۈپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ ھەيۋەت تاش يۈزىدە يەنىلا 100 دىن ئوشۇق رەسىمنى پەرق ئەتكىلى (بەزىلىرىنىڭ ئىزناسىنى كۆرگىلى) بولىدۇ. رەسىمنىڭ شەرقىي بۇرجىكىدە بىر ئاتلىق، ئوتتۇرىدا يەنە بىر ئاتلىق، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا (ئالدى - كەينى ۋە ئىككى يېنىدا) بىر مۇنچە ھايۋانلار يايلاقتىن - ياپلاققا ئۇزۇن سەپ تارتىپ كېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بۇ رەسىم

بىزگە ئۆز زامانىسىدا تىيانشان يايلاق ۋە قىشلاقلىرىدا ياشىغان چارۋىچى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرمۇشىنى ئىشلىتىدۇ. تىيانشان تېغىنىڭ كۈنگەي (جەنۇب) تەرىپىگە جايلاشقان «پەنجىر تاغ» جىلغىسى قىش ۋە ئەتىيازلىق پەسلىدىكى ھاۋاسىنىڭ ئىللىقلىقى، شامىلىنىڭ ئازلىقى، ئوت ـ چۆپ، سۇلىرىنىڭ مول بولۇشىدەك ئەۋزەللىكلىرى بىلەن قەدىمدىن تارتىپلا چارۋىچىلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك قىشلاقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن، شۇڭا بۇ جايدىكى رەسىملەردىن قەدىمدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئۇۋچىلىق، چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىكى ئەھمىيىتى ئىشلازنىڭ جانلىق خاتىرىسىنى بۇ جىلغىدىكى تاغۇ تاشلارغا كېلىشتۇرۇپ ئويۇش ئارقىلىق تىيانشان مەدەنىيىتىگە يەنە بىر مەزمۇن قوشقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلىرىدىن تاشقىرى «پەنجىر تاغ» جىلغىسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى ھەر قايسى نۇقتىلاردىن تېپىلغان بىرقانچە يۈرۈش رەسىملەر ئىچىدە، ئات، تۆگە، قوي، ئىنگەن چەۋەندەز، ئۇۋچى، چارۋىچىلارنىڭ كۆرۈنۈشلىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل كۆرۈنۈشلەر قارىماققا ئاددىيلا بىر رەسىمدەك كۆرۈنگەن بىلەن ئەمەلىيەتتە ئۆز زامانىسىدىكى تەبىئىي ۋە تارىخىي شارائىت بىلەن بىرلەشتۇرۇپ تەھلىل قىلىساق، ئۇنىڭدىن بىز خېلى كۆپ مەلۇماتلارغا ئىگە بولالايمىز.

يۇرتىمىزنىڭ ھەر قايسى تاغ ـ جىلغىلىرىدىن تېپىلغان سانسىزلىغان قىيا تاش رەسىملىرى جۈملىدىن ھەر خىل، باي مەزمۇنغا ئىگە تىيانشان قىيا تاش رەسىملىرىدىن مەلۇمكى، يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ تىيانشان باغرىدا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاسىيا ۋە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرگە ئوخشاش دەسلەپكى ئىپتىدائىي ئۇۋچىلىقتىن ـ ئۇۋچىلىق ئىگىلىكىگە،

ئوۋچىلىق ئىگىلىكىدىن قەدەمنۇ قەدەم ئىلگىرىلەپ چۆپخور ياۋايى ھايۋانلارنى تۆتۈپ قولغا ئۆگىتىش، كۆنىدۈرۈش، بېقىپ كۆپەيتىش ۋە بۇ ئارقىلىق خېلى راۋاجلانغان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى تىكلەش باسقۇچلىرىنى بەسىپ ئۆتكەن.

«...بۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدىكى بىر قېتىملىق سەكرەپ ئىلگىرىلەش. ئىدى بۇنىڭ بىلەن ئوتلاق ئاھالىلىرى بىرىنچى قېتىم ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىش ئارقىلىق يېمەك - ئىچمەكنى ھەل قىلىدىغان ئۇسۇل - چارىنى ئۆزىنىڭ قولىدا ئۇۋلاش ئۇچۇن چىلىق ئىشلىرىدا دائىم دېگۈدەك تەبىئىي چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدىغان ھالەتتىنمۇ قۇتۇلدى.... شۇڭا، ئىنسانىيەت چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئارقىلىق مۇئەييەن دەرىجىدە تەبىئەت دۇنياسى ئۈستىدىن تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولالىدى.»*

ئۇۋچىلىق ئىشلىرىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر ئوتلاق كىشىلىرىنىڭ كۈنسايىن ئېشىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغان بولسا، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى باسقۇچىغا كەلگەندە، ئەجدادلىرىمىز ھەر جەھەتتىن ئەجىر سىڭدۈرۈپ، قوي، كالا، ئۆچكە، يىلقا (ئات، قۇلان)، بۇغا، تۆگە قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ كۆندۈرۈلگەن، نەسىللىك سورتلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى.

چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپلا قالماستىن، يەلكى يەلگىلىك دەرىجىدە ئېشىنىدىغان ھالەتنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ«ھەلىي تۇرمۇشىنى ئىخچام ۋە ئوبرازلىق سۈرەتلەپ بېرىدىغان «ئەر قانىتى ئات» دېگەن ئىبارە دېققەت

---

* گەي شەنلىك: «چۇغاي تاغلىرىدىكى قىيا تاش رەسىملەر» مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1988 - يىل نەشرى، خەنزۇچە 359 - بەت.

كه سازاۋەردۇر، شۇڭا تـۆۋەنده ئات ۋە ئاتلـىقلار رەسـىملىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمەن:

رەسىملەردە تەسۋىرلەنگەن ئات، ئاتـلىق ئوۋچى، ئاتـلىق مالچى ۋە باشقا قىياپەتلەردىكى چەۋەندازلار ئوبرازى بـ ئەجـ دادلىرىمىزنىڭ ياۋايى ئاتلارنى ئوۋلاپ تۇتۇپ، قولغا كۆندۈرۈپ ئۇنى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئىھتىياجلىق ئۇلاغ، كۈلۈك ئورنىدا سەپەردە، ئوۋدا، مال بېقىشتا، يۈك توشۇشتا، جەڭ ۋە يـۇرۇشـلەردە دائىم ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئاتچـىلىق ۋە قۇلانچىلىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەجرى ئىچىدە ئەڭ ئەھمـىيەتلىك. قالتىس تۆھپىلەرنىڭ بىرى ئىدى، دېمەك قىلچە مۇبالـىغە بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ پىكرىمىزنى ئاپتونوم رايـونىمىزنىڭ ھەر قايـسى جايلـىرىدىن تېپىلغان ئات ۋە ئاتچـىلىققا ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن تارىخنامە، تـارىخىي خاتىرىلەرگە پۈتۈلگەن قىممەتلىك بايانلار تېخىمۇ تولۇقلايـدۇ. مەسىلەن، «پىرژىۋالىسكىي ئېتىـى»دىن ئىبارەت بۇ ياۋايى ئات نەسلىنىڭ يۇرتى يارىش تۇرلەڭلىكى (ھازىرقى جۇڭغارىيە ۋادىسى)دىكى پايانسىز يايلاقلار ئىدى.

1985 - يىلى 9 - ئايدا، تەكلىماكان قۇملۇقى ئەتراپىغا جايلاشقان چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرگەندە، قەبـرە ئۆگزىسىدىكى تەكشىلىكتە مۈڭگۈزى بار پاقـالاننىڭ بـەشى، كالا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان جام (قەدەھ)، ئاتنىڭ بـاش سۆڭىكى، ئاتنىڭ بىر دانە پاقالچىقى (تېرە بىلەن تۇيمىقى قالدۇرۇلۇپ، سۆڭىكى ئېلىپ تاشلىنىپ ئىچىگە قومۇش تـىقىلغان ياسـالمـا پاقـالـچىاق)، كـېگـىز تـوقـۇم ۋە بۇلغارى (كۆن) دىن تىكىلگەن تاش توقۇم قاتارلىقلار قويۇلغان. قەبرە ئۆگزىسى ئاستىدىكى بورا ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن بورا تېگىدىن يەنە ئات، تاي ۋە قۇلان تېرىسى تېپىلغان. بۇ قەدىمكى

قەبرىلەرنى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلىپ ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 115±2960 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە تەۋە ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان يادىكارلىقلاردىن تۆۋەندىكىچە خۇلاسە چىقىرىشىمىز مۇمكىن:

1) قوي ۋە ئات باشلىرىنىڭ قەبرە ئۆگزىسىدىكى تەكشىلىككە قويۇلغىنىغا قارىغاندا، ئۇ تارىم ۋادىسىدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقاد، قائىدە - يوسۇنلىرىغا بۇۋاستە مۇناسىۋەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆلگەنلەرنىڭ روھىغا ئاتاپ قىلىنغان «ئات قۇربانلىق»لىقى ۋە «قوي قۇربانلىق»لىقى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

2) ئات بېشى، ئات، قۇلان تېرىسى ۋە تېرىدىن تىكىلگەن توقۇم قاتارلىقلار (بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا) تارىم ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان نەرسىلەر بولۇپ، ئۇلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرىلا تارىم ۋادىسىنىڭ چەت - ياقىلىرىدىكى جايلاردىمۇ ئات، قۇلان قاتارلىق ئەتىۋارلىق ھايۋانلارنى خېلى ئومۇملۇق ھالدا ئىشلەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

1986 - يىلى 5 - 7 - ئايلاردا، گۇچۇڭدىكى قەدىمكى ئىز قېزىپ تەكشۈرۈلگەندە، بۇ ئىزدىن ھەر خىل يادىكارلىقلار بىلەن بىللە ئات، كالا، قوي، ئىت قاتارلىقلارنىڭ سۆڭەكلىرى تېپىلغان. ماتېرىياللار تەتقىق قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

- يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇرۇمچى ئۇلانباي ئەترايى، توقسۇن ناھىيىسىدىكى ئالغۇي (ئارغۇغول) قاتارلىق بىرقانچە ئورۇنلاردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىنمۇ ھەر خىل قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن بىللە ئات جابدۇقلىرىدىن: ئۆزەڭگە

يۈگەن ـ نۇقتىغا ئىشلىتىدىغان تۈچتىن ياسالغان بېزەكلەر تېپىلغان.

1984 ـ يىلى 1 ـ ئاي 11 ـ 12 ـ ئايلاردا، خوتەن ۋىلايىتى لوپ ناھىيىسىدىكى سەنپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا قېزىش ئىلىپ بېرىلغاندا، بىر قەبرىدىن چوققىسىغا ئوكە (پەي) قادالغان، مەخسۇس جابدۇقلۇق ئات جەسىتى تېپىلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ قەبرىستانلىقتىكى يەنە بىر قەبرە (دالا نومۇرى 84HLSSM1) دىن پۈرمە پۈچاقلىق رەڭدار يۈك توقۇلما ئىشتان تېپىلغان. ئىشتاننىڭ ھەر ئىككىلا پۇچقىقىغا كامالەتكە يەتكەن رەڭدار، كۆپتۈرمە ئاجايىپ تەسۋىرىي رەسىملەر كەشتىلەنگەن ئۇسۇلى بويىچە توقۇلغان. ئىشتاننىڭ ئوڭ پۇچقىقىدىكى گۈل ـ چېچەكلىك دائىرە ئىچىدە ئادەم باشلىق، ئات بەدەنلىك، ئاغزىدا ئۇزۇن نەيزىگە ئوخشاش بىر نەرسىنى چىشلەپ، ئۇنى ئىككى قولىدا تۇتۇپ پۈۋلەۋاتقان، ئۇچىسىغا يەلپە (يوپۇق) يېپىنغان بىر غەلىتە ئوبراز تەسۋىرلەنگەن. بولۇپ، ئۇ ئەپسانىلەردىكى كېنتاۋۇرلارغا ئوخشايدۇ.

1969 ـ 1970 ـ يىللىرى قازاقىستانىنىڭ ئىسسىق (ئىسسىق) قەدىمكى قەبرىسىدىن قېزىۋېلىنغان شاھزادىنىڭ ئالتۇن تاجىنىڭ باش كىيىمىنىڭ پېشانە قىسمىغا تېكە مۈڭگۈزلۈك، قاناتلىق ئاتلارنىڭ ئالتۇندىن ياسالغان تەسۋىرى ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «ساقلارنىڭ دىنىي قاراشلىرىدىكى بىرمۇنچە تەرەپلەر يىلتىزى، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ تەسۋىرلەردە يېڭىچە ئىتتىقاد شەكىللىرى يىلەن كونا ئىتتىقاد شەكىللىرىنىڭ قالدۇقلىرى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەنلىكى يىلىنىدۇ.»*

«.....ساقلار ـ ماسساغېتلار ئىلاھلار ئىچىدىكى ئەڭ تېز ئىلاھ كۈنگە ئاتاپ ھايۋانلار ئىچىدىكى ئەڭ تېز ھايۋان

---

* «ئىسسىك (ئىسسىك) قەبرىسى ھەققىدە دوكلات»، موسكۋا «سەنئەت» نەشرىياتى، 1978 ـ يىلى نەشرى، 11 ـ بەت.

ئاتنى قۇربانلىق قىلاتتى.»①

«ئېسىك (ئىشىك) قەبرىسىدىن تېپىلغان ئالتۇن تاجلىق باش كىيىمىدىكى تېكە مۇڭگۈزلۈك، قانا تلىق ئاتنىڭ تەسۋىرى ئېھتىمال كۇن ئىلاھى بىلەن ئۇرۇق تۇتېمىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىلدىكى تەسۋىرلەر يەنە ئال تايدىكى پازىرىق قەبرىلىرىدىنمۇ تېپىلغان. ئۇنىڭدا ئاتنىڭ بېشىغا بۇغا مۇڭگۈزى ئورنىتىلغان كىگىز كىيدۈرمە كىيگۈزۈلگەن. بۇنىمۇ ئېسىك (ئىشىك) قەبرىسىدىن تېپىلغان ئوبرازغا ئوخشاشلا بىرقانچە ئىلاھلار ئوبرازىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشى دەپ قاراشقا بولىدۇ.»②

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان يادىكارلىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مىلادىدىن بۇرۇنقى VI — V ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولۇپ، تۆۋەندە تارىخىي خاتىرىلەردىكى بىر قىسىم بايانلارنى تونۇشتۇرىمەن:

خەن ۋېندى زامانىسىدا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 179 — 157 - يىللار)، ھۇن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يوللىغان:

«كۆك تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھۇن تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ تېنىنىڭ سالامەت بولۇشىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ...

...نۆكىرىم ئارقىلىق مەكتۇپ يوللىدىم. ئۆزلىرىگە ئاتاپ بىر تۆگە، تۆتتىن ئات قوشۇلغان شاھانە ھارۋىدىن بىر جۈپ ئەۋەتتىم...».③

---

①، ②، «ئېسىك (ئىشىك) قەبرىسى ھەققىدە دوكلات»، مۇسكۇا «شەرقىي ئەدەبىيات نەشرىياتى»، 1978 - يىل نەشرى.

③ بەنگۇ: «خەنناممە» ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە، 11 - جىلد، 3756 — 3757 - بەتلەرگە قارالسۇن.

يۇقىرىدا كەلتۇرۇلگەن پاكىت ۋە بايانلاردىن مەلۇمكى، يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ بىپايان ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشاپ كەلگەن ھون، ساق، تۈركلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى مىلادىدىن نەچچە يۈز يىل بۇرۇنلا «چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى»-نى يارىتىپ ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە تېگىشلىك تۆھپە قوشقان. ھازىرغىچە تېپىلغان ۋە تېپىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار، تارىخىي خاتىرىلەر — ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان بۇ تۆھپىلىرىگە سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى، جۈملىدىن ئۇلار ياراتقان قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە تېخىمۇ بولمايدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

مىلادىدىن ئىلگىرى ياشىغان ئەجدادلىرىمىزدىن ھۇنلار زامانىسىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تېخىمۇ يۇكسىلىپ، مەيۇنىلىغان ئات، كالا، قوي، تۆگىلەر يايلاق — دالالارنى قاپلىغانىدى.

ھۇنلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئاتچىلىق، قويچىلىق، كالىچىلىق، تۆگىچىلىك، مال — چارۋا ئەمچىلىك (مال دوختۇرلۇق)، ئەلا سورتلۇق ئۇرۇق ۋە نەسىل يېتىشتۇرىدىغان، ئىرسىيەتچىلىك قاتارلىق بىرمۇنچە ساھەلەردە ئاجايىپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئەگەر ئۇلاردا شۇنچىلىك تەرەققىيات بولمىسا، نەچچە يۈز مىڭلىغان قارا، كۆك، قىزىل تورۇق، ئاق بوز رەڭلىك جەڭ ئاتلىرى، «تۆتتىن ئات قوشۇلغان شاھانە ھارۋا»لىرىمۇ بولمىغان بولاتتى، شۇڭا كېيىنكى چاغلاردا ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يېتىشتۈرۈلگەن خىللانغان، ئېسىل نەسىللىك ئات، كالا سورتلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەجداد — ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆز زامانىسىدا ياۋروپاغىچە يېتىپ بارغان ھۇنلاردىن تارقالغانلىقىنىمۇ چەتكە قېقىشقا بولمايدۇ.

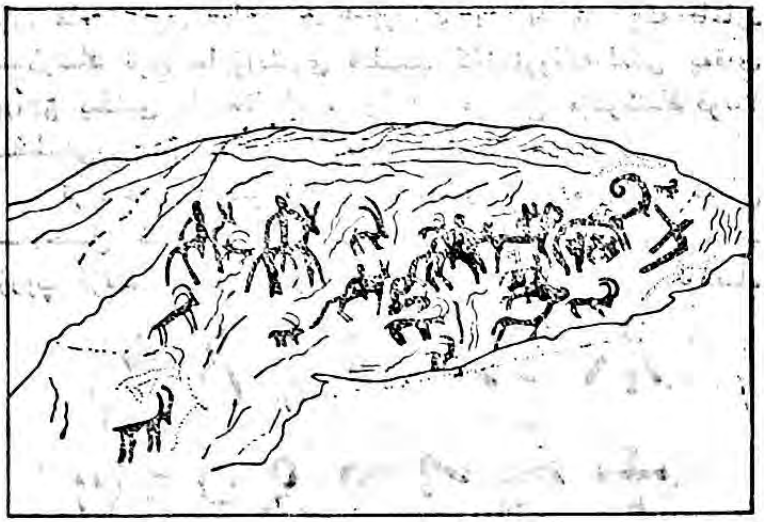
تېخىمۇ قىزىقارلىقى، 60 -، 70 -، 80 - يىللاردا تۇرپاندىكى ئىلىستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيە لىك قېزىپ تەكشۈرگەندە، ھەر خىل قىممەتلىك يادىكارلىقلار قاتاردا يەنە يىغاچ ۋە لايدىن ياسالغان بىرمۇنچە ئات، تۆگە، قوي، كالا قاتارلىقلارنىڭ ھەيكەللىرىمۇ تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە، چىرايلىق، ئېسىل جېرەن قاشقا جەڭ ئاتامرىنى مىنگەن لەشكەرلەر، تورۇق قاشقا ئات، تورۇق چىمار ئارغامچاق ئاتلارغا مىنگەن ئىسىلزادە خېنىملار، ئاجايىپ پۈزۈر ئېگەر - جابدۇقلار بىلەن بېزەلگەن كۆك بوز ئارغامچاق ئات، ئەسىللىك كالا، قوي ھەيكەللىرى، بېشىغا ئېگىز ئۈچلۈق قالپاق، ئۈچىسىغا قايرىما ياقىلىق ئۇزۇن تون، پۇتىغا پاشىنىلىق ئۆتۈك كىيگەن يوغان ئوراكۆز، قاكشارلىق بىر تۆگە چىنىڭ تاق ئۆركەشلىك تۆگىنى يېتىلەپ كېتىۋاتقان ھەيكەلى قاتارلىقلار بار (بۇلارنىڭ ھەممىسى ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي كۆرگەزمىسىگە قويۇلغان).

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە، بىرقانچە تارىخىي يازمىلاردا، ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشىغان ھونلار، تۈركىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئۆز زامانىسىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى، مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئۆتكەن سۇلالە - خاندانلىقلارنىڭ ھەربىي تېخنىكا تەرەققىياتى، «خۇاشيا» مىللەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، خەن - تاڭ سۇلالىلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان «ئات - تاۋار سودىسى» قاتارلىقلار ئالاھىدە تەلغا ئېلىنغان.

خەن دەۋرىدە يېزىلغان «تۈز ۋە تۈمۈر ھەققىدە بايان»- دا: «ئېشەك قېچىرى بىلەن تۆگە بېيدى (شىمالىي تۈرالار)- نىڭ دائىم ئىشلىتىدىغان مال - چارۋىلىرى ئىدى» دېيىلگەن*.

* گېي شەنلىك: «چۇغاي تاغ قىياتاش رەسىملىرى» نىڭ 357 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

«پەلجىر تاغ» جىلغىسى شەرقىي قىرغاق 4 ـ نۇقتىدىن تېپىلغان رەسىملەر ئىچىدىكى ئابىدىسى 1.60 × 2.70 مېتر كېلىدىغان بىر كۆرۈنۈشتە. قېچىرغا مىنگەن بىرقانچە ئادەم ۋە باشقا ھايۋانلار ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن (19 ـ رەسىمگە قارالسۇن).

19 ـ رەسىم

تىيانشان قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە «قېچىر مىنگەن» ئوبرازىنىڭ تېپىلىشى تېخى تۈنجى قېتىملىق ئىش بولۇپ، بۇ رەسىمنىڭ مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

ئومۇمەن، تەتقىقاتچىلار ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان ھايۋانات سۈرەتكەشلىرى ۋە قىيا تاش رەسىملىرىدە ئويۇلغان ھەر خىل ھايۋانات رەسىملىرىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن قولغا ئۆگىتىلگەن، كۆندۈرۈلۈپ ئۆي ھايۋانلىرىغا ئۆزگەرتىلگەن دەۋرـ باسقۇچلىرىنى تۆۋەندىكىچە ھېسابلايدۇ:

«ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ كۆندۈرۈلۈش دائىرىسى داۋاملىق

كېكسىپ بارغان. بۇره ئۇزۇنچه قولغا كۆندۈرۈلۈش ئەسنىمە سىدە، تەخمىنەن ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىدە، ئالدى بىلەن ئائىلە ئىتىغا ئۆزگەرگەن؛ ئۆچكە ۋە قوي قاتارلىقلار تەخمىنەن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، كالا ئېھتىمال يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا ئۆي ھايۋانلىرى قىلىپ كۆندۈرۈلگەن؛ ئات ۋە تۆگە قاتارلىقلارنىڭ ئۆي ھايۋانلىرى قىلىپ كۆندۈرۈلگەنلىكى پەقەت 5000 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇكنىڭ قولدا بېقىلىشى 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە.»*

تۆۋەندە «پەنجىر تاغ» رەسىملىرى ئىچىدە ئۇچرايدىغان ھەرخىل تامغا، بەلگە ـ نىشان، شەكىللەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن (20 ـ رەسىمگە قاراڭ). بۇ خىل تامغا،

20 ـ رەسىم

بەلگە، شەكىللەر ئادەتتە قىياتاشلارغا ئويۇلغان توپ ـ توپ رەسىملەر ئىچىدە ئۇچرايدۇ. بەزى تاشلارغا ھەر خىل بەلگىلەردىن بىر ـ ئىككىسى، بەزىلىرىگە بىرنەچچىسى ئويۇلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆلچىمى، نۇسخىلىرىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ.

غەربىي قىرغاقتىكى تاش خەرىتە ئىچىدە ئالىقانىنىڭ ھەر خىل چوڭلۇقتىكى رەسىمىدىن بىرقانچىسى بار. بۇ، ناھايىتى

---

* گەي شەنلىك: «چۇغاي تاغ قىياتاش رەسىملىرى»، 357 ـ بەت.

قەدىم زاماناللاردىن تارتىپلا ئىپادىلىنىپ كېلىۋاتقان ئەڭ قەپ دانىكى شەكىل بولۇپ، ئۇ يەنە ئالتۇنتاغ، چۆلتاغ، قارا قۇرۇم كوئېنلۇن ۋە تىيانشان تاغلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان رەسىملەرنىڭ ئىچىدە، يۇنناندىغى رەسىملەر ۋەئىچكى موڭغۇلدىكى چۆغاي تاغ رەسىملىرىدە، جۈملىدىن فرانسىيە، ئىسپانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى كونا تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت تاش ئۆڭكۈر-لەرگە سىزىلغان رەسىملەر ئىچىدە ۋە ئاۋسترالىيە، ئامېرىكىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئالىمان رەسىملىرىنىڭ قانداق مەنە بىلدۈرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ھەر خىل پەرەزلەر بار. بەزىلەر ئۇنى «بىر خىل ئىشارەت تىلى» دېسە، بەزىلەر ئۇنى: «قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئۆز غەنىيمەت-لىرىنى قولغا كەلتۈرگەندە، شۇنى خاتىرىلىگەنلىكىنىڭ سىمۋولى» دەيدۇ. يەنە بەزىلەر: «جەڭ ۋە ئېلىشىشلاردىن كېيىنكى غەلىبە قازانغانلىقىنىڭ بەلگىسى...» ۋەھاكازا دەيدۇ.

ئومۇمەن تەبىرلەر بىر - بىرىگە ئوخشىمىسىمۇ ئۇلاردا مەلۇم بىر ئاساسنىڭ بارلىقىدا گۇمان يوق. مەسىلەن، قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە كىشىلەر ئۆزئارا پۈتۈشۈش، توختام، كېلىشىم، سودا - سېتىقلاردىكى ھەر خىل ۋەدىلەرنى ئالىقانىنى ئالىقانغا ئۇرۇپ، قول سىقىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. تامغا، مۆھۈر بولمىغان شارائىت ئاستىدا تىلخەت، ھۈججەت قاتار-لىقلارنى ئۆزلىرىنىڭ بارمىقىنى سۈرۈققا تەگكۈزۈپ بېسىش ئارقىلىق پۈتتۈرىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا ئالىقان (بارماق) ئىزلىرى كىشىلەرنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ۋەدىلىرىنىڭ سىمۋو-لىنى، كىشىلەر ئۆزئارا بېجىرگەن ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ ئىشانچىنى بىلدۈرىدىغانلىقىدا گۇمان بولمىسا كېرەك.

ئومۇمەن، ئالىقان رەسىملىرى ئوخشىمىغان دەۋر، دۆلەت، قەۋم - قەبىلە ۋە مىللەتلەردە ئوخشىمىغان مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى تەبىئىي، لېكىن ئۇلاردا بىر خىل چوڭقۇر ئىپتىبدائىي ئېتىقاد-

چىلىق بار. بۇ جەھەتتىن ئۇلار ئورتاقلىققا ئىگە.

«○» ۋە «⊙» بەلگىسى قۇياش تەسۋىرىنى بىلدۈرسە، يەنىمۇ بەلگىلەر مەسىلەن: ↑ ، ☼ ، D ، ☼ قاتارلىقلار قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) تامغا ھەرپلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، يەنى ئىرماش - چىرماش، غەلىتە يەلگە ۋە شەكىللەرنىڭ نېمە مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ھازىرچە يەلۈم ئەمەس، بۇ ھەقتە يەنىمۇ ئىزدىنىشكە تېگىشلىك.

توغراق بۇلاق قىياتاش رەسىملىرى

توقسۇن ناھىيىسىنىڭ يىلانلىق يېزىسىغا قاراشلىق كۆمۈر كانىنىڭ شىمالىدىن 1 كىلومېتر يىراقلىقتا دائىم سۇيى قۇرۇمايدىغان بۇلاق بېشى بار. كىشىلەر بۇ بۇلاقنى «سەلەپ تاپقاندا، ئۇنىڭ ئەتراپىدا تەبىئىي ئۆسۈپ قالغان توغراقلارغا قاراپ ئۇنى «توغراق بۇلاق» دەپ ئاتىغانىكەن. بۇلاقنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىدىكى بىرنەچچە كۆمۈر كانلىرىدىكى كىشىلەر مۇشۇ بۇلاقنىڭ سۈيىنى ئىچىدىكەن. ھازىر بۇلاق بېشىدا توغراقتىن باشقا سۆگەت (تال)، جىگدە، يۇلغۇن قاتارلىقلار، بۇلاق ئېقىنىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە خېلى كەڭ دائىرىدە يۇلغۇن لۇق ۋە توغراقلىق بار ئىكەن. «توغراق بۇلاق» ئەتراپىدىكى ئېگىز - پەس تەكشىلىكلەردە ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن: چاكاندا، كۆك - ئاق يانتاق، ئازغان، ئۆچكە بېشى، يۇلغۇن، توغراق، سۆكسۈك، قوموش، قوغۇراق تېكەن قاتارلىقلار؛ توشقان، كەكلىك، تۈلكە، جەرەن قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار، ئاق، قارا قۇشقاچ، قارچىغا، قىلدورغا قاتارلىق ئۇچار - قاناتلارمۇ بار ئىكەن.

بىز بۇ ئەتراپنى تەكشۈرۈۋاتقان چېغىمىزدا، نەچچە يۈز لىگەن قوي بۇلاق ئەتراپىدىكى توغراقلىقتا ئوتلاپ يۈرگە-

لىگەن. قويچىلاردىن سورىساق، ئۇلار ۋە قويلارنى ئالتاي تەرەپتىن ھەيدەپ كەپتۇ، توقسۇن ناھىيىسىگە ئاپىرىدىكەن. قويچىلارنىڭ ئېيتقىچە، «توغراق بۇلاق» قەدىمدىن تارتىپ بىر مەنزىل بولۇپ، بۇلاقنىڭ غەربىي شىمالىنى بويلاپ كەتكەن ئات - ئۇلاغ يولى بىلەن شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى جايلار (ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ، ئالتاي قاتارلىقلار) غا بارغىلى بولىدىكەن.

بۇلاق بېشىنىڭ شىمالىدىكى جىرانى بويلاپ يۇقىرىغا يۆرلىگەندە، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان قاتمۇقات قاقاس تاشلىق تاغلار ۋە تاغ باغرىدىكى چەكسىز كەتكەن چۆل، سايلىق كۆرۈنىدۇ. بىز مانا مۇشۇ ئەتراپتىكى تاغۇ تاشلاردىن جەمئىي تۆت ئورۇن (نۇقتا) دا 16 يۇرۇش قىيا تاش رەسىملىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدۇق. رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تاغ چوققىلىرىدىن غۇلاپ چۈشكەن قورام تاشلارغا، بەزىلىرى تاغ باغرىدىكى تەبىئىي قىيا تاش بېتىگە چېكىپ ئويۇلغان.

«توغراق بۇلاق» رەسىملىرىنىڭ جايلاشقان ئورنى، كۆلەمى، سانى، تېمىسى، مەزمۇنى قاتارلىقلار خىلمۇخىللىققا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن رەسىملەرنىڭ ئويۇلۇش ئۇسۇلى، ئۇسلۇبى، مەزمۇنى ۋە، باشقا ئالاھىدىلىكلىرى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان «پەنجىر تاغ» رەسىملىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

«توغرا بۇلاق» رەسىملىرى ئىچىدە ئاساسىي سالماقنى ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلار رەسىملىرى (گۆشخور ھايۋانلار ناھايىتى ئاز ساندا، چۆپخور ھايۋانلار رەسىملىرى كۆپ ساندا) — تاغ تېكىسى، تۆگە، بۆكەن، غۇلجا — ئارقار، ئىت، بۆرە قاتارلىقلار ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، ھەر خىل قىيا پەتتىكى ئادەم رەسىملىرى — ئوقيا بىلەن ئوۋ ئوۋلاۋاتقان ئوۋچىلار، پىيادە ۋە تۆگە مىنگەن، تۆگە بېتىلىگەن ئادەم رەسىملىرى ۋە ھەر خىل مال - چارۋا پادىلىرى رەسىملىرى

خېلىسى كۆپ سانلىق تەشكىل قىلىدۇ.

تۆۋەندە توغراق بۇلاقتىن تېپىلغان رەسىملەردىن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىر قىسمىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

1 - نۇقتا:

بۇ نۇقتا بۇلاق بېشىدىن يۇقىرى ئۆرلىگەندە، شىمالغا قاراپ تەخمىنەن 400 مېتىرچە يىراقلىقتىكى قاقاس تاشلىق تاغنىڭ باغرىغا جايلاشقان. بۇ نۇقتىدا جەمئىي ئۈچ پارچە (يۈزۈش) رەسىملەر بار. بۇ ئۈچ پارچە رەسىم ئىچىدە 1 - پارچە رەسىم ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. رەسىم ئويۇلغان بۇ تاشنىڭ ئېگىزلىكى 60 سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى 176 سانتىمېتر بولۇپ، خېلى يىراقتىن چوتىچىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تاشنىڭ يۈزى شەرقىي جەنۇبقا قارايدۇ. بۇ بىر پارچە رەسىم يۈزىگە ھايۋانات ئوبرازىدىن تاغ تېكىنىسى، ئارقار، بۆكەن، تۆگە، ئىت قاتارلىقلار، ئوقيا ئېتىۋاتقان ئوۋچى، تۆگە مىنگەن ئادەم، تۆگە يېتىلەپ كېتىۋاتقان ئادەم بولۇپ جەمئىي 25 دىن كۆپرەك رەسىم ئويۇلغان. بۇنىڭدىكى بىر ئالاھىدىلىك ئادەم رەسىملىرىنىڭ ھەممىسىدە (پىيادە، تۆگە مىنگەن، تۆگە يېتىلەپ، ئوقيا ئېتىۋاتقان رەسىم) دېگۈدەك ئۇلار پۇتىغا ئۇزۇن قونچلۇق، پاشنىلىق ئۆتۈك كىيگەن. ئۇلار تەزەپ ياندىكى ئىككى نەپەر پىيادە ئادەم بېلىگە بىر خىل قورال (تىغ) ئاسقان. ئۇستۈنكى رەتتىكى ئوتتۇرىسىغا ئويۇلغان تۆگىگە مىنىۋالغان ۋە تۆگە يېتىلىگەن ئادەمنىڭ بېشىدا بىر خىل يوغان سالۇا تۇماق ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پەنجىر تاغ جىلغىسىدىكى شەرقىي قىرغاق 1 - نۇقتىدىكى بىر پارچە ئۇۋچىلىق رەسىمدە تەسۋىرلەنگەن، بېشىغا قالپاق، پۇتىغا پاشنىسى بار قونچ لۇق ئۆتۈك كىيگەن ئۇۋچى ئوبرازىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئومۇ-

ھەن، بۇ بىر پارچە رەسىمدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ئۇۋچىلىق، چارۋىچىلىق تۇرمۇشى خېلى ئەينەن ئىپادىلەنگەن (21 - رەسىمگە قارالسۇن).

21 - رەسىم

2 - نۇقتا:

بۇ نۇقتا بۇلاقنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تەخمىنەن 100 نەچچە مېتر يىراقلىقتا بولۇپ، رەسىملەر تاغدىن غۇلاپ چۈشكەن يوغان بىر پارچە تاشقا ئويۇلغان. بۇ نۇقتىدا جەمئىي ئۈچ يۈرۈش (پارچە) رەسىم تېپىلدى. 1 - پارچە رەسىمنىڭ يۇزى جەنۇبقا مايىل بولۇپ، 187 × 55 سانتىمېتر كېلىدۇ.

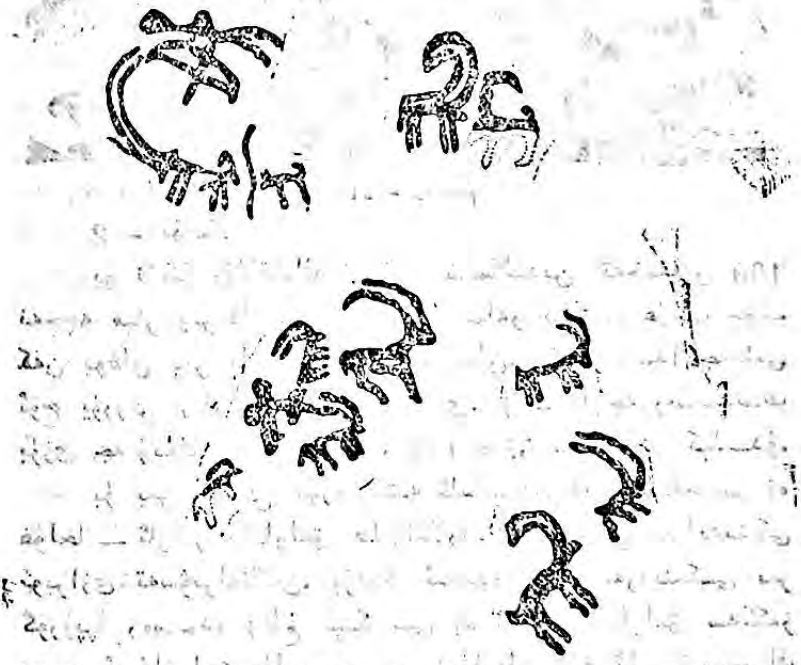
بۇ بىر يۈرۈش كۆرۈنۈشتە ئاساسەن تاغ تېكىسى ۋە غۇلجا ــ ئارقار قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ ھەر خىل قىياپەتتىكى ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە سول تەرەپتىكى بىر گۇرۇپپا رەسىمدە (تاغ تېكىسى ۋە ئارقار قاتارلىق سەككىز رەسىم ئويۇلغان) بالىسىنى ئېمىتىۋاتقان تاغ ئۆچكىسىنىڭ ئوبرازى بىر خىل ساددا ۋە قوپالراق ئۇسلۇبتا ئويۇلغان.

قالغان 2 - ۋە 3 - كۆرۈنۈشلەردە تاغ تېكىسى ۋە ئارقار قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ ھەر خىل قىياپەتلىرى بىلەن

پىيادە ئۇۋچىنىڭ ئوقيا بىلەن تاغ تېكسىنى ئېتىۋاتقان قىياپىتى تەسۋىرلەنگەن. رەسىملەرنىڭ مەزمۇنى ۋە ئويۇلۇش ئۇسۇلىغا قاراپ ئۇلارنىڭ يىل دەۋرىنىڭ نىسبەتەن قەدىمكى دەۋرلەرگە خاس ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

3 - نۇقتا:

بۇ نۇقتا بۇلاقنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن 900 مېتر يىراقلىقتا بولۇپ، يارىدىن غۇلاپ چۈشكەن بىر پارچە تاشقا ھەر خىل قىياپەتتىكى چوڭ مۇڭكۈزلۈك ئالتە تاغ تېكسىنىڭ ئوبرازى بىلەن بىر ئۇۋچىنىڭ ئوقيا بىلەن بىر تاغ تېكسىنى ئېتىۋاتقان قىياپىتى تەسۋىرلەنگەن (22 — 23 - رەسىملەرگە قاراڭ).

22 — 23 - رەسىم

4 - نۇقتا:

بۇ نۇقتا بۇلاقنىڭ غەربىي شىمالىدىن تەخمىنەن 600 مېتر يىراقلىقتا جايلاشقان. بۇ يەردە تاياقنىڭ

ئوتتۇرىسىدا چوڭچىيىپ تۇرغان، ئانچە ئېگىز بولمىغان بىر كىچىك تاشلىق تاغ بار. دەل مۇشۇ تاغنىڭ شەرق تەرىپىدە كېڭ قىيا تاش ۋە تاغدىن غۇلاپ چۈشكەن قورام تاشلارغا ھەر خىل قىياپەتتىكى بىرمۇنچە ياۋايى ھايۋانلار رەسىملىرى ئويۇلغان بولۇپ، جەمئىي توققۇز كۆرۈنۈش تېپىلدى. بۇلارغا ئويۇپ چىكىلگەن ھايۋانات رەسىملىرىنىڭ سانى 60 تىن ئاشىدۇ. رەسىملەرنىڭ ئىچىدە مۇتلەق كۆپ سانلىق تاغ تېكىسى، غۇلجا ــ ئارقار، ياۋايى ئۆچكە قاتارلىقلارنىڭ ئوبرازى، ئۇنىڭدىن قالسا، تۆگە، ئىت ۋە باشقا ھايۋانلار ئىگىلەيدۇ (24 ــ رەسىمگە قارالسۇن).

24 - رەسىم

ئومۇمەن، «توغراق بۇلاق» رەسىملىرىنىڭ ئىپادىلەش ماھارىتى، ئادەتتە ئانچە ئىنچىكە ئەمەس، رەسىملەردە ھەر قانداق بىر ئوبرازنىڭ باش، پۇت، قول قاتارلىق ئەزالىرى بىر خىل ئاددىي، قوپالراق ئۇسۇلدا ئىپادىلىنىش بىلەنلا چەكلەنگەن. ھايۋانات رەسىملىرىدە ئۇلارنىڭ تۇرقى، قىياپىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ھايۋانلارنىڭ ھەرىكىتى ئىپادىلەنگەن. نەرسە ـ كېرەك ۋە قورال ـ سايمان قاتارلىقلارنىڭ رەسىمى تېخىمۇ ئاددىي ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، ئوقيا قاتارلىق قورالىلارنى ئويۇلغان رەسىمگە قاراپ پەرق ئېتىشكە بولسىمۇ، بەزى نەرسىلەرنىڭ شەكلىگە قاراپ ئۇنىڭ نامىنى توغرا دەپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس.

رەسىملەردە مەيلى ئادەم، ھايۋان ياكى نەرسىلەرنىڭ نىسبىتى بولسۇن ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغان، بەلكى ئۇلارنىڭ مەلۇم يېرىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەدەن ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىشكە تىرىشىلغان. مەسىلەن، 1 ـ نۇقتا 1 ـ كۆرۈنۈشتىكى تۆگە مىنىۋالغان ئادەمنىڭ پۇتى تۆگىنىڭ قورسىقىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگىچە ساڭگىلاپ قالغان؛ ئارقارغا ئوق ئېتىۋاتقان ئوۋچى تەسۋىرلەنگەن رەسىمدە ئوقيانىڭ ئوقى ناھايىتى ئۇزۇن قىلىپ تەسۋىرلەنگەن؛ 4 ـ نۇقتىدىكى تۈتەم ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك بىر ئارقارنىڭ رەسىمىدە ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك مۇڭگۈزى ئۆز تېنىدىن ئىككى ھەسسە چوڭ قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «پەنجىر تاغ» ۋە «توغراق بۇلاق» قىيا تاش رەسىملىرى يەنە تېيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقى، شىمالى ۋە غەربىي ئېتەكلىرى، ئالتاي تاغلىرى، قارا قۇرۇم، كۇنلۇن تاغلىرى، ئالتۇن تاغ ۋە چۆلتاغ قاتارلىق تاغ تىزمىلىرىنىڭ تارماق ـ تارامىلىرىدىكى تاغۇ ـ تاشلارغا ئويۇلغان

مىڭلىغان قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ يۇرتىمىزنىڭ ئاجايىپ مول، رەڭگارەڭ تارىخىي ئولگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى ئالاھىدە بىر تارماقنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ خىل رەسىملەر يەنە سىبىرىيە دالاسى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقستان، ئۆزبېكستان، تاجىكستان، ئەزەربەيجان، قىرغىزستان، ۋە دۆلىتىمىزدىكى ئوردۇس دالاسى، چۆغاي تاغلىرى قاتارلىق بىرمۇنچەجايلاردىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى، قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ئالتۇن، كۈمۈش، برونزلاردىن ياسالغان ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى، قورال - جابدۇقلار، زىننەت بۇيۇملىرىغا چېكىلگەن خىلمۇخىل گۈل - نەقىش، ئۆرنەك - نۇسخىلارغىمۇ ئۇسلۇبى، مەزمۇنى ۋە باشقا سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئەمەلىي تەكشۈرۈش سىلىشتۇرۇش، تەتقىق قىلىش نەتىجىلىرى قىيا تاش رەسىملىرىدە يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرنىڭمۇ ئورتاق لمقىنى كۆرسەتمەكتە. مەسىلەن، قىيا تاش رەسىملىرى: 1) ئاساسەن ئىنسانلار قەدىمدىن ياشاپ كەلگەن ھەرقايسى تاغ - دالالارنىڭ قىشلاق ۋە كۆزلەكلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. 2) رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ سانىدىكىلىرى تاغ - تاشلاردىكى تەبىئىي «تاش تام»، يۈزى بىر قەدەر سىلىق ۋە تەكشى قىيا تاشلارغا ۋە تاغدىن غۇلاپ چۈشكەن چوڭ - كىچىك قورام تاشلارغا ئويۇلىدۇ (بەزى يەرلەردە تەبىئىي غارلارغا بولىشى) شەرقە قارىغان ھەر خىل مەزمۇندىكى رەسىملەر مۇتلەق كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ (تەبىئىي جايلىشىش سەۋەبىدىن بەزىلىرىنىڭ يۈزى غەربكە، جەنۇبقا ۋە شەرق، شىمال تەرەپلەرگە قارىغانلىرىمۇ ئۇچرايدۇ). 4) قىيا تاش ئويما رەسىم چىلىك سەنئىتى يەككە - يېگانە بولماستىن، بەلكى رەسىم

لەر جايلاشقان جاينىك ئەتراپىدىكى بىرنەچچە، ئون نەچچە
ھەتتا يۈز نەچچە كىلومېتر دائىرە ئىچىدە قىيا تاش رەسسام
لىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى تۈرالغۇ ـ كەنتلەرنىڭ
خارابە ئىزلىرى، قەدىمكى قەبرە ۋە باشقا ئارخېئولوگىيىلىك
ماتېرىياللار بىللە ئۇچرايدۇ. 5) قەدىمكى قىيا تاش سەنئىتى
نىڭ باشقا رايونلاردىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر بىلەن خېلى
زىچ، يېقىن (ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە) مۇناسىۋىتى بولىدۇ
ۋە باشقىلار.

قىيا تاش رەسسامىرىنىڭ دەۋرى، مەدەنىيىتى ئىگىسىنى ۋە تارىخىي باغلىنىشلىرى ھەققىدىكى قاراشلار

قىيا تاش رەسسامىرىنىڭ يىل دەۋرىنى تەبىئىي پەن ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئېنىقلايدىغان يېڭىچە ئۇسۇل تېخى مەيدانغا كەلمىدى، شۇڭا ھازىرغىچە يەنىلا ئارخېئولوگىيە ۋە سېلىشتۇرما شۇناسلىقنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرى ئارقىلىق يىل دەۋرىنى بېكىتىش قوللىنىلماقتا.

قىيا تاش رەسسامىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇزۇنغا سوزۇلغان تاغ ـ جىلغىلاردىكى نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئوچۇقچىلىقتا تۇرغان ھەر خىل تاشلاردا بولۇپ، ئادەتتە ئۇنىڭ دەۋرىنى بېكىتىشكە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك دەلىل ـ ئىسپاتلار ئۇلار بىلەن بىر يەردە ئۇچرىمايدۇ، شۇڭا، مەلۇم جايدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسسامىرىنىڭ يىل دەۋرىگە ھۆكۈم قىلىش ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە مۇشكۇل خىزمەت ھېسابلىنىدۇ. «پەنجىر تاغ» ۋە «توغراق بۇلاق»تىن تېپىلغان قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتى ـ قەدىمدىن تىيانشان ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ۋە تەبىئەت بىلەن ئېلىپ بارغان

كۆرەشلىرى نەتىجىسىدە ياراتقان مەنئىۋەت بايلىقى، ئۇلار ياراتقان مەنئىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم نامايەندىسى ۋە دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان رەڭگا رەڭ قىيما تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەكرار ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، ئەترەپلىك سىلىشتۇرۇش، تەتقىق قىلىش نەتىجىلىرىگە ئاساسەن پەنجىر تاغ ۋە تۇغراق بۇلاق رەسىملىرىنىڭ دەۋرى، يەنى بۇنىڭدىن 4000 — 6000 يىللار بۇرۇنقى مەزگىلدىن تارتىپ تاكى ھۇن ئىمپېرىيىسى دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىردىن مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىرلەر) ۋە قەدىمكى تۈرك خاقانلىقى دەۋرىگىچە داۋاملاشقان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

ئېلىم — پەن ھازىرغىچە تېخى ئوتتۇرا ئاسىيا (جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسى) دا قەدىمدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقنىڭ مەنبەسى، مىللەت، تەركىبى، ئالاھىدىلىكى ئۇزۇنسىز مۇكەممەل، ئەترapلىق شەرھلەشكە تولۇق ئاساس يارىتىپ بېرەلمىدى، شۇنداقتىمۇ «...ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلارنىڭ نەتىجىسىگە قارىغاندا، يېڭى تاش قورالىلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرى بىلەن ئەينى ۋاقىتتا ئۇرال ئەترapى، سىبىرىيە، شىنجاڭ، قارا دېڭىز ساھىلى، شۇنداقلا ھىندوستانىيە، ئىران ۋە ھىندى ئوكيان بويلىرىدا ياشىغان قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ھەم تارىخىي ئالاقىلەر مەۋجۇت بولغان.»

دەسلەپكى قەدىمقى زامان ئاخىرىدىكى يايلاقلار ۋە بوستانلىقلاردىكى ئوتلاقلاردا مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 — مىڭ يىللىقلاردا ئوخشىمىغان ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرىغا مۇناسىپ ھالدا كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە بوستانلىق بىلەن دەريا ۋېقىنلىرى ئەترapلىرىدا

ماكانلاشقان دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىگىلىك شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئاساسىيادا يېراق قەدىمكى دەۋرلەردىن بۇلۇشلاپلا كۆچمەنچىلىك بىلەن ماكانلىشىش ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇزۇن يىللار داۋامىدا ئولتۇراقلاشقان ئولتۇراق ھاياتىنى ساقلاپ كەلگەن.

...بىر مۇنچە تارىخچىلار: شەرقىي ئىران قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىيەدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتلار بىلەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى ئىككى ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا شەكىللەنگەن، دەپ قارايدۇ. بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز شەرقىي ئىران قەبىلىسى ئۇتتۇراقلاشقان، پايانسىز يايلاقلاردىن ئىگىلەپ ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن چارۋىچى ساقلاردۇر. ...شەرقىي ئىران ئاھالىلىرى باشقا جايلاردىن ئۆتتۈرا ئەسىرلەرگە كۆچۈپ كەلگەن ئالالىقاندىن كېيىنلەر بولماستىن، يەنە كېلىپ ئىپتىدائىي كومۇنا دەۋرىدىن باشلاپلا مۇشۇ جايلاردا ئولتۇراقلاشقان ئىرقلارنىڭ تەركىبلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، ئۆز جايىدا يارلىققا كەلگەن كىشىلەردۇر. شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى كېيىنكى كۈنلەردە ئۇتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن بارلىق مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگە سىڭگەن.»*

... تارىخىنۇنا سلىقتا ئاكۆچمەن خەلق جەمئىيىتىنىڭ ئايرىلىم مەسىلىلىرى ئەنئەنىۋى كۆز قاراش ئاساسىدا ئۇتتۇرىغا قويۇلۇپ، تەتقىق قىلىنىپ كەلدى. ھالبۇكى، ھازىر كۆچمەن خەلقلەر مەدەنىيەتى بىلەن ئېجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى تۆۋەن مۆلچەرلەيدىغان بۇ خىل كۆز قاراش

---

* ب. گ. غاپوروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، قەشقەر، ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 15 ـ، 16 ـ، 38 ـ، 39 ـ، 45 ـ، 50 ـ بەتلەر (غاپوروۋ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى).

لارنىڭ ھېچقانداق پاكىت ئاساسى يوق خاتا كۆز قاراش ئىكەنلىكى بارغانسېرى ئايدىڭلاشماقتا. تارىختا بۇ خىل كۆز قاراشلارنىڭ شەكىللىنىشىدە بىرقانچە سەۋەبلەر بار.

بۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرى، كۆچمەن خەلقلەر تارىخى، يەنى ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەپسىلىي بىلمەسلىك؛ ئۇلارنىڭ جەمئىيەت تارىخى، مەدەنىيەت مەسىللىرىنىڭ تولۇق تەتقىق قىلىنمىغانلىقىدىن ئىبارەت...

بۇ سەۋەبلەرنىڭ ئىككىنچىسى، قەدىمكى كۆچمەن خەلقلەر جەمئىيىتىنىڭ تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشىنى فېئودالىزم ۋە كاپىتالىزمنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە ياۋروپا ـ ئاسىيادا ياشىغان بىر قىسىم كۆچمەن ۋە يېرىم كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ يېقىنقى ئەھمىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇشتىن ئىبارەت...

بۇ سەۋەبلەرنىڭ ئۈچىنچىسى... كۆچمەن خەلقلەر تارىخىنىڭ قانداقتۇر ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ كىلاسسىك ئەسەرلەردىكى ئادەتلەنگەن قاراشلارغا مۇناسىۋەتلىكى، ئۇلارنىڭ تەرەققىي قىلغان ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىنىڭ يوقلۇقىنى، مەدەنىيەت ۋە سەنئىتىنىڭ قالاقلىقىنى كۆرسىتىدۇ...

... ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى، ئەنئەنىلىرى، ئادەتلىرى، تەبىئىي خۇسۇسىيەتلىرى... قالاق، پەس، ياۋايى بولغانلىقتىن، تەرەققىي قىلغان جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن ئەمەس، دەپ قارىلىپ كەلدى. ئەنە شۇنداق بىر خىل ئورتاق قاراشمىلىققا ئىگە بولغان بۇ خىل قاراش تاكى يېقىنقى مەزگىللەرگىچە دۇنيا تارىخ ئىلمىدە ئورۇن ئىلىپ كەلدى. تارىخىي پاكىتلار بولۇپمۇ كۆچمەن خەلقلەر تارىخىغا، مەدەنىيىتىگە ئائىت تارىخىۋالوگىيىلىك مەلۇماتلارنىڭ كەملىكىدىن بۇ خىل قاراشلار گويا قانۇنلۇق ۋە مۇتلەق بىر نەرسە بو-

لۇپ كەلدى.

... بەزى غەرب ئەللىرىنىڭ تارىخچى ۋە چەمئىيەتشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە يەنىلا شۇ كونا، ئىلمىيلىككە ئىگە بولمىغان خاھىشلار تەكرارلانماقتا. ئۇلار ئەسەرلىرىدە قازاقستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان كۆچمەن خەلقلەرنى گويا مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى، يارىتىشقا قابىل بولمىغان ۋارۋار — باۋايىلار دېسە، كۆچمەن خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىن تېپىلغان يۇكسەك تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەت — سەنئەت يادىكارلىقلىرىنى مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلغان باشقا ئەللەردىن كىرگەن دەپ قارىماقتا.»*

يەتتە سۇ رايونى بىلەن ئالتاي تاغلىق رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىنلاردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ساقلار مەدەنىيىتىگە ئائىت يادىكارلىقلار ۋە «خەننامە» قاتارلىق تارىخ كىتابلىرىدىكى بايانلار بويىچە تەھلىل قىلغاندا، مىلادىدىن 1000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىت (بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى) تىلا ئىلى دەرياسى ۋادىسى، كۇنەس — يۇلتۇز يايلاقلىرىدىن تاكى ئالغۇي (ئارغۇل) جىلغىسىنىڭ شەرقىي ئېغىزىغىچە بولغان بۇ ئىنتايىن يايلاق رايونىمۇ ساقلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەركىزىي رايونلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. ساقلار تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مۇھىم ئىنتىنىڭ تەركىب بولۇپ، ئۇلار تارىختىن بۇيان تىيانشان تاغلىرى ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي

---

* ك. ب. ئاكىشېۋ: «ئېسىك قەبرىسى» — قازاقىستان ساقلىرىنىڭ سەنئىتى»، موسكۋا سەنئەت نەشرىياتى، 1978-يىل رۇسچە نەشرى.

مەلۇم نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئەجداد-لىرىنىڭ ئۆتكەن ھاياتىغا ئاساسەن بارا - بارا ئۇزۇلۇپ كېتىۋاتقان ئەنئەنىلىرىنى ئەسلەشتىن ئىبارەت.

ساقلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك ئورنى، مەدەنىيىتى ۋە يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىمۇ ئۇلارنىڭ ئالتاي تىلى سىستېمىسىدا سۆزلەشكەنلىكى، تولۇق تۈركىي تۇس ئالغان بۇ خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادى ھونلارغا ئوخشىشىپ بو-لۇپ، كۈندۈزى قۇياشقا، كېچىسى ئايغا چوقۇنىدىغانلىقى ۋە باشقىلار ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بايانلار ۋە «پەنجىرتاغ»، «توغراق بۇلاق» رەسىملىرى ھەمدە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىن تېپىلغان يادىكارلىقلار توغرىسىدىكى تەتقىقاتلارنى بىرلەشتۈرۈپ خۇلاسە قىلساق: «پەنجىرتاغ»، «توغراق بۇلاق» قىيا تاش رەسىملىرىنىمۇ ساق، ھۇن، تۈرك قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن چىققان سەنئەتكارلار ئىجاد قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

× × × × × ×

«پەنجىرتاغ» ۋە «توغراق بۇلاق» قىيا تاش رەسىملە-رىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى پەقەت باش-لىنىش دەپىشكىلا بولىدۇ. چۈنكى، پۈتكۈل تىيانشان تىزمىسى-نىڭ ھەرقايسى تاراملىرى ئىچىدە يەنە سانسىز-لىغان قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقى توغرىسىدا يەرلىك پېشقەدەم چارۋىچىلار، ئوۋچىلار، ساياھەتچىلەر ۋە تارىخىي يادىكارلىقلارغا قىزىققۇچى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر ئۇچۇر يەتكۈزمەكتە. مەن بۇ ھەقتە يەنە بىرمۇنچە ئۇچۇرلار-دىن خەۋەر تاپتىم.

پۈتكۈل تىيانشان تىزمىسىدىكى قىيا تاش رەسىملىرىنى

كەلتۈگۈس تەگشۈرۈش ـ ئىنتايىن جاپالىق ۋەزىپە بولۇپ، بۇ خىزمەتنى يەنىلا بىر تۈركۈم ئارخېئولوگىيە كەسپىي خادىملىرى، يەرلىك پېشقەدەم چارۋىچىلار، ئوۋچى ـ يولۇچىلارنىڭ زىچ ماسلىشىپ ھەمكارلىشىشى، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ئەمەلىي قوللىشى ئارقىسىدىلا ئورۇندىغىلى بولىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ قويۇش كېرەككى، يەنجىرتاغ ۋە تۇغراق بۇلاق رەسىملىرى ئىچىدىكىسى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە نادىر نۇسخىلار ـ خىسلەتلىك «تاش خەزىنە» بىجىرىم ساقلىنىۋاتقان ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلار كۆرۈنۈشى قاتارلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىش، باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى تېزدىن ئەمەلىيلەشتۈرۈش كېرەك.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئەجدادلار ياراتقان مەنىۋي بايلىقنىڭ بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلىرىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى تېزدىن ئەمەلىي تەدبىر قوللىنىپ ساقلاپ قالالمىساق، كېيىنكى ھەرقانچە ماددىي بايلىق سەرپ قىلىپمۇ ئۇنىڭ زىيىنىنى تولدۇرالمايمىز. ئەگەر بۇ قىممەتلىك مىراسلار مەلۇم سەۋەنلىكلەر تۈپەيلىدىن بىزنىڭ قولىمىزدا نابۇت بولۇپ كەتسە، كەلگۈسى ئەۋلادلار ئالدىدا يۈز كېلەلمەيمىز، ئەلۋەتتە.

ئىلى ۋادىسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

مۇقەددىمە

گۈزەل ئىلى ۋادىسىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىزگە قالدۇرغان تۇرلۈك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار خىلمۇخىل، رەڭگارەڭ ۋە مول مەزمۇنغا ئىگە. بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

قەدىمدىن تارتىپ ئىلى ۋادىسىدا ياشاپ ئۆتكەن ئەجدادلىرىمىز دۇنياننىڭ باشقا جايلىرىدىكى ھەرقايسى مىللەت ۋە خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئۆزلىرىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە يارىتقان ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن دۇنيا مەدەنىيىتىگىمۇ تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ كەلگەنىدى.

ئىلى ۋادىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرى (يەر ئاستى ۋە يەر يۈستى) دىن ھازىرغىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ سېپىتە تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت تۇرالغۇ ئىزلار؛ ئەجدادلىرىمىزدىن ساق، ئوغۇز، ھون، بۇلۇغ توجرىيلار، تۈرك (قەدىمكى ئۇيغۇرلار)، ئاسىيۇ* قاتارلىق

* ئاسىيۇ — بۇرۇن «ئۇيسۇن» دەپ ئېيتىلغان. قەدىمقى تۈزپان تېكىستلىرىدە «ئاسىيۇ» دەپ ئېيتىلغانلىقتىن، بىزمۇ «ئاسىيۇ» دەپ ئالدۇق — تەھرىردىن.

قەبىلە، مىلاەتلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىك قەبرە ۋە قەبرىگاھ لىرى؛ ھەر خىل مەزمۇندىكى قىيا تاش رەسىملىرى بالىال ۋە سىنتاشلار؛ قەدىمكى كارۋان يولى (تاغ يولى ـ يىپەك يولى) نىڭ ئىلى ۋادىسىدىن ئۆتىدىغان تارماقلىرىدىكى جام ـ ئۆتەڭلەر؛ قەدىمكى شەھەر ـ كەنت، قەلئە، تورغان، سېپىللارنىڭ خارابىلىرى؛ تۈرك (ئۇرتۇن)، سوغدى، سۇرىيە، ئەرەب، پارس، چاغاتاي يېزىقلىرىدا يۇتۇلگەن تاش پۈتۈك، ئابىدە ۋە قەبرە تاشلىرى؛ خان ـ خاقان ۋە باشقا ئاتاقلىق زاتلارنىڭ تەۋەررۈك مازارلىرى؛ قەدىمكى دەۋرلەردە ئىشلىتىلگەن ئالتۇن، كۈمۈش پۇللار، مىس پۇللار؛ ئىلى ۋادىسىدا ئۆتكەن ئالىملار، ئەدىبلەر، تارىخچىلارنىڭ قىممەتلىك قولـ يازما ئەسەرلىرى ۋە باشقىلار...

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلىرى ئاساسەن مەدەنىيەت يادىكارـ لىق ئورۇنلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قەدىمكى قەبرە، قەلئە ـ شەھەر، قەدىمكى ئىز خارابىلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ۋە تېپىلغان خىلمۇخىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئۆزىنىڭ مەزمۇنى، سانى، تىپى، ئالاھىدىلىكى جەھەتتە تېخىمۇ كۆپ تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ (ماقالىدە ئۇلاردىن مۇھىملىرى ئالاھىدە تونۇشتۇرۇلدى).

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارـ لىقلىرىدىن: ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنىڭ باشلانغان جايى ـ ئۇلاستاي؛ ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىغا دائىر ھەر خىل ئارخىپ ـ فوتو سۈرەتلەر، قىممەتلىك خاتىرە بۇيۇملارمۇ بار.

ئىلى ۋادىسىدا ئىپتىدائىي بېرىلغان بىرقەدەر سىستېمىلىق، پىلانلىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى 1953 ـ يىلىدىن تارتىپ باشلاندى؛ شۇ يىلى غەربىي شىمال مەدەنىيەت ئىدارىسى بىلەن سابىق شىنجاڭ ئۇلكىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن

تەشكىللەنگەن «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى» شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانىدى.

1958 - يىلدىن 1988 - يىللارغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىي ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى ۋە ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى ئارخېئولوگلار ئىلى رايونى تەۋەسىدە ئون نەچچە قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك، نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى موڭغۇلكۈرەدىكى شوتا يېزىسى، تېكەس، كۈنەس، نىلقا، توققۇزتارا، قورغاس، چاپچال ناھىيىلىرىگە جايلاشقان بىر قىسىم قەدىمكى قەبرە، خارابە - ئىزلارنى بىرنەچچە قېتىم نۇقتىلىق قېزىپ تەكشۈردى ۋە رەتلىدى؛ ئۇ جايلاردىن ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرگە ئائىت بىرمۇنچە قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى تاپتى؛ تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى رەتلىنىپ تەتقىق قىلىندى؛ بۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم يادىكارلىقلار ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىي كۆرگەزمىسىگە تىزىلغاندىن تاشقىرى، يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بەزى نادىر يادىكارلىقلار ياپونىيە، شىياڭگاڭ، ئاۋمېن قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردا كۆرگەزمە قىلىنىپ، خەلقئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئويناندى؛ ئېنىقلانغان، تېپىلغان يادىكارلىقلار ھەققىدە بىرمۇنچە ئىلمىي تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى، قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلاتلىرى مەخسۇس تېمىلاردىكى ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىندى؛ بېيجىڭدا، ئاپتونوم رايونىمىزدا ۋە چەت ئەللەردە نەشر قىلىنغان مەخسۇس ئەسەر، كىتاب - ژۇرنال، رەسىملىك توپلام ۋە مەخسۇس تېلېۋىزىيە خەۋىرى، ھۆججەتلىك فىلىم قاتارلىقلاردىمۇ ئىلى ۋادىسىنىڭ بىر قىسىم يادىكارلىقلىرى ئالاھىدە تونۇشتۇرۇلدى؛ بۇ ئارقىلىق خەلقئارا ۋە ئېلىمىزدە ئارخېئولوگىيە، تىل، پەلسەپە، ئانتروپولوگىيە،

ئېتنولوگىيە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىلمىي خادىملار، تەتقىقاتچىلار بىرىنچى قول ماتېرىيال، ماددىي پاكىتلار بىلەن تەمىن ئېتىلدى.

مەن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى دىكى كەسپداشلىرىم بىلەن 1958 - يىلدىن 1983 يىلى غىچە شىمالىي شىنجاڭدا (جۈملىدىن ئىلى ۋادىسىدا) ئالتە - يەتتە قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشكە قاتناشتىم. بۇ قېتىم ئاشۇ تەكشۈرۈشلەردە ئۆزۈم يازغان خاتىرە، جەدۋەل، بىرىنچى قول ماتېرىيال ۋە هازىرغىچە ئېلان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا بۇ ماقالىنى تەييارلىدىم. ماتېرىياللارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يېغىنچاقلاپ، ئاساسەن يادىكارلىقلارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەرگە ئائىتلىرىنى نۆۋەتلىق تونۇشتۇرۇش بىلەن چەكلەندىم. نەشرىگە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك خەرىتە، فوتو سۈرەتلەرنىڭ ئاز بىر قىسمىنى قوشۇمچە قىلدىم. بۇ ماقالىدە، ئومۇمەن هازىر قولىمىزدا بار بىر قىسىم نەق ماتېرىياللار ئۇستىدە تونۇشتۇرۇش، تەھلىل، مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى، شۇڭا بۇنى يەنىلا ئىلى ۋادىسى ئارخېئولوگىيىسىنىڭ كىچىك بىر قىسمى، دېيىشكىلا بولىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى بىلەن ئۇ جايلاردىن تېپىلىۋاتقان قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى هەيۋەتلىك ئىلى دەرياسىغا ئوخشاتساق، مېنىڭ تونۇشتۇرغانلىرىم ئۇنىڭ تارماق - تارامىلىرىنىڭ بىرىدىنلا ئىبارەت خالاس.

ئىلى ۋادىسىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىي ۋەسىباھا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق چۈشىنىش ئۈچۈن بۇ قەدىمىي يۇرتنىڭ ئۆزىدىل تەبىئىي شارائىتى، ئىقلىمى، تەبىئىي بايلىقلىرى... ھەققىدە قىسقىچە

توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىلى ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەربىگە جايلاشقان، ئۇنىڭ ھازىرقى كۆلىمى 56 مىڭ 350 كۋادرات كىلومېتردىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلار 62% نى، تۈزلەڭلىك 18%نى، دۆڭلۇك (ئېدىر)، سۇ، سازلىق ۋە ساي - چۆللۈكلەر 20% نى ئىگىلەيدۇ. تىيانشان تىزمىلىرى ئىلى تەۋەسىگە كەلگەندە شەرقتىن غەربكە قاراپ ئۇچكە بۆلۈنىدۇ. بۇ ئۈچ تاغ تىزمىسى ئارىسىغا دەريا ۋادىسى ياكى شەرقىي قىسمى ئېگىز، غەربىي قىسمى پەس، شەرقىي قىسمى تار، غەربىي قىسمى كەڭ بولغان، بىر - بىرىدىن ھۆسىن تالاشقان گۈزەل جىلغىلار جۇغلانمىسى، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئويمانلىق - مۇنبەت ئىلى ۋادىسى جايلاشقان. تېكەس، كۇنەس، قاش دەريالىرى مۇشۇ گۈزەل بوستانلىق جىلغىلاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ياماتۇ دېگەن يېرىدە قوشۇلۇپ ئىلى دەريا سىنى ھاسىل قىلىپ ئاخىر بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئىلى دەريا سىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1500 كىلومېتر (ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 441 كىلومېتر) كېلىدۇ.

ئىلى تەۋەسىدىكى تاغلاردا كەڭرى كەتكەن ھەرخىل ئورمان ۋە ئورمان بەلباغلىرى، پايانسىز يايلاقلار بولغاندىن تاشقىرى، ياۋا مېۋە ئورمانلىقلىرىنىڭ ھازىرچە ئېنىقلانغان كۆلىمى 150مىڭ مودىن ئاشىدۇ. بۇ ياۋا مېۋىزارلىقلار ئىلى تاغلىرىدىكى 60 نەچچە جىلغىغا تارالغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەلكە تاغلىرى، ئاقسۇ جىلغىسى (داشگۇ)، توققۇز تارا ناھىيىسىدىكى موخۇر جىلغىسى، تېكەس، كۇنەس ۋە ئىلقا تاغلىرىدىكى ياۋا مېۋە ئورمانلىقلىرى ئالاھىدە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ياۋا مېۋىزارلىقلاردا ياۋا ئالما، ياۋا ئۆرۈك، ياۋا ياڭاق، ياۋا ئەينۇلا، ياۋا ئالۇچا (گىلاس)، ياۋا ئامۇت، ياۋا جۇجۇلە، بۆلجۇرگەن، قاراقات، راۋغاچ، دولانە، زىرىق قاتارلىق

ئوزۇقلۇق مىقدارى مول ئېسىل مېۋىلەر ساقلانغاندىن باشقا يەنە، ياۋا كۆكتاتلاردىن: ياۋا پىياز، ياۋا سامساق، ياۋا كۈدە... قاتارلىقلارمۇ بار. ئۇنىڭدىن باشقا قۇلماق، قىزىلگۈل، سوغىگۈل، قانتېپەر، ئۇچقات قاتارلىق دورا ئۆسۈملۈكلىرىمۇ بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرى 100 خىلدىن ئاشىدۇ. ياۋا مېۋىلىك دەرەخلەر 16 ئۇرۇقداش، 40 نەچچە تۈرگە بېتىدۇ. مۇنچۇالا كۆپ خىل ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى تەبىئىي گېن خەزىنىسى بولۇپلا قالماي، ئۇ يەنە يۇرتىمىزدىكى ھەرخىل مېۋىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىلى ۋادىسىدىكى تاغ ـ جىلغىلاردا يەنە ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانلاردىن: قارا تايغان بۇغا، سېرىق تۈلكە، يىلپىز، ئېيىق، بۆرە، جەرەن، غۇلجا ـ ئارقار، تاغ تېكىسى، ياۋا ئۆچكە (كۆكمەت)، سۇ بۇلغۇنى، بۆكەن قاتارلىقلارمۇ بار. ئەزىم دەريا ـ ئىلى دەريا سى ۋە ئۇنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىدا بىپايان يايلاق، تاغ ـ جىلغىلىرى ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ ئەتىۋە شۇنداق خىسلەتلىك تەبىئىي شارائىتى بىلەن بۇ زېمىنغا ياشىغان ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى، ئەجدادلىرىمىزنى مۇھىم ھايات لىق مەنبەسى بىلەن تەمىن ئېتىپ كەلگەن.

ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن تارىخىئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ـ قەدىمدىن تارتىپ بۇزۇمىنداپ ياشىغان ساق، ھون، ئوغۇز، تۈرك (قەدىمكى ئۇيغۇرلار)، ئۇلۇغ توخرىيلار، تاسىيۇ قاتارلىق قەبىلە ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرىغا ئۇيۇشقان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدە يالغۇز ئۆۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەنلا تۇرمۇش كەچۈرۈپ قالماستىن، بەلكى شارائىتى يار بەرگەن جايلاردا تۇراقلىق رايوندىكى دېھقانچىلىقنى تۇراقلىق كۆلەمدىكى مال ـ چارۋىچىلىق، ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىقلار بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى

ئىسپاتلىماقتا. ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى جامائە - قەبىلىلەر، قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ۋە مىللەتلەرگە ئوخشاشلا جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۈرلۈك باسقۇچلىرىنى ئۆز باشلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتنى تەرەققي قىلدۇرغان. ئۇلار ئۆز مەدەنىيىتىنى تەرەققي قىلدۇرۇشتا، ئۆز ئەجدادلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسي مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان سودا - سېتىق، بېرىش - كېلىش، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ئۇلاردىنمۇ بەزىبىر مۇھىم مەزمۇنلارنى قوبۇل قىلغان.

ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزى

غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن 15 كىلومېتر يىراقلىقتا ئاقتۆپە مەھەللىسى (ئاقتۆپە مازىرى) دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار.

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 200 يىللار ئىلگىرى نۇرمۇھەممەت ئىسىملىك دېھقان هازىرقى ئاقتۆپە مەھەللىسىنىڭ تاغ بېغىدىكى مەلۇم جايدىن بىر قەدىمكى قەبرىنى ئۇچراتقان. ئۇنىڭدا ئانچە بۈزۈلماي ساقلىنىپ قالغان ئادەم سۆڭەكلىرى بولغاندىن تاشقىرى، قەبرە ئەتراپىدىن تاش كەتمەن (ساپ بېكىتىدىغان تۆشۈكى بار)، تاش يانچىغۇچ، تاش پالتىغا ئوخشاش كېتىدىغان بىر خىل قورال، سالغا تاش قاتارلىقلارنى تاپقان. قەبرىدىكى مېيىت سۆڭەكلىرىنىڭ بۈزۈلماي ساقلانغانلىقىنى كۆرگەن بۇ دېھقان، ئۇنى ئەسلى قەدىمكى زامانداكى «شېھىت» بولغان ئادەملەرنىڭ جەسىتى بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ، بۇ ئەھۋالنى يۇرت ئەھلىگە مەلۇم قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن كۆپچىلىك بۇ يەرگە قايتىدىن قەبرە تۈرغۇزۇپ، ھا-

زىرقى «ئاقتۆپە مازىرى»نى ياساپ، بۇ مازارنى ئۇلۇغلىغان. تېپىلغان تاش قوراللارمۇ «مۇبارەك تاش» دەپ قارىلىپ «ئاقتۆپە مازىرى»دا ساقلىنىپ كەلگەن.

1953 - يىلى، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى»دىكى خادىملار ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئاقتۆپىنى قايتا تەكشۈرگەندە، نۇرمۇھەممەتنىڭ ئۆلادلىرىدىن ئىبراھىم ئاخۇن دېگەن كىشى نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ئۆزى ساقلاپ كېلىۋاتقان تاش قوراللارنى ئۆمەكتىكى خادىملارغا بەرگەن (هازىر بۇ تاش قوراللار ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ تارىخىي كۆرگەزمىسىدە).

1958 - 1961 - يىللىرى ئاقتۆپىدە ئىككى قېتىم قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، باشقا يادىكارلىقلار ئۇچرىمىدى. شۇنداقتىمۇ ئاقتۆپە مازىرى ئەتراپىدىن تېپىلغان تاش قوراللار ــ ئىلى ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ سېپىتا تاش قوراللار بىلەن بىرونزا قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن باسقۇچىغا ئائىت يادىكارلىقلار (بۇنىڭدىن 2500 — 4000 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەرگە خاس) ئىدى. ئاق تۆپە — ئىلى ۋادىسىدىكى تەدىمكى ئىنسانلار ــ ئەجدادلىرىمىز ئولتۇراقلىشىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلارنىڭ بىرى بولسىمۇ، هەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ جايدا هازىرغىچە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىدى. بۇ مۇهىم «ئارخېئولوگىيىلىك يېپ ئۇچى»نى تېخىمۇ ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ، بۇ جايدا نۇقتىلىق هالدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش قىلساق، ئاندىن بۇ قەدىمكى ئىز توغرىسىدا ئىشەنچلىك ئىلمىي يەكۈنلەرنى چىقارغىلى بولاتتى. جۈغراپىيىلىك ئورنى ۋە تەبىئىي شارائىتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدە نوغايتۇ غولى، پەنجىم غولى، جىرغىلاڭ غولى، قازانچى غولى،

چولۇقاي غولى ۋە بۆلۈكەي غولى قاتارلىق بىرنەچچە ساي ـ چىلغا. غوللار جايلاشقان. بۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ـ بۇ ساي ـ جىلغىلار تەبىئىي ھالدا تەلكە تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى (كۈنگەي تەرىپى)گە قاتار ئورۇنلاشقان بولۇپ، قەدىمكى ئىنسانلار، ئەجدادلار ياشاشقا ھەر جەھەتتىن قولايلىق، ھاۋاسى ئىللىق جايلار ھېسابلىنىدۇ. بىرنەچچە يىل ئىلگىرى ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ساي، جىلغا، غوللارنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، تەپسىلىي تەكشۈرۈلۈپ ئۇ يەرلەردىن، قەدىمدە ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان يەنە بىر مۇنچە تۇرالغۇ ـ كەنت ئىزلىرى، قەدىمكى قەبرە ۋە باشقا يادىكارلىقلار تېپىلدى.

شۇنىڭدەك ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى ھەرقايسى جايلاردىن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ساقلانغان قەدىمكى ئېتىدائىي كەنت، قەدىمكى تۇرالغۇ ئىزلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن نەچچە يۈز ئورۇندا تېپىلدى (يەنە داۋاملىق تېپىلىۋاتىدۇ). بۇنىڭ ئىچىدە بەزى قەدىمكى ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان، تېپىلغان چوڭ تېتىكى تاش قوراللار ـ تاش پىچاق، تاش ئورغاق، يارغۇنچاق، تاش كەتمەن، تاش پالتا، تاش ئوتقۇچ، تاش بازغان، سالغا تاش قاتارلىقلار ئۆزىنىڭ شەكلى، ياسىلىش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىلگەن تاش ماتېرىيالى جەھەتتىن يەنىلا ئاقتۆپىدىن تېپىلغان تاش قوراللارغا ئوخشايدۇ.

چوڭ تېتىكى ئېگىز تۆپلىك قەبرىلەر، قەدىمكى مىس كان ئىزى ۋە ئۇلاردىن تېپىلغان يادىكارلىقلار

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ موڭغۇلكۈرە، كۈنەس، تېكەس، توققۇز تارا، چاپچال، غۇلجا، قورغاس قاتارلىق ناھىيىلىرىدىكى

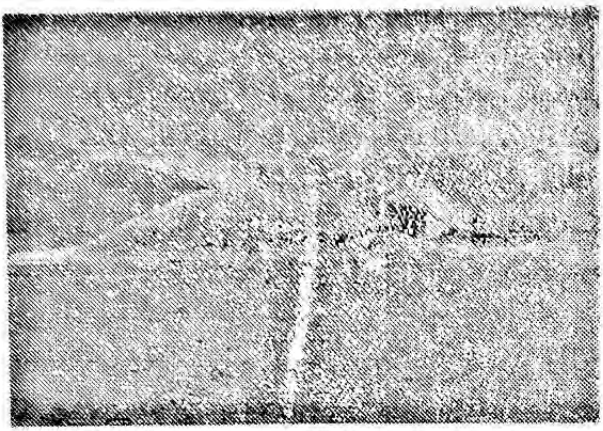
سۈيى ۋە ئوت ـ چۆپلىرى مول بىپايان ياپلاقلارنىڭ ھەر قايسى بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدىن ھازىرغىچە 10 مىڭدىن ئارتۇق قەبرە (قەدىمكى قەبرىستانلىق) لەر تېپىلدى. بۇلارنى ئۆزىنىڭ تارىخى، يىل ـ دەۋرى، ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى، جايلاشقان ئورنى، ياسىلىش شەكلى قاتارلىقلارغا ئاساسەن بىرنەچچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1 ـ خىلدىكىلىرى ـ چوڭ تېشىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر ۋە ئۇلارنىڭ تەركىب تاپقان قەبرىستانلىقلار. بۇ خىلدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەرنىڭ ئۈستى كۆرۈنۈش شەكلى ئاساسەن يۇمىلاق بولۇپ، قەبرە بېشى زور مىقداردىكى توپا، يۇمىلاق ساي تاشلىرى بىلەن قوپۇرۇلغان. قەبرىلەرنىڭ دىئامېترى 20 ـ 90 مېتىرغىچە، تېگى بۇلۇڭلۇق ئېگىزلىكى 4 ـ 10 مېتىرغىچە بولۇپ، بەزى جايلاردا بەش ـ ئالتىسى، بەزى جايلاردا ئون نەچچىسى بىر ـ بىرىگە يانداش جايلاشقان. بەزى جايلاردا بۇ خىلدىكى بىر ـ بىرىگە يانداش قاتارلار بىر نەچچىگە يېتىدۇ. ئۇلار يېشىللىققا پۈركەنگەن بىپايان يايلاق ـ ئوتلاقلار، كۆزلەك ۋە قىشلاقلاردا ناھايىتى يىراقتىن كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بۇ ھەيۋەتلىك قەبرىلەر ئەتراپىدىكى تاغ، ئېدىر، جىلغا، ئېقىن، ئورمان ـ ئوتلاقلار بىلەن قوشۇلۇپ بىر خىل ئالاھىدە ئارخېئولوگىيىلىك مەنزىرە ھاسىل قىلىدۇ.

قەبرە تۈزۈلۈشى ۋە دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى:

1) قەبرە ئىچى ئۇزۇن چاسا شەكىللىك لەھەت بولۇپ، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى قەبرىلەردە قارىغاي ياغاچلىرىنى بىر ـ بىرىگە گىرەلەشتۈرۈپ قۇراشتۇرغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرە ئۆيى بار.

2) بەزى قەبرىلەرنىڭ ئىچى يۇمىلاق ساي تاشلىرى بىلەن قوپۇرۇلغان تېگى چاسا شەكىللىك لەھەت بولۇپ،

25 - رەسىم. موگغۇلكۆرە شوتا پىزىسىدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر.

ئۇنىڭ ئىچى يەنە بىرنەچچە يانداش ئۆي ياكى بۇلۇڭچە لارغا ئايرىلغان.

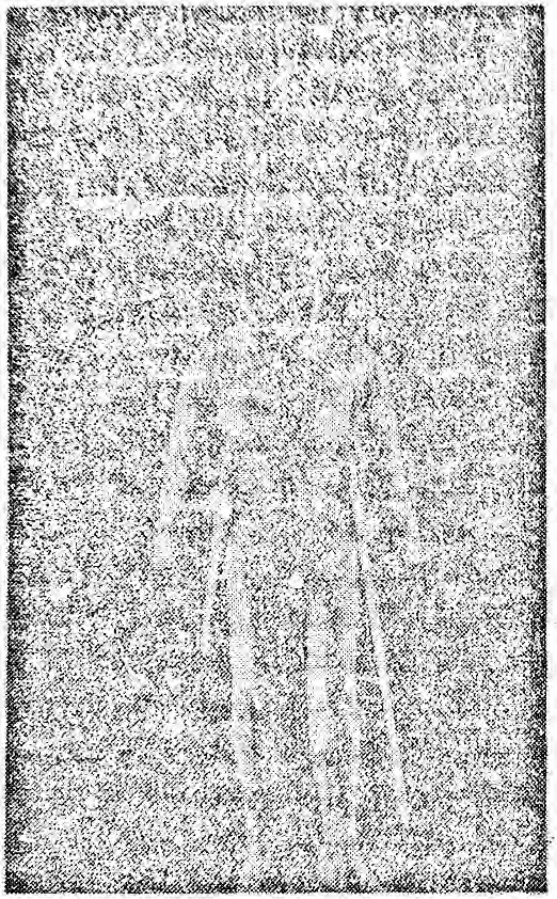
3) قەبرىلەر ئادەتتە ئائىلە، ئۇرۇق، نەسەبى ۋە ئىجتىمائىي ئورنى، مەرتىۋىسىگە قاراپ ياسالغان. مەسىلەن، مەرتىۋىلىك، باي ئائىلە باشلىقلىرى، يۇرت ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرى، ئالاھىدە ئىمتىيازلىق، ئالىي ھوقۇق تۇتقان خان - خاقان، سەركەردە، خانىش - مەلىكە، شاھزادە، ئاتاقلىق زات لار، مەشھۇر قەھرىمانلار ۋە ئالىي نەسەبدىكىلەرنىڭ قەبرىلىرى خۇددى مىسىردىكى «ئەلئېھرام» (پىرامىدالار) چوڭ - كىچىك لىكى جەھەتتىن پەرق قىلغىنىدەك پەرقلىنىدۇ، ئوتتۇرا ھال قەبىلىكىلەر بىلەن ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ قەبرىلىرىمۇ پەرقلىنىدۇ.

ئىلى ۋادىسىدىن ھازىرغىچە ئېنىقلانغان چوڭ تىپتىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەرنىڭ سانى 3000 — 4000 گە يېتىدۇ. بۇلار نىڭ ئىچىدە مەشھۇرلىرى: موگغۇلكۆرە ناھىيىسىنىڭ شوتا پىزى سىدىكى قەدىمكى قەبرە بەزى قەبرىلەرنىڭ دېئامېترى 60 — 90

مېترغىچە، ئېغىزلىكى ئون نەچچە مېتر، لەھەت 4 × 4 × 6 مېتر كېلىدۇ. تېكەس ناھىيىسىنىڭ قاراجۇن، قارادالا، قاپسالاڭ دالالىرىدىكى ھەيۋەتلىك قەبرىلەر، تېكەس ناھىيە سىنتاش، چىلوۋەك يېزا تاڭغاي مەھەللىسى، چولاق تېرەك يېزا ئاتتام مەھەللىسى تەۋەسىدىكى ئېغىز تۆپىلىك قەبرىلەر سانىنىڭ كۆپلۈكى، ئىگىلىگەن مەيدانىنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئالاھىدە، ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇشۇ تۈردىكى قەبرىلەردىن يەنە كۈنەس دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى، نىلقا ناھىيە قاش دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى تۆمۈر ئەلى غولى، ئابرال تېغىنىڭ توتى داۋىنى، بوربوسۇن غولى، توققۇز تارا ناھىيىسىنىڭ ئاغارسىن، جىرغىلاڭ، موخور قاتارلىق جايلىرى، چاپچال ناھىيىسىنىڭ «سوپۇنبۇلاق»، قورغاس ناھىيىسىنىڭ ساربۇلاق، سايرام كۆلى ئەتراپلىرىدىمۇ بار.

ئاسىيا يايلاقلىرىنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى بىرمۇنچە رايونلاردىمۇ ئوخشاش خىلدىكى ھەيۋەتلىك قەبرىلەر كەينى-كەينىدىن تېپىلىش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىدىن دۇنيانى زىلزىلىگە سالىدىغان ئاجايىپ قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلماقتا. مەسىلەن، قازاقىستان ئالمۇتا شەھرىنىڭ شەرقىدىن 50 كىلومېتر يىراقلىقتىكى «ئېسىك دەريا سى» بويلىرىدا مەشھۇر «ئېسىك قەبرىستانلىقى» بار بولۇپ، 3 كىلومېتر دائىرىگە 45 تىن ئارتۇق ئالاھىدە، ئېغىز تۆپىلىك قەبرىلەر جايلاشقان. ئېسىك قەبرىستانلىقىنىڭ شىمالى ۋە شەرقىدە يەنە بەش چاتىر، قارا كېمىر قەبرىستانلىقلىرى تېپىلغان. بۇ خىلدىكى قەبرىلەر يەنە چىلەك، چاربىن، كېگەن، قارقارا دەريالىرىنىڭ بويلىرى؛ قاراتال، ئاقسۇ، ئايباگۆز دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن تاكى زايسان ئۆيمانلىقى ۋە بازىرىق (ئالتاي تاغلىق رايونى) دائىرىسىگىچە بولغان جايلاردىن كۆپلەپ تېپىلغان.

1969 — 1970 - يىللىرى قازاقستاندىكى «ئېسىك قەبرىسى» قېزىپ تەكشۈرۈلگەندە، بۇ قەبرىدىن ئالتۇن كىيىم (كېپەنلىك) بىلەن كۆمۈلگەن شاھزادىنىڭ جەسىتى بىلەن بىللە ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن ئالتۇن، كۈمۈشلەردىن ياسالغان ئالتۇن بويۇن ئاسقۇ قاتارلىق نەچچە مىڭ دانە ئېسىل ئالتۇن

26-رەسىم. قازاقىستان، «ئېسىك قەبرىسى»دىن تېپىلغان ئالتۇن كىيىملىك شاھزادىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ئالتۇن كىيىملىرى

بۇيۇملار، كۆمۈش قوشۇق، ئالتۇن هەل بەرىلگەن خەنجەر، قىلىچ، ساپال، ياغاچ ۋە مېتالدىن ياسالغان قاچىلار، كۆموش جام، بروئزا كۆزگۈ (ئەينەك)، ئېسىل تاش ۋە سەدەپتىن ياسالغان مارجان قاتارلىقلار تېپىلغان (بۇ يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرى مىلادىدىن بۇرۇنقى IV — III ئەسىرلەرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن).

ئىلى ۋادىسى تەۋەسىدە هازىرغىچە ئېنىقلانغان هەيۋەتلىك ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر ئۆزىنىڭ سانى، زىچلىقى جەهەتتە يەتتە سۇ رايونى (هازىرقى قازاقستاننىڭ شەرقىي جەنۇبى بىلەن قىرغىزستاننىڭ شىمالىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە بازىرىق تاغ ئىق ئالتاي رايونىدىن تېپىلغان قەبرىستانلىقلاردىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ.

بۇ كەمگىچە ئىلى ۋادىسىدىكى پايانسىز يايلاقلارغا جايلاشقان بەزى هەيۋەتلىك قەبرىلەرگە قايسى بىر خانان، خانزادە، سەركەردىلەرنىڭ دەپنە قىلىنغانلىقى مەلۇم بولمىغان بولسىمۇ، مەشھۇر ئىلى ۋادىسى توغرىسىدىكى تارىخىي خاتىرىلەر، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار، ئارخېئولوگىيىلىك ئۇچۇرلار — ئەگەر بۇ ۋادىدا تېخىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، نۇقتىلىق قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلسا، دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان «ئېسىك قەبرىسى»دىكىدەك ئاجايىپ قىممەتلىك مەدەنىيەتنىڭ تېپىلىش ئېهتىمالىنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

1983 - يىلى يازدا، كۈنەس دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. بىكتۇۇننىڭ كۈنەستىكى مەلۇم تۈەن مەيدانى مۇشۇ قەبرىستانلىق جايلاشقان يەرگە خۇمدان ياساش ئۈچۈن، بىر-نەچچە قەبرىنى توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى بىلەن تۈزلىگەن، نەتىجىدە بىرنەچچە قەبرە ئۈزۈل - كېسىل ۋەيران بولۇپ، تەلىيىمىزگە بەزىبىر قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

(برونزا همەيكەل، ئۇچ پۇتلۇق برونزا قازان، برونزا پالتا قاتارلىقلار) باشقىلارنىڭ قولىدىن يىغىۋېلىنغان. ئۇقۇشۇمچە، شۇ چاغدا برونزا بۇيۇملار بىللە يەنە، ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن ئېسىل بۇيۇملارمۇ توپا ئاستىدىن چىقىرىلىنكەن، بىراق ئۇ نەرسىلەر تېپىلمىدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا توپا ئاستىدىن يەنە ساپال پارچىلىرى، ئادەم ۋە ھايۋانات سۈڭەكلىرى قاتارلىقلارمۇ بايقالغان. تۆۋەندە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بىرقانچە برونزا بۇيۇمنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

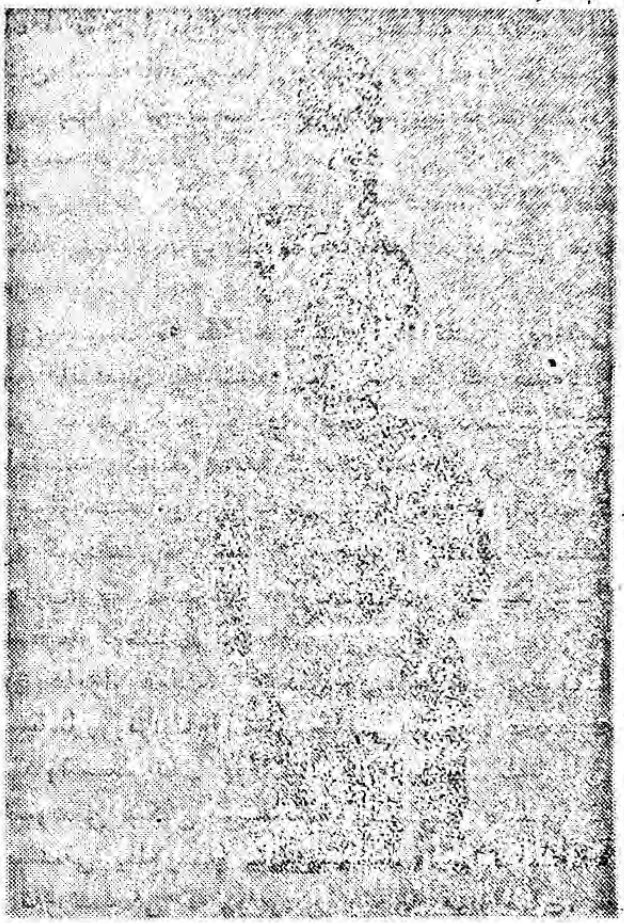
(1) بىر - بىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان يولۋاس سۈرەتلىك ۋە قاناتلىق غەلىتە ھايۋان سۈرەتلىك برونزا بويۇن ئاسقۇدىن ئىككى دانە بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىئامېترى 28 — 31 سانتىمېتر كېلىدۇ. بىر - بىرىگە خىرىس قىلىپ تۇرغان ئىككى يولۋاسنىڭ يۈزى، كالپۇكلىرى بىر - بىرىگە تېگىپ تۇرغان، گەۋدىسى يۆگىشىپ تۇرغان دۈگلەك شەكىلدە ياسالغان بولۇپ، بۇ «ئېسىل قەبرىسى»دىن تېپىلغان ئالتۇن بويۇن ئاسقۇغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

(2) ھايۋان ھەيكىلى قوندۇرۇلۇپ ياسالغان چوڭ چاسا برونزا تاۋاق. چاسا برونزا تاۋاقنىڭ تەگلىكى بۈزۈلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن تاۋاقنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا قوندۇرۇلۇپ ياسالغان ھايۋان ھەيكەللىرىدىن ئىككى ئېيىقنىڭ ھەيكىلى ساقلىنىپ قالغان.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تېكەس، موڭغۇلكۆرە، سوپۇنبۇلاق تەۋەسىدىكى قەبرىلەردىن پۈتىغا ھايۋانات، ئادەم رەسىمى چۈشۈرۈلۈپ ياسالغان، تۆت پۇتلۇق چوڭ چاسا (برونزا) پەتنۇس - تاۋاقلار تېپىلدى. بۇ خىلدىكى برونزا بۇيۇملار ئۆز زامانىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىر - چىراقلار ۋە كاتتا زىياپەتلەردە ئىشلىتىلگەن.

(3) سەركەردە ھەيكىلى. برونزدىن ياسالغان بۇ ھەيـ

كەلتىك ئېگىزلىكى 40 نەچچە سانتىمېتر، ئېغىرلىقى ئۈچ كىلوگرام كېلىدۇ.

27 - رەسىم. كونەستىكى قەدىمكى قەبرىدىن تېپىلغان برونزىن ياسالغان سەركەردە ھەيكىلى

ھەيكەل قەددى - قامىتى كېلىشكەن، بەستلىك، قاڭشارلىق، يوغان ۋە چوڭقۇر كۆزلىرى بىلەن بىر نۇقتىغا تىكىلگەن، بېشىغا ئۇچى ئىلمەك ئېگىز قالپاق كىيگەن، بىر پۇتى

بىلەن تىزلانغان، ئىككى قولىدا بىر نەرسە تۇتۇپ تۇرغاندەك (تۇتۇپ تۇرغان نەرسە يوقالغان) قىياپەتتە ناھايىتى ئوبرازلىق ياسالغان. ئۇ خۇددى خاقان ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئىجازەت سوراۋاتقان باتۇر سەركەردە ئوبرازىغا ئوخشايدۇ.

ئىلى ۋادىسىدا تەكرار ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر، يەتتە سۇ رايونى، ئالتاي تاغلىق رايونىدىكى تەۋەسىدىن ئېنىقلانغان چوڭ تىپتىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر توغرىسىدىكى تەتقىقات، قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، بۇ قەبرىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قەدىمكى ساقلار (ساق قەبىلىلىرى) نىڭ ئىككىنچى ئىسپاتلىدى. ئېنىقلانغان ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەرنىڭ بىر قىسمى قەدىمدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىلى يايلاقلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئەجدادلىرىمىزدىن ھون، ئوغۇز، ئۇلۇغ تۆخرىلار، ئۇيغۇن قاتارلىق قەبىلىلەرگە تەۋە ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق. بۇ نۇقتا بۇنىڭدىن كېيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تولۇق ئىسپاتلانغۇسى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەتتە سۇ رايونى بىلەن ئالتاي تاغلىق رايونى، پامىر، ئالاي تاغلىرىنىڭ شىمالى، تىيانشان تاغلىرى ئەتراپلىرىدىن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى چۆل، تالاس دەريالىرى ۋادىلىرىغىچە؛ ئىلى ۋادىسى، كۇنەس ـ يۇلتۇز يايلاقلىرىدىن تارتىپ تاكى ئارغۇ-غۇل (ئالغۇي) جىلغىسىنىڭ شەرقىي ئېغىزىغىچە بولغان بۇ ئېسىل يايلاق رايونلىرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ مىڭ يىللىقلار (بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى) دىلا ساقلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەركىزىي جايلىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلانماقتا. ساقلار تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مۇھىم ئېتنىك تەركىب بولۇپ، ئۇلار تارىختىن بۇيان تىيانشان تاغلىرى ۋە تارىم ۋادىسى قاتارلىق جايلاردا ياشاپ

كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى بىلەن بارا - بارا سىڭىشىپ كەتكەن. ساقلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك ئورنى، يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزغا ئوخشاش تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىمۇ ئۇلارنىڭ ئالتاي تىل سىستېمىسىدا سۆزلەشكەنلىكى، تولۇق تۈركىي تۇس ئالغان بۇ خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادى ھوندۇرغا ئوخشاش بولۇپ، كۈندۈزى قۇياشقا، كېچىسى ئايغا چوقۇنىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ساق قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ئاجايىپ ئېسىل يادىكارلىقلار ساق قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس يۈكسەك مەدەنىيىتىنى ناماياں قىلسا، ئۇلارنىڭ خان - خاقان، شاھزادە، سەركەردىلىرىنىڭ قەبرە ئۈستى قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ھەيۋەتلىكلىكى، دەپنە يوسۇنلىرىنىڭ مۇرەككەپلىكى، ئاخىرەتلىك بۇيۇملارنىڭ مۇللۇقى شۇ دەۋردىكى ساق پادىشاھلىرىنىڭ قۇدرەتلىكلىكىدىن، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

تارىختا ئۆتكەن ھەرقانداق خەلق ياكى مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇلارنىڭ تارىخىنى ئۇلارنىڭ نامى تېخى ئەلگە تونۇش بولمىغان مەزگىللەردىن يەنى قەدىمكى رىۋايەت باسقۇچى ياكى ئېپىسدائىيىي جەمئىيەت باسقۇچىدىن باشلاش تارىخ پەنىدە ئومۇم ئېتىراپ قىلغان ئۇقۇم. ئالايلۇق، رۇس تارىخچىلىرى ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسەن رۇس خەلقىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى «رۇس» نامى تارىختا مەلۇم بولمىغان ناھايىتى قەدىمكى زاماندىن باشلىسا، «خەنزۇ» خەلقىمۇ ئۆزىنىڭ تېگى - تەكتىنى، تارىخىنى خەنزۇ دېگەن نام تېخى مەلۇم بولمىغان ناھايىتى بۇرۇنقى «يەن - خۇاڭ»، «ياۋ»، «شۇن - يۈ» ۋە باشقا قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن باشلايدۇ. دېمەك، مۇشۇنداق قىلىش،

تارىخنى ئەنە شۇنداق باشلاش ــ باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە تېگى ـ تەكتىنى، تارىخنى ناھايىتى قەدىم دەۋرلەردىن، تارىختا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن باشلىغانلىقىغا ھېچقانداق زىت كەلمەيدۇ.

ساقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا «خەننامە»، پارس ۋە يۇنان مەنبەلىرىدە مۇھىم بايانلار بار. مەسىلەن، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. ئاسىيۇلار» دا: «...ئاسىيۇ دۆلىتى... شەرقتە ھون، غەربىي شىمالدا كانگا (كاڭگۇي، كاڭجۇي)، غەربتە پەرغانە، جەنۇبتا شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇ (يەرلەر) ئەسلىدە ساقلارنىڭ زېمىنى ئىدى. ئۇلۇغ توخرىلار غەربتە ساق خېنىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ساق خاقانى شەندۇ (كۆكئارت) دىن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلۇغ توخرىلار ئۇلارنىڭ زېمىنىدا ماكانلاشتى. كېيىن ئاسىيۇ كۈنبېيسى ئۇلۇغ توخرىلارنى ئېغىز مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئۇلۇغ توخرىلار يۆتكىلىپ، غەربتە باكتېرىيەگە بەيئەت قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئاسىيۇ كۈنبېيسى ئۇلارنىڭ زېمىنىدا ماكان تۇتتى. شۇڭا، ئاسىيۇ دۆلىتىدە ساقلارمۇ، ئۇلۇغ توخرىلارمۇ ساقلىنىپ قالدى.....» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «خەننامە. كەشمىر دۆلىتى» دا: «بۇرۇن ھونلار ئۇلۇغ توخرىلارنى مەغلۇپ قىلغان. ئۇلۇغ توخرىلار غەربكە بېرىپ باكتېرىيەدە دەۋران سۈردى. ساق خاقانى جەنۇبتا ــ كەشمىرده دەۋران سۈرگەنلىكىن باشلاپ، ساق قوۋملىرى بۆلۈنۈپ كەتتى، ئۇلار بىرنەچچە دۆلەت قۇردى. سۇلى (سۇللۇغ ــ تەشقەر) نىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەزكەشتام، جۇندۇ (بۈگۈنكى) ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسىدە) دۆلەتلىرىنىڭ خەلقى ئەسلىدە ساق قوۋمىدىن ئىدى...» دېيىلگەن.

يۇنان تارىخچىسى ھىرودود ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق ئەسىرى

«تارىخ»تا: «...پارسلار بارلىق سېكتېئانلارنى ساقلار دەپ ئاتايدۇ... سېكتېئانلارغا تەۋە ساقلار بىر خىل ئېگىز قالپاق كىيىدۇ، قالپىقى ھەم تىك، ھەم قاتتىق، ئۇستى تەرىپى ئۇچلۇق كېلىدۇ... ئۆز ئېلىدە ياسالغان ئوقيا ۋە خەنجەردىن باشقا، ئۆزلىرى سانگارس دەپ ئاتايدىغان جەڭ پالتىسى ئېسىۋالىدۇ...» دەپ يازغان.

بىز يۇقىرىدىكى مەلۇماتلاردىن ساق قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىكەت قىلغان، ماكانلاشقان جايلىرىنى بىلگەندىن تاشقىرى ئۇلارنىڭ ناملىرى ھەرقايسى دەۋر ۋە ھەرقايسى مىللەتلەر تىللىرىدا خىلمۇ خىل ئاتالغانلىقىنىمۇ بىلەلەيمىز. پارس مەنبەلىرىدە دېيىلگەن تىگراخائۇدالار (ئۇچلۇق قالپاقلىق ساقلار مەنىسىدە) ــ ئەمەلىيەتتە شەرقىي ساقلار بولۇپ، ئۇلارنى يۇنانلىقلار «سېكتېئانلار» دەپ ئاتىغان. ئۇلار كىيىنىش جەھەتتە ئۇچىسىغا ئۇزۇن (بەزىلىرى كالىتە) چاپان، پۇتىغا ئۆتۈك، بېشىغا ھەر خىل ئۇچلۇق قالپاقلارنى كىيگەن. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان، كۈنەستىن تېپىلغان بېشىغا ئەگرى ئۇچلۇق، ئېگىز قالپاق كىيگەن قامەتلىك سەركەردىنىڭ ھەيكىلى ــ ئەينى زامانداشلىرىنىڭ ساقلارنىڭ تۇرقى، كىيىنىش ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا تولىمۇ قىممەتلىك ماددىي ياكنات ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن 60 ــ 70 يىللاردا مۇڭغۇلكۆرەدىكى شوتا، كۈنەس، تېكەس، سوپۇنبۇلاق (چاپچال) تەۋەسىدىكى ئېگىز تۆپىلىك (چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى) قەبرىلەرنىڭ ئاز بىر قىسمى قېزىپ تەكشۈرۈلگەندە، ئۇنىڭ دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى، ئاخىرەتلىك بۇيۇملار تۆۋەندىكىچە بولغان: ئادەتتەقەبرىلەرگە بىر ئادەم، بەزىلىرىگە ئەر ــ ئايال بىللە دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېشى غەربكە، پۇتى شەرققە قارىتىلىپ ئوڭدىيىسىغا ياتقۇزۇلغان. قەبرىلەرگە قويۇلغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملارنىڭ

قاری، بسانی ئوخشاش ئەمەس، مەسىلەن، گۈنەس قارا تاغ دېكى قەبرىلەردىن ئاساسلىقى، بىر قۇلاقلىق رەڭدار ساپال كوزا، رەڭدار ساپال جام، رەڭدار ساپال قازان، تۇچتىن ياسالغان كۆرگۈ، برونزا ھالقا (قۇلاققا سالىدىغان)، كىچىك تۆمۈر پىچاق قاتارلىق نەرسىلەر، شوتا يېزىسى ۋە تېكەس تىكى بەزى چوڭ قەبرىلەردىن بىر قۇلاقلىق سىدام ساپال كوزا، ساپال جام، تاش كومزەك، ساپال تاۋاق، تورسىقىنىڭ يۇقىرىسىغا ئاي شەكىللىك ئەگمە سىزىقلار چىقىرىلغان ساپال قازان، ساپال تورسۇق، برونزا يۈگەن، برونزا ھالقا، ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن ھالقا، برونزىدىن ياسالغان ھەرخىل بىزەكلەر، تۆمۈر خەنجەر، سۆڭەكتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى، تۆمۈر (چويۇن) ساپان چىشى، بىر قىسىم تاش قوراللار، يۇڭ توقۇلما ناتارلىق نەرسىلەر تېپىلغان.

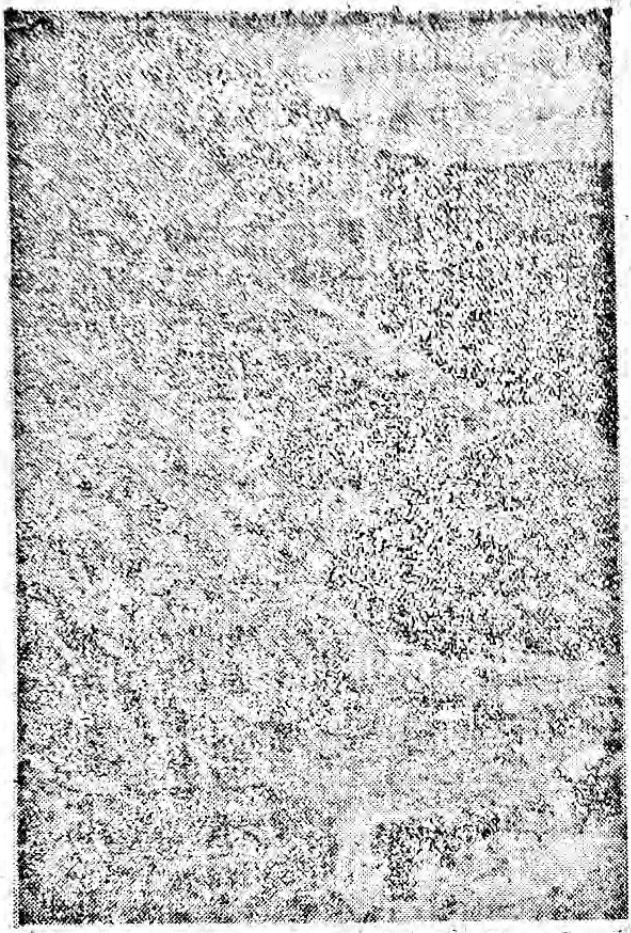

28 - رەسىم. موڭغۇلكورە شوتا يېزىسىدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەدىمكى قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال تورسۇق

ساپاللارغا تەتۇر ئۇچ بۇرجەك، قەيپاش ئۇچ بۇرجەك، بۇجەك (تور) سىمان، كۆپ قاتلاملىق، ئەگرى - بۇگرى سىزىقلىق گۈل - نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن.

نۇراساي جىلغىسىدىكى قەدىمكى مىس كان ئىزى

1980 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىلقا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ئۇچ كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان نۇراساي جىلغىسىدىكى 10 نەچچە ئورۇندىن قەدىمكى مىس كان ئىزلىرى تېپىلدى. بۇقەدىمكى مىس كانلىرى مەدەن قېزىش ۋە مەدەن تاۋلاشتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. مىس كان قۇدۇقلىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئىزى يەش مېتر، چوڭقۇرلۇقى 12 — 20 مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقانچە تىك قۇدۇق خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان. كان قۇدۇقلىرى ئىچىدە توغرىسىغا قويۇلغان بىرمۇنچە لىملار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن كاننىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. قۇدۇق ئىچىدە ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان لىملارغا قاراپ ئۇلارنى قاتلاملارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بەزى لىملارنىڭ ئىككى ئۇچى رودا قاتلىمىغا قىسىپ كىرگۈزۈلگەن. لېكىن دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن رودا قاتلىمىغا تىرەلگەن لىملارنىڭ كۆپىنچىسى كان قۇدۇقىنىڭ تەكتىگە چۈشۈپ كېتىپ. كۆپ مىقدارداكى رودا، قەدىمكى تاش قوراللار شېغىل توپىلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكتىن تۆت - بەش مېتر قېلىنلىقتا قاتلام شەكىللەنگەن.

29 - رەسىم. تىلقا ئاھىيە نۇراسايدىكى قەدىمكى مىس كان ئىزى

هازىرغىچە مەلۇم بولغان ئۇن نەچچە تىك كان قۇدۇقىنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قۇدۇق تەكتىدىكى شاختا بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ، مۇكەممەل يەرئاستى مەدەن قېزىش تورلىرىنى ھاسىل قىلغان.

كان خارابىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىرتەكشى جايدە

قەدىمكى مەدەن تاۋلاش مەيدانىنىڭ ئىزى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇيەردە كەلگەن سۈلىرى پەيداقىلغان جىرالارمۇ ئۇچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قەدىمكى مەدەن تاۋلاش مەيدانىدىكى كۆلىمى 0.5 × 1.5 × 20 مېتر كېلىدىغان داشقال قاتلىمىدىن ساپال پارچىلىرى، رودا، داشقال ۋە دەسلەپ ئېرىتىلگەن يۇمىلاق مىس نوكچىلىرى تېپىلغان. نوكچىلارنى نۇر ئارقىلىق ئانالىز قىلىش نەتىجىسىدە ئۇنىڭ مىس تەركىبىنىڭ 60% ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. ئۇنىڭدىن باشقا داشقال ۋە تاۋلانغان مىسنىڭ تۆشۈكچىلىرىدە ياغاچ كۆمۈر قالدۇقلىرىنىڭ بارلىقىغا قارىغاندا، ئۆز زامانىسىدىكى مەدەن تاۋلاشتا ياغاچ كۆمۈرى يېقىلغۇ قىلىنغان.

قەدىمكى كان قۇدۇقلىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن تېپىلغان تاش قوراللارنىڭ كۆپىنچىسى تۆۋرۈكسىمان چوڭ تاش بازىغانغا ئوخشاپ كېتىدىغان قوراللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېشى ئۇچلۇق، يەنە بېشى يۇمىلاق، دىئامېترى س. م 20 كېلىدۇ. تاش قۇراللارنىڭ توم تەرىپىگە ساپ بېكىتىشكە ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن توغرىسىغا + شەكىلدە نوكەش ئوچولغان.

كان تېگىدىن تېپىلغان لىم ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C_{14}) ئانالىزى ئارقىلىق تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ دەۋرى بۈنىڭدىن 170±2650 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىقلاندى. بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، بۇنىڭدىن 3000 يىللار بۇرۇن مۇشۇ مىس كانلارنى ئاچقان ئەجدادلىرىمىز خېلى يۇقىرى سەۋىيىدىكى

كان قىزىش، مەدەن تاۋلاش، مىس - برونزا بۇيۇملارنى ياساش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن. ئۇنتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن (جۈملىدىن ئىلى ۋادىسىدىن) تېپىلغان مىس - برونزا بۇيۇملىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرى مىس بىلەن قەلەي ياكى قوغۇشۇننى قوشۇپ ئېرىتىپ برونزنى كەشپ قىلىش ۋە برونزدىن ھەرخىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ھەربىي قورال - ياراقلىرىنى ياساش مىلادىدىن 300 يىل بۇرۇنلا ئۇنتۇرا ئاسىيادا ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

ھازىرغىچە ئىلى ۋادىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلىۋاتقان مىس - برونزا بۇيۇملاردىن داڭقان، قازان، كۆرگۈ، پالتا، خەنجەر - پىچاق، ھەيكەل ۋە ئۆگەر - جابدۇق بېزەكلىرى قاتارلىق يادىكارلىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆز جايىدىكى ھۇنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسالغان يەرلىك مەھسۇلاتلار ئىكەنلىكى ئىسپاتلانماقتا.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان نۇراسايدىكى قەدىمكى مىس كان خارابىلىرى بىلەن ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان ھەرخىل مىس - برونزا قوراللار ئىلى ۋادىسىنىڭ قەدىمكى مىس - برونزا بۇيۇملار دەۋرى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

تاش ھەيكەل (بالبال)، سىنتاش ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تاش پاسىللىق قەبرىلەر

ئىلى ۋادىسىدىكى بالبال ۋە سىنتاشلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى موڭغۇلكۆرە — تېكەس يايلاقلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان بولۇپ، نىلقا، قورغاس، تۇققۇزتارا ناھىيىلىرى تەۋەسىدە ئازراق ئۇچرايدۇ.

موڭغۇلكۆره تەۋەسىدىكىلىرى ئاساسەن شىۋنا، ئاقسۇ، چىۋك - كىچىك خوتەنقاي، ئاغمىيازنىڭ قوڭسۇر بۇلاق، كۆپىرتى، سىنتاش دېگەن جايلىرى، ئارپالى كۆۋرۈك، كىندىك تاس قاتارلىق يايلاق - قىشلاقلارغا جايلاشقان.

تېكەس تەۋەسىدىكى بالبال ۋە سىنتاشلار ئاساسەن چوڭ - كىچىك قۇشتاي، كۆك تېرەك، چولاق تېرەك، قارا دالا، چا-غانساي، ئاق تاش، بۇزئادىر، قاراغانتى قاتارلىق جايلاردىكى ئوت - چۆپى ئەلۋەك، سۇلىرى مول تەبىئىي ئوتلاق قىشلاق-لارغا جايلاشقان؛ ئومۇمەن تاش ھەيكەل ۋە سىنتاشلارنىڭ ماتېرىيالى ئۆز يېرىدىكى تاغ - ئېدىر، جىلغا - سايلاردا كۆپ ئۇچرايدىغان ئاق، كۆك، قىزغۇچ، چىپار، قارامتۇل تە-بىئىي مەرمەر تاشلار بولۇپ، ئاددىي، قوپال، قىياسەن يا-سالغان بەزى سىنتاش ۋە بەلگە تاشلار ئادەتتىكى ئۆزۈنچاق ساي تاشلىرىدىنمۇ ياسىلىدۇ.

بالبالارنىڭ ئۆلچىمى (ئېگىزلىكى، كەڭلىكى، تاش-نىڭ قېلىنلىقى)، ياسىلىش ئۇسۇلى، ئوبرازى قاتارلىقلار بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بەزىلىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، 2 مېتردىن ئاشىدۇ. بەزىلىرى كىچىكرەك بولۇپ، 1 مېتردىن ئېگىزرەك كېلىدۇ. ئومۇمەن، تاش ھەيكەللەردە قىسمەن پەرق-لەر بولسىمۇ، ئۇلاردا يەنە تۆۋەندىكىچە ئورتاقلىقلار بار:

1) تاش ھەيكەللەرنىڭ باش قىسمى كىچىرەك، گەۋدە قىسمى چوڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرى يوغان، قاڭشارلىق، يۈزى چوڭ، پېشانىسى كەڭ، بۇرۇتلۇق، يالاڭباشتاق (قىسمەن-لىرىنىڭ باش كىيىم، تاج، چېكىلىكىلىرى بار) بولۇپ، ئوڭ قولىدا قەدەھنى مەيدىسىگە تىرەپ تۇتۇۋالغان، سول قولىدا

بىلەندىكى كەمەرگە ئېسىلغان قىلىچنىڭ دەستىسىنى تۇتقان، ئۇنىڭ بېلىگە شەمشەر (ياكى خەنجەر) ئېسىلغان قىياپەتتە بولىدۇ. ئۆز زامانىسىنىڭ تاشچى، بالبالچى - سەنئەتكارلىرى بېجىرىم مەرمەز تاشلارنى تاللاپ، مېتالدىن ياسالغان ھەر خىل ئوچكە، ئۆتكۈر قىرىش - يونۇش قوراللىرى بىلەن بالىبالارنىڭ باش، قاش - كۆز، ئېغىز - بۇرۇن، قۇلاق، ساقال - بۇرۇت، پۇت - قول، قورال - جابدۇقلىرىنى كۆپتۈرمە شەكىلدە كۆركەم ۋە ئوبرازلىق قىلىپ ئويۇپ (چېكىپ) چىققان.

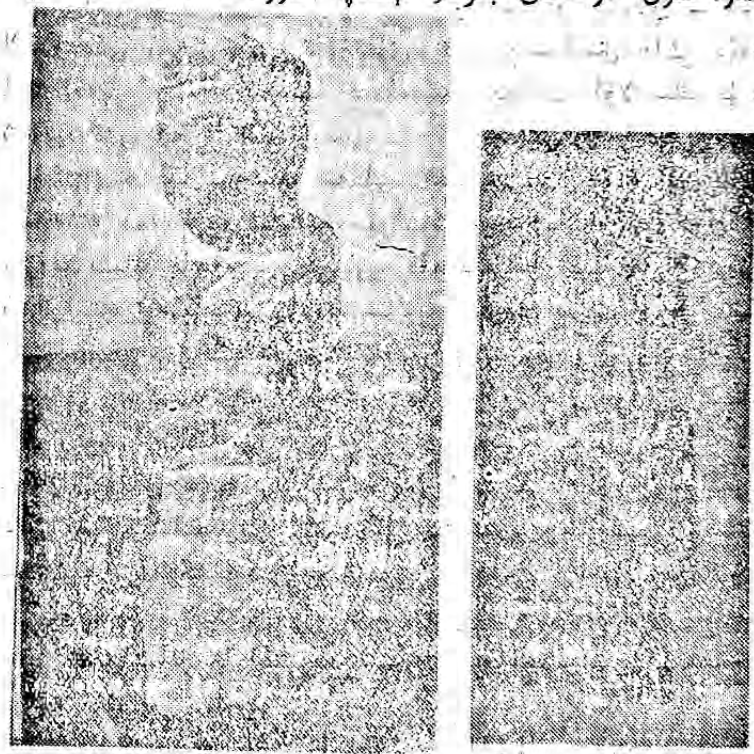
2) تاش ھەيكەل (بالبال) لەر بىپايان يايلاق - قىشلاقلاردىكى بەزى تاش تاۋۇتلۇق، تاش پاسىللىق، تاش دۆۋىلىك قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۈزى شەرق تەرەپكە قاراپ تۇرىدۇ.

3) ھەيكەللەرنىڭ شەكلى، قىياپىتى، ئوبرازى ۋە باشقا جەھەتتە مەلۇم پەرقلەرنىڭ بولۇشى، مەسىلەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ناھايىتى نەپىس، قامەتلىك، مەرد - جەسۇر قىياپەتتە، بەزىلىرى ساددا، سالاپەتلىك، ئادەتتىكىدەك ياسالمىشى ئۆز دەۋرىدىكى سەنئەتكارلارنىڭ بىر خىل سەنئەت ئۇسلۇبى بولسىمۇ، ئەڭ مۇھىمى ئۇ مەلۇم بىر دەۋردە ياشىغان مەلۇم مىللەت (ياكى قەبىلە) ئەزالىرىنىڭ تەقدىر - تۇرمۇدىكى ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئۆرپ - ئادەت، يوسۇنلىرىدىكى ئوخشاشلىقلارنى ئاشۇ خىل سەنئەت ئۇسلۇبى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەنلىكىدۇر.

تۆۋەندە تېكەس يايلاقلىرىدىكى تاش ھەيكەللەر ئىچىدىن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىرقانچىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

1. كىچىك خونىقايدىكى بالبال — موڭغۇلكۆرە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي 5 كىلومېتر يىراقلىقتىكى كىچىك خونىقاي پايلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئوت -

چوڭلىرى مول كەڭرى يايلاقتا مۇشۇ خىل ئالاھىدە ياسالغان. ھەيكەلدىن پەقەت يىرىلا بولۇپ، ئۇنىڭ يەردىن چىقىپ تۇرغان ئېگىزلىكى 1.90 مېتر (يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن قىسمى بىلەن ھېسابلىنسا 2.50 مېتر كېلىشى مۇمكىن)، كەڭلىكى (ئىككى مۇرىسىنىڭ ئارىلىقى) 56 سانتىمېتر كېلىدۇ. ھەيكەلنىڭ بېشىدا بىر خىل تاجسىغا ئوخشاش كىيىم بار. ئۇنىڭ قاش - كۆز، ئېغىز - بۇرۇن، قۇلاق، بۇرۇتلىرى كۆپتۈرمە شەكىلدە كۆركەم ئويۇلغان. ئوڭ قولىدا قەدەھ تۇتقان، بېلىدە كەمەر، سول قولىنىى بىرئاز ئېگىپ تۆۋەنگە سالغىلاتقان،

30 - رەسىم. موڭغۇلكۆرە كىچىك خوتەنقايدىكى بالبال رەسىمى
A — ئالدى كۆرۈنۈشى؛
B — كەينى كۆرۈنۈشى.

قۇلىقىدا ھالقىسى بار، يۇزى شەرقە قاراپ تۇرىدۇ. ھەيكەلـ نىڭ ئارقىسىدا دېئامېترى 26 مېتر كېلىدىغان تاش دۆۋىلىك قەبرە بار. بۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ــ يانپاشتىن تۆـ ۋەن 60 سانتىمېتر ئارىلىققا سوغدىچە 20 قۇر خەت (خەتلەر ھەيكەلنىڭ ئالدى ۋە ئىككى يېنىغا) ئويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، كەينى تەرەپىدە (بېشىدىن تارتىپ بەلنىڭ تۆۋەن قىسمىغىچە) ئۇششاق ئۆرۈلگەن چاچ ئۆرۈلمىرىگە ئوخشىتىپ ئويۇلغان سەككىز قۇر ئويمان، ئۇزۇن سىزىق ئېنىق كۆرۈـ نۈپ تۇرىدۇ.

سوغدىچە يېزىق ئويۇلۇپ، ئالاھىدە نەپىس ئىشلەنگەن بۇ خىل تاش ھەيكەل ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە يېگانە نۇسخا ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭغا ئويۇلغان سوغدىچە يېزىقنىڭ مەنىسى ھازىرچە يېشىلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەنىسىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈلمەكتە (ئۇنىڭ يېزىقى سوغـ دىچە بولغان بىلەن تىلى بەلكى تۈركچە بولۇشىمۇ مۇمكىن).

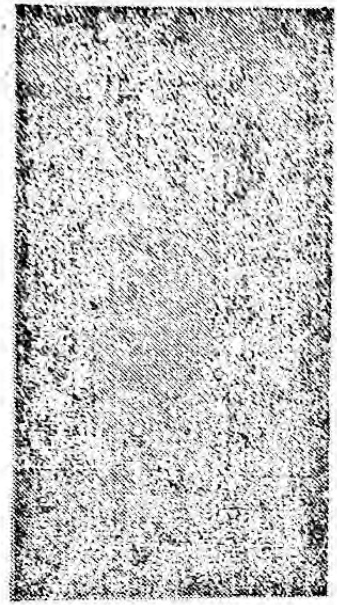
ھەيكەلنىڭ ھازىرقى ھالىتى ۋە ساقلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكـ چە: مەن ئىلى ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكـ شۈرۈش خىزمىتى مۇناسىۋىتى بىلەن مۇشۇ ھەيكەلنىڭ قېشىغا 1958 ــ 1961 ــ 1963 ــ 1983 ــ يىللىرى بولۇپ، بىر- نەچچە قېتىم باردىم. ھەيكەل مىڭ نەچچە يىل بۇرۇن يىلدىن بۇيانقى

1-رەسىم. كىچىك خوتەنقايدىكى بالبال- نىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ سىزىلغان رەسىمى

تەبىئىي بۇزغۇنچىلىق، كۈنگە قاقلىنىش، قاتتىق قار ـ بۇران، يامغۇردا قېلىش ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تەدرىجىي خوراپ، تەتىجىدە، باشىنىڭ سول تەرىپى، كۆز، بۇرۇن، قۇلاقلارنىڭ ئەسلى ھالىتى ئۆزگىرىپ، ئوخشىمىغان دەرىجىدە پۈچۈلۈپ كەتكەن. سول تەرەپتىكى بۇرۇتى بىلەن ئاغزى (ئۈستۈنكى ۋە ئاستىنقى كالپۇكلىرى)، قومۇرۇلۇپ چوشۇپ كەتكەن. ھەيكەلنىڭ كۆكرەك، ئىككى يېنى ۋە بەلنىڭ تۆۋىنىدىكى سوغدىچە خەت ئويۇلغان قىسمىدا چاك كېتىپ، يېرىلغان بىرمۇنچە ئىزلار بار ئىكەن. تېخنىكا ئېچىنىشلىقى، 1983 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بۇ ھەيكەلنى قايتا تەكشۈرگىنىمىدە، ھەيكەلـ ئىنىڭ كەينىدىكى قەدىمكى تاش دۆۋىلىك قەبرىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن قالايمىقان كولىنىپ، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقىنى كۆردۇم.

2. سىنتاشتىكى بالىال ئاغىياز يېزىسىنىڭ سىنتاش يايلىقىدىكى بىرقانچە ئورۇندا تاش دۆۋىلىك قەبرىلەر بولـ غاندىن تاشقىرى، ئۆز زامانىسىدا بەزى قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا تىكلەنگەن بالبالار بار ئىكەن. 70 ـ يىللارنىڭ ئالـدى ـ كەينىدە، بۇ تاش بالبالارنىڭ بەزىلىرى ئورنىدىن يۆتكىۋېتىلـ گىپتۇ، ھەتتا بەزىبىر نەپىس ۋە ھەيۋەتلىك ئىشلەنگەن بۇ بالـ بالار ئورنىدىن يۆتكىۋېتىلگەندىن تاشقىرى چېقىپ تاشلىنىپ، ھال قوتىنىنىڭ ئىچىگە تام ـ توسۇق ئورنىدا ئىشلىتىلىپتۇ.

1983 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، سىنتاشنى تەكشۈرگەن چېغىمىزدا، ئەسكى تاملىقنىڭ كەينىگە تاشلاپ قويۇلغان بىر بالبالنى رەسىمگە ئالدۇق. ئاق چىپار تاشتىن ياسالغان بۇ بالبال گەرچە كۆركەم بولمىسىمۇ، لېكىن بېجىرىم ساقلىنىپ قاپتۇ. ئۇنىڭ باش قىسمى (قاش، كۆز، بۇرۇن، ئېغىز، بۇـ رۇت، ئېگەكلىرى) نى خېتلى ئىنىق ئويۇپ چىقىلغاندىن كاشقىرى، ئىككى قولىنىڭ ئىزناسىمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ؛ بالبالـ

32 - رەسىم. ئاغىياز بىز سىناش ياپلىقىدىكى بالىل

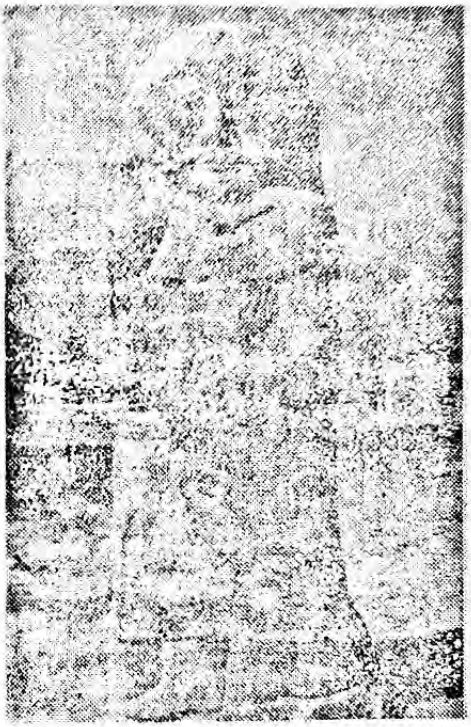
لىك ئۆلچىمى 36 × 34 × 1.43 مېتر.

چېقىپ تاشلىنىپ تام - توسۇق ئورنىدا ئىشلىتىلگەن بالىل ئەسلىدە كۆك چىپار مەر مەر تاشتىن ناھايىتى كۆركەم ئىشلەنگەن بولۇپ، ساقلىنىپ قالغان بىر پارچىسىدا ئوك قولدا قەدەھ تۈتۈپ تۇرغان، سول قولىدا قىلىچ تۇتۇپ تۇرغان ھالەت ناھايىتى ئېنىق بىلىنىدۇ.

بۇ ھەيكەل 1961 - يىلى، ئارشاك ناھىيىسىدىكى مىلچىك يايلىقىدىن تېپىلغان سارغۇچ چىپار مەرمەر تاشتىن ياسالغان، كۆركەم، بىجىرىم بالبالغا تامامەن ئوخشايدۇ (ھازىر بۇ بالبال ئاپتونوم رايونلۇق تارىخ مۇزېيىدا ساقلانماقتا).

سىناش يايلىقىدا بۇزۇۋېتىلگەن ئاشۇ قىممەتلىك بالبالنىڭ ئەينەن ھالىتىنى بىلمىش ئۈچۈن تۆۋەندە، بۇرىتالا-دىكى مىلچىك يايلىقىدىن تېپىلغان بالبالنىڭ فوتو سۈرىتىنى قوشۇمچە تونۇشتۇردۇم. بۇ بالبالنىڭ ئېگىزلىكى 2.85 مېتر بولۇپ، ئۇ ناھايىتى قامەتلىك، ھەسۇر تېپىلەتتە كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ گەۋدىسى چوك، كۆكسىرى بۇرغان، بۇرنى قاكشارلىق، يۈزى چوك ۋە يۇمىلاق، پېشانىسى كەڭ، شاپ بۇرۇت، يالاڭباشتاقە ئوك قولىدا قەدەھنى مەيدىسىگە تىرەپ تۇتقان، سول قولىدا غىلاپلىق ئۇزۇن قىلىچنىڭ دەستىسىنى تۇتقان، بېلىدە كەمەر، ئوك تەرەپ (كەمەر) كە غىلاپلىق شەمشەر (خەنجەر) ئېسىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئوك تەرەپ يانپىشىغا ھەمىيانغا

ئوخشاش نەرسە ئويۇلغان بولۇپ، پۇتىدا ئۆتۈك، ئۇچىسىدا ئۇزۇن تون (تىزىنىڭ تۆۋىنىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ) بار.

33 - رەسىم. بۆرىتالادىكى مىلچەك يايلىقىدىن تېپىلغان بالبال

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئىلى ۋادىسىدىكى ھەرقايسى يايلاقلاردا بىرمۇنچە سىنتاشلار بار. «سىنتاش»دېگىنىمىز — بالبالنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ بالبالارغا قارىغاندا كىچىك. ئۇنىڭ يانىسىمش ئۇسۇلى ئاددىي. ئادەتتە ھەر خىل تەبىئىي تاش ماتېرىيالىرىنى ئانچە سىلىقلىمايلا، ئادەمنىڭ باش قىسمى (قاش — كۆز، ئېغىز — بۇرۇن، قۇلاق، بۇرۇت قاتارلىقلار) نىڭ ئىزناسىنى ئاددىي سىزىقلار بىلەن ئويۇپ (چېكىپ) ياسالغان. سىنتاش

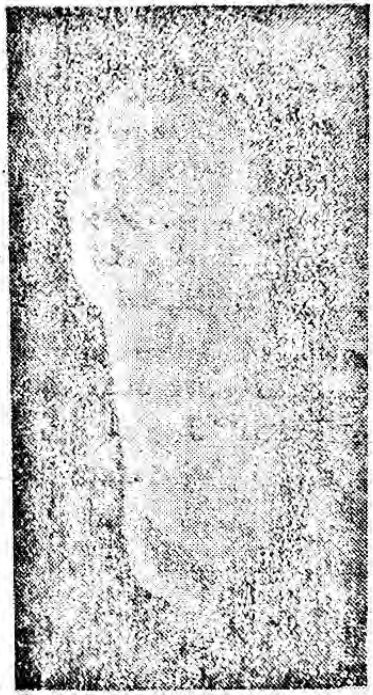
لارمۇ قەدىمكى تاش دۆۋىلىك ياكى تاش پاسسللىق قەبرە لەرنىڭ ئالدىغا تىكلىنىپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكسىنىڭ يۈزى شەرقتە قارىتىلغان (بەزى ئەھۋاللاردا تەبىئي جايلىشىش سەۋەبىدىن باشقا تەرەپلەرگە قارىتىلغانلىرىمۇ ئۇچرايدۇ). سىنتاش تىكلەنگەن قەبرىلەر ئادەتتە، بالبال تىكلەنگەن تاش دۆۋىلىك ياكى تاش پاسسللىق قەبرىلەرگە قارىغاندا، نىسبەتەن كىچىك ۋە ئاددىي بولىدۇ. بۇ خىل كىچىك قەبرىلەرنىڭ ئىگىلىگەن مەيدانمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تىپتىكى قەبرىلەردە ئاخىرەتلىك بۇيۇم (مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى) لار ئاز ئۇچرايدۇ.

ئومۇمەن، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ساقلارغا ئائىت ھەيۋەتلىك ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر بىلەن ئالدىغا كۆركەم بالبال تىكلەنگەن قەدىمكى تۈركىي مىلاەتلەرگە ئائىت تاش دۆۋىلىك ياكى تاش پاسسللىق قەبرىلەر ئەينى زاماندىكى ساق ۋە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇقىرى تەبىقە (ھۆكۈمران كۈرۈھى) سىگە مەنسۇپ بولۇپ، سىنتاش تىكلەنگەن ئاددىي ۋە كىچىك قەبرىلەر تۆۋەن تەبىقە (ئەمگەكچى خەلق) گە ئائىت ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئىككى خىل پەرق ــ ئۆز زامانىسىدەكى ئىككى خىل تەبىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

تۆۋەندە، موڭغۇلكۆرەدىكى شوتا، ئاغيازنىڭ قوكۇر بۇلاق يايلاقلىرىدىن تېپىلغان سىنتاشلاردىن بىرقانچىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

1) شوتا يېزىسىنىڭ غەربىدىن 6 ــ 7 كىلومېتر يىراقلىقتىكى دارجا دېگەن ئوتلاقتا بىرنەچچە تاش دۆۋىلىك، تاش پاسسللىق كىچىك قەبرىلەر بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر كىچىك قەبرىنىڭ ئالدىغا سىنتاش تىكلەنگەن (سىنتاش ھازىر ئورنىدىن يۆتكىلىپ يەرگە ياتقۇزۇلغان ھالەتتە). سىنـ

تاشنىڭ ئېگىزلىكى 1.30 مېتىر، كەڭلىكى 48 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 20 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ تاشنىڭ يۈزىنى تەرىپىنگە ئادەمنىڭ قىلىپ، ئادەمنىڭ باش قىسمىنىڭ سىماسى، تۆۋەن تەرىپىگە قەبىلە تامغىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر بەلگە چېكىلگەن. قىيا پۈتى بىر - بىرىگە تاماما ئوخشاپ كېتىدىغان

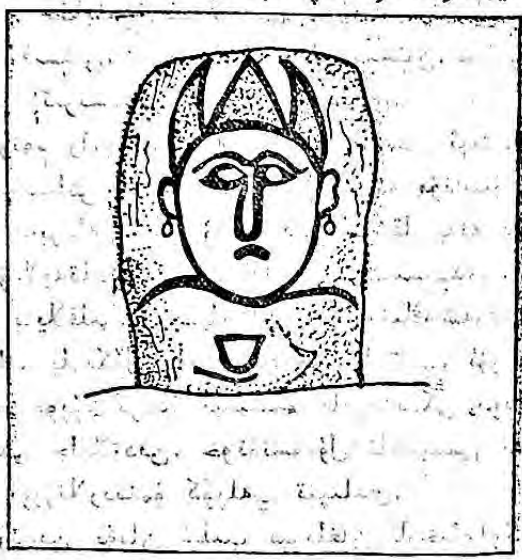

34 - رەسىم. موڭغۇلكۆرە ناھىيىسى شوتا يېزا سىنىڭ دارجادىكى سىنتاش رەسىمى

سىنتاشنىڭ يەنە بىرى شوتا دەريا سىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى ئوتلاقتا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىمۇ تاش پاسىلىنىڭ كېسىمى قەبىرە بار.

2) ئاغىياز يېزا قوڭۇر بۇلاقنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تەكشىلىكتە تاغ باغرىغا جايلاشقان بىرامۇنچە تاش دائىرىلىنىڭ

ئاددىي قەبرىلەر بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئالتە - يەتتە قەبرىنىڭ ئالدىغا قىيا پىتى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان چوڭ - كىچىك سىنتاشلار تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۈزى شەرققە قارىتىلغان. سىنتاشلار ئىچىدە ئىككىسى (بىرى چوڭ، يەنە بىرى كىچىكرەك) نىڭ ئوبرازى باشقا سىنتاشلارغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا ٨٨٨ شەكىللىك تاجى، قۇلىقىدا ھالقىسى بار، قارىماققا ئايالىلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

رەسىم. ئاغىياز - قوغۇر بۇلاقتىكى سىنتاش

3) تېكەس ناھىيىسىنىڭ قارا دالا، مىڭ بۇلاق دېگەن جايلىرىدا كۆپلىگەن تاش ياسىلىق قەبرىلەر بار. بۇ قەبرىلەرنىڭ بەزىلىرى 60 — 70 - يىللاردا تېرىقچىلىق قىلىش جەريانىدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، قەبرىلەردىن بىرونزا قوراللار، تۆمۈر پىچاق قاتارلىق يادىكارلىقلار تېپىلغانىكەن.

قارا دالادىكى بەزى قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا سىنتاش تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 95 سانـ

تېمپېتر، كەڭلىكى 55 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭغا ئادەمنىڭ بېشى، قولى، قورساق قىسمىغا چۆگۈنىگە ئوخشايدىغان بىر نەرسىنىڭ سىماسى چېكىلگەن.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان بالىبال، سىنتاش، تاش توپ پىلىك، تاش پاسىللىق قەدىمكى قەبرىلەر، يالغۇز ئىلى ۋادىسىدىكى بەزى پايلاق ـ ئوتلاقلاردىنلا تېپىلىپ قالماستىن، ئۇلار يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ (ئوتتۇرا ئاسىيا پايلاقلىرىنىڭ) ھەرقايسى جايلىرى ـ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونى، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، سىبىرىيە، تاشقى موڭغۇلىيە دائىرىسىدىن كۆپلەپ تېپىلدى.

ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن ئېلىپ ئېيتساق بۇ خىل بالبال، سىنتاش ۋە ئۇلارغا ئۇياسىتە مۇناسىۋەتلىك تاش پاسىللىق قەبرىلەر ئىلى ۋادىسىدىن باشقا يەنە ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ بىرقانچە ناھىيىسىدە، بورتالا ئوبلاستىنىڭ يايلاقلىرىدا، تېيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى ئارا تۈرۈك، باركۆل يايلاقلىرىدىن تارتىپ، ئۈرۈمچى ئەترىپىدىكى سەيۇپۇ، بوغدا تېغىنىڭ باغرىدىكى پۇكاك، گۈچۈك ئەترىپىدىكى جايلاردىن، خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بىرقانچە ئورۇنلاردىنمۇ كۆپلەپ تېپىلدى.

ئۇزۇندىن يۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتلىرىدىكى بىر خىل ئورتاق خۇلاسىلەردە ـ قەدىمكى بالبال ۋە سىنتاشلارنى مىلادى M ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەرگە خاس، قەدىمكى تۈرك (تۈركىي تىلىدىكى مىللەت ۋە قەبىلىلەر) نىڭ قەبرە ئالدىغا تىكىلگەن بەلگىسى دەپ قارالماقتا. قەدىمكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ ياشىغان، پائالىيەت ئېلىپ بارغان يەرلىرىنىڭ ناھايىتى كەڭلىكىنى ھېسابقا ئالغاندا، يەنە داۋاملىق تەكشۈرۈپ، ئەترايلىق ئىزدەنگەندە، تېخى ئادەم ئايىغى يەتـ

مىگەن، بىر مۇنچە تاغ ـ جىلغا، يايلاقلاردىن تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ قالغان بالىمال، سىنتاش قاتارلىقلار داۋاملىق تېپىلمىشى مۇمكىن.

قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تارىخى، دىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان ماتېرىياللاردا: «...تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس، ئايرىم ساددا دىنلىرى بار ئىدى؛ ئۇلار يەرنىڭ، كۆكنىڭ يەنى پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىنسانلارغا ئەڭ شەپقەتلىك تەڭرى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ (ئۇنىڭغا) ئېتىقاد قىلاتتى. تۇيۇراق، سۇ، دەل ـ دەرەخ، تۆمۇر كەبى نەرسىلەرنى ئۇلۇغلايتتى، تۇرمۇش ـ مەئىشەت ۋە ئۆزلىرى بەكرەك ياخشى كۆرىدىغان جەڭ ـ سوقۇش ئىشلىرىدا ياردەمى بولغانلىقتىن تۆمۇرنى ھەممە نەرسىدىن بەكرەك ئۇلۇغلايتتى، (شۇڭا) ئىسمى ئىرىغمۇ (تۆمۇر) نامىنى قوشۇپ ئاتىشاتتى.

ۋاپات بولغانلارغا قۇربانلىق قىلاتتى ۋە ناھايىتى قاتتىق قايغۇراتتى. (ئۇلارنىڭ) قەبرىسىگە تاشلارنى قويۇش بىلەن بىللە، ئۇلۇغراق ئادەملەرنىڭ تاشلىرىغا ئۇلارنىڭ تىرىك ۋاقتىدىكى ياخشىلىقلىرىنى يېزىپ (ئويۇپ) قوياتتى.

تۈركلەردە سوقۇش قىلىش ۋە جەڭگە قاتنىشىشنىڭ ئۆزى بىر ئۇلۇغ يىگىتلىك سانالغانلىقتىن، سوقۇشلاردا ئۇلار پەقەت ئۆز مىللىتىنى ياقىلاش ۋە ھىمايە قىلىش كەبى مەقسەتلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايتتى...

... تۈركلەرنىڭ سوقۇش ئىشلىرىغا ھەۋىسى بەك كۈچلۈك ئىدى؛ ئۇلار قۇربان بولغانلارنىڭ قەبرىلىرىگە، شۇ ئۆلگەن كىشى ئۆمرىدە (جەڭ ـ سوقۇشلاردا) نەچچە كىشىنى ئۆلتۈرگەن بولسا، ئۇنىڭ قەبرىسىگە شۇنچە تاشلارنى تىزىپ قوياتتى ياكى تاشقا ئۇنىڭ سوقۇشلاردا كۆرسەتكەن ھىممەتلىرى (تۆھپىلىرى) نى پۈتۈپ قوياتتى...» دەپ يېزىلغان.*

---

* زەكى ۋەلىدى: «تۈرك ۋە تاتار تارىخى»، 1 ـ توم، 1912 ـ يىلى قازان نەشرى، 17 ـ، 19 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

دەرۋەقە، ئۇقتۇرۇمدىكى بايانلار ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركلەر (قەدىمكى ... تۈركىي مىللەتلىرى، قەبىلىلىرى) گە تەئەللۇق، ئالدىغا تاش ھەيكەل ياكى سىنتاش تىكلەنگەن تاش پاسىللىق قەبرىلەر ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك باشقا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ھازىرغىچە قەدىمكى تۈرك خاقانلىقى (شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك خاقانلىقلىرى) توغرىسىدا ھەر خىل تىللاردا يېزىلغان نوپۇزلۇق ئەسەرلەردە ئىلى ۋادىسى ۋە ئۇ يەردە ياشىغان قەدىمكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ غەربىي تۈرك خاقانلىقىدىن كېيىنمۇ داۋاملىق شۇ خاقانلىق تەۋەسىدە ياشاپ ئۆتكەنلىكى قەيت قىلىنغان، شۇڭا ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان پالىلال، سىنتاش، تاش پاسىللىق قەبرە قاتارلىقلارنى غەربىي تۈرك خاقانلىقى تەۋەسىدە ياشىغان تۈركىي مىللەت (ۋە قەبىلىلەر) لەرنىڭ يادىكارلىقلىرى دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز. بۇنى تۆۋەندىكى تارىخىي بايانلار تېخىمۇ تولۇقلايدۇ.

مىلادىنىڭ 576 - يىلى ئۇلۇغ قاغانغا ۋەكالىتەن تۈرك خاقانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى باشقۇرىدىغان يابغۇسى ئىستەمي قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا بىلگەتاردۇ قاغان (مىلادى 576 — 600 - يىللار)، ئۇنىڭدىن كېيىن ھۇقان قاغانىنىڭ ئوغلى ئاپار قاغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئىنەل قاغان يەتتە يىل (593 — 600 - يىللار) بىلگە تاردۇ قاغانىنىڭ يېنىدا تۇرتاق غەربىي قاغان بولۇپ تۇردى.

مىلادى 581 - يىلى، تۈرك خاقانلىقى ئىككىگە بۆلۈلۈپ كەتتى. يەتتە سۇ رايونىدىن باشلانغان غەربىي تەرەپ غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قول ئاستىغا ئۆتتى. بۇ قاغانلىقنىڭ

تېررىتوردىسى شەرقىي شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا ئامۇ (جەيھۇن) دەرياسى بىلەن ئىراننىڭ شەرقىتە بارسكۆل (باركۆل) دىن تارتىپ غەربتە كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان رايونغىچە تۇتاشقانىدى. غەربىي تۈرك خاقانلىقى تەۋەسىدە ياشىغۇچى قەدىمكى مىللەت ۋە قەبىلىلەردىن تاسىيۇ قاتارلىق، تۈركەش، تۆلەس، قارلۇق، چىگىل، تۇرا، ياغما، توخسى ... قاتارلىقلار ئۆز نامىنى بۇرۇنقىدەك ساقلاپ قالدى. غەربىي تۈركەرنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى ئىككى چوڭ تارماقتا بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر چوڭ تارمىقى «بەش نوشىبى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەربىرىگە ئۇلۇغ تۈركىن نامىدا بىردىن خان بولاتتى. يەنە بىر چوڭ تارمىقى «بەش تۆلۇس» دەپ ئاتالدى. بۇلار ئىلى دەرياسى بىلەن چۇ دەريا-سىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايتتى. تۈركەشلەر مانا شۇ بەش تۆلۇس دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەرنىڭ تەركىبىدە ئىدى. بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەربىرىگە ئۇلۇغ چۇر نامىدا بىردىن خان تەيىنلىنەتتى. ئومۇمەن، بەش نوشىبى قەبىلىلىرى ئىسىتەكۆلنىڭ غەربىدە. بەش تۆلەس قەبىلىلىرى ئىسىتەكۆلنىڭ شەرقىدە ياشىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ «ئون ئوق» دەپمۇ ئاتالدى. VII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بەش تۆلەس قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان تۈركەشلەر كۈچىيىپ كۆچلۈك ئەلگە ئايلاندى. VIII ئەسىرنىڭ 40 — 50 - يىللىرىدىن كېيىن، غەربىي تۈرك خاقانلىقى ھالسىزلىنىپ، ھاكىمىيەت بارا - بارا تۈركەش ھەربىي قەبىلىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. تۈركەش خانلىقى 60 يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادى 766 - يىلىغا كەلگەندە، ھاكىمىيەت قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. قارلۇق خانلىقى مىلادى 940 - يىلغىچە 200 يىلدەك ھۆكۈم سۈردى، ئۇنىڭ خان ئوردىسى ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى قويلۇق شەھىرىدە بولدى. قارلۇق خانلىقى دەۋرىدە يەرلىك ئىگىلىك، سودا -

سېتىق، قوشنا قەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر تېخىمۇ قويۇقلاشتى. شەرقتىن غەربكە باردىغان قەدىمكى كارۋان يولى (يىپەك يولى) بۇ جانلىقنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئۆتەتتى.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەدىمدە ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمكى تۈرك (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرىنىڭ ھاياتىغا دائىر نۇرغۇن ئىشەنچلىك مەلۇماتلارنى بايان قىلغان: «تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توخسى ريسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار، ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر.»① «ئىلى بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىللەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇنىدۇر.»②

قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرى

ھازىرغىچە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى تاغلىق رايونلىرىدىكى يايلاق، بولۇپمۇ كۆزلەك ۋە قىشلاقلىرىدىن قورام تاش، قىيا تاشلارغا ئويۇپ چېكىلگەن ھەر تۈرلۈك شەكىل، خىلمۇخىل مەزمۇنغا ئىگە رەسىملەر، رەسىملەر تۈركۈملىرى تېپىلدى.

قىيا تاش رەسىملىرى قورغاس ناھىيىسىنىڭ قۇلۇستۇ، سار بۇلاق، تېكەس ناھىيىسىنىڭ قارا ئۆكۈر تېغى، قاپسالاق، توبەكباينىڭ سايى، جىلاندى دېگەن جايلىرى، كۈنەس ناھىيىسىنىڭ شىمالى بىلەن ئابرال تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسىملىرىغا توغرا كېلىدىغان قاراغانتى، تاتراك، چۆمبكباي، قىزىل تاش

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 – توم، 40 – بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 1 – توم، 124 – بەت.

دېگەن جىلغا ـ سايلىرى، نىلقا ناھىيىسىنىڭ قارا تۆپە قاتارلىق جايلىرىغا تارقالغان.

رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تاغ ئېغىزلىرى، ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىن ياشاپ كەلگەن ھەرقايسى ساي ـ جىلغىلارنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تەبىئىي «تاش تام»، يۈزى بىرقەدەر سىلىق، قاتتىق قوڭۇر تاشلارنىڭ تەكشى يۈزىگە چېكىپ ـ ئويۇلغان. رەسىملەرنىڭ خىلى كۆپ قىسمى نەچچە مىڭ يىلدىن بويان كۈنگە قاقلىنىپ تۇرغانلىقتىن، رەسىم ئويۇلغان تاشلار چاك كېتىپ، يېرىلىپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

تەبىئىي بۇرغۇنچىلىق ـ كۇچلۇك قۇياش نۇرى، قار ـ يامغۇرلاردىن دالدا بولىدىغان جايلارغا تارقالغان رەسىملەر خىلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان.

ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1) ھەر خىل ياۋايى ھايۋانات رەسىملىرى. بۇ خىلدىكى رەسىملىرىنىڭ يىل ـ دەۋرىمۇ خىلى ،قەدىمىي بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن بۇغا ـ مارال، غۇلجا ـ ئارقار، تاغ تېكىسى ـ كۆكمەت ئات، تۆگە، بۆرە، ئىت، قوش، تۈلكە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

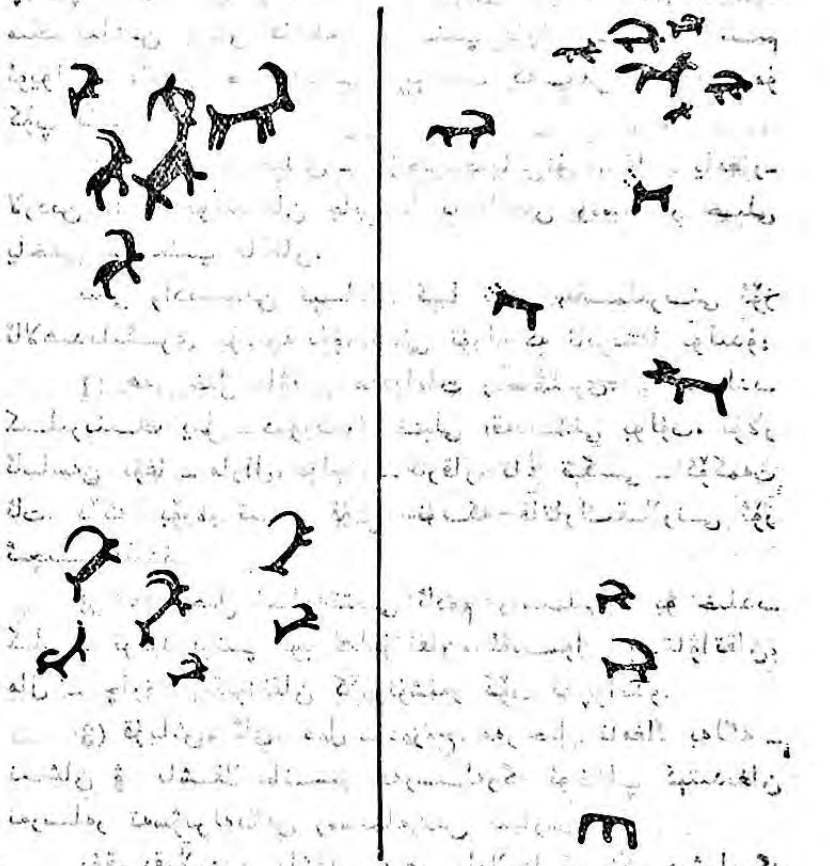
2) ھەر خىل قىيا پەتتىكى ئادەم رەسىملىرى. بۇ خىلدىكى كىلەردە ئوقيا ئېتىپ ئوۋ قىلىۋاتقان، ئوسۇل ئويناۋاتقان، مال ـ چارۋا بېقىۋاتقان كۆرۈنۈشلەر كۆپ ئۇچرايدۇ.

3) قۇياش، ئاي، دەل ـ دەرەخ، ھەر خىل تامغا، بەلگە ـ نىشان ۋە باشقا جانسىز نەرسىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان نەرسىلەر تەسۋىرلەنگەن رەسىملەردىن ئىبارەت.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بەزى جايلاردا كېيىنكى دەۋرلەرگە خاس، دىنىي ئېتىقادقا ئائىت رەسىملەرمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن،

مۇڭغۇلكۆرە ناھيىتسىدىكى ئاغياز دەريا سىنىڭ بويىدىن تېپىلغان ئۆلچىمى 60 × 1.80 × 1.50 مېتر كېلىدىغان، ئۇچبۇلۇڭ شەكىللىك قورام تاش يۈزىگە بۇددا دىنىغا ئائىت رەسىم ئويۇلغان.

قەدىمكى قىيا تاش ئويما رەسىملىك سەنئىتىنىڭ ئىنتايىن ئۆرنىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تەھەللي تۈرمۇشى جەريانىدا

36 ـ 37 ـ رەسىم. قورغاش قۇلۇستۇ تېكەس قاپالاغدىن تېپىلغان رەسىملەر

ئىجاد قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرى، ئىستېتىك تۇيغۇسى ئورگانىك هالدا بىرلىشىپ كەتكەن.

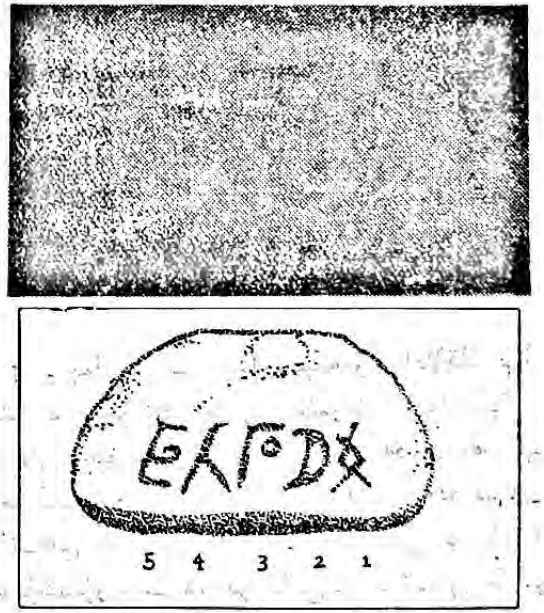
ئىلى تەۋەسىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى — تېمىنىڭ شان قىيا تاش ئويما رەسىملىك سەنئىتىنىڭ مۇهىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇنى قەدىمدىن تارتىپ تېمانشان ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ۋە تەبىئەت بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشىنى لىرىك نەتىجىسىدە ياراتقان.

تەكرار ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، ئېتراپلىق سېلىشتۇرۇش، تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسەن ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى قەدىمكى زامان ئۇۋچىلىقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى، يەنى بۇنىڭدىن 4000 — 6000 يىللار بۇرۇنقى مەزگىلدىن تارتىپ هون ئىمپېرىيىسى دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى II — VII ئەسىرلەر) ۋە قەدىمكى تۈرك خاقانلىقى دەۋرىگىچە ياشىغان، ساق، هۇن، ئۇغۇز، تۈرك (قەدىمكى ئۇيغۇرلار) قەبىلىلىرىدىن چىققان سەنئەتكارلار ئىجاد قىلغان، دەپ ئېيتالايمىز.

قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى چېكىلگەن قەبرە تېشى

1983 - يىلى 8 - ئايدا، تېكەس يايلاقلىرىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمەتلىرىنى ئاساسىي جەهەتتىن ئاخىرلاشتۇرغان چېغىمىزدا، ناهىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ كەسپىي خادىمى يولداش ئابلىز ئىشارىپ مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتقان بىر دانە قەبرە تېشىنى بىزگە كۆرسەتتى. ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، بۇ تاش — تېكەس ناهىيىسىنىڭ شەرقىدىن 40 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان قارا توقايدىكى

كىچىك ئېقىن سۇ ئىچىدىن تېپىلغانلىكىەن (ئەسلىدە قارا تۈس قايدىن ئوتۇن كەسلەپ كۆيدۈرۈلگەن بىر ئادەم تونۇلايدىغان كىچىك ئېقىندىن ئۆتۈۋاتقاندا، سۇ ئىچىدە تۇرغان بۇ تاشنى تېپىۋېلىپ، ئۇنى مەدەنىيەت يۇرتىغا تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكەن). قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى چېكىلگەن بۇ تەبىئىي ساي تېشى سەل قىيپاش يەرنىم ئاي شەكلىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلىقى 20 × 30 × 50 سانتىمېتر كېلىدۇ. تاشنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىن بىر قۇر (بەش ھەرپتىن تەشكىل تاپقان) چېكىلگەن. خەت چېكىلگەن قۇرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28 سانتىمېتر، ھەرپ بېشىدىن ھەرپنىڭ ئاردىلىقى بىر سانتىمېتر، ھەرپلەرنىڭ ئېگىزلىكى 8 — 10 سانتىمېتر، كەڭلىكى 5 سانتىمېتر كېلىدۇ.

38 - رەسىم. قەدىمكى تورك (ئۇرقۇن) يېزىقى چېكىلگەن قەبرە تېشى (A، B)

بۇ قەبىرە تېشى ئەسلىدە ئېگەس دەرياسى بويىدىكى مەلۇم بىر كىچىك تاش پاسىللىق قەدىمكى قەبرىنىڭ بېشىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ئۆز زامانىسىدا يۇر بەرگەن بىر قېتىم لىق كەلكۈننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئېقىن سۇ ئىچىدە توختاپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇ تاشنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ــ ئۇنى ئادەتتە قۇياش نۇرىغا تۇتسا، چېكىلگەن خەتلەر ئانچە ئېنىق كۆرۈنمەيدۇ، سايە يەردە تاش يۈزىگە سۇ پۈركۈپ قارىسا، خەتلەر ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ. تاشقا چېكىلگەن قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى ھەرپلىرىنى ئوخشىتىش ــ سولغا قارىتا ئوقۇساق ئۇنىڭ ترانسلىتراتسىيىسى (ھەرپنىڭ نامى ــ ئوقۇلۇشى) تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

[g]	[Č]	[K]	[y]	[b]
5	4	3	2	1
(ب، ي، ك، چ، گ)				

بۇ ھەرپلەرنى قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە ئاساسەن ترانسكرىپسىيە قىلىپ تولۇقلاپ ئوقۇساق ئۇنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

[b(a)y K(i)Č(i)g]

يەنى: باي كىچىگ [bayKiqig] دېگەن ئادەم ئىسمى بولۇپ چىقىدۇ.

غەربىي تۈرك خاقانلىقى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان بۇ قەبرە تېشىنىڭ ئۆزى ئاددىي ۋە كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھازىرغىچە ئىلى ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان، قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكى قىممەتلىك يادىكارلىق، جۈملىدىن تارىخ، ئارخېئولوگىيە، تۈركىلوگىيە، ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتلىرىدا كەم ئۇچرايدىغان بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

ئالمالىق قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدىكى تېپىلغان نېستورىيان دىنى يادىكارلىقلىرى

قەدىمكى ئالمالىق شەھىرى خارابىسى ئەتراپىدىكى تېپىلغان نېستورىيان دىنىغا ئائىت قەبرە تاشلىرىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى بىرقەدەر تەپسىلىي چۈشىنىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن نېستورىيان دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا چۈشكەندىن قەدىمكى ئالمالىق (ئىلى ۋادىسى) ئەتراپىغا قاچان، قانداق تارقالغانلىقى ھەققىدىكى بەزى تارىخىي ئەھۋاللارنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

«نېستورىيان دىنى — خرىستىئان دىنىنىڭ بىر چوڭ مەزھىپى بولۇپ، بۇ مەزھەپ سۇرىيەنىڭ ئانتېئوچ (Antioch) دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان نېستورىئۇس (Nestorius) تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان. ئۇ خرىستىئان دىنىدىكى بەزى ئاساسلىق تەلىمات ـ ئەقىدىلەرگە قوشۇمچە قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ئۈچۈن، مىلادى 431 ـ يىلى ئېچىلغان (Ephesus) ئېپىخېسۇس دىنىي يىغىنىدا قوغلاندى قىلىنغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ بىر مۇستەقىل دىنىي مەزھەپ بولۇپ بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ مەزھەپنىڭ دىنىي ھاھىيسى ئۆزلىرى ئايلىغان «پاترىئارخ» بولغان. بۇ مەزھەپ يۆلۈنۈپ چىققاندىن كېيىن، شەرقىقە قاراپ كەڭ تارقىلىشقا باشلىغان. بولۇپمۇ پارس ئەللىرىدە، كەڭ تارقالغان. بۇ دىنىنىڭ تارقاتقۇچىلىرى ئاساسەن سۇرىيەلىكلەردىن ئىبارەت ئىدى. چىڭگىزخان دەۋرىگە كەلگەندە بۇ دىن ئوتتۇرا ئاسىيادا تېخىمۇ كەڭ ئورۇن ئېلىشقا باشلىغان. تۈركىي قەبىلىلەردىن نايمان، كېرەي، ئونغۇتلار ئاساسەن بۇ دىنىنىڭ ئېتىقادچىلىرى بولۇشى بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلارمۇ كۆپلەپ ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. 1246 ـ يىلى موڭغۇل

ئوردەسىغا كەلگەن ئىتالىيەلىك كاتولىك دىنى ئەلچىسى ئۆز خاتىرىسىدە: «... چېگگىزخان ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلار خرىست تېتىن دىنىنىڭ نېستورىيان مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ، دەپ يازىدۇ.»①

چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدە خرىستىئان دىنى تېخىمۇ ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئۇيغۇر دۆلىتى ھەتتا «تەرسا (Tersa) لار دۆلىتى» دەپمۇ ئاتالغان. «تەرسا» (Tersa) ئەسلى پارسچە سۆز بولۇپ، ساسانىلار سۇلالىسى ددەۋرىدە پارسلار خرىستىئانلارنى «تەرسا» دەپ ئاتىغانىكەن. بۇ ھەقتە ھېنرى يۇلى (Henry Yule): «ئۇيغۇر دۆلىتى ۋە يېزىقىنىڭ «تەرسا» دەپ ئاتىلىشى نېستورىيان دىنىنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىدىن بولغان»② دەيدۇ. زىم پاپاسى تەرىپىدىن ئېيجىڭغا ئەۋەتىلگەن ئىتالىيەلىك جون مونتېكورۋىنو 1305 - يىل 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يازغان خېتىدە: «مۇرتلارنىڭ ئىنجىلىنى ئۆگىنىشىگە ئەپلىك بولۇشى ئۈچۈن ئالتە پارچە رەسىم سىزىپ چىقتىم. ئارقىسىغا لاتىنچە، تەرسا (ئۇيغۇر) چە ۋە پارسچە ئۇچ دۆلەت تىلىدا چۈشەندۈرۈش يازدىم ...»③ دېگەنىدى.

قەدىمكى كارۋان يولى (يېپەك يولى) نىڭ شىمالىي تارمىقىدىكى مۇھىم تۇگۈن، تارىختىكى مەشھۇر مەدەنىيەتلىك شەھەر ئالمالىق چاغاتاي خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ گۈللەنگەن. ئۇ چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغاندىن تاشقىرى يەنە مۇشۇ خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەمەدەنىيەت مەركىزىگىمۇ ئايلانغانىدى.

① «قەدىمكى ئۇيغۇر خرىستىئان يادىكارلىقلىرى»، شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى، 1986 - يىل 3 - سان 60 - بەت.

② يۇقىرىدىكى ماقالىدىن ئىلىنىدى.

③ يۇقىرىدىكى ماقالىدىن ئىلىنىدى.

«... 1340 - يىلى، ئالمالىقتا يۈز بەرگەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە ئالسولدا تەختكە چىقىدۇ. ئۇ ئەسلى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، تەختكە چىقىپلا دۆلەت ئىچىدىكى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا قەتئىي ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى بۇيرۇيدۇ. بويۇنىمغان روھانىيلارنى سۆرەپ چىقىپ بىر ئارغامچىغا چېتىپ سازايى قىلدۇرۇپ، كىشىلەرگە ئۇردۇرۇپ، قىللىرىنى، ئاندىن قۇلاق، بۇرۇنلىرىنى، پۇت - قوللىرىنى كېسىپ ئۆلتۈرىدۇ. شۇ چاغدا ئۆلگەنلەرنىڭ ئىچىدە ئالمالىق شەھرىنىڭ بىشوپى، فرانسىيىلىك رىچارد، ئالېكساندرىيىلىك فرانكس، ئىسپانىيىلىك پاسكال، ئىتالىيىلىك پروۋنسكى ... قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇلار ئۆلۈپ ئۇچ كۈن ئۆتمەي ئالسولدا ئۆزىمۇ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئوردىسىغا ئوت كېتىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن 1340 - يىلى 9 - ئايدا، مارىگنولى (Marignolli) باشچىلىقىدىكى بىر مىسسىئونېرلار ئۆمىكى ئالمالىققا كېلىدۇ. بۇلار پاپا ئىننوسېنت VI (Innocent) تەرىپىدىن 1338 - يىلى 12 - ئايدا ئەسلى خانبالىقتا ئەۋەتىلگەن كاتولىكلار ئىدى. بۇلار ئالمالىقتا خېلى ئۇزۇن تۇرۇپ، 1342 - يىلى 7 - 8 - ئايلاردا ئاندىن خانبالىققا بارىدۇ. مارىگنولى جاتىرىسىدە: «مەركىزىي ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى ئالمالىققا بارىدۇق، ئالمالىقتا ئۇزۇن تۇرىدۇق ۋە يەر سېتىۋېلىپ بىر چېركاۋ سالىدۇق. بىرقانچە يىلگە قەدەر قازىدۇق، ناخشا ئۆگەتتۇق. بەزى ئادەملەرنى سۇ سېپىشتىن ئۆتكۈزىدۇق. ئەركىن ئازادە دىنىنى تەرغىب قىلدۇق. يۇلتۇز بىشوپ ۋە روھانىيلاردىن ئالتە ئادەم ئۆلگەن»... دەپ يازىدۇ.»*

* يۇقىرىدىكى ماقالىدىن ئېلىندى.

1880 - يىللاردىن ئېتىبارەن روسىيە ئالىملىرى يەتتە سۈلى مەركەز قىلغان (ئىلى ۋادىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ رايونلاردىن خرىستىئان دىنىنىڭ كېرىست (+) بەلگىسى چېكىلگەن نېستورىيان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك قەبرە تاشلىرى دىن مىڭ نەچچە يۈزنى تاپقان. بۇ قەبرە تاشلىرى XI — XIV ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سۇرىيە (شام) يېزىقىدا چېكىپ پۈتۈلگەن. تىل جەھەتتىن كۆپىنچىسى سۇرىيە تىلىدا، بەزىلىرى تۇركىي تىلىدا يېزىلغان. ئاتاقلىق ئالىم مالوۋ تۇركىي تىلىدىكى قەبرە تاشلىرىدىن 13 پارچىسىنىڭ تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان.

1953 - يىلى «غەربىي شىمال مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئومىكى» ئالمالىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ خارابىسىنى تەكشۈرگەندە، ئىلگىرى ئالمالىق خارابىسى ئەتراپىدىن تېپىلغان نېستورىيان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك كېرىست بەلگىسى بار قەبرە تېشىدىن بىرنى يىغىۋالغان (ھازىر بۇ قەبرە تېشى ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېيدا ساقلانماقتا).

1958 - يىلى ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبىي ئەپەندي ئالمالىق شەھەر خارابىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى تەكشۈرگەندە، ئۇ يەرلەردىن كۆمۈش تەڭگىدىن تۆت دانە، نېستورىيان دىنىغا ئائىت، سۇرىيە يېزىقى چېكىلگەن كېرىست بەلگىلىك قەبرە تاشلىرىدىن ئۈچ دانە ۋە باشقا بىر مۇنچە مۇھىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپقان.

1981 - يىلى ئالمالىق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ئەتراپىدىن سۇرىيە يېزىقى چېكىلگەن كېرىست بەلگىسى بار قەبرە تېشىدىن يەنە بىرى تېپىلغان (ھازىر بۇ قەبرە تېشى قورغاس ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى

قوغداش ـ باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلانماقتا).

ئومۇمەن، نېستورىيان دىنىغا ئائىت قەبر، تاشلىرىدىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېيىدا سەككىز پارچە، قورغاش ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرىنى توغداش ـ باشقۇرۇش ئورنىدا بىر پارچە، جەمئىي توققۇز پارچىسى ساقلانماقتا. لېكىن قەدىمكى سۇرىيە (شام) يېزىقىنى تەتقىق قىلغۇچىلار، ھازىرغىچە بىزدە يوق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يادنكارلىقلارنىڭ يېزىقى، مەنىسى تېخى يېشىلمىدى. شۇنداقتىمۇ بۇ قەبرە تاشلىرىنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى، ئۇنىڭغا چېكىلگەن سۇرىيە يېزىقى، كرېست بەلگىسى ۋە قوشۇمچە گۈل ـ نەقىشلەر يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يەتتە سۇ ۋادىسىدىن تېپىلغان قەبرە تاشلىرىغا بەكلا ئوخشايدۇ. مۇشۇ ئوخشاشلىققا ئاساسەن، بىزدە ساقلىنىۋاتقان قەبرە تاشلىرىنىڭ «XI — XIV» ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تىكلەنگەن» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئەمدى بىزدە ساقلىنىۋاتقان نېستورىيان دىنىغا ئائىت قەبرە تاشلىرىنىڭ مەنىسى ھازىرچە يېشىلمىگەن بولسىمۇ، يەتتە سۇ ۋادىسىدىن تېپىلغان مۇشۇ خىلدىكى قەبرە تاشلىرىنىڭ ھالۋۇ تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان بىرنەچچە پارچىنى قوشۇمچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن. بۇنىڭ بىزدە ساقلىنىۋاتقان قەبرە تاشلىرىنىڭ مەنىسىنى تەقلىدىي چۈشىنىشكە، ئىلمىي تەتقىقاتلاردا پايدىلىنىشقا مەلۇم پايدىسى بار، ئەلۋەتتە. يەتتە سۇ رايونىدىن تېپىلغان قەبرە تاشلىرىدا قەدىمكى تۈركىلەرنىڭ يىلنامىسى بىلەن تۈركچە 12 مۈچەل ۋە «ئالىپكساندىر كالېندارى» قوللىنىلغان. «ئالىپكساندىر كالېندارى» ھەسلى قەدىمكى گرېكلارنىڭ يىلنامىسى بولۇپ، ئالىپكساندىر ماكىدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) نىڭ قول ئاستىدىكى سېلېۋكنىڭ I نىڭ زامانىسىدىن باشلاپ

هىسابلىنىدۇ. يەنى ئۇ بىز ھازىر قوللىنىۋاتقان كالېنداردىن 311 يىل بۇرۇن ھىسابلىنىدۇ. يەتتە سۇ قەبرە تاشلىرىدىن: (تاشلارنىڭ پەقەت ھازىرقى ئۇيغۇرچە يەشمىسلا بېرىلدى)

1. تاي قوبۇزچى مەڭگۈ تېشى

[ئالېكساندىر خان كالېندارى مىلادىيە ئالتە يۈز يىل-لىرىغە ئوچىنچى ئىسلى ئىدى (1312 - يىل). تۇركچە يىل چاشقان يىلىنى ئىدى. بۇ قەبرە مەڭگۈ تاش تاي قوبۇزچىنىڭ. ياد بولسۇن].

2. مايغراخ مەڭگۈ تېشى

[ئالېكساندىرخان كالېندارى مىلادىيە ئالتە يۈز يىگىرمە بەشىنچى يىل (14 - 1313 - يىل) ئىدى. تۇركچە يولۋاس يىلى ئىدى. بۇ قەبرە روھانىي مايغراخنىڭ.]

1927 - يىلدىن 1937 - يىلغىچە، ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلنىڭ «بەيلىك مياۋ» دېگەن يېرىنى مەركەز قىلغان كۆكخوتو، توكتو قاتارلىق جايلاردىن 30 نەچچە پارچە تېشىلتۇرۇلغان دېنىغا ئائىت قەبرە تېشى ۋە باشقا يادىكارلىقلار تېپىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى سۇرىيە يېزىقى بىلەن سۇرىيە تىلىدا، بەزىلىرى سۇرىيە يېزىقىدىكى تۇركچە ۋە بەزىلىرى خەنزۇچە يېزىلغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى سۇرىيە يېزىقى بىلەن چېكىلگەن تىلى تۇركچە بەزى قەبرە تاشلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، تاشنىڭ ئوتتۇرىسىغا كرېست (+) بەلگىسى، ئېڭكى يېنىغا ئىككى قۇرلا خەت چېكىلگەن، تۆۋەندە ئۇلار-دىن بىرنەچچىسىنى مىسال كەلتۈرىمىز:

[بۇ قەبرە گىۋارگىس ئايوز ياسىرونىڭ، ئامىن!]

[بۇ قەبرە گىيوئانىڭ بالىسى سوگىتېنىڭ، ئامىن!]

غۇلجا ناهىيىسىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى

غۇلجا ناهىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالى، تۇرپانىۋزى يېزىسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدا يەرلىك ئۇيغۇرلار «ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتايدىغان بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسى بار. خارابىنىڭ شەرقىدە ئابزال تاغلىرى، شىمالىدا تەلكە تاغلىرى، تۇرپانىۋزى يېزىسى بىلەن خارابىنىڭ شەرقىي بۇرجىكىدە جىرغىلاڭ سېيى بار. ئەسىرلەردىن بۇيان جىرغىلاڭ سايلىرى ئارقىلىق كەلگەن كەلكۇن ـ قىيان سۇلىرى بۇ شەھەر خارابىسىنى نەچچە قېتىم بۇغۇر دەرىجىدە بۇزغانلىقتىن، ئەمەلىيەتتە بۇ خارابە ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەن، شۇڭا يەرلىك ئۇيغۇرلار بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى يەنە «چوڭ ئالتۇنلۇق» ۋە «كىچىك ئالتۇنلۇق» دەپمۇ ئاتىشىدۇ.

1958- ۋە 1961 ـ يىللىرى بىز بۇ خارابىنى قايتا تەكشۈرگىنىمىزدە خارابىنىڭ ساقلىنىپ قالغان ھالىتى مۇنداق ئىدى: خارابىنىڭ «كىچىك ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالغان بۆلىكى مەھەللىنىڭ شىمالىي بۇرجىكىدە بولۇپ، ئېگىز ۋە پەس دۆڭلۇك، ئويمان ـ ئازگاللار، ئايرىم جايلىرىدا قەدىمكى سېپىل ـ تاملارنىڭ ئىزلىرى، يەر يۈزىدە چېچىلىپ ياتقان ھەر خىل ساپال پارچىلىرى ۋە كەلكۇن ئۇلاردىن ھاسىل بولغان يار ـ جىرالار بار ئىدى.

خارابىنىڭ «چوڭ ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالغان بۆلىكى ئازادلىقتىن بۇرۇن ئېلىپ بېرىلغان «ئالتۇن كولاش»، «ئالتۇن ئاققۇزۇش» ئىشلىرى ۋە كېيىنكى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىدا يىلسايىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خارابىنىڭ ئىزى ئاساسەن تۈگەشكەن. «چوڭ ئالتۇنلۇق»نىڭ كۆپ قىسمى ئالما، ئۆرۈكلۈك باغلارغا،

يەنە بىر قىسمى كۆكتات ئېتىزلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكەن. خارابىنىڭ بىز تەكشۈرگەن چاغدىكى كۆز بىلەن ئېنىق كۆرۈشكە بولىدىغان ئىزلىرىنىڭ ئومۇمىي ئايلانىمىسى تەخمىنەن 2500 مېتىرچە كېلەتتى. دېھقانلاردىن ئىگىلىشىمىزچە، بۇ خارابىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ساپال كوزا، كۈپ، كوم زەك قاتارلىقلارنىڭ يېرىم - ياتا سۈنۈقلىرى، تۆمۈر، مىستىن ياسالغان بۇيۇملار، ئالتۇن، كۈمۈش تەڭگىلەر، قەدىمكى ئۈيغۇرچە، ئەرەبچە خەتلىرى بار مىس برونزا يارماقلار، كاھىش - خىش پارچىلىرى، ھەر خىل مارجان، ئاسقۇ قاتارلىق يادىكارلىقلار ئۇچراپ تۇرىدىكەن.

1983 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، بۇ خارابىنىڭ قايتا كۆزدىن كەچۈرگىنىمىزدە، 1961 - يىلىدىكى ھالىتى تېخىمۇ بۇزۇلۇپ كېتىپتۇ. بولۇپمۇ كېيىنكى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئېتىز - ئېرىقلارنى رەتلەش، يېڭى يېزا، يېڭى مەھەللە - تۇرالغۇلارنى قايتا قۇرۇش دولقۇنلىرىدا چوڭ - كىچىك ئالتۇنلۇقتىن ئىبارەت بۇ خارابە ئىزىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ...

«ئالتۇنلۇق» خارابىسى ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بىرى بولسىمۇ، بۇ شەھەر توغرىسىدا يېزىلغان ئېنىق ئېلىك تارىخىي خاتىرە بولمىغاچقىتىن، بۇ شەھەرنىڭ ئۆز زامانىسىدا زادى نېمە دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە ھۆكۈم قىلىش ھازىرچە قىيىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ شەھەر خارابىسىدا ھازىرغىچىلىك سىناق تەرىقىسىدە ياكى نۇقتىلىق ھالدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ شەھەرنىڭ قەدىمكى زامان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتى قاتلىمى ۋە باشقا مەسىلىلەر توغرىسىدا سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

يېقىندىن بۇيان ئىلان قىلىنغان بەزى مەلۇماتلار ماتېرىـ

يالاردا بۇ شەھەرنىڭ تارىخىنى كىنامى «ئاي يورۇق»، «قويلۇق» ۋەھاكازا دەپ تىلغا ئېلىنماقتا. مېنىڭچە بۇ مەلۇ-ماتلاردىن بەرى تارىخي تەتقىقاتلاردا پايدىلىنىشقىلا بولىدۇكى، ئۇنى-تارىخي پاكىت سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ.

قەدىمكى شەھەر ئالمالىق

قەدىمكى شەھەر ئالمالىقنىڭ خارابىسى ــ كونا قورغاس (چىلپەكۆزە) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 15 كىلومېتر يىراقلىقتىكى قورغاس بازىرى يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان. قەدىمكى مەشھۇر شەھەر ئالمالىق ئۇزۇنىڭ ئۇزاق تەپسىرلىك تارىخىدا يۈز بەرگەن ئالەمشۇمۇل تارىخي ۋەقەلەرنىڭ شاھىدى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مەملىكەتنىڭ ئېچى ۋە سىرتىدا تارىخ ــ ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ قالدى.

1953 ــ 1958 ــ 1961 ــ 1963 ــ 1964 ــ يىللىرى قەدىمكى شەھەر ئالمالىق ئەتراپىدا ئىلىمىز بىرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ خارابىلىقنىڭ يەر ئۈستىدە ساقلىنىۋاتقان دائىرىسى ــ شىمالىي تەرىپى كېگەن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، جەنۇبىي تەرىپى كېگەن* سېيىغا، شەرقىي تەرىپى تۆغلۇق ئۇ-

---

* كېگەن ــ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «كەيكەن قايالىتىن ئىلى ۋادىسىغا ئاقىدىغان كىچىككىنە دەريا-نىڭ ئېتى، ئۇنىڭ بىرى «كىچىك كەيكەن» دەپىلىنىدۇ. بۇ كىچىك-نە بىرى «ئۇلۇغ كەيكەن» دەپىلىنىدۇ. بۇ چوڭدۇرى دەيدۇ. م. قەشقەرى «كەيكەن» دەپ ئاتىغان بۇ دەريا كېيىن ئۆزگىرىپ كېگەن دەپ ئاتالغان ــ ئاپتورلار

مۇرخان مازىرىغا، غەرب تەرىپى قارا ئويغا تاقاشقان بولۇپ، پۈتۈن ئايلانمىسى تەخمىنەن 20 كىلومېتردىن ئارتۇق كېلەتتى. شەھەرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى قورغان - سېپىللىرى، ئۆي - ئىمارەت ۋە باشقا قۇرۇلۇشلارنىڭ ئىزلىرى پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەر خىل ئوت - چۆپ، گۈل ياغلار پىلەن پۇركەنگەن ئېگىز - پەس دۆڭلۈك، كەلكۈن - قىيان سۈلىرىدىن ھاسىل بولغان چوڭ - كىچىك جىرالار، ھەر خىل ساي تاشلىرى، چېقىلغان - يۇچۇلغان خىلمۇخىل ساپال قاچىلارنىڭ پارچىلىرى، گۈلدانلۇك فارفور چىنە - قاچىلارنىڭ پۈچۈقلىرى، تۆگىمەن تېشى، خىش، كاھىش، داش قالغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پارچىلىرى ئىگىلىگەنىدى.

ئالمالىق خارابىسى ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخقا ئىگە ئاستى ۋە يەر ئۈستىدە ساقلىنىۋاتقان مول تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئېگە بولغانلىقتىن ئۇچۇن، 1957 - يىلى بىرىنچى تۈركۈمدە «ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى» دەپ بېكىتىلىپ ئىلان قىلىنغانىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى بىر يۈرۈش مۇھاپىزەت قىلىش تەدبىرلىرىنى ئىلان قىلىپ، بەزى خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن بولسىمۇ، بۇ خارابىلىق يەنىلا ئۆز ئىزىنى ساقلاپ قالالمىدى. بېگىتۈەن 4 - دېۋىزىيىگە قاراشلىق 61 - تۈەن مەيدانى 1963 - يىلدىن تارتىپ چوڭ مازار پېزىسى تەۋەسىدە ئېتىز - ئېرىقلارنى باشقىدىن مەيدانلاشتۇرۇش، يوزا پەر ئېچىش، سۇ قۇرۇلۇشى ئىشلىرى بېرىش جەريانىدا، بۇ خارابىنىڭ قوغدىلىدىغان دائىرىسىگە يىلىلىرىن ئېچكىرىلەپ كىرىپ، مۇھاپىزەت قىلىش دائىرىسى ئېچىدە، تېرىقچىلىق قىلغانلىقتىن، بۇ قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ جىلى كۆپ قىسمى ئاستا - ئاستا خورىتىدىن ئۆتۈ

چۈشكە باشلىدى....

ئالمالىق شەھرىنىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنى، ئۇنىڭ قايسى دەۋردىن باشلاپ بىنا قىلىنغانلىقى ۋە ئۇنى قايسى خانلىق، خاقانلىقلار پايتەخت قىلغانلىقى، قانداق خاراب بولغانلىقى ۋە باشقىلار ھەققىدە ھازىرغىچە خىلمۇخىل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا. بۇ مەسىلىلەردىن توغرا ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىش ئۈچۈن ئەڭ مۇھىمى بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ دەۋر تەرتىپى، مەدەنىيەت قاتلاملىرى، مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ۋە باشقا تەرەپلىرى توغرىسىدا ئېنىقلاش خاراكتېرلىك ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ ساقلانمايىتى ياخشى بولاتتى، بىراق ھازىرغىچە بۇنىڭغا ئىمكانىيەت بولمىدى.

شۇنداقتىمۇ، بۇ ھەقتە يېزىلغان ھەر خىل تەللاردىكى تارىخىي مەنبەلەر، شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان (تېپىلمىۋاتقان) كۆپ خىل مەزمۇنغا ئىگە قىممەتلىك تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەمدە ئۇلار توغرىسىدا يېزىلغان تەتقىقاتلارغا ئاساسەن ئالمالىق شەھرىنى مىلادى V ئەسىردىن تارتىپ قۇرۇلۇشقا باشلىغان دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ قىتانلار (خەنزۇچە لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ، مىلادى 916 — 1125 - يىللار) دەۋرىدە كېڭىيىشكە باشلاپ، XII ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان. ئۇ دەۋرلەردە قاراقۇلارنىڭ ئاساسىي قىلغان ئالمالىق شەھرى قاراختايلار دەۋرى (غەربىي لياۋ) دە ئۇلارغا قارىغان.

ئالمالىق شەھرىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى تەركىبى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردىمۇ بۇ تارىخىي شەھەردە قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللەتلىرىنىڭ

پەكىلەندۈرگەن تۈرك قەبىلىلىرى ياشىغانلىقى ئىنكار قىلىنمايدۇ.

ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇشى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ 2 - ئوغلى چاغاتاي خان دەۋرىدە (XIII ئەسىر) ئالمالىق چاغاتاي خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. تاكى XIV ئەسىرنىڭ بېشىغىچە (1318 - يىلى) دا چاغاتاي خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي چاغاتاي خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندىمۇ، ئالمالىق شەھىرى يەنىلا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى بولۇپ كەلگەن. قورغاس مازارلىق تارىخچى، كونا ماتېرىياللار ئاساسىدا ئۆزىنىڭ «تارىخىي خاتىرىسى (بۇ قول يازما خاتىرە ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخى مۇزېيى ماتېرىياللار ئارخىپىدا ساقلانماقتا) دە: «چاغاتاي خان چىڭگىزخان بالىلىرى ئارىسىدا ئەڭ قاتتىق كۆڭۈللۈك، ئاتىسىنىڭ قويغان قانۇنلىرىغا، نەسىھەتلىرىگە رىئايە قىلىدىغان كىشى ئىدى. چاغاتاي خانغا ئاتىسى چىڭگىز ئىران، خۇراسان، تۈركىستاننى تاپشۇرغانىدى. چاغاتاي خان ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ پايتەختى ئالمالىقتا تۇراتتى. چاغاتاي خانىنىڭ بالىلىرى ئۇيغۇر تەرجىمىسى بىلەن تەربىيە لەنگەن، ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن ئادەتلەنگەنىدى. چاغاتاي خانىنىڭ ۋەزىرلىرى، كاتىپلىرى (ۋە) ھەممە مەمۇرلىرى ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. چاغاتاي خانىنىڭ ھەممە ئىشلىرى مەھمۇد يالۋاچ ئوغلى مەسئۇدنىڭ قولىدا ئىدى...» دەپ بايان قىلىندۇ.

ئۇيۇقىرىدىكى بايان بىلەن «تارىخىي جاھان كوشاي» نىڭ 1 - جىلدىدا پۈتۈلگەن «چاغاتاي خانغا سۇيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىلگەن ۋەسىلانىڭ دائىرىسى ئاساسەن ئوخشايدۇ. چاغاتاي خانغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن بۇ

كەڭ زېمىن چىڭگىزخان قۇرغان ئىمپېرىيە دائىرىسىدە تەبىئىي بايلىقى مول، ئاۋات - بايلىقلار بولۇپ، بۇ رايونلار- دا بىرقانچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا كۆچمەن ۋە تۇراقلاشقان چارۋىچىلىق؛ دەريا ۋادىلىرىدىكى مۇنبەت تۇزلەڭلىكلەردە خېلى ئىلغار دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، سۇ ئىنشائاتى، شەھەر - كەنت، قەلئە - قورغان بىناكارچىلىقلىرى، ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە رەڭگارەڭ تول ھۈنەر سەنئەت قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى پائال راۋاجلانغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قەدىمكى سودا كارۋان يولى (يىپەك يولى) نىڭ ئاساسلىق تارماقلىرى دەل مۇشۇ زېمىنلاردىن ئۆتكەنلىكتىن، بۇ دائىرە- دە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تۇراقلىق تاريخقا ۋە كەڭ مىق ياسقا ئىگە ئىدى.

قەدىمكى شەھەر ئالاماللىقنىڭ كېيىنكى بىر مەزگىللىك تارىخى — چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈش قىلىش تارىخى، جۈملىدىن چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋ- لادلىرى قۇرغان خانلىقلارنىڭ تارىخى بىلەن زىچ مۇناسى- ۋەتلىك بولۇپ كەلدى. بۇ شەھەر چاغاتاي خان، تۆغلۇق تۆمۈرخانغا ئوخشاش خانلارنىڭ زاماننىدا ئوتتۇرا ئاسىيا- دىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ، راسا گۈللەنگەن بولسا، بەزىدە چىڭگىزخان ئەۋلاد- لىرىنىڭ ھاكىمىيەت ۋە زېمىن تالىشىش يولىدا يۈرگۈزگەن تۆگىمەس ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكلىرى تۆپەيلىدىن ئىغىر بالايىئاپەتلەرگە ئۇچراپ ۋەيران بولاتتى. مەسىلەن: 1262-يىلى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى ۋە قۇبلايخاننىڭ ئىنىسى ئارىغ بۇقا قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇبلاينىڭ ھىمايە قىلىدىغان ئىلغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالماليق شەھىرىنى تالان- تاراج قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئېتىزلار قاقاسلىقلىقا ئايلىنىپ

خەلق يۇرت ـ ماكانلىرىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

ئومۇمەن ئالىملارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك مۇرەككەپ تارىخىدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك «گۈللەنگەن» ۋە «جالايىر ئاپەتكە ئۇچراپ ۋەيران بولغان» ئەھۋاللار خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

«يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، «جامىئۇتتەۋارىخ»، «تارىخى جاھانكۇشاي»، «تارىخى رەشىدى»، «چىڭگىزنامە»، «تارىخى ئەمنىيە»، «تارىخى ھەمدى»، «جالالدىن كېتكى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق بىرمۇنچە تارىخنامە ۋە تەزكىرىلەردىن: ئالمالىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ XVI ئەسىرگە كەلگەندە خارابىلىققا ئايلانغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئالمىلىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان خىلمۇخىل قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلاردىن: ھەرخىل ساپال، فارفور چىنە، ھەرخىل مېتاللاردىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ھەرقايسى دەۋرلەرگە خاس ئالتۇن، كۈمۈش پۇللار، خرىستىئان (نېستورىيان) دىنىغا ئائىت قەبرە تاشلىرى، ئىسلام دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلار، ئالتۇن مۆھۈر قاتارلىقلار بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ ئۇزۇن زامانىسىدا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ سانائەت جەھەتتە خېلى راۋاجلانغان ئاۋات شەھەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.

ئالمىلىق شەھەر خارابىسىنىڭ ئىگىلىگەن دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىگە قارىغاندا، بۇ شەھەردە يەنە ئوردا ـ سارايلار، كوچىلار، باغلار، مەيدان ـ سەيتالار، بازار ۋە ھۈنەركاسىپلارنىڭ دۇكانلىرى، ئىسلام دىنىنىڭ مەدرىس ـ مەسچىتلىرى، خرىستىئان دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرى قاتارلىقلارنىڭ بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

تۆۋەندە 40 - يىللاردىن تارتىپ ھازىرغىچە ئالىمالىرى خارابىسىدىن تېپىلغان مۇھىم تېپىلمىلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

1) تارىخچى ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ قول يازما خاتىرىسىدە ناھايىتى مۇھىم بىر «تېپىلمىش» خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: 1948 - يىلى 11 - ئىيۇندا، قورغاستىكى تۆغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ ئىككى چاقىرىم غەربىدىكى «ئالتۇنلۇق» (يەنى ئالمالىق) دېگەن خارابە شەھەر ئورنىدىن مەھمۇد مۇئىرىن، ئىبراھىم ئاخۇنلار ئۆزلىرىگە خاس (تەۋە) يەرنىڭ ئىشىك ئالدىدىكى ئىرىقنىڭ قىبلە (غەربىي) قىرىدىن بىر كوزا تېپىۋالغان. كوزا ئىچىدىن سەككىز دانە ئالتۇن ئاقچا، بىر دانە ئالتۇن مۆھۈر، 155 دانە كۈمۈش ئاقچا چىققان. ئالتۇن ئاقچا (پۇل) لارغا:

1 - ئالتۇن ئاقچىغا «تۇغلۇق سۇلتان غازى ئەمىرۇل مۇئمىنىن»

2 - ئالتۇن " «سۇلتان سەئىد شەمسۇلغازى غىياسسىددىن ۋالىدىن»

3 - " " «سۇلتان غازى غىياسسىددىن ۋالىدىن ئەبۇ مەزھەر»

4 - " " «تۇغلۇق شاھ ... ئىلىك ... فى ئەھەد مۇھەممەد بىن تۇغلۇق»

5 - " " «سۇلتان سەئىد ئەلشەھىد تۇغلۇق شاھ ...» دېگەن خەتلەر بېسىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

ئالتۇن پۇللارغا بېسىپ چىقىرىلغان يۇقىرىدىكى خان، سۇلتانلارنىڭ ئىسىملىرى ئىچىدە «تۇغلۇق سۇلتان غازى ...»، «تۇغلۇق شاھ ...»، «... مۇھەممەد بىن تۇغلۇق» دېگەن ئىسىملار كۆپرەك بولۇپ، بۇ تۇغلۇق تۆمۈرخان زامانىسىدا

چىقىرىلغان ئالتۇن پۇللار ئىكەنلىكىنى، جۇملىدىن شۇ دەۋردە تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزنامىدا ئالتۇن - كۈمۈش پۇللارنى چىقارغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەپسۇسكى، ئابدۇللا ئەپەندى ئۆز خاتىرىسىدە بۇ يادىكارلىقلارنىڭ كېيىنكى چاغلاردا ساقلىنىپ قالغان ياكى قالمىغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە قالدۇرمىغان.

2) 40 - يىللاردىن تارتىپ 1958 - يىلغىچە قورغاس مازار يېزىسىدىكى بەزى دېھقانلار ئالمالىق خارابىسى دائىرىسىدىن چوڭ - كىچىك ساپال كوزا، كومزەك، فارفور چىنە سۇنۇقلىرى، خەنجەر، پىچاق، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس پۇللار (بۇ پۇللارنىڭ بەزىلىرىگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بەزىلىرىگە ئەرەبچە خەتلەر بېسىپ چىقىرىلغان)، يارغۇنچاق، تۇگمەن تېشى، خىش، كاھىش، نېستورىيان دىنىغا ئائىت سۈرىيە يېزىقى چېكىلگەن قەبرە تاشلىرى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تېپىۋالغان. بۇ يادىكارلىقلار كېيىن ھەرخىل سەۋەبلەر تۆپەيلىدىن يوقالغان.

3) 1953 - يىلى «غەربىي شىمال مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى» ئالمالىق خارابىسىنى تەكشۈرگەندە يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلار ئۆمەكىكە بىر قىسىم يادىكارلىقلارنى تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۆمەكتىكىلەر بۇ جايدىن يەنە نېستورىيان دىنىغا ئائىت كرېست بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن قەبرە تاشلىرىنىمۇ تاپقان.

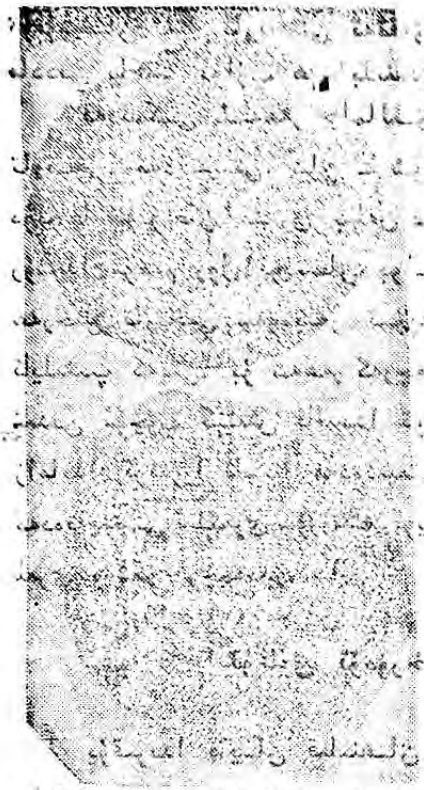
4) 1958 - يىلى، ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبىي ئەپەندى ئالمالىق خارابىسىنى تەكشۈرگەندە، كۈمۈش پۇلدىن تۆت دانە، نېستورىيان دىنىغا ئائىت قەبرە تېشىدىن ئۇچىنى تاپقان. كۈمۈش پۇللارنىڭ بەزىلىرىگە ئەرەبچە ھىجرىيە ھىسابىدا 727 - يىلى دېگەن رەقەملەر چۈشۈرۈلگەنىكەن.

5) 1975 -، 1976 -، 1979 - يىللىرى ئاپتونوم

رايونلۇق مۇزىي ئارخىئولوگىيە ئەترىتىدىكى بەزى تەكشۇرگۈچى خادىملار ئالمالىق خارابىسىنىڭ تىمسىلىن جايلىرىنى سىزناق تەرىقىسىدە ئاختۇرغاندا، ھەرخىل كۇل - نەقىشلىرى بار قارا رەڭلىك فارفور قاچىلار، نەپىس ئىشلەنگەن تاج پېشىل رەڭلىك چىنە - تاۋاق قاتارلىق مەدەنىيەت يادنىكارلىقلىرى تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا پەنە چاغاتاي خان ۋە تۇغلۇق تۆمۈر دەۋرىگە ئائىت بېجىرىم ساقلانغان كۆمۈش تەڭگە، مىس يارماقلارمۇ تېپىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە «تۇغلۇق تۆمۈرخان» نامىدا چىقىرىلغان كۆمۈش پۇل ياخشى ساقلانغان. دېئامېترى 46 مىللىمېتر، ئالدى يۈزىدە قىرىنى بويلاپ 1 - قۇرغا كىچىك يۇمىلاق چېكىت (گۈللۈك) چەمبەر، 2 - قۇرغا ئادەتتىكى چەمبەر سىزىقى بېسىپ چىقىرىلغان، 3 - قۇرغا پېرىم ئەگمەچ شەكىللىك چەمبەرسىمان نەقىش چىقىرىلغان. كۆمۈش پۇلنىڭ يۇقىرى تىمسىدىكى 1 - ۋە 2 - قۇرغا بېزىلغان ئەرەبچە «تغلق تمر خان خاقان» (تۇغلۇق تۆمۈر-خان خاقان) دېگەن خەتلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ. كۆمۈش پۇل بېسىلغاندا 1 - قۇردىكى 1 - سۆز «تغلق» (تۇغلۇق) ئانچە تولۇق چىقمىغانلىقتىن ئۇچۇن [س] شەكلىدە (يەنى ئەرەبچە 1 - بوغۇمدىكى «تغ» نىڭ ئىككى چېكىتى بىلەن «غ» نىڭ ئەگمىچى، 2 - بوغۇمدىكى «لق» (لۇق) نىڭ 1 - ھەرپىنىڭ بىر قىسمى بىلەن «ق» نىڭ ئىككى چېكىتى كەم) بولۇپ قالغان.

ئارقا يۈزىنىڭ قىرىنى بويلاپ چىقىرىلغان 1 - 2 - 3 - قۇر چەمبەر سىزىقى بىلەن گۈل - نەقىشلەر ئالدى يۈزىگە ئوخشايدۇ. پۇلنىڭ ئارقا يۈزىدىكى 2 - قۇرغا چۈشۈرۈلگەن ئەرەبچە «المالبغ» (ئالمالىغ) دېگەن خەت بىلەن 3 - قۇرغا چۈشۈرۈلگەن ئەرەبچە رەقەم ٧٧٥* (يەنى ھىجرىيە

* ئەرەبچە رەقەم ٥ (يەنى ٥) پۇلنى بېسىپ چىقارغاندا ٧ X، شەكلىگە ئۆزگىرىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن (ئا).

ئالدى يۈزى

ئارقا يۈزى

رەسىم. ئالمالىقتىن تېپىلغان كومۇش پۇلنىڭ ئالدى ۋە ئارقا يۈزى

750 = يىلى مىلادى 1370 = 1371 = يىلىغا توغرا كېلىدۇ) ناھايىتى مۇنىق كۆرۈنمەكتە. پۇلنىڭ 1 - قۇرىدا «سكد» (؟) دېگەن ئەرەپچە خەت (مەنىسىنى ئوقۇغلى بولمىدى)، پۇلنىڭ ئوڭ يېنىدا يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ چوشۇرۇلگەن ئىرقىۇر قەدىمكى ئۇيغۇر چىغا ئوخشاش كېتىدىغان خەت بىلەن كومۇش پۇللارغا چوشۇرۇلگەن «تۇغلۇق تۆمۈرخان خاقان ...» «ئالمالىق». «ھىجرى» مىلادىن سۆزلەر قەدىمكى شەھەر ئالمالىقتا ھۆكۈم سۈرگەن «تۇغلۇق

تۇمۇرخان دەۋرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ماددىي پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى شەھەر ئالمالىق تۇزىنىڭ تۇزاق ئەسرلىك تارىخى، مەدەنىيىتى، شان ـ شۆھرىتى بىلەن تۇز زامانىسىدا دۇنياغا تونۇلغان، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە ھەرخىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاخىر خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتتى. بۇ شەھەر گەرچە خارابىلىققا ئايلىنىپ خەرىتىدىن تۆچۈپ كېتىش ئالدىدا تۇرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەينى زامانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئىلى ۋادىسىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئوينىغان مۇھىم تارىخىي تۆھپىلىرى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

تۇغلۇق تۇمۇرخان مازىرى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قەدىمكى شەھەر ئالمالىق خارابىسى بىلەن ئەمدى تونۇشتۇرماقچى بولغان تۇغلۇق تۆمۇرخان مازىرى ـ ھازىرغىچە يەر ئۈستىدە ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان بىردىنبىر قىممەتلىك تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مازار» بىلەن «خارابە» مەيلى ئۆزىنىڭ تارىخىي يادىكارلىق قىممىتى جەھەتتە بولسۇن ياكى تارىختىكى ئورنى ۋە تارىخىي مۇناسىۋىتى جەھەتتە بولسۇن، بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، ئارخېئولوگىيە ۋە تارىخ تەتقىقاتىدا بىر ـ بىرىنى تەبىئىي ھالدا تولۇقلايدۇ. تۇغلۇق تۆمۇرخان مازىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇشتىن

قىلگىرى بۇ ھەشەمەتلىك مازارغا دەپنە قىلىنغان مۇغۇلستان* پادىشاھى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسمەن بۇقا خانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ھىجرىيە 730 - يىلى (مىلادى 1329 - يىلى) تۇغۇلغان. موللا موسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەمىدى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىدە، تارىخىي رىۋايەتلەرگە ئاساسەن، ئىسمەن بۇقاخان ۋە تۇغلۇق تۆمۈر خان ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلغان: «... ئەمىر بولاجى دوغلاتى ئاقسۇدا ھۆكۈمران

40 - رەسىم. تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ ئالدى كۆرۈنۈشى

* مۇغۇلستان — مىلادى 1348 - يىللار ئەتراپىدا چاغاتاي ئەۋلادى تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن ئالمالىق شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغان خانلىق. تارىخنامىلەردە «مۇغۇلىستان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ زېمىن دائىرىسىگە شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن باشلاپ بالقاش كۆلى (كاتتا دېڭىز) غىچە، غەربتە فەرغانە ئويمانلىقى، جەنۇبتا قارا قۇرۇم (كۇئىنلۇن) تاغلىرى، شەرقتە قۇمۇلنىڭ شەرقىگىچە بولغان جايلار كىرەتتى. مىلادى 1514 - يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا يەكەننى پايتەخت قىلغان تەئىنداىيە خانلىقى قۇرۇلدى.

ئىدى، بۇ چاغدا چىڭگىزخانىڭ 6 - ئەۋرىسى ئىسمەن بۇقا خان دېگەن تەختتە ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنى يولۇپ، چوڭ خوتۇنى تۇغماس ئىدى، كىچىك خوتۇنى بولسا جاندىن ھامىلدار ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىردە ئىسمەن بۇقاخان ئوۋغا كېتىپ، ئۇزۇن مۇددەت ئوردۇپ قايتىۋ. بۇ چاغدا دوخ تۇي (دوختۇي) قەبىلىسىنىڭ شىراۋۇل دېگەن بىر كاتتا ئەمراسى توقسان تارتۇق بىلەن خانغا كۆرۈنۈشكە كەپتۇ-دە، خاننى كۈتۈپ بىرقانچە مۇددەت ئوردۇپ قاپتۇ. خان يەنىلا كەلمەپتۇ. خاننىڭ چوڭ خوتۇنى كۈندىشىنىڭ ھامىلدار بولغانلىقىنى سېزىپ، خاننىڭ كەلمىگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا رەشكى - ھەسەت قىلىپ، ئۇنى شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سېلىپتۇ. مۇغۇللارنىڭ قائىدە - رەسىمى بويىچە، چوڭ خوتۇنى كىچىك خوتۇننى خالىسا ساقلايتتى ياكى خالىسا باشقا ئەرگە بېرەتتى ...»

بۇ رىۋايەتنىڭ داۋامىدا يەنە، ئىسمەن بۇقاخان ئوۋدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كىچىك خوتۇنى مەڭلىكنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇنى چوڭ خوتۇنى شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سالغانلىقىنى ئاڭلاپ، «مەڭلىك مەندىن ھامىلدار ئىدى، ئوبدان بولمايتۇ» دېگەنلىكى؛ خاننىڭ ئوغلىنىڭ يوق ئىكەنلىكى، ئاز پۈرسەتتىن كېيىن خاننىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

ئىسمەن بۇقاخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن چىغاتاي ئەۋلادى بىلەن تولۇي ئەۋلادى ئۈزئارا جەڭ - جېدەللەر قىلىپ بىر - بىرىدىن ۋولونۇپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا ئاقسۇدىكى ئەمىر بولاجى دوغلات بۇ خەتەرلىك ۋەزىيەتنى كۆرۈپ ئۆز ئەمىرالىرىغا: «خان ئەۋلادىدىن بىرەرىنى تېپىپ، ئۇنىڭ ئىتائىتىدە بولساق، خان ئۆز ئۇرۇقىدىن بولمىسا پۇقرالارغا پاراۋانلىق، يۇرتقا تىنچلىق بولۇشى مۇشكۈل» دەپ مەسلە-

ھەت سالىدۇ. ئۇلار: «ئېسىمىزدىن بۇقا خاندىن كەچمەك خوتۇنى مەڭلىك ھامىلدار ئىدى، ئەگەر ئۇ ئوغۇل تۇغقان بولسا، (شۇ چاغدا ئېسىمىزدىن بۇقاخاننىڭ شىراۋۇلىغا ئىنئام قىلىپ بېرىۋېتىلگەن كەچمەك خوتۇنى مەڭلىك راستتىنلا ئوغۇل تۇغقا- نىدى ۋە ئۇنىڭغا تۇغلۇق تۇمۇر دەپ ئات قويغانىدى) ئۇنى ئەكىلىپ خان قىلساق» دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. بۇ مەسلىھەت ماقۇل كۆرۈلۈپ، ئەمىر بولاجى دوغلات مىرزا تاش تېمۇر دېگەن ئەمىراسىنى يولغا سالىدۇ. مىرزا تاش تېمۇر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ ئاخىرى مەڭلىك خوتۇن بىلەن كۆرۈشىدۇ - دە، ئۇنىڭغا بارلىق ۋەقەنى تولۇق بايان قىلىپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ مىرزا تاش تېمۇر تۇغلۇق تۇمۇرنى ئاقۇغا ئەكىلىپ ئەمىر بولاجىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

«بۇ چاغدا خان (تۇغلۇق تۇمۇر) 14 — 15 ياشلاردا ئىدى. ئەمىر بولاجى يۇرت بەگلىرىنى ھازىر قىلىپ، ئوبدان سىنائەتتە ئۇنى تەختكە چىقاردى. خان (تۇغلۇق تۇمۇر) ئەمىر بولاجىنىڭ قىلغان بۇ خىزمىتى ئۈچۈن، ئۇنى بەگلەر بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭ يەنە ئاباسى - ئەجدادلىرىدىن مىراس بولۇپ كەلگەن ئوچ مەنسىپىگە يەنە ئوچ مەنسەپ جۈلدۇ - جاساق قىلىپ، قولىغا يارلىق نىشانە بېرىپ، ئۇنىڭ- غا ناھايىتى يۇقىرى ئورۇن بەردى. بىرقانچە كۈندىن كېيىن ئەمىر بولاجى بۇيۇكلۈك ئالىمىگە پەرۋاز قىلدى. خان ئەمىر بولاجىنىڭ مەنسىپىنى ئۇنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايدادقا بېرىپ، ئۇنى «جايساق» يەنى ئەمىرلەرنىڭ ئەمىرى قىلدى. بۇ ئۆزبېك تىلىدا «بەگلەر بېگى»، قىرغىز، قازاق تىلىدا «ئېل بېگى» ياكى «ئۇلۇس بېگى»، ئەرەبچە «ئەمىرۇلجەيش» دېگەن سۆز بولىدۇ.»*

دېمەك، تۇغلۇق تۇمۇرخان 15 يېشىدىن تارتىپ، يەنى مىلادى 1346 - يىلدىن باشلاپ تەختتە ئولتۇرۇپ «24 ياشـ

* مولا مۇسا ساپرامى: «تارىخىي ھەمىدى».

لار چامىسىدا، مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىلۇللانىڭ قولىدا ئىسلام دىنىنىڭ سائادەت شەربىسىگە ئىگە بولدى.»① تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ قوۋمى ئۆرپ ـ ئادەت، تىل ـ يېزىق قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇيغۇرلاشقان ھەمدە شۇلارغا تايىنىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن.

«چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، پەقەت ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئىچىدىكى بىرقىسىم كىشىلەر، يەنى ئاساسەن موڭغۇل ۋاڭلىرىلا غەيرىي مۇسۇلمان بولۇپ، گويا ئوكياندىكى بىر پارچە ئارالدەك يېگانە ھالەتتە تۇرغانلىقى كۆزنىمزگە چېلىقىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، تۇغلۇق تۆمۈر ھۆكۈمرانلىقىدىكى چاغاتاي خاندانلىقى پۈتكۈل پۇقرالارغا يېتەرلىك تەھدىت بولغۇدەك مۇتلەق ئۈستۈن قورالىق كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى، شۇڭا روھىي ۋاستىگە مۇراجىئەت قىلمىش بۇ خاندانلىق ئۈچۈن بىرخىل ئەمەلىي ئېھتىياج بولۇپ قالدى. تارىخ قايتا ـ قايتا دەلىللەپ بەرگەندەك، بۇنداق تارىخىي شارائىتتا، تۇغلۇق تۆمۈر ئۆز ئەجدادلىرى ئەقىدە باغلاپ كەلگەن دىندىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىشقا مەجبۇر بولدى.»②

تۇغلۇق تۆمۈرخان چاغاتاي خاندانلىقىدا ئەڭ قابىلىيەتلىك خاقان ئىدى. ئۇ چاغاتاي خاندانلىقى تارىخىدا خېلى ئىجابىي رول ئوينىغان. ئۇ ئىسلام قائىدىلىرى بىلەن يەرلىكنى بىرلەشتۈرۈپ مۇكەممەل قانۇن تۈزگەن، شۇڭا، ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى قىسقا بولسىمۇ، تەرەققىيات تېز بولغان. تۇغلۇق تۆمۈرخان زامانىسىدا، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغان ھەرخىل

---

① يۇقىرىقى كىتاب.

② لىيۇزىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى». 1 ـ قىسىم 573 ـ بەت.

ئەمر - بەگلەر تەيىنلىنىپ، سىستېما بويىچە دۆلەت باش-قۇرۇش يولغا قويۇلغان.

مىلادى 1359 — 1362 - يىللار ئارىلىقىدا غەربىي چاغاتاي خانلىقى تەۋەسى (ماۋرائۇننەھر رايونى) دە ئۇزلۇك-سىز قالايمىقانچىلىقلار يۈز بەردى. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە غەربىي چاغاتاي خان-لىقى بىلەن 20 نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلدى. مىلادى 1362 - يىلى ماۋرائۇننەھر رايونىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، تەسىر كۈچىنى تاكى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغىچە كې-ڭەيتتى. تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىلياس خوجىنى ماۋرائۇننەھر (سەمەرقەند) رايونىنىڭ باش ۋالىلىقىغا تەيىن-لىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزى بىلەن ئىسمداش يەنە بىر تۆمۈر (تارىختا-«تۆمۈرلەڭ»، «ئاقساق تۆمۈر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئىلياس خوجىغا ياردەمچى ئەمر قىلىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەلخ رايونىغا ھاكىملىققا تەيىنلىدى. شۇنداق قىلىپ، غەربىي ۋە شەرقىي چاغاتاي خانلىقلىرى تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن «مۇغۇلىستان» نامى بىلەن بىرلىكتە كەلتۈرۈلدى.

مىلادى 1363 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان 34 يېشىدا ئۆز ئەجىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جەسىتى ئالمالىققا دەپنە قىلىنىپ ھەشەمەتلىك مازار ياسالدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى چوڭ مازار يېزىسىنىڭ شىما-لىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق سەنئە-تىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى بويىچە ناھايىتى كۆركەم ۋە ھەي-ۋەتلىك قىلىپ ياسالغان. مازارنىڭ ئالدى (تەكشى يۈزى) تۆت چاسا، خىش قۇرۇلمىلىق، ئوتتۇرىسى گۈمبەز تورۇسلۇق بولۇپ، ئىگىزلىكى 23 مېتر، ئاستىنىڭ ئايلانمىسى 67 مېتر-دىن ئارتۇق كېلىدۇ. مازارنىڭ پۈتكۈل قۇرۇلۇشىغا پىشۇرۇل-

خان خىش ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، ئۇنىڭ ئالدىنى بېزەش ئۈچۈن يېشىل رەڭلىك نەپىس كاھىشلار ۋە تۆت خىل رەڭ، 12 خىل ئۇيغۇر نەقىشلىرىدىن تەركىب تاپقان كاھىش - نەقـ قاشچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى ئىشلىتىلگەن. بىر تالمۇ لىم ياكى تۇۋرۇك ئىشلىتىلمىگەن گۈمبەز شەكلىدىكى بۇ ھەشمەتلىك مازارنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى كەچىك ئىشكىلىك پەلەمپەيلەر ئارقىلىق، مازار ئۈستىدىكى ئوچۇق سۇپا (2 - قەۋەت) غا چىققىلى بولىدۇ. مازارنىڭ ئىشكى (ئالدى) شەرققە قارايـ دۇ. مازارنىڭ ئىشىك ئۈستى، ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە مەخسۇس ئاق كاھىشتىن تەييارلانغان ئەرەبچە خەت - ئايەتـ لەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ بىنەپشە، كۆك، يېشىل كاھىشتىن ئىشلەنگەن چىرايلىق نەقىشلەر بىلەن قوشۇلۇپ، مازارنى تېخىمۇ چىرايلىق تۇسكە ئىگە قىلغان.

مازارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئەرەبچە خەتنىڭ ئۆزلەشـ تۈرۈپ قىلىنغان تەرجىمە مەنىسى: «ئۇلۇغ پادىشاھىم! سىز ئۇلۇغۋار ئىش - ئىلتىپاتنىڭ دېگىزىدۇرسىز، ئىسلام دىنىنىڭ ھامىيسىدۇرسىز، ۋەلى غالىب، ئاق كۆڭۈل ئىنسانلارنىڭ قوغدىغۇچىسىدۇرسىز، ئاللانىڭ ئالىي كالامى (قۇرئان) غا بىادىق بەندىسىدۇرسىز، ئىسلام دىنىنىڭ شان - شەرىپى ۋە ئېپ تېبخارىدۇرسىز.»

مازارنىڭ سول تەرىپىدىكى ئەرەبچە خەتنىڭ ئۆزلەشتۇرۇپ قىلىنغان تەرجىمە مەنىسى: «پادىشاھىمىز ... نىڭ خانىكىسى بەيتۇللاھىچە (خانىكە) گە بېغىشلايمىز: گۈناھكارلىرىگىزنى كەچۈرگەيسىز، دەۋرىمىزنىڭ خانىكىسى، زامانىمىزنىڭ بىلقىسى*، ئەقىل - پاراسەتلىك، دىيانەتلىك، دۇنياداۋا ئايالار ئىچىدە تەڭدىشى يوق بەيتۇللاھ خاتۇنىنىڭ شانۇ - شەۋكىتى مەڭگۈ

* بىلقىس — سۇلايمان پادىشاھ (پەيغەمبەر) نىڭ گۈزەل خانىشى.

ساقلانغاي، ئۆمرى چەكسىز ئۇزۇن بولغاي. مەغرىپتىن ـ مەشرىققىچە ئەبەدىل ـ ئەبەد ياشغاي!...»*

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ ئوڭ يېنىغا يانداش سېلىنغان يەنە بىر ھەشەمەتلىك گۈمبەزلىك قەبرە (ئۇنىڭ ئالدى ۋە ئەترابىغا ھەرخىل گۈل نەقىش، بېزەك، كاھشلار تېخى ئىشلىتىلمىگەن پېتى قۇرۇلۇش توختاپ قالغان) بەلكى بەيت غالىخە خاتۇن (خانىكە) نىڭ مازىرى بولۇشى مۇمكىن. تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى «ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق تۇغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن باشقا غۇلجا ناھىيىسى تەۋەسىدە يەنە سۇلتان ئۆۋەيسخان مازىرى بار. ئۇۋەيسخان تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان مۇغۇلستان خانلىقىنىڭ 5 ـ ئەۋلات پادىشاھى بولۇپ، ئۇ خىزىر خوجىنىڭ نەۋرىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇۋەيسخان مىلادى 1418 ـ يىلى ئەختىكە چىقىپ خانلىق نامىنى «ئېل بالىق»قا ئۆرگەرتكەن. ئۇ مىلادى 1428 ـ يىلى جەڭدە قازا تاپقاندىن كېيىن، ئابرال تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بوربۇسۇن غولىنىڭ بويىغا دەپنە قىلىنغانىكەن. مەلۇماتلار

---

* ئايەتلەرنى يولداش چېن جېڭگو ئۆزىنىڭ: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالمالىق شەھرىنىڭ ئورنى توغرىسىدا مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىدىغان چاغدا تىلشۇناس، شائىر ئىمىن تۇرسۇن ۋە مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل فاكۇلتېتىدىكى لېكتورلار تەرجىمە قىلىپ بەرگەنىكەن. مەن ئۇنىڭ تەرجىمىنى چېن جېڭگۇنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ماقالىسىدە نەقىل كەلتۈرگەن قىسمىدىن ئالدىم (ئۇنىڭ ماقالىسىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئۈرۈمچى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) 1984 ـ يىل 12 ـ سانىغا بېسىلغان.)

لارغا قاريغانـدا، ئۇۋەيسخاننىڭ هازىرقى مـازىـرى 1876 - يىلى شۇ زاماننىڭ زاتلىرىدىن قەمىردىن خەلپەم، ۋېلـسىباي يولداشۇلار تەرىپىدىن قايتا رېمونت قىلىنىپ ياسالغانىكەن.

ئىلى دەريـاسىنىڭ جەنۇبىي تاغ ئېتىكىدىكى خونـقـاي غولىدا «خونىقاي مازىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتـلـىـدىغان يەنە بىر مازار بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ چـاغـاتـاي خاندانلىقى دەۋرىدە ئالمالىقتا تۇرۇپ، خاندانلىقنىڭ مۇهـىـم مەسلىھەتچىسى بولۇپ خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر ئالىمى مەۋلانـا يۈسۈپ سەككاكنىڭ مازىرى ئىكەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، تارىخچى ۋە يازغۇچى، مەرھۇم تېيىپجان هادى ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان توپلىغان ماتېرىياللـرى ئاساسىدا چوڭقۇر ئىزدىنىپ يازغان ئىلمىي ماقالىلىرىدە ئىلى تارىخىغا ئائىت: چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدى - كەيـنـىدە ئىلىدا ياسالغان ئەلاهىددىن باغدادى (غۇلجا شەهەر ئىچىدىكى تېرەك مازار) مازىرى، غۇلجا شەهەر دۆڭ مەهەللىسـىدىكـى سەيىت كامالىددىن مازىرى (1867 - يىلى ياسالغان بولۇپ، «چوكان مازار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بەيتۇللا مەدرىسى ۋە باشقـا بىرقانچە ئاتاقلىق مەسچىت، خانىقا، ئىبادەتخانا، ئىلى جاڭجۇن مەهكىمىسى، غۇلجىدىكى مەشهۇر تۆت باغ (هەيرانباغ، گۈلشەنـ باغ، روشەنباغ قاتارلىقلار)، بايانداي سـەپـەلـى، سـادىـر پالۋان ۋە ئۇنىڭ قەبرىسى، ئاق ئۆستەڭ ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرى غۇلجىدىكى «يـۈز»لەر ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، ئىلى تەۋەسىدىكى بىرمۇنچە مەشهۇر جايلارنىڭ ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە باشقىلار خېلى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغانلىـقى ئۈچۈن، مەن ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى قىسقارتتىم.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلانغان جايى — ئۇلاستاي

ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن بىرى — ئۇلاستاي ئىنقىلابىي ئىزى ئىلغا تەۋەسىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ بۈركىنو تارمىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەر بىلەن ئىلغا ناھىيە بازىرىنىڭ ئارىلىقى 20 كىلومېتر كېلىدۇ. ئۇلاستاينىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 3000—4000 مېتر بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپى قاتمۇقات تاغلار، چوڭقۇر جىلغا سايى، جىرالار، خىلۋەت ۋە خەتەرلىك تىك ھاڭلار، بۈك - باراقسان ئورمان، ئوت - گىياھلار بىلەن قاپلانغان. بۇ يەر- نىڭ شەرقى كۈنەس، شىمالى جىڭ ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبىدا توققۇزتارا، تېكەس، موڭغۇلكۈرە ناھىيىلىرى بولۇپ، مۇزئارت داۋىنىدىن ئۆتسىلا جەنۇبىي شىنجاڭغا بارغىلى بولىدۇ، شۇڭا ئۇ يەرنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پارتىزانلىرى بۇ يەرنى مۇھىم بازا قىلىپ تاللىغان.

1944 - يىلى 7 - ئايدا، ئىلىدىكى ئىلغار ئىنقىلابچىلار يۇشۇرۇن ھالدا «ئازادلىق تەشكىلاتى»نى قۇرغان. ئۇلار گو- مىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، پائال تۇردە تەشۋىقات - تەرغىبات ۋە تەشكىللەش خىزمەتلىرىنى قانات يايدۇرغان. شۇ يىلى 8 - ئايدا ئۇلاستاي پارتىزان ئەترىتى رەسمىي قۇرۇلۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي قوراللىق كۈرىشىنىڭ پەردىسى ئېچىلغان. مەزكۇر پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ كۆپ قىسمى ئاتلىق جەڭچىلەر بولۇپ، جەڭگىۋارلىق كۈچى خېلى ئۇستۇن بولغان. ئۇلار شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئىلغا ناھىيىسىگە كىرىپ - چىقىدىغان ئېغىزلاردىن بىرى — مازارنى ئىشغال

قىلغان. 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، 700 دىن ئارتۇق ئىنقىلابچىلار ئۈچ تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ تىلغا ئاھىيىسىگە ھۇجۇم قوزغىغان. نەتىجىدە 27 سائەتلىك كەسكىن جەڭ ئارقىلىق تىلغا ئاھىيىسىنى ئىشغال قىلغان. 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، يەنە بىر قىسىم ئىنقىلابچىلار ئىنقىلابنىڭ ماسلىشىشى بىلەن بەش كۈن كەسكىن جەڭ قىلىپ، ئۇلاغ شەھىرىنى ئازاد قىلغان. 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنى قۇرغان.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى - جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ باشلانغان جايى ئۇلاستاي ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى قاتارىدا مەڭگۈ خاتىرلەشكە ئەرزىيدىغان ئورۇندۇر.*

خانتەڭرى باغرىدىكى خاتىرە تاش

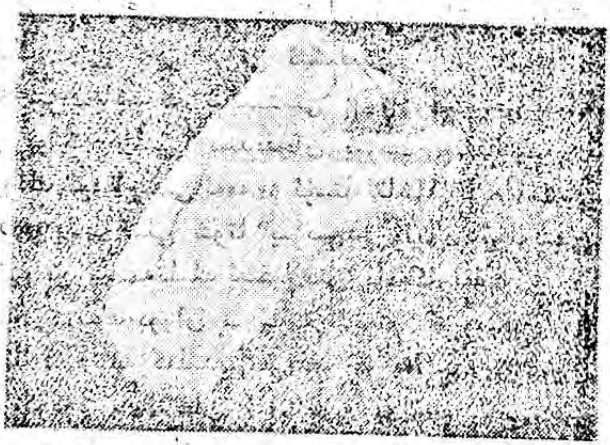
تىيانشان تاغلىرىنىڭ تاجىسى - خانتەڭرى يانغىغا جايلاشقان موڭغۇلكۆرەنىڭ شوتا پېزىسى تەۋەسىدە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ تېكەس 1 - ئاتلىق پولكى 1946 - يىلى تېكلىگەن بىر خاتىرە تاش بار. ئاق مەرمەردىن ياسالغان بۇ خاتىرە تاش شوتا پېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن يەتتە كىلومېتر يىراقلىقتىكى غول ئىچىگە تاغ باغرىلاپ ياسالغان يولنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئورنىتىلغان. خاتىرە تاشنىڭ يەردىن چىقىپ تۇرغان قىسمى 1.33×1.40 مېتر بولۇپ، ئۇنىڭغا 40 - يىللارنىڭ ئىملاسىدا ئۇيغۇرچە 12 قۇر خەت

* مەن ئۇلاستاي توغرىسىدىكى بۇ چۈشەنچىلەرنى ئىلداش دوكتېنتىنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 1 - سانىغا بېسىلغان ماقالىسىگە ئاساسەن تەييارلىدىم.

ئويۇلغان. خەتلەر ئاساسەن ياخشى ساقلىنىپ قالغان، بەزى خەتلەرلىك قىسمەن بۇزۇلغان جايلىرى بولسىمۇ، جۈملىنىڭ يەنىلا تولۇق ئوقۇغىلى بولىدۇ. بۇ قىسمەتنىڭ خاتىرە تاشقا تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئېنىق ۋە رەتلىك ئويۇلغان:

«... تېكەسىن 1 - ئاتالمىش پولكى غۇلجا جەڭ، شىخولارلىنى دۇشمەندىن ئازاد قىلغاندىن كېيىن. 1945 - يىلى نۆۋەتتە تەبرىك ئېيتىدا، شوتىغا كېلىپ تۇردى. ئەسكەرلەر بۇ پەرىدىكى خەلق ئۆتۈشكە قىيىنلىپ كەلگەن شوتا يولىدىكى چوڭ تاشلارنى ئېلىپ تاشلاپ، ھارۋا يۈرۈشكە لايىق قىلىپ ياسىدى. ئارشاخدىن قۇمبەلگە قەدەر يېكىدىن ئۆي، مەسچىت، مونچىلار سېلىندى.

1946 - يىلى ئاپرېل ئېيىدا شوتا خەلقى پايدىسىنى ئۈچۈن كاتتا تۇغان قىزىلىپ، سۇ چىقىرىلدى. ئۇچ يەرگە كۆۋرۈك سېلىنىپ، بەتسىم كۆنى خەلققە ئەركىن (قويۇپ) بېرىلدى. يۇقىرىقى ئىشلار پولكىمىزدىكى ئەسكەر - ئوفىتسېرلارنىڭ جىسمانىي غەيرىتى بىلەن تاماملاندى. [illegible] كاماندىر پالكا - پالكاۋنىك مەۋلانوپ.»

41 - رەسىم. خانەكەرى باغرىدىكى خاتىرە تاش رەسمى

ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ھەققىدە قەغەزگە يېزىلغان ھۆججەت، ماتېرىيال ئارخىپلار كۆپ بولسىمۇ، لېكىن تاشقا ئويۇلغان خاتىرىلەر يوق دېيەرلىك. مېنىڭ بىلىشىمچە، مۇشۇ ئاق مەرمەردىكە ئويۇلغان خاتىرە تېكەس 1 - ئاتلىق پولكىنىڭ ئىش ئىزلىرىغا دائىر ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارلىقى بولسا كېرەك. ئەينى يىللاردا مىللىي ئارمىيىنىڭ شىر يۈرەك ئەزىمەتلىرى خەلقنى گومىنداڭ جاللاتلىرىنىڭ چاڭگىلىدىن بالدۇرراق ئازاد قىلىش ئۈچۈن ھەرقايسى فرونتلاردا دۈشمەن بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىپ ئىسىق قانلىرىنى تۆككەن. ئۇلار ئازراق خاتىرجەملىك، تىنچلىق شارائىتى بولسىلا، يەنىلا خەلقنىڭ غېمىنى يەپ، جاپالىق جىسمانىي ئەمگەكلەرنى قىلىپ، خەلق ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى قىلاتتى. ئاق مەرمەر تاشقا ئويۇلغان يۇقىرىدىكى پاكىتلىق جۈملىلەر ئەنە شۇ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى.

1983 - يىلى 8 - ئايدا، بىز بۇ ئىنقىلابىي يادىكارلىقنى قايتا تەكشۈرگەندە، شوتا يېزىسىدىكى پېشقەدەم مائارىپچى ۋە يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلاردىن خاتىرە تاشقا مۇناسىۋەتلىك بەزى ئەھۋاللارنى ئىگىلىدۇق.

خاتىرە تاشنىڭ تېكىستىنى 1946 - يىلى تېكەس 1 - ئاتلىق پولك كاتىپى سىدىقجان يېزىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى پولك تۆمۈرچىسى ئەمەت ئۇستا تاشقا ئويغانىكەن (ئەمەت ئۇستا 1982 - يىلى شوتا يېزىسىدا ۋاپات بولۇپتۇ). مەلۇم بولدىكى، بۇ قىممەتلىك ئىنقىلابىي يادىكارلىقمۇ «بالايىئاپەتلىك يىللار» نىڭ بوران - چاپقۇنلىرىغا ئۇچراپتۇ. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بەزىلەر بۇ خاتىرە تاشنى ھاڭغا غۇلىتىپ كۆكۈم - تالقان قىلماقچى بولۇپ، ئۇنى تەسلىكتە ئورنىدىن قوزغاپ، خاتىرە تاش ئورنىتىلغان جاينىڭ ئۈدۈلـ

دىگى تىك قىياغا ئىتتەرمەكچى بولغاندا، تاش دۈم بولغان پېتى تۇرۇپ قاپتۇ - دە، قايتا ئورنىدىن يۆتكىيەلمەي ئامال-سىز قايتىپ كېتىشىپتۇ ...

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ئاغدۇرۇلۇپ، بالايىئاپەتنىڭ يىلتىزى قومۇرۇلغانغا قەدەر، بۇ خاتىرە تاشمۇ دۈم قالغان پېتى جايىدا تۇرىۋېرىپتۇ. كېيىن يېزىدىكى پېشقەدەم ئوقۇتقۇچى، دېھقانلاردىن بىرنەچچەيلەن ئۇنى قايتىدىن ئەسلى جايىغا يۆتكەپ، تاغ باغرىدىكى قارىغاي تۈۋىگە ئورنىتىپ قويۇپتۇ.

1984 - يىلدىن كېيىن بۇ خاتىرە تاش ھەققىدە تېخىمۇ ئەتراپلىق ماتېرىيال توپلاش ئۈچۈن، ئۇرۇمچىدە خىزمەت قىلىۋاتقان مىللىي ئارمىيىنىڭ ئەينى زامانىدىكى بىرنەچچە پېشقەدەم ئوفىتسېرلىرى بىلەن سۆھبەتتە بولدۇم. سۆزۈشتۇرۇش ئارقىلىق ئەينى يىللاردا تېكەس 1 - ئاتلىق پولكىنىڭ مۇئاۋىن پولك كوماندىرى، پولكنىڭ سىياسىي كومىسسارلىق ۋەزىپىسىنى ئىزچىل ئۆتىگەن ھەمدۇللا قۇربانوۋ ئاكا بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم (ھەمدۇللا قۇربانوۋ 1980 - يىلى شىنجاڭ سانائەت شۆيۈەنىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان، ھازىر دەم ئېلىشتا).

ھەمدۇللا قۇربانوۋ ئاكا تېكەس 1 - ئاتلىق پولكىنىڭ ئىنقىلاب ۋە تىنچلىق يىللىرىدا كۆرسەتكەن مۇھىم تۆھپىلىرى ھەققىدە ناھايىتى قىممەتلىك پاكىت - ئەسلىمىلەرنى سۆزلەپ بەردى ... ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

«... تېكەس 1 - ئاتلىق پولكى 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنى غۇلجا شەھىرىدە ئەسلى پارتىزان شەكىللەندىكى ئىككى ئىسكادرون (لىيەن) نى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان. شۇ چاغدا پولك كوماندىرى ئىسھاقجان مەۋلانوپ (قىرغىز)، مەن لىيەنجاڭ ئىدىم. پولكىمىز بىرنەچچە قېتىم شىددەتلىك، ھەل قىلغۇچ جەڭلەرگە قاتنىشىپ، ۋەزىپىلەرنى ناھايىتى

ياخشى ئىجرا قىلدى.

1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرى، جەڭ، شەھەرلەرنى دۈشمەندىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئاتالاندۇق. شۇ يىلى مەن پولكنىڭ مۇئاۋىن كوماندىرى، كېيىنچە سىياسىي كومىسسارى بولدۇم. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرى جەنۇبىي شىنجاڭ چېگرىسىنى ساقلاش ئۈچۈن قوماندانلىق شتاب بىزنى جەڭ ئىدىن ـ شوتىغا يۆتكىدى.

پولكىمىزنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ـ ئالدىنقى قاراۋۇل لاردىن قۇمبەل (مۇزداۋاننىڭ ئۇ تەرىپىدە، ھازىرقى شوتا يېزىسىدىن تەخمىنەن 100 نەچچە كىلومېتر يىراقلىقتا، كونا ئات يولىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ)، تامغاتاش (ھازىرقى باي-ناۋ ھېيىسى تەۋەسىدىكى يايلاق)، توغرا سۇ، خان يايلاق قاتارلىق جايلاردا قاراۋۇللۇقنى ياخشى قىلىپ، مۇزداۋان يولىنى توسۇپ سۇش ئىدى.

پولكىمىز شوتىغا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن ھەربىي ئىشلارغا قولايلىق بولۇش ۋە مۇزداۋان ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان يولۇچىلارنىڭ يول يۈرۈشىگە ئوڭاي بولىشىن ئۈچۈن، 400 نەپەر كوماندىر - جەڭچى 25 كۈن جاپالىق ئىشلەپ، شوتا مەھەللىسىدىن قۇمبەلگىچە بولغان يولنى ھارۋا يۈرۈشكە لايىق قىلىپ ياساپ چىقتۇق. شۇ چاغ، شۇ كۈنلەردە قوماندانلىق شتابتىن بىزگە: «بۇ يەر ئىپچىل، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش، ئاشلىق پىلەن ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەش» بۇيرۇقى كەلگەنىدى.

بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئاقسۇ يېزىسى، چېكىرتى يېزىلىق سىي ۋە شوتا مەھەللىسىدىكى خەلق ئۆزلۈكىدىن پولكىمىزغا ياردەملىشىپ، شوتا ئەتراپىدىكى تەخمىنەن 2000 مو يەرگە دېھقانچىلىق قىلىپ بەردى. پولكىمىزدىكى كوماندىر - جەڭچى چىلەر خەلقنىڭ غەمخورلۇقىغا ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق

جاۋاب ياندۇرۇش يۈزسىدىن، شوتا جىلغىسىغا چوڭ توغان ياساپ، ئەسلىدىكى كىچىك ئېرىقنى كېڭەيتىپ، 3.5 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئۆستەڭ چاپتى. ئۇنىڭدىن باشقا پولكىمىز خەلق ۋە ئەسكەرلەرنىڭ پاناھلىنىشى ئۈچۈن، مۇزداۋانىنىڭ ئەڭ يۇقىرى قىسمىدىكى شپالىق دېگەن يېرىگە تۆمان ۋە بوراندىن ساقلىنىدىغان ياغاچ ئۆي ياساپ چىقتى. كوماندىر ـ جەڭچىلەر بۇ ئۆينى ياساشقا كېرەكلىك چوڭ قارىغاي ياغاچ لىرىنى 30 ـ 40 كىلومېتر يىراقلىقتىن كۆتۈرۈپ كېلىپ داۋانغا ئاچىقتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئاقسۇ يېزىسىدىكى چوڭ ئېقىنغا مۇستەھكەم قىلىپ چوڭ ياغاچ كۆۋرۈك ياساپ بېرىلدى.

ئومۇمەن يۇقىرىدىكى ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى پولكىمىزدىكى كوماندىر ـ جەڭچىلەر يەرلىك خەلق بىلەن مۇرىنى ـ مۇرىگە تىرەپ تىشلەپ پۈتتۈرگەن.

1946 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، يۇقىرىدىكى چوڭ ۋەزىپىلەرنىڭ غەلىبىلىك ئورۇندالغانلىقى شەرىپىگە كوماندىر ـ جەڭچىلەر بىلەن خەلق شوتىدا داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ تەنتەنە قىلدۇق. بۇ كۈنى پولكىمىزدىكى ئەزىمەتلەر خەلققە ھەرخىل ئات ئويۇنى، تەنتەربىيە نومۇرلىرىنى كۆرسەتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىرنەچچە كۈندىن كېيىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان خاتىرە تاشمۇ تىكلەندى...»

خانتەڭرى باغرىدىكى بۇ خاتىرە تاش ـ ئۇچ ۋىلايەت قىللىي ئارمىيىسىنىڭ قىممەتلىك ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارلىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىللە، بۈگۈنكى كۈندە، تېكەس 1 ـ ئاتلىق پولكىنىڭ خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن ياراتقان تۆھپىلىرى، ئىش ـ ئىزلىرىنى خاتىرىلەش، كەڭ خەلق ئاممىسى ۋە ياش ئەۋلادلارغا ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا زېھىل ئەھمىيەتكە ئىگە.

پايدالانملغان ئاساسلىق ماتېرىياللار:

1. 1958 –، 1961 –، 1963 –، 1976 –، 1983 –، 1986 –، يىللاردا ئىلى ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە، مەن ۋە مەرھۇم تۇرسۇن ئەيسا، مەرھۇم ئوبۇلقاسىم ھاجى، ئىسمايىل خېلىل، ھەسەن ئابدۇرېھىم قاتارلىق كەسىپداشلار يازغان تەكشۈرۈش دوكلاتى، دالا تەكشۈرۈش خاتىرىسى، بىر قىسىم ئارخىپ ماتېرىياللار.

2. سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، ئۇيغۇرچە تەرجىمە نەشرى.

3. ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خاندانلىقى»، خەلزۇچە، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1961 – يىل نەشرى.

4. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

5. موللاموسا سايرامى: «تارىخىي ھەمدى»، مەلاھەتلەر نەشرىياتى 1986 – يىل 12 – ئاي نەشرى.

6. ژاڭ مېڭجيې: «نىناقا نۇراسايدىكى قەدىمكى مىس كالا شەكلى تېپىلىشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1986 – يىل 1 – سان، خەلزۇچە 18 – بەت.

7. ئابدۇقېيۇم خوجا: «شىمالىي شىنجاڭدىكى قىياتاش رەسىملىرى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1962 – يىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى، خەلزۇچە 7 — 8 – سان.

8. ئابدۇقېيۇم خوجا: «كۆچاي قىيا تاش رەسىملىرى»

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1989 - يىل 5 - سان.
9. «ئېسىك (ئىشىك) قەبرىسى» نى تارىخىئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلاتى، موسكۋا «سەنئەت» نەشرىياتى نەشرى.
10. ب. گ. غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 1 - قىسىم، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.
11. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تاريختا ئىشلەتكەن يېزىقلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى

ئەڭگەكجان ۋە ئىجادچىلىرى ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تاريخقا ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەت. ئۇيغۇرلار ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگارەڭ ۋە باي مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا، جۈملىدىن ئاسىيا مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈش ھەمدە ئىلگىرى سۈرۈشتە تاريختا ئۆزىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشقان. نەچچە مىڭ يىللىق مۇرەككەپ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇرلار ئۆز ئانا تىلىنى ئالاقە ۋە كۈرەش قورالى قىلىپ كەلگەن.

مەلۇم بىر تىل تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن بىر باسقۇچقا يەتكەندە ئاندىن يېزىق پەيدا بولغان. يېزىقنىڭ تارىخى تىلنىڭ تارىخىغا قارىغاندا قىسقا، تىل كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەنلا بارلىققا كەلگەن. يېزىق بولسا ناھايىتى ئۇزۇن دەۋرلەر ئۆتكەندىن كېيىن ــ ئىنسانلار مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن.

يېزىق ــ تىلنى خاتىرىلىگۈچى بەلگىلەرنىڭ مۇئەييەن سىستېمىسى بولۇپ، ئۇ پىكىر ئالماشتۇرۇشنىڭ يارەمچى ۋاستىسى. كونكرېت بىر تىلغا بېقىنمايدىغان مۇستەقىل يېزىقنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. يېزىق تىلنى خاتىرىلىگۈچى ۋە كونكرېت بىر تىلغا بېقىنغۇچى شەرتلىك بەلگىلەرنىڭ

مۇئەييەن سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن، تىل تەرەققىياتى يەنىلا پېزىق تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگۈچى ئامىللاردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پېزىق ئۆزى بىقىنغان تىلغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. پېزىق تىلنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە، بېيىشىغا ۋە بىرلىككە كېلىشىگە ناھايىتى زور ياردەم بېرىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى تىل تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگۈچى كۈچ ھېسابلانسىمۇ، لېكىن دۇنيادىكى ھەرخىل تىللار ئىچىدە پېزىقى بار تىللار پېزىقى يوق تىللارغا قارىغاندا ھامان خېلىلا تەرەققىي تاپقان بولىدۇ.

كىشىلەر تىلدىن پايدىلىنىپ ئالاقە قىلىشقاندا، زامان ھەم ماكان جەھەتتىن ناھايىتى زور چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ، پېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى تىلنىڭ مانا شۇ يېتىشىسىزلىكىنى تولۇقلىدى. يەنى كىشىلەر پېزىق ئارقىلىق ئۆز تەجرىبىلىرىنى مۇستەھكەملەشكە، ھەم ئۇنى ئەۋلادتىن-ئەۋلادقىچە مىراس قالدۇرۇشقا قادىر بولالىدى. پېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانىيەتنىڭ يەن ۋە مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بەختە-سائادەتكە ئېرىشىشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

ئۇيغۇر تىلىمۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە تىل بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتۈن تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆزىنى ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇشقا، بىر-بىرىنى چۈشىنىشكە، جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئاساس بولۇپ كەلدى.

ھازىرقى زامان تېلېئۇناسلىق ئىلمى شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، تىللارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما تەرەققىياتىنى ئېلىپ بېرىشتا ئاساسلىق قائىدىلەرنىڭ بىرى تىل تارىخىنى شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ تارىخى بىلەن بىرلەشتۇرۇش ئېنىتايىن مۇھىم. پەقەت تىلنىڭ ئۆز پاكىتلىرىلا ۋە مەزكۇر

خەلقنىڭ تارىخىدا شۇ تىلنىڭ ئالدىنقى ئەۋلاد تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ۋە بۇ تىل گۇرۇپپىسىدىكى ئۇل تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاپ بېرەلەيدۇ.

ئۇيغۇرلار — بىر پۈتۈن مىللەت بولۇپ شەكىللەنگۈچە بولغان ئارىلىقتا ناھايىتى ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ بىر تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇنداق ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ جەريان ئۇلارنىڭ ئىتنوگرافىيىسى، ئىقتىسادىي ـ ئىجتىمائىي ھاياتى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى، تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىقلارغا ماھىيەتلىك تەسىر كۆرسىتىپ قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ تىل تەرەققىياتى، يېزىق تارىخى، ئەدەبىياتىدىمۇ باشتىن ـ ئاخىر چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇردى. شۇڭا، ئۇيغۇر يېزىق تارىخى ۋە ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى قاتارلىق ئەھۋاللارنى بايان قىلىشتىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى مۇھىم تارىخىي جەريانلار توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ۋە نامى توغرىسىدا مەلۇمكتىمىز ۋە چەتئەل مەنبەلىرىدە نۇرغۇنلىغان تارىخىي خاتىرىلەر بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە كىرگەن ئەڭ قەدىمىي قەبىلىلەر، دەسلەپتە، يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى Ⅲ ئەسىرلەردىن باشلاپ ھۇن قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدا بولغان. خەنزۇچە تارىخنامىلەردە تۇرا (丁零) دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە: «تۇرالار (丁零) لار ئەڭ بۇرۇن دى لى (狄历) دەپ ئاتىلاتتى ...» دەپ يېزىلغان. «خەنئامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «روك، دىلار جۇ سۇلالىسى ئاجىزلاشقاندىن تارتىپ جىڭۈبې (بۈگۈنكى شەنشىنىڭ شىمالىدا) دەريا سىنىڭ شىمالىدا ئارىلاش ياشىغان» دېيىلگەن.

«ۋېينامە. تۆلۈسىلەر (قانقىل) ھەققىدە قىسسە» دە:

قانقل (高车) لار قەدىمكى تۇرا (狄) لارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، دەسلەپ تۇرا (狄历) دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ شىمالىي تەرەپتىكىلىرى تۇرا دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار تۇرا (狄)، ئۇيغۇر (纥)، قۇغۇرسۇ قاتارلىق ئۇرۇقلاردىن ئىبارەت...» دەپ يېزىلغان.

«سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «تۇرالار ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى، ئۇرۇقلىرى ناھايىتى كۆپ... توغلا دەريانىڭ شىمالىدا بۆكە توكرا، بايئىرقو قاتارلىق ئۇرۇقلار بار ئىدى...» دېيىلگەن.

«كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇيغۇر (纥)لار ئەسلى ھۇنلارنىڭ پۇشتى بولۇپ، كېيىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرا (铁勒) دەپ ئاتالغان. ئۇلار چەبدەست، جەسۇر، كۆپىنچە ھارۇدا يۈرىدۇ...» دېيىلگەن.

«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇيغۇر (回纥) لار ئەسلى ھۇنلاردىن كېلىپ چىققان. كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۇدا يۈرىدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە قانقل (高车) ياكى تۇرا (敕勒)، تۇرا (铁勒) دەپمۇ ئاتالغان. ئۇلار ئۇيغۇر (纥)، سىر - تاردۇش، چەبگىر، دوبا، كۇلىگەن، دولانغۇت، بۆكە، بايئىرقۇ، توكرا، قۇن، ئېركىن، ئادئېز قاتارلىق 15 قەبىلىدىن ئىبارەت ...» دەپ پۈتۈلگەن.

ئومۇمەن، تارىخىي خاتىرىلەردىن يەنە بىرمۇنچە بايانلارنى كەلتۈرۈشكە بولىمۇ، ئۇلارنى قىسقىچە خۇلاسىلىگەندە، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ھەرخىل ناملاردا مەسىلەن، مىلادى Ⅳ ئەسىرلەردە «ئۇيغۇر» (纥)، مىلادى Ⅴ ئەسىرلەردە «قانقل» (高车)، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە «تۇرا» (铁勒)، «ۋېيخى» (韦纥)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ

دەسلىپىدە «خۇيخى» (乞回)، مىلادى 778 - يىللىرىدىن كېيىن «خۇيگۇ» (回鶻 — يەنى شۇ قارىدەك چەبدەست، باتۇر دېگەن مەنىدە) دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ھەرخىل دەۋرلەردىكى خەنزۇچە ئاتىلىشى ئىدى.

مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇيغۇرلار (جۇملىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى) كۆك تۈرك خانلىقى (552 — 744 - يىللار) نىڭ تەركىبىگە كىرگەن ۋە ئۆز زامانىسىدىكى كۆك تۈرك مەدەنىيىتى (ئۇرقۇن — يېنىسەي مەدەنىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى تېخىمۇ گۈللەندۈرۈشكە تېگىشلىك تۆھپە قوشقان. مىلادى 740 - يىلىدىن كېيىن قۇرۇلغان ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى (744 - 840) دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي تىلدىكى قەبىلىلەرنى نىسبەتەن كەڭ تۈردە بىرلەشتۈرۈش، بىرلىككە كەلگەن چوڭ فېئودال خانىدانلىقنى تىكلەش ۋە خېلى يۇكسەك مەدەنىيەت يارىتىشتا چوڭ رول ئوينىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق مەدەنىيىتى ۋە يازما ئەدەبىياتى قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ دەۋردە روناق تېپىشقا باشلىغان.

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ئىككى چوڭ فېئودال خاندانلىقى — ئۇيغۇرخانلىقى (850 — 1250) بىلەن قارا خانىلار سۇلالىسى (840 — 1212) ئۇيغۇرلار تارىخىدا ۋە مەدەنىي ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغانىدى. بۇ دەۋرلەردە يەنە ئۇيغۇرلار مەدەنىي ھاياتىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى، ئىقتىسادى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى، تىل - ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلىپ، خاندانلىق دائىرىسىدىكى قوچۇ (تۇرپان)، بېشىبالىق (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە)، كۇسەن (كۇچا) قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەر بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئوچاقلىرىغا ئايلانغان.

كاشغەر (قەشقەر) ۋە بالا ساغۇنى پايتەخت قىلغان قارا-
خانىلار سۇلالىسى تەۋەسىدە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى بولغان-
لىقتىن، بۇ دىنىنىڭ تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ،
بۇ جايلاردا قەشقەر ۋە بالا ساغۇنىنى مەركەز قىلغان ئىسلام
دىنىي مۇھىتىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلدى.

«XII ئەسىردە يۇز بەرگەن قاراخىتايلارنىڭ شىنجاڭ
رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرى، بولۇپمۇ XIII
ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلانغان چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈش-
لىرى ئۇيغۇر ئىتنىك تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى خەلقلەر ۋە
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا خەلقنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي
تۇرمۇشى ۋە مەدەنىي ھاياتىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنى
مەيدانغا كەلتۈردى؛ ھەممىدىن ئاۋۋال، موڭغۇل يايلىقىدىن
تارتىپ كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلارنى موڭغۇل
ئىمپېرىيىسى نامى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ، بۇ كەڭ رايوندىكى
خەلقلەر ئارىسىدا ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى قويۇق
لاشتۇردى. كەڭ دائىرىدە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ۋۇجۇدقا
كەلتۈردى. بۇنداق بىرلىشىشنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بۇ
رايونلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىي تىلنىڭ
مەيدانغا كېلىشى بىلەن خۇلاسىلەندى...

1514 - يىلىدىن 1678 - يىلغىچە بولغان خېلى ئۇزۇن
بىر مەزگىلدە يەركەنتنى پايتەخت قىلغان سەئىدىيە خانلىقى
شىنجاڭ رايونىنى خېلى كەڭ دائىرىدە بىرلەشتۈردى. بۇ دەۋردە
ئۇيغۇرلارنى نەسىرا تۇراقسىز ۋەزىيەتكە بىرقەدەر ئۇنۇملۇك خاتىمە
بېرىلگەنلىكتىن، ئېقتىساد ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات يۇقىرى
سىلپىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىمۇ گۈللىنىپ يېڭى بىر
دەۋرگە قەدەم قويىدۇ. XVIII ئەسىردىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى
شىنجاڭنى ئاخىرقى ھېسابتا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن،
شىنجاڭ رايونىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك

لىرلىكى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى.»*

ئومۇمەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى (جۈملىدىن ئۇيغۇر يېزىقى مەدەنىيىتى) يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلاردا، ھەرقايسى دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرۈش بىلەن بىللە، ھەرقايسى دەۋرلەردە بەرپا بولغان ھەر خىل مەدەنىيەتلەردىن ئۆزىگە خاس ئوزۇق ئېلىپ، ئالاھىدە بىر مىللىي شەكىل بىلەن بېيىپ، تەرەققىي قىلغانىدى.

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركىي تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ غەربىي ھۇن تارمىقى ئىچىدىكى قارلۇق تىللىرى تۈركۈمىگە كىرىدۇ. رەسمىي يېزىق ئىشلەتكەن دەۋردىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىرنەرسە دېيىش ھازىرچە قىيىن. بۇ كەمگىنە تېپىلغان يادىكارلىقلارغا ئاساسەن چەت ئەللەردىكى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى تىلشۇناسلار، تۈركولوگلارنىڭ پەرەزلىرى بويىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقتىن پايدىلانغاندىن بۇيانقى دەۋرلەردىكى تىلنى، ئۇنىڭ بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي جەريانلىرىغا قاراپ: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ئوتتۇرا ئەسىر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت تۆت دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى قەدىمكى تۈرك رونىك يېزىقى (ئۇرقۇن — يېنىسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ۋە باشقا تۈرك يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە؛ ئوتتۇرا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە قىسمەن ئەرەب يېزىقى يادىكارلىقلىرىدا؛ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى XIV — XII ئەسىرلەردىن تاكى بىزنىڭ ئەسىرىمىزگىچە

* ئا. تۇردى: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان».

بولغان ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئۇزگەرتىلگەن ئۇيغۇر (يەكى چاغاتاي) يېزىقىدا پۈتۈلگەن يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ. شۇڭا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئەنە شۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزگىرىشى، تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن، مىللىي ئورتاق تىل دەيمىز. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەسرلەر داۋامىدا قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى شەكلى سۈپىتىدە شەكىللەنگەن ۋە قېلىپلاشقان مىللىي ئەدەبىي تىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىختا تۈرلۈك يېزىقلارنى قوللانغان. لېكىن ئۇيغۇرلار زادى قايسى دەۋردىن باشلاپ ئېروگلىفلىق (تەسۋىرىي) يېزىقىنى قوللانغانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلانغانلىقى ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس. چۈنكى بۇ ھەقتە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن تارىخىي ئولگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە تارىخىي يادىكارلىقلار يوق.

ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمىي سىستېمىلاشقان يېزىقتىن پايدىلىنىپ قالدۇرغان يادىكارلىقلىرىنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىرى 1600 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. مانا مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا، ئۇيغۇرلار جۈملىدىن باشقا تۈركىي خەلق ۋە مىللەتلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، 1) قەدىمكى تۈرك (ئورقۇن) يېزىقى؛ 2) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى؛ 3) براھمىچە تۈرك يېزىقى؛ 4) قوچو (ئىدىقۇت) يېزىقى؛ 5) سوغدى يېزىقى؛ 6) سۇرىيە يېزىقى؛ 7) مانى يېزىقى؛ 8) ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق بىرقانچە خىل يېزىقلارنى قوللىنىپ، ئۆز تىلىنى خاتىرىلەپ كەلدى. تۆۋەندە بۇ خىل يېزىقلار ئۈستىدە ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. قەدىمكى تۈرك (ئورقۇن) يېزىقى

ئۇيغۇرلارنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى يېزىقلىرىدىن

بىرى. بۇ يېزىق 38 دىن 40 قىچە ھەرپ بەلگىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تەتقىقاتچىلار ئۇنى ھەرخىل نامىلار بىلەن ئاتىغان:

(1) بۇ يېزىقتا ئويغۇلغان مەشھۇر مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇرقۇن-يېنىسەي دەريا ۋادىلىرىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئۇرقۇن يېنىسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتايدۇ.

(2) بۇ يېزىقنىڭ شەكلى شىمالىي ياۋروپادا قوللىنىلغان قەدىمكى رونىك يېزىقىنىڭ شەكلىگە ئوخشاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بەزىلەر ئۇنى رونىك يېزىقى ياكى «تۈرك - رونىك يېزىقى»، يەنە بەزىلەر ئۇنى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى يېزىق دەپمۇ ئاتايدۇ. بىز ئۇنى قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى، ئومۇمەن، ئوڭدىن - سولغا توغرىسىغا يېزىلىدۇ. لېكىن يېنىسەي ۋادىسىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا سولدىن - ئوڭغا يېزىلغانلىرىمۇ بار. ئايرىم مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا «قوش يول» يەنى (بىر يولى ئوڭدىن سولغا، يەنە بىر يولى سولدىن ئوڭغا) يېزىلغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. سۆزلەر بىر - بىرىدىن تىك (ئاسما) چېكىت (:) ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. بەزى سۆز بىرىكمىلىرى بىر سۆز قىلىپمۇ يېزىلىدۇ. ئايرىم يادىكارلىقلاردا «ـ» سۆز ئايرىش بەلگىسى قىلىنىپ يېزىلغان.

بۇ يېزىقتا كۆپىنچە ئۈزۈك تاۋۇشلار ئاساس قىلىنغان. سەككىز سوزۇق تاۋۇش ئومۇمەن تۆت ھەرپ بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ يېزىقتىكى ھەرپ شەكىللىرى سۆزنىڭ باش، ئوتتۇرا ۋە ئاياغلىرىدا ئاساسەن ئوخشاش شەكىلگە ئىگە.

قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى: d, d, l, n, rs, t, y دىن ئىبارەت سەككىز ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ

هەربىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى ھەرپ (شەكىل) بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە باشقىلار.

قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا قوللىنىلغانلىقتىن تارتىپ، ئومۇملاشقۇچە بىرنەچچە ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەنلىكى ئەھۋال. شۇنى كۆزدە تۇتقاندا ئۇنىڭ دەسلەپكى قوللىنىلىشقا باشلىغان دەۋردىن تارتىپ، تۈرك خانلىقى دائىرىسىدە ئومۇملاشقان دەۋرگىچە بولغان ئارىلىقنى خېلى ئىلگىرى سۈرۈشكە بولىدۇ.

قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ مەنبەسى ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇ خىل يېزىقنى قايسى دەۋردىن باشلاپ قوللانغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەردە ئۇيغۇرلىغان ئالىملار ھەر خىل پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە بۇ مەسىلىلەر ئېنىقلانغىنى يوق.

قىسقىسى، بۇ يېزىقنىڭ ئەڭ دەسلەپ قوللىنىلغان ۋاقتى، جايى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تېخىمۇ ئەتراپلىق تەكشۈرۈشكە، تەتقىق قىلىشقا، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ئادەتتە مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ۋە قول يازما يادىكارلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنى تېپىلغان رايونلىرى بويىچە يەنە رايونغا بولۇشكە بولىدۇ:

(1) شىمالىي موڭغۇل دالاسى (ئۇرقۇن)؛

(2) يېنىسەي دەرياسى ۋادىسى؛

(3) لېنا دەرياسى — بايقال كۆلى رايونى؛

(4) ئالتاي رايونى (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى)؛

(5) شىنجاڭنىڭ تۇرپان، چاقلىق (مىرەن) قاتارلىق جايلىرى ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغانلىرى؛

(6) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەتتە سۇ، پەرغانە ئويمانلىقى قاتارلىق جايلار.

(7) شەرقىي ياۋروپا (دونای دەرياسى ۋادىسىدىن) تېپىلغانلىرى...

مەزمۇن بويىچە تۆۋەندىكى ئالتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) تارىخىي تەزكىرە خاراكتېرىدىكىلىرى؛

(2) قەبرە (تاشلىرى)؛

(3) مەڭگۈ تاش ۋە تاملارغا ئويۇلغانلىرى؛

(4) دىنىي خاراكتېرىدىكىلىرى؛

(5) ھۆكۈمەت ھۇججەتلىرى؛

(6) تۇرمۇش بۇيۇملىرى (مېتال بۇيۇملارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) غا ئويۇلغانلىرى ۋە باشقىلار.

قەدىمكى تۈرك خانلىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى بىلەنلا مەشھۇر بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخىي رېئاللىقىدىن گۈۋاھلىق بەرگۈچى مۇھىم ھۇججەت، شۇنداقلا ئۆز زامانىسىدىكى تارىخ، تىل ـ ئەدەبىياتىنىڭ يەگانە ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يادىكارلىقلاردا كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ [مىلادى 552-يىلى تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئاشنا ئۇرۇقى كۆپىيىپ، ئاقساقىلى تۈمەن (بۇمىن دەپمۇ يېزىلغان) نىڭ رەھبەرلىكىدە كۆچلۈك تۈرك خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۆزىدىگە تۈمەن «ئېلىك قاغان» دەپ نام بەرگەن. بۇ خانلىق تارىختا كۆك تۈرك خانلىقى (ياكى شەرقىي تۈرك خانلىقى) دەپ ئاتىلىدۇ] گۈللىنىشى ۋە ھالاكىتى سۆزلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆل تېگىن (كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانى بىلگە خاقانىنىڭ ئىنىسى بولۇپ، 731 - يىلى 47 يېشىدا ۋاپات بولغان مەشھۇر سەركەردە، قەھرىمان)، تونيۇقۇق (بىرنەچچە خاقانلارغا مەسلىھەتچى بولغان، مەڭگۈ تاش 712 — 716 - يىللىرى ئارىلىقىدا

ئورنىتىلغان، 62 قۇر خەت ئويۇلغان)، بىلگە خاقان، بايانچور (مويونچور، قۇتلۇق بىلگە خاقان) قاتارلىقلارنىڭ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تىنچلاندۇرۇش ۋە كۆچەيتىش يولىدا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى بىر خىل نازۇك شائىرانە تىل بىلەن تەسۋىرلەنگەن. (بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى بىر خىل ئەزىم ئۇسلۇبىدا يېزىلغان دەپمۇ قارايدۇ). ئۇلاردا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيە — پارچىلىنىپ كەتكەن قەبىلىلەرنى قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ ئاستىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، كەڭ دائىرىدە بىرلىككە كەلگەن، كۈچلۈك فېئودالىق دۆلەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. ئۆز دەۋرىنىڭ ئارزۇ ـ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى بۇ خىل ئىنتىلىش ئاساسىدا كۆك تۈرك خانلىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ جەمئىيەتنى گۈللەندۈرۈشتە ئۇلغار رول ئوينىغان.

مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى — كۆك تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى خاقانلارنىڭ نەسەبنامىسى، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر قەبىلىلەر ئارا بولغان ئۇرۇش يېغىلمىلار، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، قەبىلە، يەر ناملىرى ۋە باشقا ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرى ھەققىدە بىزنى مۇھىم مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قىسقىسى، بۇ يادىكارلىقلارنى كۆك تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىنىڭ بىرىنچى تۈركۈم ئەدەبىي ئەسەرلىرى، ئۇلارنى يازغۇچى شەخسلەرنى ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق ئەربابلىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى

بۇ يېزىق ئۇيغۇرلار تارىختا ئەڭ ئۇزۇن ۋە ئەڭ كۆپ

قوللانغان ئىككىنچى خىل يېزىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ سوغدىي يېزىقىدىن ئۆزگەرتىلگەن يېزىق بولۇپ، ئومۇمەن سولدىن ئوڭغا (بەزىلىرى ئوڭدىن سولغا) تىك ۋە تۆز شەكىلدە يېزىلىدۇ.

23 ھەرپلىك بۇ يېزىق مىلادى 744 — 840 - يىللىرىدا ئۇرقۇن ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ھېلى كەڭ قوللىنىشقا باشلاپ، قوچو ئۇيغۇر (تەخمىنەن مىلادى 850 — 1250 - يىللار) دەۋرىدە ناھايىتى كەڭ ئىشلىتىلگەن. تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا تاكى XV ئەسىرگىچە، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلانغان گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بولسا تاكى XVIII ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن. «ئالتۇن يارۇق»، «ئوغۇزنامە»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «سەككىز يۈكمەك»، «چاستانا ئىلىك بەگ»، «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»، «مايتىرى سىمىت»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» قاتارلىق بىر-مۇنچە مەشھۇر ئەسەرلەر، بۇددا نوملىرى، مۇھىم ھۆججەت - ۋەسىقىلەر مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتالغان بۇ يېزىق ھەقىقىدە ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ئۆز ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ بېشىدىلا ئېنىق قىلىپ: «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كېلىنگەن» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋە ئۆزۈن يىللار داۋامىدا ئىشلىتىلىپ، پۇختا ئەدەبىي قېلىپقا چۈشۈرۈلگەن بۇ يېزىق ئومۇمىي تۈركىي تىللار ئۈچۈن خېلى مۇكەممەل يېزىق ئىدى. بۇ يېزىقتا ناھايىتى نۇرغۇن دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات نەمۇ-

لىلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەن. قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دۆلەت يېزىقى بولغانىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 23 ھەرپنىڭ تۆتى سوۋ زۇق تاۋۇشقا، قالغانلىرى ئۈزۈك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئاساسەن سولدىن ـ ئوڭغا تىك ھالەتتە يېزىلىدۇ.

3. براھمىچە تۈرك يېزىقى

كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن بۇ خىل يېزىقتا يېزىلغان ئەسەرلەر تېپىلدى. دەسلەپتە بۇ خىل يېزىق براھمى يېزىقى دەپ قارا ـ قويۇق قارالغان. كېيىنكى تەتقىقاتلاردا ئۇنىڭ تىلى تۈرك تىلى بولغانلىقتىن «براھمىچە تۈرك يېزىقى» دەپ ئاتالدى.

بۇ يېزىق توخرى B (توخرى تىلىنىڭ كۇچا شۇۋىسى) يېزىقىغا ئاساسەن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا بەزى مۇھىم ئۆزگەرتىشلەرمۇ بولغان، تۈركي تىللارنى توغرىراق ئىپادىلەش ئۈچۈن بىر قىسىم بەلگىلەر قوشۇلغان. بۇ يېزىقتا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمىنى مەشھۇر تۈركىي تىلشۇناس ئالىمى، گېرمانىيىلىك ئا. فۇن. گابائىن جانىم (ماريە ئانا) تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. بۇ خىل يېزىقتا يېزىلغان يادىكارلىقلاردا توخرى تىلىدىن تۈركىي تىللارغا قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلار كۆپ ئۇچرايدۇ. ئىلگىرى كى تەتقىقاتلاردا بۇ خىل يېزىقنى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقنىڭ قايسى تارىخى قايسى دەۋردە قوللانغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق يەكۈن يوق ئىدى. بۇ يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي بايانلار تۆۋەندىكىچە:

مىلادى 567 ـ يىلى غەربىي تۈرك دەپ ئاتالغان تۈرك قوۋملىرى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان يەپتال (ئىفتالىت 厌哒) ياكى ئاق ھونلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لارنىڭ ھاكىمىيەت ئورنىنى تىكلىدى، ئۇلار تارىختا غەربىي

تۈرك خانلىقى دەپ ئاتالدى. مىلادى 582 - يىلىغا كەلگەن دە، بۇ خانلىق ئىچىدە بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىپ، غەربىي تۈرك خانلىقى بۇگۈنكى شىنجاڭ، ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قىسىم رايونلار دائىر بىلا چەكلىنىپ قالدۇ. مىلادى 659 - يىلىغا كەلگەندە، بۇ خانلىق تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يىمىرىلدى. ئەنە شۇ زامانلاردا تۈركىي تىلىدىكى خەلقنىڭ بىر بۆلۈكى كۈچانىڭ توخرى يېزىقلىرى بىلەن تونۇشۇش پۈرسىتىگە ئىگە بولغانىدى. شۇنىڭ بىلەن «براھمچە ــ تۈرك يېزىقى» مەيدانغا كېلىدۇ.

4. ئىدىقۇت يېزىقى

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (北胡)، «جۇنامە» قاتارلىق تارىخىي كىتابلارنىڭ ئىدىقۇت (تۈرپان) ھەققىدىكى بايانلىرىنىڭ ھەممىسىدە: «يېزىقى خۇاشيا چىغا (华夏) ئوخشايدۇ، خۇ (胡 ــ خۇر، خۇز، غۇز) تىلىدا ئوقۇلىدۇ» دەپ ناھايىتى ئېنىق قەيت قىلىنغان. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىمۇ ئۆز ئەسىرىدە: «قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقى بار، رەسمىي ھۆججەت، خەت - چەكلىرىنى شۇ يېزىقتا يازىدۇ. ئۇيېزىقنى تاتلار مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلار ئارىسىدا باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ» دەپ يەنە بىر قېتىم ناھايىتى ئېنىق ئىزاھات بېرىپ ئۆتكەن. بۇ خاتىرىلەر ئارخېئولوگىيە ئارقىلىق ئىسپاتلانماقتا.

تۈرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر، سىڭگىم، مۇرتۇق قاتارلىق جايلاردىكى بۇددىزم خارابىلىرىدىن جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر (Ⅲ—Ⅴ ئەسىرلەر) دەۋرىگە ئائىت ھۆججەت - ۋەسىقىلەر خېلى كۆپ تېپىلدى. لېكىن بۇ يارما يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسى بەزى ماتېرىياللاردا «خەنزۇ

يېزىقى، خەنزۇ تىلى» دەپ يېزىۋاتىدۇ. لېكىن تارىختا ئۇيغۇرلار (تۈرپان) ئۇيغۇرلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن قوچۇ (高昌) يېزىقىنى تەڭ قوللانغان ئەھۋالنىڭ بولغانلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلدۇق. بۇ خۇددى ھازىرقى ياپونىيەلىكلەر بىلەن كۆرىيە (چاۋشيەن) لىكلەر خەنزۇچە خەت ئارقىلىق ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگىنىگە ئوخشايدۇ.

5. سوغدى يېزىقى

قەدىمدە پەرغانە ۋادىسىدا ياشىغان سوغدىيانلار مىلادى Ⅲ ئەسىردىن باشلاپ، ئەسلىدە ئىرانداقوللىنىلغان ئاۋىستا يېزىقى ئاساسىدا تۈزۈلگەن بىر خىل يېزىقنى ئىسلاھ قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تىلى ــ شەرقىي ئىران شۆبىسىنى ئىجاد قىلغان. بۇ خىل يېزىقنى تىلشۇناسلار «سوغدى يېزىقى» (يەزى كىتابلاردا پەھلىۋى يېزىقى) دەپ ئاتىدى.

سوغدىيانلار شۇ زامانلاردا ھىندى ۋادىسى، قەشقەر رايونى ۋە لوپنۇر رايونى، قوچۇ ۋە موڭغۇلىيە يايلاقلىرى بىلەن بىرىپ تىجارەت قىلاتتى. ئۇلار بارغان جايلاردا بۇ خىل يېزىقنى قوللىناتتى.

مىلادى Ⅴ ئەسىرلەردە بۇ يېزىق خەلقئارالىق سودا كارۋان يوللىرى (يىپەك يولى دەپمۇ ئاتىلىۋاتىدۇ) تەۋەسىدە راۋان قوللىنىلىدىغان بىر خىل يېزىق بولۇپ قالدى. كېيىن بۇ سوغدى يېزىقى ئاساسىدا ئەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بارلىققا كەلدى.

تۈرپان ۋادىسىدىن مىلادىي Ⅴ ــ Ⅵ ئەسىرلەرگە تەۋە سوغدىچە بۇددىزىم ئەسەرلىرى، ئىجتىمائىي ــ ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر ــ يادىكارلىقلار تېپىلىدى. تۈرپاندىكى سىگگىم، بېزەكلىك قاتارلىق مىكىۋى تام رەسىملىرىدىمۇ سوغدىچە بېغىشلىمىلار بار. ئۇرقۇن ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى

ئۇيغۇر خاقانلىقى زامانىسىدا تىگىشلىك سوغدىچە خەت ئوبۇل خان مەڭگۈ تاشلارمۇ تېپىلدى. ئومۇمەن قىسمەن يادىكارلىق لارنىڭ گەرچە يېزىقى سوغدىچە بولسىمۇ، ئۇنىڭ تىلى تۈركچە (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاندى.

6. مانى يېزىقى

مىلادى 247 - يىلى ئىراندا مانى دىنى بارلىققا كەلگەندە، بۇرۇن سۇرىيىنىڭ پالمىرا شەھىرىدە قوللىنىلغان يېزىق شەكلىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن مانى يېزىقى قوللىنىلىشقا باشلىغان. شۇنىڭدىن كېيىن مانى دىنىمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا تەدرىجىي تارقىلىشقا باشلىدى.

بۇ دىن ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە يەرلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، مىلادى 762 - يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ مانى يېزىقى ئۇيغۇر تىلىنىمۇ خاتىرىلەيدىغان يېزىققا ئايلاندى.*

تۈرپان تەۋەسىدىن مانى يېزىقىدا يېزىلغان قول يازما يادىكارلىقلىرى تېپىلغاندى. ئۆز زامانىسىدا تۈرپاندا مانى دىنى بىلەن بۇددا دىنى بىرلىكتە كەڭ تارقىلىش بىلەن بىللە، مانى دىنى مەدەنىيىتى بىلەن بۇددىزم مەدەنىيىتى بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل شەكىل پەيدا بولغان. بۇ ئەھۋالنى تۈرپان مىگۇيى سەنئىتىدىكى بەزى تام رەسىملىرى ئارقىلىق كۆرگىلى بولىدۇ.

تۈرپاندىن يەنە مانى دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ۋاقتىدىكى تووا نامىلىرى خاتىرىلەنگەن يادىكارلىقلارمۇ تېپىلغان. بۇ يادىكارلىقلار خېلى بۇرۇن چەت

---

* 3، 4، 5، 6. چوشەندۈرۈشلەر ق. ۋەلىنىڭ «شىنجاڭدىن تېپىلغان تارىخىي يېزىقلار» دېگەن ماقالىسىدىن پايدىلىنىپ تەييارلاندى (ئا).

ئەلده تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىندى.

7. ئەرەب يېزىقى (ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)

ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ X ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى بېسىشقا باشلىغان. قاراخانىلار X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلىپ، دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇردى. شۇ قاتاردا ئەرەب يېزىقىمۇ قوبۇل قىلىندى. بۇ يېزىق دەسلەپكى مەزگىلدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللىنىلدى. مەسىلەن، قاراخانىلارنىڭ مىلادى 1067 - يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان تەڭگە پۇللىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقىنىڭ بىللە ئىشلىتىلگەنلىكى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئالاھىدە تەكىتلەشكە تېگىشلىك يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، ئەرەب يېزىقى قاراخانىلار تەۋەسىدە قوللىنىلغاندىن كېيىن، ئۇنى ئۇيغۇرلار ئۆزلۈك ھالدا قوللانماي، بەلكى ئۇنى تېگىشلىك تۈزدە ئىسلاھ قىلغان ۋە ئۆزگەرتكەنىدى.

1959 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بارچۇق (مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدە) شەھىرى خارابىسىدىن قېزىۋالغان بىر پارچە ھۆججەتتە ئەرەب يېزىقىنىڭ ئىسلاھ قىلىنغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدا بەزى ھەرپلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسىغا زىچ ماسلاشتۇرۇلغان ھالدا ئىجادىي ئىسلاھ قىلىنغان.

ئەرەب يېزىقى — ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان قانۇنىي يېزىقى ھېسابلانغاچقا، دىنىي، سىياسىي، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر مۇتلەق ئەرەب تىلىدا يېزىلىشى كېرەك ئىدى. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ھەرىكەتلىرىدە ئەرەب تىلى ئالىي ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن

تاشقىرى، ئىلىم ـ پەن تىلىنى قىلىشقانلىقىدى. شۇڭا تۈركىي خەلقلەردىن چىققان نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى («تۈركىي تىللار دىۋانى»مۇ ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان).

ئەرەب يېزىقى 1000 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن قوشۇمچە ۋاستە بولۇپ كەلدى ۋە مۇشۇ تارىخىي دەۋر ئىچىدە خېلى مۇھىم ئىجابىي رول ئوينىدى. ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان بىرقانچە مەشھۇر ئالىملار، ئەدىبلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇشۇ يېزىق بىلەن يېزىپ بىزگە قالدۇرغان.

ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغان ئەرەب يېزىقىنىڭ بەزى ھەرپ شەكىللىرى ئانچە تۇراقلىق بولمىغاچقا، ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلغاندىن بۇيان 20 دىن 30 غىچە ھەرپ شەكلىنى قوللانغان.

ئەرەب يېزىقى ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ئاساسلانغان يېزىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى قىينىچىلىق ۋە قالايمىقانچىلىقلار داۋاملىق ساقلىنىپ كەلگەن. سوزۇق تاۋۇشلارغا ئالاھىدە مەخسۇس ھەرپلەر بولمىغاندىن تاشقىرى، مەلۇم بەلگە بىر-قانچە تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلدۇرۇلغان. شۇڭا ئۇيغۇرلار تارىختا بۇ يېزىقنى قوللانغاندىن تارتىپ تاكى بۈگۈنكى دەۋرگە قەدەر كۆپ قېتىم ئىسلاھ قىلغان.

ئىدىقۇت ۋە قاراخانىلار دەۋرىدە ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن بىللە، ئىلمىي ئەدەبىيات بۇرۇنقى توققۇز ئۇيغۇر (ياكى توققۇز ئوغۇز) ئەنئەنىسى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلاندى.

كۈچانلىق شەرقىدە ـ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ ئىلىم ئەھلى ئىدىقۇت ۋە بېشبالىقتا تۇخار ۋە سانسىكرت (ئەنەتكەك) چە يېزىلغان مەشھۇر بۇددا نوملىرىنى ۋە ئەدەبىي

ئەسەرلەرنى، شۇنداقلا خەنزۇچىدىن پەلسەپە ئەسەرلىرى، ئىددىيە ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ددستۇرلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى پەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرغان بولسا، كۆچانىڭ غەربىدە قاراخانىلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق تەبەقىسى ئەرەب جەلىپىلىكىدە تۈرلۈك مىللەت ئالىملىرى توپلىغان دۇنيا ئىلىم - پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانىدى. بۇنداق تەتقىقاتچىلىقنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولدى: ئىسلام قانۇنىنى شەرھلەش، يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىددىيە سىستېمىسىنى شەرھلەش تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك، ئاسترونومىيە - كالېندارچىلىق ۋە باشقا ساھەلەردىكى تەتقىقاتلار نۇرغۇن ئالىملارنى جەلپ قىلغانىدى.

شۇنىسى روشەنكى، دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىمىنىڭ بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى.»*

ئۇيغۇر يېزىقى تىلىنىڭ تارىخىنى، بولۇپمۇ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە تەرەققىيات جەريانلىرى بىلەن تېخىمۇ تەپسىلىي تونۇشۇش ئۈچۈن «خاقانىيە تىلى» ۋە «چاغاتاي تىلى» ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە ئوغرا كېلىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ ھەقتە ئايرىم - ئايرىم چۈشەنچە بېرىپ ئۆتىمىز.

(1) «خاقانىيە تىلى»: X ئەسىردىن كېيىن ۋە مەھمۇت

---

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى، بېرىنچى توم، 6 - 7 - بەتلەر.

قەشقەری دەۋرىدە قاراخانىلارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خەلقلەر تىلى «ئوغۇز تىلى» دەپ، شەرق قىسمىدىكى خەلقلەر تىلى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ «تۈرك تىلى» قەدىمكى كۆك تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئۇ، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى چوڭ شۇڭنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇڭا ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەری قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقنىڭ تىلىنى ئومۇمىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى دەپ ھېسابلىغان ۋە ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن. «تىللارنىڭ ئەڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، ئەڭ توغرىسى تۈركى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئىرتىش، يامار ۋە ئەتىل (ئىدىل) ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر»، «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئوچۇق ۋە راۋان تىل خاقانىيە ئۆلكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ»، قەشقەر «...شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ.»*

«مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بۇ ھۆكمى بويىچە شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا باشقا — باشقا تۈركىي قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئىپتىلغان «تۈرك» — «خاقانىيە تۈركلىرى» دۇر؛ باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئىپتىلغان «تۈرك تىلى» ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى»نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر. بۇ تىل XIV — XV ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى»، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، «كاشغەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

---

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، فاكسىمىل، 1 — جىلد، 25 — بەت.

«خاقانىيە تىلى» دا ناھايىتى باي ئەدەبىي مىراسلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى رولى بولغانلىقتىن باشقا، غەربىي تۈركىي تىللىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا بۇ تىل شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىلىق رولىنى ئوينىغان. تۈركىي تىللارغا ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر يېتەكچى شۇنداق مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن.»*

(2) «چاغاتاي تىلى»: XIV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئورتاق قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى ئادەتتە «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تىلنى باشقا تۈركىي ئەدەبىي تىللاردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن خەلقئارادا ئاساسەن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىلىپ قېلىشىغا چاغاتاي خانلىقىنىڭ ۋە چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئورناتقان باشقا خانلىقلارنىڭ بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى ئاساسىي سەۋەب بولغان.

چىڭگىزخان ئۆلۈپ كېتىشتىن بۇرۇن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق زېمىنىنى ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنىدى. شۇ چاغدا ماۋرائۇننەھر (ئامۇ دەريا سىنىڭ سىر دەريا سىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلار)، يەتتە سۇ رايونى (بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى)، پامىر ئەتراپلىرى ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن. چاغاتاي ئۆلگەندىن كېيىن مىلادى 1242 — 1306 - يىللاردا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئاشۇ جايلارنى بىر خانلىق قىلىپ، ئۇنى «چاغاتاي خانلىقى»

---

* «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، بىرىنچى توم، 30 — 31 - بەتلەر.

(ياكى «چاغاتاي ئۇلۇسى») دەپ ئاتىغان. كېيىن بۇ خانلىق ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ، ماۋرائۇننەھر قىسمى «غەربىي چاغاتاي خانلىقى». يەتتە سۇ رايونى بىلەن ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسمى «شەرقىي چاغاتاي خانلىقى» (ياكى «موغۇلىستان») دەپ ئاتالغان. 1348 - يىللىرى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ خانلىقنى يەنە بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇنى «موغۇلستان» دەپ ئاتىغان. تۇغلۇق تۆمۈر 1363 - يىللىرى ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ خانلىق تۆمۈرلەڭ (ئاقساق تۆمۈر) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى XV ئەسىردىن باشلاپ پارچىلىنىشقا باشلىغان. مىلادى 1514 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادىدىن بولغان سۇلتان سەئىدخان پارچىلانغان موغۇلىستانىنى بىرلەشتۈرۈپ، تارىختىكى «سەئىدىيە خانلىقى» (ياكى «يەركەن خانلىقى») نى قۇرغان. چاغاتاي ئەۋلادلىرى قانداق نام ئاستىدىكى خانلىقلارنى قۇرۇشتىن قەتئىينەزەر، «چاغاتاي» دېگەن نامنى ۋە ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى قوللانغان، شۇڭا ئۇيغۇر يېزىق تىلىمۇ «تۈرك تىلى»، «تۈركچە» دەپ ئاتىلىشى بىلەن بىر قاتاردا، «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بايانلاردىن تۆۋەندىكىچە خۇلاسە چىقىرىشىمىز مۇمكىن:

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئورتاق ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللىنىش ئەنئەنىسى ئۆزاق تارىخقا ئىگە. قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن — يېنىسەي) يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالغان تىل بىلەن Ⅷ ئەسىردىكى «ئۇيغۇر خانلىقى»دا قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسەن ئوخشايدۇ. بۇ تىللار بىلەن ئىدىقۇت خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە

«خاقانىيە تىلى» ئوتتۇرىسىدىمۇ ئانچە چوڭ پەرق يوق. بۇ
ھال VIII ئەسىردىن بۇرۇنقى «تەدىمكى تۈرك تىلى»نىڭمۇ
ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. دېمەك،
تۈركىي خەلقلەر يېزىقىغا ئىگە بولغاندىن تارتىپ تاكى XIV
ئەسىرگە كەلگۈچە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئورتاق
ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانغان. شۇڭا «قامۇسۇلئەئلام»نىڭ
ئاپتورى شەمسىددىن سامى (تۈركىيىدە ھىجرى 1306 - يىلى،
مىلادى 1888 — 1889 - يىللىرى نەشر قىلىنغان) مۇ-
قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىي تەرەققىياتتا ئەڭ ئالغا كەتكەن
بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئورتاق
ئەدەبىي تىل ئىدى»، «چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن
چاغدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ چاغدىن تارتىپ چاغاتاي تىلى
دەپ مەشھۇر بولغان...» دەپ يازغانىدى.
چاغاتاي تىلىدا ئالەمشۇمۇل شاھانە ئەسەرلەرنى يېزىپ
دۇنيادا شۆھرەت قازانغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى ئەلىشىر نەۋائى
ئۆزىنىڭ دىۋانىغا يازغان كىرىش سۆزىدە چاغاتاي ئەدەبىيا-
تىنىڭ پىشىۋالىرىدىن بولغان لۇتفى ۋە سەككاكى ئۇستىدە
توختىلىپ: «...ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۇستىلىرىدىن، تۈرك
سۆزلىرىنىڭ ماھىرلىرىدىن مەۋلانە سەككاكى، مەۋلانە لۇتفى
لارنى كۆرسىتىش كېرەككى، ھەر بىرىنىڭ شېئىرلىرى
تۈركىستاندا چەكسىز شۆھرەت قازاندى ۋە بىرىنىڭ لەتىپ
غەزەللىرى ئىراق ۋە خۇراساندا ئۆزۈلمەي تارقالماقتا» دەپ
يازىدۇ. بىر شەيئىنى مەنىداش ئىبارىلەر بىلەن سۈپەتلەش
چاغاتاي تىلىدىكى ستىلىستىكىسىنىڭ ئۆسۈللىرىنىڭ بىرى.
نەۋائى، لۇتفى بىلەن سەككاكى قوللانغان تىلنى «ئۇيغۇر
ئىبارىلىرى» ۋە «تۈرك سۆزلىرى» دېگەن مەنىداش سۆزلەر
بىلەن ئىپادىلەش ئارقىلىق شۇ چاغدىكى «تۈرك تىلى» ياكى
«چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلنىڭ ئەمەلىيەتتە

«ئۇيغۇر تىلى» ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكەن.

چاغاتاي تىلى فونېتىكا ۋە گراممـاتـىكـا جەھـەتـتە ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىللە، ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز - ئىبارىلەرنى ھەم بىرمـۇنچە ئىپادىلەش ئۇسـۇلـلىرىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئەرەب ۋە پـارس تىللىرى ئامىللىرىنىڭ كۆپلەپ كىرىشى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كـۈچلۈك تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تۈركىي خەلقلەر، جـۈمـلىدىن ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان رايونلارغا ئىسلام دىنى كىـرگەنـدىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرى پۈتۈنلەي ئەرەب تىلى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى، ئىسلام مەدەنىيىتى ئىزىغا چۈشكەن پـارس ئەدەبىيا- تىنىڭ تەسىرى كۈنسايىن كۈچەيـدى، ئەرەبـچـە، پـارسـچـە ئوقۇغان زىيالىيلار كۆپىيىشكە باشلىدى. ئىلمـي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئەرەب تىلى ۋە پـارس تىلىدا يېزىـش بىر خىل مودا بولۇپ قالدى. مانا مۇشۇنداق ئەھـۋال ئاستىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىسلام دىنى، ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئائىت يېڭى ئۇقۇملار ئەرەبچـە ياكى پارسچە ئاتىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكىئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان ئاتالغۇلارمۇ ئەرەبچە ياكى پارسچـە ئاتالغۇلار بـىلـەن ئالـماشتـۇرۇلـدى ياكى بىللە قوللىنىلدى. ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىغا تەقلىد قىلىنغان جۈملە شەكىللىرى ۋە ئىبارىـلـەر كـۆپـەيـدى. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئارىسىدا تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە داۋاملاشتى.

«چاغاتاي تىلى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي يېزىق تـىلى سـۈپىتىدە قوللىنىلغان 500 - 600 يىـل ۋاقىت ئىچىدە رەبغۇزى، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، نەۋائى، بابۇر، خىرقەتى، زەلىلى، نەۋبەتى، مەجلىسى، موللا ئەئلەم شەھيارى، قەلـەندەر شائىر

ئاخۇن، ئەممەت غوجامنىياز ئوغلى، قەشقەرلىق قاسىمى، موللا مۇھەممەت تۆمۇر، مىر پازىل موللا كىچىك، موللا يۇنۇس ياركەندى، ھەيئەتى، ياركەنتلىك ئۆمەر باقى، موللا سىدىق پارکەندى، بەرشىدى (مۇھەممەت سىدىق)، ئابدۇرېھىم نىزارى، زىيائى (نورۇز ئاخۇن كاتىپ)، غەربىي (تۇردۇش ئاخۇن)، سەبۇرى، مۇھەممەت سادىق كاشغەرى، گۇمنام، نىمىازى، ئەممەتشاھ قارىقاشى. سىيىت مۇھەممەت، موللا موسا سايرامى، موللا بىلال نازىمى، تەجەللى، مۆجىزى قاتارلىق نامى مەلۇم بولغان ۋە نامى ھازىرچە مەلۇم بولمىغان كۆپلىگەن ئالىم، ئەدىبلىرىمىز بۇ تەل بىلەن نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى ياكى باشقا تىللاردىكى، بولۇپمۇ پارس تىلىدىكى مۇھىم ئەسەرلەرنى بۇ تىلغا تەرجىمە قىلدى. بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن بۇ قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار سان جەھەتتىن ئەڭ كۆپ، مەزمۇن جەھەتتىن ئەڭ مول بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىختىن بۇيان ۋەتىنىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگۈچى شانلىق مەدەنىيەت بايلىقىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يازما يادىكارلىقلىرىمىزنى توپلاش، رەتلەش، لەشىر قىلىش ۋە ئۆگىنىش يېڭى مەدەنىيىتىمىزنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش ئىشىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.»*

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىمىكى، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھازىرقى زامانىدىكى ئىسلاھ قىلىنىش جەريانىمۇ بىر مۇنچە ئەگرى - توقايلىقلارنى بېسىپ ئۆتتى. مەسىلەن، 1936 — 1937 - يىللىرى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى چاغاتاي

* «چاغاتاي تىلى»نىڭ چۈشەندۈرۈشى — خەمىت تۆمۇر، ئا. پولات يازغان «چاغاتاي تىلى» دېگەن كىتابنىڭ مۇقەددىمە سىدىكى بايانلارغا ئاساسەن تەييارلاندى.

يېزىقى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنغان «ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبە لايىھىسى» نى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى يەنە بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىنىپ، ئەرەب، چاغاتاي يېزىقلىرىدىكى تەكرار ئاھانىلار ئېلىپ تاشلاندى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇ، ئا، ئە قاتارلىق ھەرپلەر قوشۇلدى. 1950 - يىلى 10 - ئايدا «شىنجاڭدا تىنچلىقنى قوغداش دېموكراتىك ئىتتىپاقى» نىڭ باشچىلىقىدا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىش مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىنىدى ۋە تىل - يېزىق كومىتېتى تەسىس قىلىندى. 1951 - يىلى ئالمۇتادا چاغاتاي يېزىقى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنغان «ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەسى» ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭغا ئۇلىشىپلا 1951 - يىلى ئۇرۇمچىدە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنى مۇمكىنقەدەر تەرەققىيات تەلىپىگە ئۇيغۇن لاشتۇرۇش ئۇچۇن بەزى ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلدى. ئۇيغۇر تىلىدا زۇرۇرىيىتى يوق ت، ت، ح ن، حى، خى، حا، خا، ع قاتارلىق ھەرپلەر چىقىرىپ تاشلاندى. 1954 - يىللىرى يەنە بەزى تەدبىرلەر قوللىنىلىپ، ئەسلىدىكى ئېلىپبە تەركىبىدە بولمغان بىرنەچچە ھەرپ ئىجاد قىلىنىپ، ئېلىپبە تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى. ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر قوش بەلگە قويۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق پەرقلەندۇرۇلدى. شۇنىڭدەك ئايرىم ھەرپلەرنى پەرقلەندۇرۇش ئۇچۇن شەرتلىك بەلگىلەر قوشۇلدى. «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئې، ئى» قاتارلىق ھەرپلەر مۇشۇ يول بىلەن ھەل قىلىنىپ، ئىلادا خېلى ياخشى ئوڭۇشلۇقلار بارلىققا كەلدى ۋە بۇ يېزىق ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا تېخىمۇ يېقىنلىشىپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ۋە مەتبۇئات ئىشلىرىدا كۆپ ئوڭايلىقلارنى يارىتىپ بەردى.

ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ تەپسىلىي

«مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمدىن تارتىپ مۇتلەق «ساپ مىللەت» بولمىغىنىدەك، سىرتقى تەسىردىن خالىي مۇتلەق «ساپ مەدەنىيەت»مۇ بولغان ئەمەس... ئۇچ چوڭ ئىگىلىك (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، سودا)، ئۇچ قەدىمىي مەدەنىيەت (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، يونان مەدەنىيىتى)، ئۇچ چوڭ دىن (بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى)، ئۇچ چوڭ تىل سىستېمىسى (خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسى، ئالتاي - ئۇرال تىل سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى) بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن زېمىندا، ئۆز دەۋرىنىڭ دۇنياۋى قاتنىشىش لىنىيىسى — «ئىپەك يولى» توغۇنىدە مەيدانغا كېلىپ، ئۇزۇن تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ بەزى قەدىمىي مىللەتلەر مەدەنىيىتىگە ئوخشاش كۆپ مىنەتلىك، كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەتتۇر. بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان كۆپ مەنبە پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا ياشىغان مىللەتلەر مەدەنىيەتلىرىنىڭ مېخانىك ھالدا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىر داشقازان ئۇمىچى ئەمەس، ئۇنىڭدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ئاساسىدا باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنتىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىغا، مىللىي ئىستېتىك روقىغا مۇقىملاشتۇرغان ھالدا ئۆز مەدەنىيىتىگە سىڭدۈرگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ... قەدىمدىن بۇيان، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ

باشقىلاردىن يېكىلمەلارنى قوبۇل قىلىشقا ماھىرلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ.»*

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئالاھىدىلىكلەر ئەسلىدە خېلى مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئۇچۇن تۇرتكىلىك رول ئوينىغان، جۇملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇكەممەللىشىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن. بۇ دەۋردە ئىلىم - پەن ساھەسىنىڭ ھەرقايسى مۇھىم تارماقلىرىدىن كۆپلىگەن ئالىملار، ئەدىبلەر - سەنئەتكارلار، ئەدىبىي تەرجىمانلار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، دۆلەت ئەربابلىرى، مەشھۇر تۇدىلار يېتىشىپ چىققان. ئۇلار ئۆزئانا تىلىغا پۇختا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قەدىمكى تىللاردىن سوغدى تىلى، سانسكرىت (ئەنەتكەك) تىلى، تۇخار تىلى، پارس تىلى، خەنزۇ تىلى، ئەرەب تىلى قاتارلىقلارنى پۇختا ئىگىلىگەن ھەمدە شۇ دەۋرلەردىكى چوڭ دىنلاردىن - بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى، مانى دىنى، ئىسلام دىنى ۋە ئۇلارنىڭ پەلسەپە، ئەدەبىيات - سەنئەت بايلىقلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان. بۇ ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيە جەھەتتە شۇ دەۋردىكى باشقا مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن كېيىن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ھازىرغىچە تېپىلغان ۋە داۋاملىق تېپىلىۋاتقان قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكى بىرمۇنچە مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا، مانى، نېستۇرىيان، شامان دىنلىرىغا ئائىت يۈزلەرچە داڭلىق ئەسەرلەر (بۇلارنىڭ

---

* ئا. ئۆتكۈر: «ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئون ئىككى مۇقام»ىغا بولغان تەسىرى مەسىلىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1991 - يىل 4 - سان.

تولسى باشقا تللاردىن ئىجادىي تەرجىمە قىلىنغان)،
بۇنىڭدىن باشقا دۇنيا خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىياتىدىن تېپىلغان
قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئاستىرونومىيە، كالېندارچىلىق، تىبابەت
چىلىك تارىخ ۋە مۇزىكىغا ئائىت ئەسەرلەر، ئىجتىمائىي
ئىقتىسادقا ئائىت ھۆججەتلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ
قىممەتلىك يادىكارلىقلار بىزگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىق
تىلىنىڭ ئۆز زامانىسىدا ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ تاكى
كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردا، تۈركىي تىللىدا
سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ سىياسىي ھاياتىدا مۇھىم رول
ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە ئىجاد قىلغان مەتبەئە تېخنىكىسىنى ھەممىدىن ئاۋۋال قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئېلىپبەلىك يېزىقىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ئىشلەتكەن ۋە تەرەققىي قىلدۇرغان. تۈرپان ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە ياغاچ مەتبەئە ھەرپلىرى، مەتبەئە سايمانلىرى، كېسىپ تەييارلاپ قويۇلغان دەستە - دەستە قەغەزلەر ۋە يېپەك يولىدىكى نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار ۋە خارابىلاردىن تېپىلغان، مەتبەئەدە بېسىلغان ئۇيغۇرچە كىتاب ۋە ۋەرەقلەر بۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. مەتبەئە چىلىك تېخنىكىسى ئۇيغۇرلار ئارقىلىق غەربتىكى ئەللەرگە تارقالغان. بۇ — ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان زور تۆھپىسىدۇر.

يۇقىرىدىكى پاكىتلاردىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تىل - يېزىقى «يېپەك يولى»دا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. خۇددى سوغدلار غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقتىكى مىللەتلەرگە تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغىنىدەك، شەرقنىڭ مەدەنىيىتىنى غەربكە تونۇشتۇرۇش، شۇنداقلا غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى شەرقىقە تونۇشتۇرۇشتەك

بۇيۇك ئىشتا ئۇيغۇرلار ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.
يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان ئۇرۇشلار ۋە دىنىي قاراشلار سەۋەبىدىن ئېغىر ھالدا سۇنئىي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. روشەنكى، ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەلىپى ئاستىدا، ئىسلام دىنىغا يات بولغان مەدەنىيەتنىڭ چەتكە قېقىلىشى ۋە ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى تەبىئىي ئىدى، شۇڭا ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى ۋە دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك ئارقىسىدا، نەچچە مىڭ يىللىق قىممەتلىك يازما يادىكارلىقلار ئېچىنىشلىق ھالدا خاراب قىلىنغان. مەسىلەن، ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان بىرمۇنچە يازما يادىكارلىقلارنىڭ بەزى قىسىملىرى كۆيۈپ كەتكەن ۋە بەزىلىرىدە قان داغلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، گېرمانىيىلىك ئارخېئولوگ فون. لېكوك 1913 - يىلى تۇرپانغا بارغاندا، بىر ئۇيغۇر دېھقانىنىڭ ئۇنىڭغا: «مەن بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن ئىدىقۇت شەھىرىدە تۇپا كولاۋېتىپ، بىر ھارۋا كەلگۈدەك خەت - چەكلەرنى (بۇنىڭ ئىچىدە رەسىملەرمۇ بار) تاپقانىدىم. ئۇ نەرسىلەر كاپىرلارنىڭ نەرسىسى بولغاچقا، باشقىلارغا كۆرسىتىشتىن قورقۇپ، كېچىدە ئوغرىلىقچە سۇغا ئېقىتىۋەتتىم.» دەپ ھېكايە قىلىپ بېرىشى يېقىنقى دەۋرلەرگىچمۇ دىنىي قاراش نەتىجىسىدە قەدىمكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ ۋەيران قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.
بەختىمىزگە ياردىشا، تارىم ۋادىسى، تۇرپان ۋادىسى ۋە باشقا رايونلاردا ۋەيران قىلىشقا ئۇچرىمىغان، يەر ئاستىدا ساقلىنىپ قالغان خىلمۇخىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ بەدۇنلىكى، زەئىپلىكى، شۇنداقلا پەن -

مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۆۋەنلىكى سەۋەبىدىن ئۆز ۋاقتىدا ئېچىلمىغان ۋە دىققەت - ئېتىبارغا ئېلىنمىغانىدى.

چەت ئەل ساياھەتچىلىرى ۋە ھەر خىل تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى شىنجاڭنىڭ تېخى ئېچىلمىغان مەدەنىيەت خەزىنىسى ئىكەنلىكىنى بايقىغاندىن كېيىن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ 30—40 - يىللىرىغىچە چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا، جۈملىدىن نۇقتىلىق ھالدا شىنجاڭ رايونىغا كەينى - كەينىدىن ساياھەتچىلىرىنى، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى ۋە ئالىملىرىنى ئەۋەتىپ، رايونىمىزدا كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئىشىنى باشلىۋەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە چارروسىيە، كۆپ قېتىم، ئەنگلىيە تۆت قېتىم، گېرمانىيە تۆت قېتىم، ياپونىيە ئۈچ قېتىم، فرانسىيە ئىككى قېتىم (بۇلاردىن باشقا يەنە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنمىغان بىرقانچە دۆلەتلەردىن كەلگەن كۆپلىگەن تەكشۈرگۈچىلەرمۇ بار) ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ناھايىتى كۆپ بىباھا يادىكارلىقلارنى قولغا چۈشۈرۈۋالدى. چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلگەن يادىكارلىقلار سان جەھەتتە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، مەسىلەن، گېرمانىيىنىڭ 2 - قېتىملىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بىر قېتىمدىلا 284 سانىدۇق يادىكارلىقنى 80 نەچچە تۆگىگە ئارتىپ، ئەكەتكەن، نۆۋەتتىكى سانى 16 مىڭغا يېتىدۇ. غەربىي گېرمانىيە ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، قەدىمكى زامان تۈركىشۇناسى گابائىن خانىم (A.V.on .Gabain) نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ يەتتە چوڭ ئىشكابى گېرمانىيىنىڭ تۆت قېتىملىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى قېزىۋالغان قەدىمكى تۈركىي تىلى قول يازمىلىرى ۋە ئويما خاتىرىلەر بىلەن تولغان. بۇلاردىن باشقا يەنە كۆپ ساندا شۇ دەۋرنىڭ تام رەسىملىرى ۋە پاشقا بۇيۇملار بار ئىكەن. قىسقىسى، دېنىمىز ئۇرۇش ۋە

دىنىي قاراش تۈپەيلىدىن ئاز قالغان يادىكارلىقلار چەت ئەللىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. ھازىر بۇ يادىكارلىقلار لېنىنگراد، موسكۋا، سانت - پېتربورگ، بېرلىن، لوندون، توكيو، پارىژ قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەشھۇر مۇزېيلار، كۇتۇپخانىلاردا ساقلانماقتا.

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى (جۈملىدىن يازما يادىكارلىقلار) نىڭ كۆپ قىسمى چەت ئەللىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىرنەچچە ئون يىللاردىن بۇيان، شۇ ئەللەردىكى ئالىملار چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ھەر خىل تېللاردا ئۆز تەتقىقاتلىرىنى، نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. مەسىلەن، قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكى مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرىغا دائىر تۇنجى ئىلمىي خەۋەر XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئېلان قىلىنىدى. 1730 - يىلى شۋېتسىيىلىك سترالېنبېرگ (F.J.Stralenberg) ستوكھولمدا «ياۋروپا ۋە ئاسىيانىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي قىسمى» (Das Nord — undostliche Theil Von Europaund — Asiya) دېگەن كىتابنى نەشر قىلدۇرۇپ، كىتابنىڭ ئاخىرىدا يېنىسەي دەريا ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ رەسىمىنى بەردى.

1793 - يىلى، پ.س. پاللاس (P.S.Pallas) ئۆزىنىڭ «سىبىرىيەدىن تېپىلغان نامسز مەڭگۈ تاش يېزىقى توغرىسىدا» (Von einer in Sibvien gefundenen onbekannlen steinschriff) دېگەن ئەسىرىدە بۇ مەڭگۈ تاشلار رەسىملىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئېلان قىلدى.

1818 - يىلى، گ. سپاسسكىي (G.Spasskiy) «سىبىرىيە خەۋەرلىرى» دېگەن ژۇرنالدا ئۆزۈن ماقالە ئېلان قىلدى. ئۆزۈن ئۆتمەي بۇ ماقالە لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ رەسىملەر بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، دەرھال

ھەربىي ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە ئۇنىڭدىن كېيىن، خېلى نۇرغۇن كىشىلەر بۇ تېپىلمانتەك، ھېچكىم بىلمەيدىغان يېزىقنى تەتقىق قىلدى ۋە يېشىپ ئوتتۇشقا ئۇرۇنۇپ باقتى.

1884 - يىلى فىنلاندىيالىك ئاسپېلىن (J.R.Aspelin) مەڭگۈ تاش تېكىستىدىكى بارلىق ھەرپ، بەلگىلەرنى سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، بۇ يېزىق 38 — 40 بەل گىدىن تەركىب تاپقان، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ، دەپ توغرا ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن بەلگىلەرنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى بېكىتمىشتە يەنىلا ئامالسىز قالغان.

1892 - يىلى فىنلاندىيە ۋە روسىيە ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ئىككى دۆلەت ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تارتقان مەڭگۈ تاشلارنىڭ رەسىملىرىنى نەشر قىلدى. بۇ ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ بۇ نامسىز يېزىقنى تەتقىق قىلىشنى ئىشەنچ لىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە فىنلاندىيە نۇسخىسىنىڭ ئىلمىي قىممىتى بىرقەدەر يۇقىرى. شۇنىڭدىن ئىستىبارەن روسىيىلىك ئاتاقلىق تىلشۇناس رادلوف ۋە دانىيىلىك مەشھۇر تىلشۇناس ۋ. تومسېن بىر ۋاقىتتا مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى يېشىپ ئوقۇش ئىشى بىلەن پائال شۇغۇللاندى.

1893 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋ. تومسېن دانىيە ئوردا پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ يىغىندا ئۆزىنىڭ قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىنى غەلىبىلىك ھالدا يېشىپ ئوقۇغانلىقى توغرىسىدا ئىلمىي دوكلات بەردى. دوكلاتنىڭ تېمىسى «ئۇرقۇن يېنىسەي مەڭگۈ تاش يېزىقىنى يېشىپ ئوقۇشتىن دەسلەپكى نەتىجە» بولۇپ، 1894 - يىلى كوپېنھاگېندا فرانسۇز تىلىدا نەشر قىلىندى. تومسېننىڭ بۇ ئىشى ئاھايىتى چوڭ كەشپىيات ئىدى.

1894 - يىلى رادلوف «كۆل تېكىن» ۋە «بىلگە خاقان» مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ لاتىن ۋە سلاۋىيان يېزىقىدا ترانسكرىپسىيىسىنى ۋە ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا يەنە بىرمۇنچە ئالىملار ئىلگىرى - كېيىن قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئىلمىي تەتقىقاتلارنى ئېلان قىلدى. كېيىنكى يىللاردا يەنى 1936 - يىلى تۈركىيىلىك ئالىم ھۈسەيىن نامىق ئۇرقۇن ئىستانبۇلدا «قەدىمكى تۈرك يادنامە كارلىقلىرى» (ESKI TURK YAZITLARI) دېگەن كىتابنى تۈركىيە دۆلەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇپ، بۇنىڭدا كۆل تېكىن، بىلگە خاقان، تۇنيۇقۇق، ئونگىن قاتارلىق مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئەسلى تېكىستى بىلەن ھازىرقى تۈركچە تەرجىمىسىنى بەردى.

ئازادلىقتىن كېيىن ئېلىمىز ئالىملىرىدىن سېنى جۇڭمىيەن، ماجاڭشۇ قاتارلىق كىشىلەر تۈرك تارىخى ۋە قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش يادنامىلىقلىرى ھەققىدە مۇھىم ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. بولۇپمۇ سېنى جۇڭمىيەن ئۇزۇنىڭ ئىككى توملۇق «تۈرك تارىخىدىن توپلانما» (突厥集史) دېگەن ئەسىرىنى 1958 - يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلدۇرۇپ، ئۇ كىتابتا «تۇنيۇقۇق»، «كۆل تېگىن» ۋە «بىلگە خاقان» قاتارلىق مەڭگۈ تاش يادنامىلىقلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى تونۇشتۇردى.

بۇلاردىن باشقا دۇنخۇاڭ، تارىم ۋادىسى ۋە تۈرپان ۋادىسىدىن تېپىلغان سانسىزلىغان مەدەنىيەت يادنامىلىرى (بۇنىڭ ئىچىدە يەنە ھەر خىل تىللاردىكى نۇرغۇن يازما يادنامىلار بار) توغرىسىدا چەت ئەللىك تارىخىيولوگىيە، تىلشۇناسلىرىدىن د.كلېمېنتز (D.klementz)، ئا.ف.لېكوك

A.V.Lecoq)، ئا.گرۈنۋېدېل (A.Grunwedel)، ستەپىن، گ.ج. رامستېدت (G.J.Ramstedt)، ۋ. باڭ (W.Bang)، ف.ۋ.مۇللېر، مالوف، ئا.ۋ.گابائىن (A.V.Gabain)، تۈركىيىلىك ئالىملاردىن ھۆسەين نامىق ئۇرقۇن، رېشىت رەھمەتى ئاراتى، سائادەت چاغاتاي، شىناسي تېكىن، بېسىم ئاتالاي؛ ياپونىيىلىك موري ماسائو قاتارلىق بىرمۇنچە كىشىلەر ئىلگىرى - كېيىن بوۋ لۇپ، بەزىلىرى تارىخ نۇقتىسىدىن، كۆپىنچىلىرى تىل نۇقتىسىدىن ناھايىتى قىزىقىش پىلەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ھازىرغىچە كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىشتى. بۇ يازما يادىكارلىقلار شەكلىنىڭ پۈختىلىقى، تىلىنىڭ ساغلام لىقى، قوللىنىلغان ئاتالغۇلىرىنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئېنىقلىقى، تۈزۈلۈشىنىڭ ئىخچاملىقى جەھەتلىرىدە نۇرغۇن ئالىملارنى ھەيران قالدۇرماقتا. بولۇپمۇ غەربىي گېرمانىيىلىك قەدىمكى زامان تۈركشۇناسى گابائىن خانىم ۋە رادلوف، مالوف، ھۆسەين نامىق ئۇرخۇن، رېشىت رەھمەتى ئاراتى، ب. ئاتالاي، شىناسى تېگىن قاتارلىق ئالىملارنىڭ قەدىمكى تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئىنچىكىلىك بىلەن ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى ۋە، ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇڭا ھازىرغىچە خەلقئارادا ۋە ئېلىمىزدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلاردا، يەنىلا ئۇلارنىڭ تونۇشتۇرغان ئەسەرلىرى، ئىلمىي تەجرىبىلىرى ئاساس قىلىنماقتا.

ھازىرغىچە چەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان ۋە چەت ئەل لىك ئالىملار تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان ھەمدە ھازىرچە ئۆزىمىزدە بار ماتېرىياللارغا ئاساسەن، قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم مۇھىم يادىكارلىقلار نىڭ تەزىملىكىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمەن:

قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار

1. «چورىن مەڭگۈ تېشى» — بۇ مەڭگۈ تاش 1971 - يىلى موڭغۇلىيە پايتەختى ئۇلانباتۇرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چورىن دېگەن جايدىن تېپىلغاچقا، شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 686 — 687 - يىللىرى تىكلەنگەن.

2. «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» — 1897 - يىلى ئۇلانباتۇردىن 60 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان «بايىن چوقتۇ» دېگەن جايدىن تېپىلغان. مەڭگۈ تاش تېكىستى 62 قۇر بولۇپ، ئۇ ئىككى چوڭ تاشقا ئويۇلغان. مىلادىنىڭ 712 — 716 - يىللىرى ئارىلىقىدا تىكلەنگەن.

تونيۇقۇق كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ خاقانلىرى ئىلتەرىش قاغان (682 — 691 - يىللار)، قاپاغان قاغان (716 - يىل) ۋە بىلگە قاغان (مىلادى 734 - يىلى ۋاپات بولغان) قاتارلىقلارغا باش ۋەزىر (مەسلىھەتچى) بولغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىشىگە زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» تېكىستى تونيۇقۇق ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئاساسلىقى ئۇنىڭ ئۆزىگە دائىر ۋەقەلەر بىر خىل شائىرانە تىل بىلەن بايان قىلىنغان. ئۇنى تونيۇقۇقنىڭ تەرجىمھالى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستى مۇقەددىمە، ئاساسىي تېكىست ۋە خاتىمىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

بۇ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقىنىڭ ئەسلى تېكىستىگە ئاساسەن چەت ئەللىك ئالىملاردىن: ۋ. رادلوف، ۋ. توماسېن

(V.Tomsen)، ھوسىين نامىق ئۇرقۇن، ز.ئىي. دېنىسسون (R.E.Denisson)، س. ئىي.مالوۋ، گ.رامستېد ت (G.S.Ramstedt)، ر.گىرائۇد (R.Giraud)، تالات تېكىن قاتارلىقلار ئۆز تەتقىقاتلىرىنى ئېلان قىلغان.

3. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» — 1889 - يىلى موڭغۇلىيىنىڭ كۆكشىن ئۇرقۇن دېگەن دەريا ۋادىسىدىكى خوشو - سايدام (Hoxo - Saydam) دىن تېپىلغان. مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرى چوڭ - كىچىك ئىككى پارچە مەرمەر تاشقا ئويۇلغان بولۇپ، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى تېكىست قىسمى جەمئىي 66 قۇر. كىچىك مەرمەر تاشنىڭ بىر تەرىپىگە 13 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇ، مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ مۇقەددىمىسى ھېسابلىنىدۇ، قالغانلىرى چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئالدى ۋە يان تەرىپىگە ئويۇلغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئارقا يۈزىگە تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ مىلادىنىڭ 732 - يىلى يېزىپ بەرگەن تەزىيەنامىسى ئويۇلغان (خەنزۇچە 12 قۇر).

كۆل تېكىن كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ خاقانى بىلگە قاغان (مىلادى 734 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئىنىسى بولۇپ، ئۇ ھايات ۋاقتىدا ئاكىسى بىلگە قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىشىگە پۈتۈن كۈچى بىلەن يار- دەملىشىپ زور تۆھپە قوشقان، كۆل تېكىن مىلادى 731 - يىلى 47 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ نامىغا ئورنىتىل- غان «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» مىلادى 732 - يىلى كۆل تېكىنىڭ جىنازىنى يوللۇغ تېكىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن. بۇ مەڭگۈ تاشتا كۆل تېكىنىڭ ياراتقان تۆھپىلىرى، قەھرى- مانلىق ئىش - ئىزلىرى ۋە باشقا تارىخىي ۋەقەلەر نەپىس شائىرانە تىل بىلەن بايان قىلىنغان.

بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بارغان تەتقىقاتچىلار ۋە

تەتقىقات ماتېرىيالىرى «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» تەتقىقاتى بىلەن ئوخشاش.

4. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» — كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى بىلەن بىر ۋاقىتتا يىر جايدىن تېپىلغان. چوڭ مەرمەر تاشتىن ياسالغان بۇ مەڭگۈ تاشقا قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا 80 قۇر خەت ئويۇلغان. (ئۇنىڭدىن باشقا مەڭگۈ تاشنىڭ يەنە بىر يۈزىگە خەنزۇچە خەتمۇ ئويۇلغان) بۇ مەڭگۈ تاش مىلادى 735 - يىلى ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بىلگە قاغاننىڭ تۆھپىلىرىگە مەدھىيە ئوقۇلغان.

بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار تونيۇقۇق كۆل تېكىن مەڭگۈ تاشلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار بىلەن ئوخشاش.

5. «بايانچور (مويۇنچور) مەڭگۈ تېشى» — بۇ مەڭگۈتاش يەنە «ئۇيغۇر قۇتاۋق كۆل بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنى فىنلاندىيىلىك ئالىم رامستېدت (G.J.Ramstedt) 1909 - يىلى موڭغۇلىيەدىكى سېلىنگا دەريا سىي بىلەن شىنې ئۈسۈ (Xine - Usu) كۆلى ئەتراپىدىن تاپقان. مەڭگۈ تاشقا قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا 49 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن مىلادىنىڭ 759 - يىللىرى تىكلەنگەن.

مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ بىرمۇنچە قۇر ۋە ھەرپلىرى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇزۇلغان بولسىمۇ، يەنىلا تېكىستنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ. بۇ مەڭگۈ تاشقا ئويۇلغان تېكىست — ئۆز زامانىسىدا ئۇرقۇن ۋادىسىدا قۇرۇلغان «ئۇيغۇر قاغانلىقى»نىڭ تارىخى ۋە بىرمۇنچىلىغان يەر - جاي ناملىرى، ئادەم، قەبىلە، جەنگاھ، مەنسەپ - ئەمەل ناملىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم يادىكارلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار:

(1) رامستېدت (G.J.Ramstedt): «شمالي موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان ئۇيغۇر ــ رونىك يېزىقىدىكى ئىككى مەڭگۈتاش» (Ramstedt G.J «Zwei Uigurische Rune-ninschriften in der Nord-Mongolei.JSFOU, × × ×, 3.1913»

(2) س.ئى. مالوف: «موڭغۇل ۋە قىرغىزلارنىڭ قەدىمكى تۈرك يادنكارلىقلىرى».

(3) ھۈسەيىن نامىق ئۇرقۇن: «قەدىمكى تۈرك يادنكارلىقلىرى». (Eski Türk Yazitlari) ئىستانبۇل، 1936 - يىل.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىن باشقا يەنە، 1890 - يىلى ئۇرقۇن دەريا-سى بويىدىكى قەدىمكى قارا بالغاسۇن (ئۇرقۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئوردۇ - پايتەخت شەھىرى، ئوردۇ بالىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن تېپىلغان «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى»، 1909 - يىلى موڭغۇلىيەنىڭ شىمالىدىكى سۇجى دا-ۋانىڭ يېنىدىن تېپىلغان «سۇجى مەڭگۈ تېشى»، 1957 - يىلى موڭغۇلىيەنىڭ تالياتتى دېگەن جايىدىن تېپىلغان «بايانچور (II) مەڭگۈ تېشى»، موڭغۇلىيەنىڭ تېرخىن دېگەن جايىدىن تېپىلغان «ئەل ئېتمىش بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» («تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ). قاتارلىق مەڭگۈ تاشلارنىڭ تەتقىقاتلىرىمۇ ئېلان قىلىندى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭ-گۈ تاش يادنكارلىقلىرى مەملىكىتىمىزدىكى تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىنى، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى، تارىخى، تىل - ئەدەبىيات تارىخى قاتارلىقلار-نى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ مەڭگۈ تاش يادنكارلىقلىرى گەرچە سان جەھەتتە ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، ئۇ بىزگە پۈتۈن بىر دەۋر يەنى كۆك تۈرك

قاغانلىقى دەۋرىدىن تارتىپ ئورقۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرى دېگى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرەلەيدۇ. «بۇ مەڭگۈ تاش يادنكارلىقلىرىنىڭ ھەرقايسىسى ئايرىم شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغانلىقى، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان كونكرېت تارىخىي ۋەقەلەر ۋە سەرگۈزەشتە لەرنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلەنسىمۇ لېكىن ئۇنىڭدىكى ئىدىيىۋى خاھىش، بەدىئىي ئۇسلۇب، ئەدەبىي تىل ۋە تەسۋىرىي ۋاستىلەر جەھەتتىن ئومۇمىيلىققا ئىگە.»*

مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئەدەبىي قىممىتىدىن تاشقىرى، ئۇلار بىزنى ئۆز زامانىسىدىكى تۈركىي قەبىلە - مىللەتلىرىنىڭ تارىخى، ئېتنوگرافىيەسىگە ئائىت بىرىنچى قول ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ؛ مەڭگۈ تاش يادنكارلىقلىرى مەيلى تارىخىي، ئەدەبىي ۋە تىل جەھەتتىن بولسۇن، ئۇيغۇرلار ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئۇچۇنمۇ ئورتاق پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مەڭگۈ تاشلاردىن باشقا يەنە، «ئۇرق بىتىگ» (پال كىتابى، پالنامە ياكى چۈشكە بېرىلىدىغان تەبىرنامە) نىڭ بىرقانچىسى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرقەدەر مۇكەممەل نۇسخىسىنى ئا.ستەيىن دۇنخۇاڭدىكى قەدىمكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى تەكشۈرگەندە قولغا چۈشۈرگەن. «ئۇرق بىتىگ» 104 بەت، ھەر بىر بېتىگە 40 — 70 كىچە قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) ھەرپى پۈتۈلگەن. «ئۇرق بىتىگ» نىڭ يەنە بىر نۇسخىسىنى گېرمانىيىلىك ئا.ف.لېكوك (A.V.Lecoq) تۇرپاندىكى تۇيۇق بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىلىرىدىن تاپقان.

---

* ئا. تۇردى: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى» توغرىسىدا ئومۇمىي بايان.

بۇ نۇسخىنىڭ ھەر بىر بېتىدە 31 قۇر قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى بار.

يۇقىرىدىكى نۇسخىلارنى دانىمىلىك ئالىم ۋ. تومسېن (V.Tomsen) بىرىنچى قېتىم ئېلان قىلغان. «ئىرق بىتىگ» بۇ قول يازما نۇسخىلىرى IX ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلىتىلگەن يېزىق تىلى ئۇزۇنگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

«ئىرق بىتىگ»ده بايان قىلىنغان ياخشىلىق (قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا ئەزگۈلۈك (ئەدگۈلۈك، دېيىلمدۇ) ۋە يامانلىق توغرىسىدىكى تەبىرلەر، مەسىلەن، «چۈشىدە پادىشاھنى كۆرسە، بەختلىك بولىدۇ؛ قارا قۇش كۆرسە ئامىتى كېلىدۇ، ئورۇق ياكى كېسەل ئات مىنسە كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىدۇ، سېمىز ئات مىنسە ئىشى ئوڭدىن كېلىدۇ؛ چۈشىدە توي پادىسى ۋە يامغۇرنى كۆرسە تۈرمۇشى بايياشاد بولىدۇ، چۈشىدە بۇغا ـ مارال كۆرسە بالا ـ قازادىن قۇتۇلىدۇ» دېگەندەك بىرمۇنچە تەبىرلەر ھازىرغىچە ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

«ئىرق بىتىگ»دىكى كۆپلىگەن تەبىرلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەر ئارىسىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ساقلىنىپ تالغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىنى ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇنگە خاس دۇنيا قارىشلىرى ۋە مىللىي ئۇرپ ـ ئادەت، يوسۇنلىرىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىپ تەتقىق قىلىش زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە، ئەلۋەتتە.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار

ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن يادىكارلىقلار خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. چۈنكى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار تارىخىدا

يۇز بەرگەن ئالاھىدە ۋەقەلەر، ۋە بىر مۇنچە مۇرەككەپلىككە ئىگە تارىخىي جەريانلار ئەسلىدە خېلى مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىغانىدى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئاجايىپ گۈللەنگەن بىر دەۋرنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ خاندانلىق تەۋەسىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار (ۋە باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەر) ئارىسىدا بۇددا دىنى، مانى دىنى، خرىستىئان دىنى قاتارلىق دىنلار مەۋجۇت بولغانلىقتىن، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىمۇ رەڭگارەڭ تۈس ئېلىپ، كەڭ بىر مەزمۇننى تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ دەۋردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ، تېخىمۇ كەڭ قوللىنىلغانلىقتىن، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇكەممەللىشىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. ئەنە شۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىدە ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەر، تەزكىرىلەر، خاتىرىلەر (بۇلار ئاساسەن يوقالغان)، ئاستىرونومىيە ـ كالېندار-چىلىققا ئائىت ئەسەرلەر، لۇغەت ۋە سېلىشتۇرما سۆزلۈكلەر، تىبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلەر، ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرگە ئائىت ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەر، شېئىرلار، دراما-لار «ئوغۇزنامە»گە ئوخشاش مەشھۇر داستانلارنىڭ يازما نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ دەۋردە يەنە ئۇيغۇر بۇددا ئالىملىرى، ئەدىب ـ تەرجىمانلىرى تەرىپىدىن قەدىمكى سانسكرىت (قەدىمكى ئەنەتكەك ـ ھىندى تىلى)، توخار (توخرى)، خەنزۇ، تىبەت تىللىرىدىكى بىرمۇنچە بۇددا نوملىرى، مانى دىنى، خرىستىئان دىنى مەزمۇنىدىكى داڭلىق ئەسەرلەر ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ كەڭ تارقىلىش بىلەن بىللە، ئۇ ئەسەرلەرمۇ ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر مەدە-

لىيتىنىك ـ ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىدە ئايلانغانىدى.

تۆۋەندە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن ھەر خىل مەزمۇندىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ نەمۇنىلىرىدىن ئاز بىر قىسمىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

«ئوغۇزنامە» قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى بولۇپ، بۇ ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئۆلگىسى سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى، قىممەتلىك قول يازمىسى XIII ئەسىردە ئىدىقۇت (تۇرپان) تا كۆچۈرۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى بولۇپ، ئۇ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا (بۇ قول يازما نۇسخا جەمئىي 42 بەت، ھەر بېتىگە توققۇز قۇردىن جەمئىي 378 قۇر خەت يېزىلغان. ئاخىرقى ئىككى قۇرى كۆچۈپ كەتكەن).

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» ـ ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن ئۇزاق ئۆتمۈشتە يارىتىلغان قەھرىمانلىق ھەققىدىكى داستان بولۇپ، ئۇ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، شۇنداقلا ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانىدا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرۈپ بېيىغان ۋە بەدىئىي جەھەتتىن پىشقان. داستاندىكى قەدىمكى مىغلارغا، كۆك بۆرە رىۋايىتى (تۇتەمى) گە، شامان (قامان) دىنى ئادەتلىرىگە، قەبىلە ئاتالىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ۋە باشقىلارغا ئائىت بايانلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە دۇنيا قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، داستان مەيدانغا

گەلىشتەن بۇرۇنقى ناھايىتى ئۇزۇن بىر جەريانىنى كۆرسەتسە، داستانىنىڭ قەھرىمانلىق قىسمىدىكى ئوغۇزخاقانىنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى، ئۇنىڭ ھېئودالليق ئىمپېرىيە قۇرۇش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى، ئوغۇزخاقان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىرىنىڭ تۆھپىلىرى، جۈملىدىن تارىختىكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىش تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانى گەرچە نەسرىي ئۇسۇل بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ھازىرقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكىگە ئوخشاش قاپىيىلىك جۈملىلەر ۋە شېئىرىي پارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ قىسىم قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقنىڭ تارىخى، دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئېتنوگرافىيىسى، ئەدەبىيات تارىخى قاتارلىق بىر-مۇنچە مۇھىم مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

بۇ داستان مەزمۇنىنىڭ بايلىقى، سۈژېتىنىڭ ئىخچام ۋە ھەرىكەتچانلىقى، تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ۋە رەڭدار ئوبرازلىقلىقى، بەدىئىي ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇخىللىقى بىلەن خېلى بۇرۇنلا دۇنيا تۈركولوگىيە ساھەسىدە زور قىزىقىش قوزغىغانىدى. گېرمانىيىلىك ئالىم دېتىس 1915 - يىلى تۇنجى قېتىم بۇ داستاندىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، تا ھازىرغىچە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بۇ بىباھا يازما يادىكارلىقنىڭ ھەر خىل تىللاردىكى تەرجىمىلىرى ئېلان قىلىندى ۋە بۇ توغرۇلۇق نۇرغۇن تەتقىقات ماقالىلىرى يېزىلدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا پۈتۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر - قوشاقلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قوچۇ-ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرلىرى تەرىپىدىن

ئىجاد قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىر قىسمى قول يازما هالەتتە، بەزىلىرى ياغاچ ئويما ـ باسما شەكلىدە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇرچە شېئىر ـ قوشاقلار پۈتۈلگەن يازما يادنكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمىنى 1902 — 1914 — يىللاردا تۇرپان ۋادىسىدا قىدىرىش ئېلىپ بارغان گېرمانىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن ئارخېئولوگىيە ئەترەتلىرى قولغا چۈشۈرۈپ ئۆز دۆلەتلىرىگە ئېلىپ كەتكەن: چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن بۇ ئەدەبىي مىراسلىرىمىز نەچچە ئون يىللاردىن بۇيان تەتقىق قىلىنىپ نەشىر، فرانسۇز، ئىنگلىز، رۇس، تۈرك تىللىرىدا چىقىدىغان مەجمۇئە ۋە ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنماقتا.

قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر ـ قوشاقلىرى ئاساسەن باش قاپىمىدە يېزىلغاچقا، ئاياغ قاپىيە ۋە بوغۇملار ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغان.

شېئىرلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مانى دىنى ۋە بۇددا دىنى ئەقىدىلىرى هۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دەۋردە يېزىلغاچقا، ئۇلاردا شۇ دەۋردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ رېئال تۇرمۇشى، روهىي دۇنياسى، دىنىي قاراشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، دىن بىلەن باغلىق بولغان ئەقىدىلەر پەقەت بىر رامكىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ شېئىر ـ قوشاقلاردا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ رېئال ئەهمىيىتى يەنىلا ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ.

بەختىمىزگە يارىشا ساقلىنىپ قالغان بۇ بىر تۈركۈم ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە شېئىر ـ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى كەڭ، هېسسىياتى چوڭقۇر، بەدىئىي شەكلى بىرقەدەر مۇكەممەل بولۇپ، ئۇ، ئۆز زامانىسىدىكى ئومۇمىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ خېلى زور دەرىجىدە يۇكسەلگەنلىكىدىن گۇۋاهلىق بېرىدۇ، شۇنداقلا ئۇ

شېئىر ـ قوشاقلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش جەريانىنى تەتقىق قىلىش ۋە بەزى تارىخىي پاكىتلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ئىشەنچلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان پىكرىمىڭ دەللىلى ئۇچۇن، تۆۋەندە ئۆز زامانىسىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ بىر-قانچىسىنى مىسالغا ئېلىپ ئۆتىمەن:

ئاپرىنچورتېكىن ـ ئۇنىڭ مانى دىنى مۇھىتىدا يازغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە شېئىرلىرىدىن «مەرسىيە»، «نەزم» قاتارلىق شېئىرلىرى تېپىلغان؛

چىسۇيا تۆتۇك ـ شائىرنىڭ بۇددا دىنى مۇھىتىدا ئىجاد قىلغان، 16 تۆتلۇكتىن ئىبارەت 60 مىسرا شېئىرى بېرلىندا چىقىدىغان «بېرلىن تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن مەجمۇئىدە تونۇشتۇرۇلغان؛

پراتيا ياشرى ـ شائىرنىڭ ھازىرچە بىزگە جەمئىي 293 مىسرادىن تەركىب تاپقان ھەر خىل مەزمۇندىكى توققۇز شېئىرى ۋە «ھېكمەت پەزىلەتلىرى» ناملىق ئۇزۇن شېئىرى مەلۇم. شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر ئۇسلۇبى ـ باش قاپىيە ئۇسلۇبىدا يېزىلغان؛

كى كى ـ بۇ شائىرنىڭ بۇددا دىنى مۇھىتىدا يازغان يەتتە شېئىرى (240 مىسرا) ۋە تەڭرىگە بېغىشلاپ يازغان ئىككى شېئىرى (20 مىسرا) تېپىلغان؛

قالىم كەيشى ـ شائىرنىڭ بۇددا ئەقىدىلىرىگە ئائىت «قۇت قۇلماق» (بەخت تىلىمەك) دېگەن 116 مىسرا شېئىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، شېئىر باش قاپىيە ۋە ئاياغ قاپىيە ئۇسلۇبىدا يېزىلغان؛

قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىمىز ئىچىدە، قوچۇ ـ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم قىسمى

مىنى ئۆز زامانىسىدىكى بۇددا رىۋايەتلىرى - قىسسىلىرىنگە ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈپ قايتا ئىشلەنگەن ياكى تەرجىمە قىلىنغان نەسرىي ئەسەرلەر ئىكىلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان، مۇكەممەل، مەشھۇر نۇسخا لىرىدىن بىرقانچىنى تۆۋەندە قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

«ئالتۇن يارۇق» — ئەسلىدە بۇ بۇددا دىنىنىڭ ماھىيانا مەزھىپىگە ئائىت چوڭ ھەجىملىك نوم بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇددا دىنىنىڭ مەشھۇر ھېكايىلىرى، يارالمىش قىسسىلىرى ۋە ئەقىدىلىرى بايان قىلىنغان. ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق نامى «ئالتۇن ئۆڭلۈگ يارۇق يالتىرىقلىغ قوپتا كۆتۈرۈل مىش نوم ئىلىكى ئاتامغ نوم بىتىگ» [ئالتۇن رەڭلىك نۇرلۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوملار ئىلىكى ئاتلىق نوم پۈتۈك] دەپ ئاتىلىدۇ.

«ئالتۇن يارۇق»نى قوچۇ — ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر تىلشۇناسى ۋە ئەدىب سىگقۇسەلى خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ نۇقتىنى «ئالتۇن يارۇق»نىڭ خاتىمىسىگە يېزىلغان جۈملىلەر تېخىمۇ تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدا: «[يەمە قۇتلۇغ ئۆگىتىن ئۇلۇغ تابغاچ ئىلىنتە تايسىق سۈدىشىڭ ئالقۇ شاستىرلارنىڭ قاماغ نوملارنىڭ قالىسىز ئۆتكۈرمىش بۇددىستۇ گىستۇسامىستۇ ئاتلىغ ئاچارى ئەنەتكەك تەلىنتىن تابغاچ تەلىنىچە ئەبرىمىش يانا بۇ بىش چوبەك كەلىۋك بۇلغانىۋق ياۋىز ئۆدتە قۇلۇتا كىنىكى بوشغۇتالۇغ بىشبالىقلىغ سىگقۇ سەلى تۇتۇڭ تابغاچ تەلىنتىن تۇرك - ئۇيغۇر تىلىنچە ئىكىلەيۋ ئەبرىمىش ئالتۇن ئۆڭلۈگ يارۇق يالتىرىقلىغ قۇپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلىكى ئاتلىغ نوم تۇكەدى.] يەنى («ئۇتلۇق شەرقتىكى ئۇلۇق تابغاچ ئىلىدە ماھىيانا ھىنايانا (مەزھىپىنىڭ) بارلىق شاستىرلىرىنى، بارلىق نوملىرىنى قالدۇرماي ئۆزلەشتۈ-

گەن، بۇدساتۋا گىتسۇ سامىتسۇ ئاچارى (مەشھۇر راھىب شۇەنـ زاڭنىڭ ھۇرمەت نامى ــ ئا) ئەنەتكەك (ھىندى) تىلىدىن تابغاچ (خەنزۇ) تىلىغا تەرجىمە قىلغان، يەنە بۇ بەش تۇرلۇك مەيـ نەتچىلىك بىلەن بۇلغانغان ياۋۇز زامانىدا، كىيىن بىلىملىك بولغان بېشىبالىقلىق سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تابغاچ تىلىدىن تۇرك ــ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ئالتۇن رەڭلىك نۇرـ لۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان نوم ئىلىمگى ئاتلىق نوم پۈتۈك تاماملاندى») دېيىلگەن.

«ئالتۇن يارۇق» تا بۇددا دىنىغا ئائىت ئەقىدىلەر، رىۋاـ يەت ۋە يارالمىش قىسسىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى جانلىق، راۋان تەرجىمە قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئۇنىڭدىكى شېئىرىي مەرسىيىلەر يەتتە بوغۇملۇق قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرـ يىتى ئۇسلۇبىدا ئالاھىدە ماھارەت بىلەن ئىجادىي تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەھۋال ئەينى زامانىدىكى تەرجىمە سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياـ تىنىڭمۇ يۇقىرى بىر تەرەققىيات باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرـ گەنلىكىنى، جۈملىدىن نەسرىي ژانىرىنىڭ شۇ دەۋر ئەدەبىيات تەرەققىياتىدا بەلگىلىك رول ئويناغانلىقىنمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەڭ تولۇق نۇسخىسىنى روسىيىلىك س. ئې. مالوف 1909 ــ 1911 ــ يىللاردا ھازىرقى جيۇچۈەن ناھىيىسى ئەتراپىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. ئۇنىڭدىن باشقا نۇسخىلىرىنىڭ پارچە ۋاراقلىرىنى 1913 ــ 1914 ــ يىللىـ لىرى گېرمانىيىنىڭ «تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى» تۇرپان ۋادىسىدىكى قەدىمكى خارابىلەردىن تاپقان. بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارنىڭ مۇھىملىرى:

روسىيىلىك س. ئې. مالوف بىلەن رادلوفلار 1913 ــ

1917 - يىللاردا «ئالتۇن يارۇق»نىڭ مىخ مەتبەئە نۇسخىسىنى ئېلان قىلغان؛

گېرمانىيىلىك ۋ. ك مۇللېر 1918 - يىلى «Uigurica» (ئۇيغۇرىكا - ئۇيغۇرشۇناسلىق) نامىك I تومىدا ۋە APAW (پروسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى)دا ئۆزىنىڭ «ئالتۇن يارۇق» توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان؛

تۈركىيىلىك ئالىم سائادەت چاغاتايى 1945 - يىلى ئەنقەرەدە «ئالتۇن يارۇقتىن ئىككى پارچە» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلغان؛

گېرمانىيىلىك ئالىم ئا. فۇن. گابائىن خانىم 1950 - يىلى «قەدىمكى تۈرك تىلى گرامماتىكىسى» دېگەن كىتابنىڭ 270 - 285 - بەتلىرىدە بۇ ئەسەر ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان؛

س. ئې. مالوف 1951 - يىلى «قەدىمكى تۈركىي تىلى يازما ھۇججەتلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 145 - 199 - بەتلىرىدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

«چاستانى ئىلىگ بەگ» رىۋايىتى - نامىك قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى پارچە ۋاراقلىرىنى 1914 - يىلى «گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى» تۇرپاندىن تاپقان بولۇپ، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا. ئەسەرنىڭ بەزى ۋاراقلىرى تېتىلىپ بۆزۈلگان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي مەزمۇنىغا ئانچە تەسىر يەتمىگەن. بۇددا دىنىغا ئائىت بۇ مەشھۇر رىۋايەت ئەسلىدە «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى» دەۋرىدە قەدىمكى توخرى تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئەسەردە «ئۇ چايان بالىق» دەپ ئاتالمىغان شەھەر-دىكى خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايىئاپەتلەرنى يېگىش يولىدا بۇدسا تۇا نەسلىدىن بولغان چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ

باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ بارلىق ھۈجۇملىرىنى يېڭىپ، خەلقنى بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇغانلىقىغا مەدھىيە ئوقۇلىدۇ. ئەسەرنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى سەلبىي كۆچلەرنىڭ قورقۇنچلۇق ياۋۇز قىياپىتىنى ناھايىتى مۇبالىغە قىلىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىجابىي قەھرىمانلارنىڭ رولىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ.

«چاستانى ئىلىگ بەگ» رىۋايىتى ھەققىدىكى دەسلەپكى تەتقىقاتنى 1931 - يىلى گېرمانىيىلىك مۇللېر (K.W.F. Müller) ئېلان قىلغان.

«مايتىرى سىمىت»

«مايتىرى سىمىت» — قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بۇ ئەسەرنىڭ ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى، 1959 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدىكى تۆمۈرتى كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلار ئارىسىدىن تېپىلغان. بۇ نۇسخا جەمئىي 293 ۋاراق (586 بەت)، ھەر بىر ۋاراقنىڭ چوڭلۇقى 21.7 × 47.5 بولۇپ، ئۇنىڭ قەغەزى قېلىن، قارامتۇل سېرىق رەڭلىك، ئەسەرنىڭ ھەر بىر بېتىگە قارا سىياھ بىلەن سولدىن - ئوڭغا، تىك شەكلىدە چېتىلغان ۋە رەتلىك قىلىپ، ئۆز زامانىسىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆسن خەت بىلەن بەزى بەتلىرىگە 30 قۇر، بەزىلىرىگە 31 قۇر خەت يېزىلغان.

«مايتىرى سىمىت»نىڭ 3 - بۆلۈمىدە ئەسەرنى كىم، قايسى تىلدىن تەرجىمە قىلغانلىقى ئېنىق بايان قىلىنغان: «[...بارلىق شاستىرلارنى پىششىق ئىگىلىگەن ۋە تەتقىق قىلغان. ۋائىباش شاستىرنى ئۆگەنگەن ئاريا چانتىرى بۇدساتۋا

ئاچارى (ئۇستاز) ئەنەتكەك (ھندى) تىلىدىن توخرى تىلىچە يارلىقان: پرتاراكشت... كرمايازىك توخرى تىلىدىن تۈرك تىلىغا ئۆرىگەن مايترى سىمىت نوم پۈتۈكتە ئانىرۇتى ئارخا-ئىتىنىك ئاۋدانى (تەمسىلى) ئاتلىق ئۇچىنچى ئۇلۇش تۈگىدى].

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، «مايترى سىمىت» نىڭ ئەنەتكەك (ھندى ــ سانسكرىت) تىلىدىكى نۇسخىسىغا ئاساسەن ئۇنى دەسلىپىدە ئاتاقلىق بۇددىست ــ ئۇستاز ئاريا چانترى توخرى تىلى (قەدىمكى قاراشەھەر تىلى) غا ئىجادىي تەرجىمە قىلغان؛ كېيىن ئۇنى قەدىمكى ئۇيغۇر-لاردىن چىققان بۇددىست، ئەدىب ۋە ئاتاقلىق تەرجىمەشۇناس پىرتانراكشتى توخرى تىلىدىكى ئىجادىي نۇسخىغا ئاساسەن، تۈرك «قەدىمكى ئۇيغۇر) تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

چەت ئەل ئالىملىرى «مايترى سىمىت» نىڭ سانسكرىت ۋە توخرى تىلىدىكى نۇسخىلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئۇنى «27 پەر-دىلىك چوڭ تېپتىكى دراما ئەسەر» دەپ قارىغان. چۈنكى، ئەسەرنىڭ توخرى تىلى نۇسخىسىدا ئۇنىڭ نامى «مايترىيا سامىتى ناتاكا ــ Maitreya Samiti Nataka» دەپ يېزىلغان بولۇپ، سانسكرىتچە «ناتاكا ــ Nataka» سۆزى «دراما» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ نۇسخىدا يەنە ھەربىر بۆلۈم (پەردە) نىڭ ئالدىدا، ئورۇن، سەھنىگە چىققۇچى قەھرىمانلار بىلەن ئورۇنلانغۇچى كۈيلەر كۆرسىتىلگەن، لېكىن ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن «قۇمۇل نۇسخىسى» دا كۆي ۋە سەھنىگە چىققۇچى قەھرىمانلار ئايرىم كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، مەپدان (ئورۇن) ئېنىق كۆرسىتىلگەن. ئۇيغۇرچە «قۇمۇل نۇسخىسى»دا ئۇنىڭ يەنىلا قويۇق دراما تۈسىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ھەقتە گېرمانىيە ئالىمى گابائىن خانىم ئۆزىنىڭ «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى» دېگەن ئەسىرىدە، ئۇنى «ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە شەكىل-

لمنشی دهیش مؤمکن» دهپ کؤرسهتمدؤ.

«مایتری سمیت» (مایتریهنك بؤرهان بهلهن ئؤچریشمشی) بؤددا دینیدیکی هنایا مهزههپهنك ئیدیسی بهلهن یؤغؤ-رؤلغان سههنه ئهسری بولؤپ، ئؤنگدا تهسؤیرلهنگهن مایتری — [Maitreya] «مههربان، شهپقهتلیك» دیگهن مهنیدیکی خاس ئیسمنی بهلدؤریدؤ. «مایتری» بارلیق بؤددیستلارنیك تهسهؤ-ؤؤریدیکی کهلگؤسیده دؤنیاغا کهلیدیغان بؤددا (بؤرهان) ؤه بارلیق بؤددیزم مؤریتلیری تهلمؤریدیغان قؤتقؤزغؤچی تهکری هیسابلینیدؤ.

قهدیمکی ئؤیغؤرچه «مایتری سمیت» تهکستیده جانلیق ئؤسلؤب ؤه تهسیرلیك ئهدهبي ؤاستیلهر ئارقیلیق مایتریهنك دؤنیاغا کهلمشی، یاخشی ئالامهتلیری، دؤنیادیکی بارلیق جانلیقلار (ئینسانیهت، هایؤانات، ئؤچار قانات ... قاتارلیقلار) نی ئازابتین قؤتؤلدؤرغانلیقیههققیدیکی تهسیرلیك هیکایهلهر بایان قیلینغان. ئؤنگدا یهنه بؤددیزم پهلسهپیسی، ئیتیقاد-لیری شهرههنگهندین تاشقیری، نؤرغؤنلیغان تهمسیللهر قوللینیلغان. دینیا لوگلاردا پیرسوناژنیك خاراکتیری ؤه ئالاهیدیلیکی تیخیمؤ ئینیق گهؤدیلهندؤرؤلگهن.

ئهسهرنیك توخری تیلیدیکی نؤسخیسیدین قهدیمکی ئؤیغؤر تیلیغا قاچان تهرجیمه قیلینغانلیقی مهسیلیسیده، «میلادی VIII — IX ئهسرلهرده تهرجیمه قیلینغان» دیگهن کؤز قاراش ئاساسي ئورؤندا تؤرماقتا. جؤملیدین، «قؤمؤل نؤسخیسی» نیك تیل - یېزیق ئالاهیدیلیکلیری ئهسهرنیك قوچؤئؤیغؤر جانـ لیقی (میلادی 850—1250 - ییللار) دهؤرییده کؤچؤرؤلگهنلیکینی ئیسپاتلیماقتا.

XX ئهسرنیك باشلیریدا ئا. ف. لیکوك باشچیلیقیدیکی «گیرمانیه ئارخیئولوگیه ئهترهتی» تؤرپانیدیکی مؤرتؤق ؤه سکگیم غوللیرغا جایلاشقان بؤددا خارابیلیریدین «مایتری

سىمىت» نىڭ پارچىلىرىنى تاپقان، گابائىن خانىم 1957 - ۋە 1961 - يىللىرى تۈرپاندىن تېپىلغان پارچە ۋاراقلارنىڭ فوتو سۈرىتىنى ئېلان قىلغان. پروفېسسور فېڭ جياشېڭ 1962 - يىلى خەنزۇچە «مەدەنىيەت يادىكارلىقلار» ژۇرنىلىدا ئىسەرنىڭ (قۇمۇل نۇسخىسى) 2 - ئۇلۇش (پەردە) 6 - ۋارىقى (ئىككى بەت) نىڭ تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى. پروفېسسور گېڭ شىمىن ئەپەندى «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا (1979 - يىل 2 - سانى) ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىنىڭ بىر بېتىنى ئېلان قىلدى.

1980 - يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدىكى تەتقىقاتچى خادىملاردىن ئىسراپىل يۈسۈپ، ئابدۇقېيۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرىلەر ئەسەرنىڭ قۇمۇلدىن تېپىلغان ئەسلى نۇسخىسىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ، ئۇنىڭ «يۇكۇنچ» بۆلۈم (كىرىش قىسمى) ۋە بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى، تۆتىنچى بۆلۈم (پەردە) قاتارلىق بەش بۆلۈمى جەمئىي 63 ۋاراق (126 بەت) نى تەتقىق قىلىپ چىقتى. «مايترى سىمىت» تەتقىقاتى I تومى 1988 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىندى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى چەت ئەل ئارخېئولوگىيە ئەتىرەتلىرى ۋە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ئەكەتكەن قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ھازىرغىچە داۋاملىق تەتقىق قىلىنىپ، ئېلان قىلىنماقتا. ئېلان قىلىنغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممىسىنى بۇ ئەسىرىمىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئىمكانىيەت يوق. مەسىلەن، گېرمانىيىدىلا «بېرلىن تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن نام بىلەن ئۆز ۋاقتىدا گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى تۈرپاندىن ئەكەتكەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەت - ۋەسىقىلەردىن ئون نەچچە تومنى نەشر قىلىندى. بۇنىڭدىن تاشقىرى باشقا دۆلەتلەرنىڭ مۇزېي، كۈتۈپخانىلىرى، تەتقىقات ئورۇنلىرى، ئالىي

ئوقۇش يۇرتلىرى جۇملىدىن ئىلمىزدىكى بېيجىڭ كۇتۇپخانىسى، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزېي قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان سانسىزلىغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادنكارلىقلىرىمىز رەتلىنىش، تەتقىق قىلىنىش ــ نەشر قىلىنىشىنى كۈتمەكتە.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادنكارلىقلاردىن «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى»، «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «ئابىدارما كۇشاۋاردى شاستىر»، «سەككىز يۈكمەك»، «ئاۋاتامسا-كاسۇترا»، «ئامىتابا سۇترا»، «كىمقوقى»، «ئامىتا يوس سۇترا»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋا نامىسى»، «نېستورىيان دىنىغا ئائىت يازما يادنكارلىق پارچىلىرى»، «تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادنكارلىقلاردىن پارچىلار»، «ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادقا ئائىت ھۇججەتلەر» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان قول يازما، ھۇججەت-ۋەسىقىلەرنىڭ بىر قىسمى ئېلىمىزنىڭ تەتقىقات ماتېرىياللىرىدا مەخسۇس تونۇشتۇرۇلغان (بەزىلىرىنىڭ مۇندەرىجىسى، تەرجىمىلىكى بېرىلگەن) لىقتىن، بۇ ئەسىرىمىزدە ئۇلار توغرۇلۇق ئايرىم توختالمىدىم.

قارا خانىلار سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت ئۇيغۇر يازما يادنكارلىقلىرى ئىچىدىكى نادىر ئۇلگىلەر

X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار سۇلالىسى تەۋەسىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى تەرەققىياتنىڭ تۈرتكىسىدە شەھەر ۋە دۆلەتلەر ئارا بولغان ئىقتىسادىي ــ سودا مۇناسى-

ۆەتلەر، ئىجتىمائىي ئالاقىلەر تىبخىمۇ راۋاجلاندى. قەشقەر، بالاساغۇن، سەمەرقەندكە ئوخشاش چوڭ شەھەرلەرنى مەركەز قىلغان شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ يېڭى بىر يۈكسىلىش دەۋرىگە قەدەم قويدى.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئەسەرنىڭ 1 ـ قىسمىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىدەك قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشى نەتىجىسىدە، ئىسلام دىنى ۋە پەلسەپىسىنىڭ رامكىسى ھەمدە ئەدەب ـ پارس مەدەنىيىتىنىڭ مەلۇم ئىجابىي تەسىرى بىلەن بۇ سۇلالە دائىر رىسمدە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى بارلىققا كەلدى.

بۇ دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرى مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاھىدە رول ئويناغان تۇرغۇنلىغان ئالىم، پەيلاسوپ، تىلشۇناس، تارىخچى، ئەدەبلەر ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەننىڭ ھەرقايسى ساھەسىنگە ئائىت ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۆز ئالدىغا يېڭى ئېقىم يارىتقان ئەبۇ ناسىر فارابى، جامال قارشى، ئابدۇجاپپار بىن ھۇسەين ئالمايى، مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يەسەۋى، ئەھمەد يۈكنەكىلەر دۇنياغا مەشھۇردۇر.

قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت يازما يادىكارلىقلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىرقانچە يىرىك ئەسەر ۋە ئەدەبىي مىراسلارنىڭ بىر قىسمى نەشر قىلىنىپ كەڭ كىتابخانىلار بىلەن يۈز كۆرۈشكەنلىكى، بۇ توغرۇلۇق كۆپلىگەن ماقالىلەر ئېلان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەسەردە بۇ ھەقتە يەنە ئايرىم توختالمىدىم. پەقەت ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە، تەسىرى چوڭ، زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قىسقىچە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش بىلەنلا چەكلەندىم خالاس.

هازىرغىچە ئىنسىقلانغان تارىخىي مەلۇماتلاردىن مەلۇمكى، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەپىلىدۇ) بىرىنچى نۇسخىسىنى ھىجرى 464 — 466 - (مىلادى 1072 — 1074 -) يىلىدا تەھرىرلەپ بولۇپ، ھىجرى 467 - (مىلادى 1075 -) يىلىدا قايتا تولۇقلاپ چىققان. ئاندىن بۇ ئەسەرنى ئابباسىيلار خەلىپىلىرىنىڭ بىرىگە مەنتىپى خەلىپىسى مۇھەممەد ئوغلى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەرى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە تەقدىم قىلغان.

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان»دا ئاھايىتى مول تىل ماتېرىيالىنى توپلىغان. تەخمىنەن 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) نىڭ ھەربىرىنى، ھەرپلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئەرەبچە ھىجا ئۇسۇلىدىكى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىپ، سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن؛ گاھىدا بىر سۆزلەمگە ئائىت ھېكمەتلىك سۆز، قاپىيىلىك نەسىر، تەمسىل، قوشاق - بەيىت، شېئىرغا ئوخشاش ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلانغان.

«دىۋان»دا تۈركىي خەلقلەر (جۈملىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە باشقا تۈركىي قەبىلە، ئۇرۇقلار) تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى، جۈغراپىيىلىك ئورۇنلىشىشى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا ناھايىتى كەڭ دائىرىدە ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

«دىۋان»غا تۈرلۈك تېمىدىكى 242 كۆپلىت ئەدەبىي پارچە، 200 دىن ئارتۇق ھېكمەتلىك سۆز ۋە ماقال - تەمسىللەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلار مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە، تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار، ئەمگەك

ۋە ئوۋ قوشاقلىرى، جەڭ قوشاقلىرى، تەبىئەت ھادىسىلىرى (باھار، ياز...) قوشاقلىرى، ئۆرپ ـ ئادەت، بايرام ـ مۇراسىم، ئەدەب ـ ئەخلاق، مۇھەببەت، مىللىي ئەنئەنە توغرىسىدىكى قوشاقلار ۋە دىداكتىك شېئىرىي پارچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«دىۋان»دا يەنە يېزا ئىگىلىكىگە (زىرائەتلەر، گۈل ـ گىياھ، دەل ـ دەرەخلەر)، چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق، تەبابەتچىلىككە دائىر سۆزلەر، ئەنئەنىۋى تەجرىبە ـ ساۋاقلارغا ئائىت مەلۇماتلار، ھايۋانات ـ ئۇچار قاناتلارنىڭ ناملىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر قەدىمكى ۋە ئۆز زامانىسىدىكى ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت دەرىجىلىرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ تەبىئىلىرى ۋە ئۇنۋانلىرى، مەرىپى تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكىغا ئائىت بىر مۇنچە سۆز ـ ئاتالغۇلارنى تەپسىلىي تونۇشتۇرغاندىن باشقا، كالېندارچىلىق ۋە ئاسترونومىيىگە دائىر مەلۇماتلار، يىللارنى مۆچەل بىلەن ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى قەدىمدە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىمۇ بىزگە يېزىپ قالدۇرغان.

يۇقىرىدىكى ساھەلەرگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلاردىن باشقا، «دىۋان»نىڭ يەنە بىر ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكىلىق، گىراماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى (كىتابنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە زۆرۈر بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە) ناھايىتى ئىخچام ۋە راۋان چۈشەندۈرگەن. شۇڭا، ياۋروپادا تۈركىي تىللار تەتقىقاتى كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان، مۇجمەل بولۇپ كەلگەن ئۇرغۇن چېگىش مەسىلىلەر «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ تېپىپ

لىشى بىلەن ئايدىڭلاشقان.

قىسقىسى، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى ئۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئېنىسكلوپىدىيە جۈملىدىن ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلىنىڭ مۇجەسسىمى دەپ ئاتايمىز.

ھازىر ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ بىردىنبىر نۇسخىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بېينىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايال ساقلىغان ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابىنى ئۇرقىلىق مىلادى 1914 - يىلى دىيار بەكىرلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان؛ ئاخىر مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلى رىفئەت ھىجرى 1333 — 1335 - (مىلادى 1914 — 1917 -) يىللىرى مىخ مەتبەئىدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ بىباھا ئەسەر دۇنياغا مەلۇم بولغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مىخ مەتبەئە نۇسخىسى دۇنياغا تونۇلغانىدىن كېيىن، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى تىلشۇناس، تۈركولوگ ئالىملار ھەر خىل تىللار (نېمىس چە، ئىنگلىزچە، رۇسچە، ۋېنگىرچە، تۈركچە) دا كىتاب ۋە ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. گېرمانىيىدە «دىۋان» تەتقىقاتى بىلەن ئەڭ كۆپ شۇغۇللانغان ئالىم سام تىللىرى مۇتەخەسسىسى كارل بروككېلمان 1928 - يىلى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ نېمسچە ئىلمىيە تەرتىپى بويىچە ئىشلەپ چىققان ئىندېكسنى ئېلان قىلدى.

تۈركىيىلىك ئالىم بېسىم ئاتالاي ناھايىتى كۆپ ئىزدىنىش ۋە تەتقىق ئارقىلىق 1939 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۇچ جىلىد ۋە بىر

ئىندىكسىنى (تۈركىيە تۈركچىسى بىلەن) نەشر قىلدۇرغاندىن باشقا، ئەسەرنىڭ فوتو نۇسخىسى (فاكسىملى) نۇسخىسىنى نەشر قىلدۇرغان.

تاشكەنتتە، 1960 - يىلدىن ئېتىبارەن «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» نىڭ سالىھ مۇتەللىپوۋ تەرىپىدىن ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىندى.

1955 - يىلى، قەشقەردە ئاكا - ئۇكا مۇھەممەد پەيزى بىلەن مەرھۇم ئەھمەد زىيائى تەرىپىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان بىرىنچى تەرجىمە ئوردىغىنالى قولدىن چىققان.

1963 — 1966 - يىللىرى ئۇيغۇر سايرانى تەرىپىدىن ئونىڭ ئىككىنچى تەرجىمە نۇسخىسى ئىشلەنگەن. لېكىن سوۋېت ھاكىمىيىتى دېۋىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن بۇ تەرجىمە نۇسخىلىرى نەشر قىلىنمايى، ئاخىر نابۇت بولۇپ كەتكەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش دۆلەتتىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، دامۇللا ئابدۇلھېمىت ھاجى يۈسۈفى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇدەررىر)، ئابدۇسالام ئابباس، مەسئۇلتان ئوسمانوۋ، سابىت روزى قاتارلىق ئۇيغۇر تىلشۇناس، ئالىملىرى ۋە تەتقىقات چىلىرىدىن تەشكىللەنگەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى نەشر-گە تەييارلاش گۇرۇپپىسى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە ئەتراپ-لىق ئىزدىنىپ، جاپالىق ئىشلەپ، «دىۋان» قول يازمىسىنىڭ 1941 - يىلى بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان فوتو نۇسخىسىغا ئاساسەن ئۇنى نەشرگە تەييارلاش-قا كىرىشىپ كەتتى...

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان مۇكەممەل نۇسخىسى ئاخىر دۇنياغا كەلدى. 1981 -

يىلى ئۇنىڭ بىرىنچى جىلدى (تومى)، 1983 - يىلى ئىككىنچى جىلدى، 1984 - يىلى ئۈچىنچى جىلدى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن كەينى - كەينىدىن نەشر قىلىنىپ كەڭ كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

«قۇتادغۇبىلىك»

مۇتەپەككۇر ئۇيغۇر شائىرى، ئالىم ۋە پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قىممەتلىك ئۇنچىلەر بىلەن تولغان ئىسىرى — «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ھىجرىيىنىڭ 462 - يىلى (مىلادى 1069 — 1070 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ) قەشقەردە يېزىلغان. مۇئەللىپنىڭ ئۆزى بالاساغۇندا تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1018 — 1019 - يىللىرى تۇغۇلغان بولۇپ، ئىجادىي پائالىيىتىنى قەشقەردە ئۆتكۈزگەن. ئاپتور «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى 18 ئايدا تاماملاپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان، ھەسەن بۇغراخان مۇئەللىپكە «خاس ھاجىپ» لىق ئۇنۋانىنى بەرگەن.

- داستاننىڭ ئەسلى قولىيازمىسى تېپىلغىنى يوق. ھازىر ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغىنى ئۆز زامانىسىدىن خېلى كېيىن كۆچۈرۈلگەن ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە (ياكى نەمەنگان) نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

ۋېنا نۇسخىسى مىلادى 1439 - يىلى ھىرات شەھىرىدە ھەسەن قارا سايىل شەمس دېگەن كىشى تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ ھىرات نۇسخىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ نۇسخا ئەسلى مىلادى 1474 - يىلى ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن، كېيىن ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس ھاممىر پورگىشتال تەرىپىدىن ۋېنا ئوردا كۇتۇپخانىسىغا كەلتۈرۈلۈپ ھازىرغىچە شۇ كۇتۇپخانىدا ساقلىنىۋاتقاچقا «ۋېنا نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان.

قاهره نۇسخىسى ئەرەب ھەرپى ئاساس قىلىنغان ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا جەمئىي 5400 بېيىت پۈتۈلگەن. بۇ نۇسخا قاھىرىدىكى «ھىدىۋە» (ھازىرقى قىرال) كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغاچقا، «قاھىرە نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان. ئۇنى 1896 - يىلى نېمىس ئالىمى موريتىز دۇنيا-غا تونۇجى قېتىم ئاشكارىلىغان.

يەرغانە نۇسخىسى ئەرەب ھەرپى ئاساس قىلىنغان ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ھەممىدىن تولۇق نۇسخا بولۇپ، ئۇنىڭغا 6095 بېيىت پۈتۈلگەن. بۇ نۇسخىنى تونۇجى قېتىم تاتار ئالىمى زەكى ۋەلىدى 1914 - يىلى يەرغانىنىڭ نەمەن-گان شەھىرىدىكى مۇھەممەد ھاجى ئىشان لالەرىش دېگەن كىشىنىڭ شەخسىي كۈتۈپخانىسىدا كۆرگەن ۋە بۇ ھەقتە خەۋەر ئېلان قىلغان. 1924 - يىلى ئۆزبېك ئالىمى پىتروت بۇ نۇسخىنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن بۇ نۇسخا ھەققىدە ماقالە ئېلان قىلغان.

تۈركىيە ئالىمى رەشىد رەھمەتى ئارات يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۈچ نۇسخىنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تولۇقلاش بىلەن 1947 - يىلى «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تولۇق تېكىستىنى تۇرغۇ-زۇپ چىققان. شۇ تېكىست بويىچە ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» داستانى 85 باب، 6645 بېيىت، 13290 مىسرادىن تەركىب تاپقان.

داستاننىڭ ئەڭ دەسلەپ قايسى خىل يېزىقتا يېزىل-غانلىقى توغرىسىدا س.ي.مالوۋ: «مۇئەللىپ ئەڭ ئاۋۋال ئەرەب ھەرپى بىلەن يازغان» دەيدۇ. مەسلەن، 1953 - يېيىتتا: «بەگ ئاتى بىلىگ بىزلە باغلىغ ئىرۇز، بىلىگ لامى كەتسە بەگ ئاتى قالۇر، (بەگ ئاتى بىلىك بىلەن باغلىق بولۇر، بىلىك «لامى» كەتسە بەگ ئاتى قالۇر) دەپ يېزىلغىنىغا قارىغاندا، شائىر-

نىڭ بۇ بېيتته كۆرسەتكەن سۆز ئويۇنى ئەرەب ھەرپىگىلا خاس. ئەرەب ھەرپى بىلەنلا ئويناشقا بولىدىغان بۇ سۆز ئويۇنىنىڭ شائىر قەلىمى بىلەن ئەسەردە كۆرۈلۈشى، ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنىڭ ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

داستان ئايرىم تۆتلىكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە، ئارزۇ ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا جەمئىي 68 مىڭغا يېقىن سۆز ـ ئىبارە ئىشلەتكەن بولۇپ، ئۇ ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل بىلگەن تۈرۈقلۇق بۇ ئەسەردە باشقا تىللاردىن پەقەت 300 گە يېقىن ئىبارە ئالغان. بۇ شائىرنىمزنىڭ ئالىيجاناپ خۇسۇسىيىتىنى ۋە تىل ساپلىقىنى نامايان قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۆزۈلۈشى، مەزمۇنى، غايىسى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، ئىنسانىيەتكە پايدىسى ۋە كۆچلۈك شېئىرىي تۇسى بىلەن دۇنياۋى كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئالدىنقى قاتاردىن ئورۇن ئالدى، ھەمدە ئىسلام ئەھلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. بۇ ئەسەر خەلقارا ئىسلام ساھەسىدىكىلەرنىڭ مۇھىم تەتقىقات تېمىسىغا ئايلاندى. ھەر قايسى مەملىكەت ئالىملىرى ۋە تەتقىقاتچىلىرى «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى يارىتتى. شۇنىڭ بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە، ھەمىدىن كۆپ تەتقىق قىلىنىدىغان ئەسەرگە ئايلاندى. ئىلىمىزدە بۇ بىناھا يادىكارلىقنى تەتقىق قىلىش ئىشى 1980 ـ يىللاردىن تارتىپ دۆلەتنىڭ مۇھىم تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ تەتقىق قىلىنىدى ۋە «قۇتادغۇبىلىك ئىلمىي تەتقىقات جەمئىتى

يىتى» قاتارلىق مەخسۇس جەمئىيەتلەر تەسىس قىلىندى.

«قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە. 1823 - يىلى فرانسۇز شەرق شۇناسى ژائۇبېرت ئامبەدى تۇنجى بولۇپ مەتبۇئاتتا خەۋەر ئېلان قىلىش بىلەن تەڭ ئۇنىڭدىن بەزى نەمۇنىلەرنى نەشىر قىلدۇرغان. 1870 - يىلى ۋېنگرىيە ئالىمى گىرمان. ۋامبېرى شۇ نۇسخا بويىچە ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسىملىرىنى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشىر قىلدۇرغان.

مەشھۇر رۇس ئالىمى رادلوف ئەسەرنىڭ ۋېنا نۇسخىسى بىلەن قاھىرە نۇسخىسىنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، 1910 - يىلى «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ترانسكرىپسىيىسى بىلەن نېمىسچە تەرجىمىسىنى نەشىر قىلدۇرغان. 1943 - يىلى قاھىرە نۇسخىسىنىڭ فاكسىملى تۇركىيىگە كەلتۈرۈلۈپ قايتا بېسىلىپ چىققان. 1928 - يىلى، ئۆزبېك ئالىمى پىتىرەت پەرغانە نۇسخىسىنىڭ ئايرىم بۆلەكلىرىنى زۆرۈر ئىزاھلار بىلەن ئۆزبېك تىلىدا نەشىر قىلدۇرغان. 1952 - يىلى، رەشىدرەھمەتى ئارات ئۆزى رەتلىگەن تولۇق تېكىستىگە ئاساسەن ئەسەرنىڭ تۈركچە نەسرىي تەرجىمىسىنى ئەنقەردە نەشىر قىلدۇرغان. 1972 - يىلى، ئۆزبېك ئالىمى قەييۇم كەرىموۋ داستاننىڭ پەرغانە نۇسخىسى بويىچە ئۆزبېك تىلىغا قىلىنغان نەسرىي تەۋسىنى تاشكەنتتە نەشىر قىلدۇرغان.

«قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمى ھەم نەسرىي يەشمىسى بىلەن خەنزۇچە تەرجىمىسى، ئاخىرىدا ئىندېكس (سۆزلۈك) قىسمىنى تەشكە تەييارلاش 1980 - يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلىق مۇئاۋىن رەئىسى، رەھبەرلىك ھاموت ئىمىنوپ مەسئۇللۇقىدا بىر تەھرىر ھەيئىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قارار قىلىندى. شۇ قارارغا ئاساسەن، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ نەزمى يەشمىسى ئابدۇرۇھىم

ئۆتكۈر، ئەھمەد زىيائى، مەمتىمىن يۈسۈپلەر تەرىپىدىن نەشر-
گە تەييارلىنىپ، 1984 - يىلى 5 - ئايدا مىللەتلەر نەشـ
رىياتى ئۈنى 1 - قېتىم نەشر قىلدى. 1986 - يىلى ئەسەر-
نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى نەشر قىلىندى. ئەسەرنىڭ ھازىر-
قى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان نەسرىي يەشمىسى ئابدۇ-
شۈكۈر تۇردى، قادىر ئەكبەرلەر تەرىپىدىن نەشرگە تەييار-
لانغان ۋە مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1991 - يىل
11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىنغان.

«ئەتەبەتۈلھەقايىق»

قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ يىرى ئەدىب ئەھمەد يېنىنى مەھمۇد يۈكنەكى تەرىپىدىن يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەر «ئەتەبەتۈلھەقايىق» (ھەقىقەت بوسۇغىسى) داستانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەسەر 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭغا كېيىن باشقىلار تەرىپىدىن ئىلاۋە قىلىنغان ئۇچ پارچە شېئىرنى قوشقاندا، جەمئىي 512 مىسرا بولىدۇ. ئەسەر ئاروز ۋەزىنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ يادىكارلىقنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، بىراق ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن، ئۇنى XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

«ئەتەبەتۈلھەقايىق» داستانىدا قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەنئەنىسى داۋاملاشتۇرۇلغان بولۇپ، بىز ئۇنىڭدا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ خېلى كۆچلۈك تەسىرى بارلىقىنى كۆرەلەيمىز.

داستاندا ئاپتور ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي ۋە پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى بىر خىل ئوبرازلىق شائىرانە تىل بىلەن

بايان قىلدۇ ۋە ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ئەھمىيىتىنى، تىلىغا پىششىق بولۇشنىڭ پايدىسى، ئادىللىق، پاكلىق، مەردلىك، كەمتەرلىك قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەرگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇيدۇ؛ بىلىمسىزلىك، جاھىللىق، ئاچكۆزلۈك، بېخىللىق، تەكەببۇرلۇق قاتارلىق ئىللەتلەرنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ ۋە مەسخىرە قىلىدۇ.

داستاننىڭ تىلى تۇغرىسىدا، ئەمىر ئارسلان خوجا تارقان تەرىپىدىن يېزىلىپ ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلىنغان بىر شېئىردا: «ئەسەر قەشقەر تىلى بىلەن يېزىلغان» دەپ ئېنىق ئەسكەرتىلگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان قەشقەر تىلى بىلەن مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن «خاقانىيە تۈرك تىلى» ئەمەلىيەتتە بىر تىل بولۇپ، ھەر ئىككىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئەسەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئامىللىرى بىلەن قىسمەن ئەرەب، پارس ئاتالغۇلىرىنىڭ ئارىلاش قوللىنىلغانلىقى، ئەسەر تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىغا كۆچۈۋاتقان ئۆتكۈنچى تىل باسقۇچىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىنىڭ ھازىرغىچە تېپىلغان ئۈچ خىل قول يازما نۇسخىسى بار: بىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى (A نۇسخا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولۇپ، ئۇ مىلادى 1444 - يىلى زەينۇل ئابىدىن، سۇلتان، بەخت، ھۈسەيىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن سەرمەرقەندتە كۆچۈرۈلگەن. ھازىر بۇ قول يازما ئىستانبۇلدىكى ئايا سوفيا (Ayasofya) كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ؛ ئىككىنچىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقىدا قۇرمۇقۇر پارا للىل قىلىپ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى (B نۇسخا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولۇپ، 1480 - يىلى ئابدۇلرەززاق قاتارلىقلار

تەرىپىدىن ئىستانبۇلدا كۆچۈرۈلگەن، بۇ نۇسخىمۇ ئايا-سوفيا كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا؛ ئۇچىنچىسى، يالغۇز ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا (C نۇسخا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولۇپ، بۇ نۇسخىمۇ ئىستانبۇلدا كۆچۈرۈلگەن، لېكىن ئۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ۋە كۆچۈرگۈچىسى ئېنىق ئەمەس. بۇ نۇسخا ھازىر ئىستانبۇلدىكى توپكاپى - سارايى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

داستاننىڭ ئۇچ خىل قول يازما نۇسخىسى تۈركىيە ئالىمى رەشىد رەھمەتى ئارات تەرىپىدىن رەتلەنگەندىن كېيىين، تۈركىيە ئاتەش نەشرىياتى ئۇنى 1951 - يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلغان. پروفېسسور خەمىت تۆمۈر ۋە دوتسېنت تۇرسۇن ئايۇپلار ئەسەرنىڭ تۈركىيە ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان نۇسخىسىدىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسىنى ئىشلەپ چىقتى. بۇ 1980 - يىلى 11 - ئايدا مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن بېرىنچى قېتىم نەشر قىلىندى.

تۆۋەندە چاغاتاي دەۋرىگە ئائىت ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇھىم نۇسخىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

چاغاتاي دەۋرى ۋە «چاغاتاي تىلى» ھەققىدە ماقالىمىزنىڭ بېشىدا خېلى تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق. «چاغاتاي تىلى»، ئەمەلىيەتتە، قوچۇ، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرى تەسىرىگە ئۇچرىغان يېڭى تەرەققىيات باسقۇچى ئىدى.

چاغاتاي دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئالىم، ئەدىب، ئاستىرونوم، پەيلاسوپ، ئەمچى، تارىخچى، تىلشۇناس، تەرجىمانلار ھەر خىل تېمىلاردا نۇرغۇنلىغان داڭلىق ئەسەرلەرنى يارىتىپ، بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن

ئۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىلا بىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن. بۇ خىلدىكى يازما يادىكارلىقلارنى يىغىش - توپلاش خىزمىتى شىنجاڭدا 1953 - يىلدىن تارتىپ باشلاندى. 1954 - يىلى سابىق شىنجاڭ يەرلىك مۇزېيغا تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسىدىكى بىر قىسىم كەسپىي خادىملار بۇ خىزمەتكە رەسمىي كىرىشىپ، 1955 -، 1956 - يىللىرى غۇلجا، ئۈرۈمچى، قۇمۇل شەھەرلىرىدە؛ 1957 -، 1959 - يىللىرى قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار، ئاتۇش قاتارلىق يەرلەردە بىرقەدەر كەڭرى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئۇ جايلاردىكى مۆتىۋەر دىنىي زاتلار، پېشقەدەم زىيالىيلار، ۋە خەلق قوللىدىن ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قىممەتلىك قول يازمىلارنىڭ نادىر نۇسخىلىرىنى يىغىپ توپلىدى. 50 - يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شىنجاڭ داشۆ، 80 - يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش رەتلەش، نەشىر قىلىش ئىشخانىسى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى تارماقلىرى قاتارلىق ئورۇنلارمۇ نۇرغۇنلىغان يازما يادىكارلىقلارنى يىغىدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدىن تارتىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى چاغاتاي دەۋرىگە ئائىت نادىر قول يازما نۇسخىلار كەينى - كەينىدىن نەشىر قىلىنىپ، خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

ئومۇمەن، قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىچىدىكى چاغاتاي دەۋرىگە ئائىت قىسمى ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ، شۇنداقلا، ئۇنىڭ پەقەت ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان مۇھىم نۇسخىلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشمۇ خېلى سەھىپىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا، مەن بۇ ئەسىرىمدە چاغاتاي دەۋرىگە ئائىت ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدىن ئاپتونوم رايونلۇق

مۇزبي (باشقا جايلاردا ساقلىنىۋاتقان قىسمەن يازما يادىكار-لىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دا ساقلىنىۋاتقان، يېقىنقى يىللاردا نەشر قىلىنغان نادىر نۇسخىلارنى ئاساس (قالىغان-لىرىنى قوشۇمچە) قىلىپ، تونۇشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەندىم.

«قىسسەسۇل ئەنبىيا»

چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىدا كۆزۈكلۈك رول ئويناغان ئەسەرلەرنىڭ بىرى ناسىرىددىن رىبۇرغانۇددىن رابغۇزنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ياكى «قىسسەئى رابغۇزى» دېگەن ئەسىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسى، ئېيتىلىشىچە، ئەسەر خارەزىمدىكى رابات-تۇز دېگەن جايىنىڭ قازىسى بۇرغانۇددىن ئوغلى ناسىرىددىن تەرىپىدىن هىجرى 709 - يىلى (مىلادى 1309 — 1310 -) يىلى يېزىلغان.

رابغۇزى ئۆز ئەسىرىنى ئىسلام دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان ئەۋلىيا - ئەنبىيا، پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى رىۋايەت-ئەپسانىلەرنى ئاساس قىلىپ، نەسرىي ئۇسۇلدا يازغان.

ئەسەردە بەزى قىسقا - قىسقا رىۋايەت ۋە مەشھۇر هېكمەتلەر بىر - بىرىگە باغلىنىپ، ئوقۇرادا بىر خىل بەدىئىي تۇس ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، يەنە بەزى مەدھىيىلەر، لىرىك كەچۈرمىش، تەبىئەت تەسۋىرلىرى قاتارلىقلار شېئىرىي ئۇسلۇبىدا بايان قىلىنغان. بۇ ئەھۋال ئەسەرنىڭ ئەينى زاماندىكى ئالاهىدە بىر ئەدەبىي ئۇسلۇبقا ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ.

ئەسەردە بايان قىلىنغان «توپان قىسسىسى»، لوقمان هەكىمگە باغلىق تەسىرلىك هېكايەتلەر بولۇپمۇ شەرق خەلقلىرى ھەممە ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۇركىي تىللىدا سۆزلىشى-دىغان مىللەتلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، مەلۇم دەرىجىدە رىجالىق ئىنكاس ئەدەبىياتى تۈسىنى ئالغان. يۇسۇپ - زۇلەيخا-

فا ئوخشاش مۇھەببەت ۋەقەلىرى رابغۇزى تەرىپىدىن يازما ئەدەبىياتقا ئايلاندۇرۇلغان. رابغۇزى ئۇلارنى تۈرك (ئۇيغۇر) تىلى ئاساسىدا يېزىش بىلەن ئەينى زامان يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر قىسسە ژانىرىنى ياراتقان.

ئەسەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى قول يازما نۇسخىسى XV ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ برىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئەنە شۇ نۇسخىنىڭ فاكسىملى ھەشۇر تەكشۈرۈش. گرانىپك تەرىپىدىن 1948 - يىلى كوپنھاگېندا نەشر قىلىنغان. ئەسەرنىڭ ھازىر لېنىنگراد (سانتى پېتربورگ)- تا ساقلىنىۋاتقان يەنە بىر قول يازما نۇسخىسى (نومۇرى C — 245) XV يا كى XVI ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن دەپ تەخمىن قىلىنماقتا.

«قىسسەسۇل ئەنبىيا»نىڭ باشقا نۇسخىلىرى كېيىنكى دەۋرلەردە ئىلگىرى - كېيىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ لېكسىكىسى ۋاقىت تەقەززاسى بويىچە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

ئەسەرنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى ھىجرى 1109 - (مىلادى 1697 — 1698 -) يىلى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىدىن بىرقانچە ۋاراق يوقالغانلىقى ئۈچۈن تەرجىمە تىلغۇچىنىڭ نامى ئېنىق ئەمەس. بۇ يازما يادىكارلىق 1957 - يىلى قەشقەردىن يېغىۋېلىنغان.

ھەجمى: بويى33،ئېنى $\frac{1}{2}$18، قېلىنلىقى 6 س. م، 277 ۋاراق.

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ يادىكارلىق تاشكەنت، قازان شەھەرلىرىدە بىرنەچچە قېتىم چاپ قىلىنغان. ئەسەرنىڭ خەلى كۆپ تېكىستلىرى رۇس تۈركولوگى ن. ئى. ئىلمىنسكىي تەرىپىدىن 1859 -

يىلى قازان شەھىرىدە تۇلان قىلىنغان.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «قىسسەسۇل ئەنبىيا»نىڭ ئايرىم پارچىلىرى رۇسچە تەرجىمىسى ۋە بەزى ئىزاھلىرى بىلەن س. ئى. مالوۋ، ن. پ كاتانوۋ، ن. ف. ئوستروۇموۋ قاتارلىق ئالىملار تەرىپىدىن تۇلان قىلىنغان.

ئەسەردىكى «ئادەم ئەلەيھىسسالام»، «نۇھ ئەلەيھىسسالام»، «ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام» قاتارلىق قىسسەلەر «بۇلاق»، مەجمۇ- ئەسىنىڭ 1988 — 1989 - يىلدىكى سانلىرىدا تۇلان قىلىندى.

ئەسەرنىڭ ئۆزبېكچە تەرجىمىسى برىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان (XV ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن) نۇسخىغا ئاساسەن، ئابدۇللا يونۇسوۋ، ھەمدۇللا دادابايەۋلار تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، ئۇنى 1990 - يىلى تاشكەنت «يازۇچى» نەشرىياتى نەشر قىلدى.

XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XV ئەسىرنىڭ ئاخىرغىچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزگىلدە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى قاتارلىق بۇيۇك يازغۇچىلار يېتىشىپ چىقتى. بۇ شائىرلارنىڭ ئەينى زامانداردا ئۆز ئانا تىلىدا ياراتقان لىرىك غەزەللىرى، قەسىدە ۋە داستانلىرى كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى بېيىتىپ، ئۇنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرگەنىدى.

بۇ ساھەدە تېخىمۇ زور تۆھپە ياراتقان شائىر لۇتفى مۇتەپەككۇر ئەدىب نەۋائى ئېيتقاندەك تۈركىي شېئىرىيىتىنىڭ كامالەتكە يەتكەن، نەپىس تىللىق بىر پېشۋاسى بولۇپ، ئۇ ئۆز زامانىسىدا تۈركچە ۋە پارسچە غەزەللىرى بىلەن شۆھرەت قازانغانىدى. شائىرنىڭ ئىجادىي مىراسلىرىدىن بىزگىچە 280 غەزەل، ئىككى قەسىدە، 18 قىتئە ۋە بىرمۇنچە تۇيۇق-

لارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دىۋانى، «گۈل ۋە نەۋرۇز» نامىلىق داستانى بېتىپ كەلگەن.

«مەشھۇنۇلھەقايىق» نىڭ نەسرىي نۇسخىسى

ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى مەۋلانە لۇتفىنىڭ «مەشھۇنۇلھەقايىق» دېگەن ئەسىرىنى يەكەن ھۆكۈمدارى مۇھەممەت ھۇسەيىن بەگ ئوغلى تاجى مۇھەممەد ھىدى بەگ ھىجرى 1239 - (مىلادى 1823 — 1824 -) يىللىرى شېئىرىي نۇسخىدىن نەسرىي ئۇسلۇبتا قايتا شەرھلەپ يېزىپ چىققان ۋە بۇ نەسرىي نۇسخىنى «دەخۇلۇلجەنان ۋە ئەبۋا بۇلجەنان» دەپ ئاتىغان. ئەسەر تۇلۇق، ەپسى يىپەك تەغزىگە چىرايلىق خەت پارىسى بىلەن يېزىلغان.

ھەجمى: 4 × 18 × 28 سانتىمېتر، 257 ۋاراق، ياخشى ساقلانغان بولۇپ، 1957 - يىلى قەشقەردىن يىغىۋېلىنغان. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا.

«چاھار دىۋان»

چاغاتاي دەۋرى (XV ئەسىر) دىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ جۇملىدىن، پۈتۈن مەركىزىي — ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ، بىر يۈكسەك تەرەققىيات پەللىسى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئىجادىي تۆھپىسى ئارقىلىق رېئاللىققا ئايلانغانىدى.

نەۋائىي ئۆز ھاياتىدا شۇنچە مول ئەدەبىي مىراس قالدۇرۇپ كەتكەنكى، بۇ جەھەتتە ئۇنىڭغا ئۆز زامانداشلىرى ياكى كېيىنكىلەردىن ھېچكىم تەڭلىشەلمەيدۇ.

نەۋائىي ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يىرىك نەمۇنىلىرى — «چاھار-دىۋان» (تۆت تومۇق شېئىرلار توپلىمى يەنى «خەزائىنۇل

مەتانەت» مەنىلەر خەزىنىسى دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە بەش يىرىك داستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خەمسە» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

XV ئەسىردىن باشلاپ تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر تۈركىي تىلىدا كىتابەت قىلىنغان مەنبەلەرنىڭ يېرىمىغا تەڭ قىسمىنى نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ نۇسخىلىرى ئىگىلىمەن بولۇپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ قول يازمىلىرى چاپى قىلغانلىرى بەش ئەسىر داۋامىدا جاھاننىڭ ھەرقايسى يەرلىرىگە تارقالغان.

«ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ئەلىشىر ناۋائى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئىنتايىن يۇكسەك ۋە پەخرلىك ئورۇن تۇتقان شانلىق نامايەندە، نەۋائىدىن كېيىن ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇ ئۇلۇغ سەنئەتكارنى ئۆزلىرىنىڭ پىرى ـ ئۇستازى دەپ بىلىپ، ئۆز ئىجادىي ئەمەلىيەتىدە ئۇنىڭدىن ئۆلگە ئالدى؛ نەچچە يۈز يىلدىن بېرى ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر مەدرىسە مەكتەپلىرىنىڭ مۇھىم بىر دەرسلىكى بولۇپ ئوقۇلدى؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك مۇزىكا ـ نەغمە قامۇسى بولغان ئون ئىككى مۇقام ناخشىلىرىنىڭ تولىسى نەۋائى تېكىستلىرى (غەزەللىرى) بىلەن ياكرايدۇ. نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىسىل قول يازمىلىرى ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى ئىچىدە بارلىققا كەلگەن ۋە كەڭ تارقالغان.»*

ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان «چاھار دىۋان» («خەزائىنۇل مەئانىي») نىڭ قوليازما نۇسخىسى ـ ھازىرغىچە ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن تېپىلغان ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ ئىسىل نادىر نۇسخىلاردىن

* تېيىپجان ئىلىيوپ نەشرىگە تەييارلىغان ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «غەزەللەر»گە يېزىلغان كىرىش سۆزىدىن. 1982 ـ يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «خەزا ئىنۇل مەئانىي» نىڭ بۇ تولۇق نۇسخىسى غەزەل، مۇستەزاد، مۇخەممەس، مۇسەددەس مۇسەممەن، تەرجىئبەنىد، تەركىبىبەنىد مەسنەۋىي، قەسىدە، ساقىنامە، قىتئە، رۇبائىي، مۇئەما، چىستان، تۈيۇق، فەرد قاتارلىق 16 خىل لىرىك ژانىردا يېزىلغان بولۇپ، 3132 شېئىردىن تەركىب تاپقان. قول يازمىدىكى بىرىنچى دىۋانغا «غەرايىبۇس - سىغەر» (بالىلىق غارايىبلىرى)، ئىككىنچى دىۋانغا «نەۋادىرۇش - شەباب» (يىگىتلىك نادىر-لىقلىرى)، ئۈچىنچى دىۋانغا «بەدايىئۇل - ۋەسەت» (ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى) تۆتىنچى دىۋانغا «فەۋائىدۇل - كىبەر» (قېرىلىق پايدىلىرى) دەپ نام بېرىلگەن. ئۇنىڭ مۇنداقچىسى كىلاسسىك دىۋانلار ئەنئەنىسى بويىچە، قاپىيە ياكى رادىف ئاخىرىدىكى ھەرپلەر تەرتىپى بويىچە رەتلەنگەن.

بۇ قىممەتلىك قوليازما ئەسەرنىڭ يارىتىلىشىدا قەغەز، سىياھ، تۈرلۈك بويالغۇلار، مۇقاۋا ئۈچۈن چەم - مەغىز (كارىتون قەغەز)، ماتا قاتارلىق ماددىي ئەشيالار، جەدۋەللەشتۈرۈلۈش، مۇزەھھىپ، مۇسەۋۋىر، سەھھاف كەبى ھۈنەرۋەن ۋە سەنئەتكارلارنىڭ ئەمگىكى بىر پۈتۈن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

قول يازما باشتىن ئاياغ ئالتۇن ھەل ۋە باشقا تۈرلۈك بويالغۇلار، گېئومېتىرىك نەقىشلەر بىلەن بېزەشلىگەندىن تاشقىرى ئۇنىڭ چەمبىدىن ئالاھىدە ياسالغان مۇقاۋىسىغا ئالتۇن ھەل بىلەن قەدىمكى ئويما نەقىش ئۆرنەكلىرى چۈشۈرۈلگەن. قول يازما ئەسەر نەپىس خەت ۋە بەدىئىي بېزەكلەرگە باي بولۇش بىلەن بىللە ئۇنىڭغا يەنە ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا ماسلاشقان 21 پارچە رەڭلىك رەسىم (مىنىئاتيۇرا) لەر تىلىشلەنگەن.

هەجمى: 5 × 21 × 32 س. م. 416 ۋاراق.

«خەزائىنۇل ـ مەئانىي» (چاھار دىۋان) نىڭ بۇ قول يازما نۇسخىسى كۆچۈرۈلۈپ، كىتابەت قىلىنغاندىن كېيىن قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ، 1809 ـ يىلىغا كەلگەندە، قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ قولىغا چۈشكەن. 1935 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ئولتۇرۇشلۇق ئابدۇكېرىم ئىمامنىڭ قولىغا ئۆتكەن. ئابدۇكېرىم ئىمامنىڭ گۈۋاھلىقىتىن ئۆتۈشچە، بۇ ئەسەر ھىجرى965 ـ يىلى (مىلادى 1557 ـ 1558 ـ يىللىرى) كۆچادا كۆچۈرۈلگەنىدى كەن. ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى يېزىلغان يېرىنىڭ قۇمۇل ۋاڭنىڭ تامغىسى بېسىلغانلىقى ئۈچۈن، ئابدۇكېرىم ئىمام ئەندىشە قىلىپ، ئەنە شۇ تامغا بېسىلغان يەرنى 1937 ـ يىلى كېسىپ ئېلىۋەتكەنىكەن.

ئەلىشىر نەۋائى 1490 ـ يىللارنىڭ بېشىدا پۈتۈن ئۆمرىدە يازغان شېئىرلىرىنى توپلاپ تۆت دىۋاندىن ئىبارەت «خەزائىنۇل ـ مەئانىي»نى تۈزۈشكە كىرىشكەن.

«خەمسە»نىڭ قول يازمىسى

بەش مۇكەممەل داستاننى بىر پۈتۈن توپلام قىلىش ـ «خەمسە» چىلىك شەرق خەلق ئەدەبىياتىدىكى بىر ئەنئەنە بولۇپ، ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋى، ھىندى شائىرى خىسراۋ دېھلەۋى، ئابدۇراھمان جامى قاتارلىق مەشھۇر شائىرلار پارس تىلىدا خەمسە يازغان بولسىمۇ، تارىختا تۈركىي تىلىدا خەمسە يارىتىشتىن ئىبارەت بۇ مۇشكۈل ۋەزىپىنى ئەلىشىر ناۋائى ئۈتىگەن.

نەۋائىنىڭ «خەمسە» ئەسىرى «ھەيراتۇل ئەبرار»، «فەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر»دىن ئىبارەت بەش چوڭ داستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نەۋائى «خەمسە»نى 1483 ـ 1485 ـ يىل

لىرى يېزىپ ئۇگەتكەن.

هازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا «خەمسە»نىڭ بىرنەچچە خىل قول يازما نۇسخىلىرى ساقلانغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 1768 - يىلى قەشقەردە خوجاسەئىد ئىسمىلىك كاتىپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگىنى تولۇق ۋە ياخشى ساقلانغان. بۇ قول يازما خوتەن قەغىزىگە ئۇششاق ۋە چىرايلىق نەستەئلىق خەت ئۇسلۇبىدا كۆچۈرۈلگەن.

ھەجمى: 6 × 21 × 33 س.م 394 ۋاراق.

«خەمسە»نىڭ ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيى قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان بىرنەچچە خىل قولىيازما نۇسخىلىرى تەپسىلىي سىلىشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىچىدىكى «فەرھاد - شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر» داستانلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان ترانسكرىپسىيىلىك يەشمىسى (قوشۇمچە سۆزلۈكلەرمۇ بار) 1991 - يىلى 7 - ئايدا نەشر قىلىندى.

«جاھاننامە»

XVI ئەسىردە قۇرۇلغان سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يەكەن، قەشقەرنى مەركەز قىلغان يېڭى گۈللىنىش دەۋرى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بۇ دەۋردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىم، يازغۇچى، شائىرلىرى ئىچىدە ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان مىرزا ھەيدەر كۇراگانىنىڭ «تارىخىي رەشىدى»، ئابباز شىكەستىنىڭ «جاھاننامە»، مەلىكە ئاماننىساخاننىڭ «دىۋانى نەفىس»، «ئەخلاقى جەمىلىيە»، «شەرھۇل قۇلۇپ» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئەينى زامان مەدەنىي ھاياتىدا خېلى چوڭ رول ئوينىغانىدى.

ھازىر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ قول يازمىلار فوندىدا ساقلىنىۋاتقان «جاھاننامە» داستانىنىڭ

قول يازما نۇسخىسى 56 ۋاراق (112 بەت) بولۇپ، ئەسەر خوتەننىڭ پاتلىق قەغەزنىگە نەستەئلىق خەت نۇسخىسى بىلەن كۆچۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر شائىرى ئايباز شىكەستى تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ ئەسەرنىڭ دەۋرى سەئىدخان ۋاپات بولۇپ (1533 - يىلى) ئابدۇرەشىتخان تەختىگە ئولتۇرغان ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ.

«جاھاننامە» داستانىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئېلىمىنىڭ لىرى خېلى كۆپ ساقلانغان بولۇپ، بۇ XVI ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

قول يازما ئابدۇشۇكۇر تۇردى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ 1985 - يىلى 6 - ئايدا نەشر قىلىندى.

«چىڭگىز نامە»

ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مىرسالىھ قەشقەرى تەرىپىدىن يېزىلغان «چىڭگىزنامە» دېگەن بۇ ئەسەرنىڭ قول يازما نۇسخىسى 1981 - يىلى قەشقەردىن تېپىلغان بولۇپ، ھازىر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ قول يازما فوندىدا ساقلانماقتا (نومۇرى 00679).

قول يازما ئەسەر جەمئىي 262 بەت، خوتەننىڭ پاتلىق سامان قەغەزىگە ھەر بىر بېتىگە 13 قۇردىن خەت يېزىلغان. قول يازمىدا ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى، ئاپتورنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچ خۇسۇسىيىتى ۋە مەزمۇنىغا ئاساسەن، ئەسەرنىڭ XVII ئەسىردە يېزىلغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىشتا «تارىخى رەشىدى»، «تارىخى

رەۋزە تۈسسەفا»، «تارىخى جاھانگۈشاي» قاتارلىق مەشھۇر تارىخنامىلەردىن پايدىلانغانلىقىنى ئىسكەرتىپ ئۆتكەن.

موللا مىرسالىم قەشقەرى بۇ ئەسىردە ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئىپسانە - رىۋايەتلەر، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر- نىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى. ئۇغۇزخان توغ- رىسىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەر، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ تارىخى، چىڭگىز خانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرى ۋە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى، «يەكەن سەئىدىيە خانلىقى» ۋە ئۇنىڭ ئاخىرقى ئەۋلادلىرىدىن سوپى - ئىشان، خوجىلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى قاتار- لىق زور تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلغان.

قولىيازما 1985 - يىلى 8 - ئايدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشر- ىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى (ھاجى نۇر ھاجى نەشرگە تەييارلىغان).

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»

سەئىدىيە خانلىقىدىن كېيىن تاكى XVII ئەسىرنىڭ باش- لىرىغىچە دىنىي خۇراپاتلىق تەسەۋۋۇپ ۋە تەركىدۇنياچىلىق تەرغىباتلىرى تۈپەيلىدىن بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىر مەزگىل ئېچىنىشلىق ئاقۇۋ تەرگە دۇچ كەلدى.

بۇ خىل ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتنى ۋە «چېكىنىش» لەرگە تاقەت قىلىپ تۇرالمىغان كەڭ ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى، ئىلغار پىكىر ئېقىمىدىكىلەر بىرقىسىم «جاھالەت پىرلىرى» غا قارشى جىددىي كۈرەشلەرنى قانا تىيادۇردى. ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۇ كۈرەش ئەينى زامانىدىكى ئىلغار مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتنىڭ

تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناندى. نەتىجىدە ئىلغار يازغۇچى ئالىملار ۋە ئۇلار ياراتقان نادىر ئەسەرلەر بارلىققا كېلىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدە باسقۇچى شەكىللەندى. بۇ باسقۇچقا ۋەكىللىك قىلغۇچى گەۋدىلىك ئەسەرلەردىن بىرى ــ مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى ئوغلى خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇيغۇر شائىرى مۇھەممەد سىدىق زەلىلىنىڭ «دىۋانى» (لىرىك غەزەللەر، «سەپەرنامە»، «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەد شېرىپ» ۋە «تەزكىرەئى چىلتەن» قاتارلىق داستانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، لىرىك شائىر نەۋبەتىنىڭ «دىۋانى»، موللا ئەھلەم شەھىرىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» قاتارلىق داستانلىرى ۋە باشقا بىرمۇنچە ئەسەرلەرمۇ بارلىققا كەلگەنىدى.

ئۇيغۇر شائىرى مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى ئوغلى ھىرقەتى تەخمىنەن 1634 ــ يىلى قەشقەر يېڭى شەھەرنىڭ تازغۇن يېزا باغچى كەنتىدە تۇغۇلغان. ئون نەچچە يىللىق ئوقۇش ھاياتىدا مەدرىستە ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى ياخشى ئۆگىنىش بىلەن بىللە، كلاسسىك ئەدەبىيات بىلەنمۇ خېلى ئەتراپلىق تونۇشقان. 30 يېشىدا ئاتىسى خوجامقۇلى بىلەن ئاپىاق خوجىنىڭ بېغىدا باغۋەن بولۇپ ئىشلىگەن. شائىر 1724 ــ يىلى 90 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

شائىرنىڭ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىنىڭ قول يازمىسى 99 ۋاراق، 3216 مىسرا بېيىت بولۇپ، 47 بابتىن قۇرۇلغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچ باب ئەسەرنىڭ باشلىنىشى بىلەن، خاتىمىسىنى، 20 باب پەيغەمبەرلەرگە مەدھىيە مۇراجىئەتنى، 24 باب يەنى داستاننىڭ ئاساسىي قىسمى بولغان گۈل بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن بابلارنى

تۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قول يازمىنىڭ ھەجمى: 3 × 11 × 18 س. م.

شائىر ھىرقەتتى ئاپپاق خوجىنىڭ تەمۇر قەپىسى ئىچىدە كىتاب سوپى ـ ئىشانلىق ھۆكۈم سۈرگەن، ئەركىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئوچۇق ـ ئاشكارا كۆيلەش مۇمكىن بولمىغان قاباھەتلىك شارائىتتا كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، قولىغا قەلەم ئېلىپ، «خەلقنىڭ شائىرى ـ خەلقنىڭ تىلى» بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەركىن چىن مۇھەببەتنى، ئىنسانىي خىسلەت ۋە ئىنسانىي گۈزەللىكنى، ۋاپادارلىقنى مەدھىيىلەيدۇ.

شائىر ئۆز داستانىدا بۇلبۇلنى ـ ئاشىق، گۈلنى ـ يار، سابا (شامال) نى ـ خەۋەرچى، تىكەنلىكنى رەقىب سۈپىتىدە ناھايىتى ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلەپ، كىتابخانىلاردا نازۇك ھېس ـ تۇيغۇلارنى قوزغايدۇ.

داستان قول يازمىسىنىڭ گۈل ۋە بۇلبۇلنىڭ مۇھەببىتى تەسۋىرلەنگەن ئاساسىي بۆلىكىدىن 1806 مىسرانى يولداش رەھمىتۇللا جارى نەشرىگە تەييارلاپ (ئايرىم كىتابچە)، 1982-يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلدۇرىدى.

«دىۋان زەلىلى»

ئۇيغۇر لىرىك شائىرى مۇھەممەد سىدىق زەلىلىنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدا ئىنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، لېكىن شائىرنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدىكى بايانلار ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن ئۇنىڭ تەخمىنەن ھىجرى 1087-يىلى 1091 ـ (مىلادى 1676 ـ يىلى 1680 ـ) يىللىرى يەكەندە تۇغۇلۇپ، ھىجرى 1156 ـ (مىلادى1743—1744-) يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

شائىر زەلىلى ئۆمرىدە خېلى كۆپ ئەسەرلەرنى يازغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىزگىچە يېتىپ كەلگىنى بىر قەدەر تولۇق ئەسەر «دىۋانى زەلىلى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

هازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ قول يازمىنىڭ ھەجمى: 5 × 12 × 19 س.م بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر بەتكە 11 قۇر (ھەر قۇردا ئىككى مىسرا) خەت پۈتۈلگەن. جەمئىي 246 ۋاراق، بۇنىڭ ئىچىدە زەلىلىنىڭ ئۆز ئەسەرلىرى 183 ۋاراق (366 بەت) بىلەن تۈگەيدۇ.

بۇ توپلامدا زەلىلى يازغان ئەسەرلەردىن: «تەزكىرەئى چىھل تەن» (قىرىق چىلتەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «تەزكىرەئى خوجە مۇھەممەد شەرىف بۇزرۇكۋار»، «سەفەرنامە»، 156 غەزەل، 13 رۇبائىي، 18 مۇخەممەس، بەش مۇستەزاد، ئىككى قەسىدە، ئىككى ساقىنامە، ئۈچ پارچە ھەمد، نەئىت ۋە مۇنقەبەت، پارسچە 56 غەزەل بار. زەلىلى ئەسەرلىرىدىن كېيىن، مۇنس خوجا دېگەن كاتىپ ئۆزىنىڭ ئوغلى ئەبۇشەھىم توغرىسىدىكى رىۋايەتنى داستان قىلىپ يېزىپ قويغان. ئۇنىڭ داۋامىغا مولا قابىل ۋە مۇھەممەد مىراد قاتارلىق كاتىپلار «تەزكىرەئى ھەفت مۇھەممەدان»، «تەزكىرەئى زۇبدەتۇل - ئارىغەين»، «دەر بەيان ئىسامى زەينۇل ئابىدىن»، «دەربەيان روزى قىيامەت پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم»، «دەربەيان ھەرزەتى بىبى فاتىمە»، «ئەلقىسسە ئەل ئىبلىس ئەلەيھىن لەئنە»، «دەربەيان شەيخ ئەبدۇرەھمان ۋە شەيخ غىياسىدىن» قاتارلىق نەسرىي بايانلار كۆچۈرۈپ قويۇلغان.

زەلىلى ئىجادىيىتىدە غەزەل ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇ «قەسىدە» ۋە «تەزكىرە»لەر ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە ئىجادىي ۋە زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلغان.

زەلىلى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەنئەنىسىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىللە، ئۆز غەزەللىرىدە ھەزەج، رەجەز، رەمەل، مۇتەقارىب، مۇنسەرىھ

تەۋىل، ھەقىق بەھەرلىرىنى ئىشلەتكەن. زەلىلىنىڭ قولىمز-
دىكى ئەسەرلىرى بولسا، غەزەل، رۇبائىي، مۇخەممەس، مۇستەھ-
زاد، تەسىدە، ساقىنامە، تەزكىرە، ياكى داستان، سەفەرنامە
قاتارلىق ساككىز خىل ژانىردىن تەركىب تاپقان.
زەلىلى غەزەل ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە تۇغۇلغان يۇرتى
يەكەنىنى، سۇيىنى ئىچكەن ۋە تۇزنىنى يېگەن خوتەن قاتار-
لىق شەھەرلەرنى قىزغىن مۇھەببەت، ئالاھىدە ئىشتىياق
بىلەن ئىزھار قىلىدۇ.
زەلىلى شېئىرلىرىدا، ئىستىئارە ـ رەمزىلىك تەسۋىرلەر
بولۇپمۇ ئوخشىتىش ئاساسىدىكى ئۆتكۈر ئىستىئارىلىك تەسۋە-
رىي ئىبارىلەرنى كەڭ قوللانغان. شۇڭا، زەلىلى تىلىنىڭ
گۈزەللىكى، پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئوخشىتىشلىرىنىڭ
چىرايلىقلىقى بىلەن ئالاھىدە ئۇسلۇب ياراتقان شائىر.
«دىۋان زەلىلى»نىڭ قول يازما نۇسخىسى ئەدەب، تىل
شۇناس ئىمىن تۇرسۇن تەرىپىدىن تەشكىللەپ، تەييارلىنىپ،
1985 ـ يىلى 11 ـ ئايدا مىللەتلەر نەشرىياتى ئۈنى 1 ـ
قېتىم نەشر قىلدى.
زەلىلى ياشىغان دەۋر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي
باسقۇچلاردا ئۇيغۇرلار ئىچىدە تۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر يازغۇچى،
شائىرلار، ئالىم تارىخچىلار، سەنئەت پېشىۋالىرى چىقىپ،
ئۆزلىرىنىڭ خىلمۇخىل تېمىلاردىكى نەمۇنىلىك ئەسەرلىرى،
كۆپ خىل ژانىر، باي مەزمۇنلۇق ئەدەبىي ئىجادىيەتلىرى
بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، سەنئىتى، ئەدەبىياتىنىڭ كۆركەم
مەنزىرىسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەنىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئالىمى
تالانتلىق شائىر مۇھەممەد بىننىئ ئابدۇللاخارباتى (1638—
1733 ـ) ھايات ئىدا 13 مىڭ مىسرانى يېقىن شېئىر يېزىپ قال-
دۇرغان بولۇپ، بۇ شېئىرلار ئاروز ۋەزنىنىڭ مەسنەۋى تىپىدىكى
لىمىدە يېرىلغا نالىقى ئۈچۈن، ئەينى يىللاردا «كۆللىيات مەسنە-

ۇي خاراباتى» دېگەن نام بىلەن دىۋان قىلىپ كۆچۈرۈلۈپ ئەل ئىچىگە تارقالغان، ھەتتا چەت ئەللەردە (قازان، تاشكەنت) «مەسنەۋى خاراباتى»، «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» دېگەن نامدا مەتبەئىدە بېسىپ تارقىتىلغان: «مەسنەۋى خاراباتى» نىڭ 1811 - يىلى كۆچۈرۈلگەن (113 ۋاراق) قوليازمىسى ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزەيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

خوتەنلىك ئۇيغۇر شائىرى نۆبىتى (نەۋبەتى، شائىرنىڭ ئەسلى نامى، تەرجىمھالى ھازىرچە مەلۇم ئەمەس) نىڭ مىلادىي 1740 - يىللىرى يازغان شېئىرلىرىدىن جەملەنگەن بىر كىچىك توپلام 1954 - يىلى كۆچادىن تېپىلغانىدى. ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزەيىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ ئەسەر جەمئىي 55 ۋاراق، ھەجمى 2 × 11 × 14 س.م ئۇنىڭغا 107 مۇسەددەس، 31 رۇبائىي كۆچۈرۈلگەن. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە، شائىرنىڭ مۇپەسسەل بىر كىتابىنىڭ بارلىقى يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇ ئەسەر تېخى تېپىلمىدى.

ئۇيغۇر شائىرى موللا ئەلەم «شەھيارىي» نىڭ 1761 - يىلى يېزىلغان «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق پوئېمىسىنىڭ باش قىلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى 1955 - يىلى كۆچادىن تېپىلغانىدى. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزەيىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ قول يازما نۇسخا جەمئىي 48 ۋاراق (ئەسەر تولۇق ئەمەس. باش ۋە ئوتتۇرىلىرىدا بەزى ۋاراقلىرى يوقالغان)، ھەجمى: $1\frac{1}{2} \times 13 \times 19$ س.م، ئۇنىڭغا 2112 مىسرا بېيىت پۈتكۈلگەن.

شائىر «گۈل ۋە بۇلبۇل» پوئېمىسىنى ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىغا تەقلىد قىلىپ يازغانلىقى ئۈنىڭ مەزمۇنى ۋە تىلىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئەسەرنىڭ سۆزىتىدا بۆزگىنچە ئالاھىدىلىكلەر بار: «تەزكىرەئى ئەزىزان»

ئۇيغۇر تالىمى ۋە ئەدەب مۇھەممەد سادىق كاشغەرى (قەشقەرى) تەرىپىدىن مىلادى 1770 — 1771 - يىللىرى يېزىلغان بۇ تارىخىي ئەسەرنى ئاپتور شۇ دەۋردىكى قەشقەر ھاكىمى مىرزا ئوسمانبەگنىڭ ئانىسى رەھىم ئاغىچانىڭ تەكلىپى بويىچە قەلەمگە ئالغان.

ئەسەرنىڭ 1825 - يىلى قەشقەردە مولا مۇھەممەد سۇلتان دېگەن كاتىپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن (1955 - يىلى قەشقەردىن تېپىلغان) بۇ نۇسخىسى تولۇق بولۇپ، ئۇنىڭ ھەجمى 4 × 22 × 31 س.م، 166 ۋاراق.

ئەسەر خېلى كەڭ ۋە دەلىل - ئىسپاتلىق خاتىرىلەرگە ئاساسەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مەخدۇم ئەزەمنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى، ئاپپاق خوجا دەۋرى، جۇڭغار خانلىقى بىلەن ئاپپاق خوجىنىڭ بىرلەشمە دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاپپاق خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئەۋالىي قاتارلىقلار تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ. بەزى مەسىلىلەر ئاپتور تەرىپىدىن كەسكىن تەنقىد قىلىنىدۇ. بۇنى ئاپپاق خوجا دەۋرىنىڭ مۇپەسسەل تارىخى دېيىشكە بولىدۇ.

«سىدىقنامە»*

بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تالىمى مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى تەرىپىدىن 1780 — يىللىرى يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى ئىران تالىمى قابۇسنامە 1035 — يىلى يازغان «قابۇسنامە» سىگە تەقلىد قىلغان. مەزمۇنى سىياسەت، قانۇن، پەلسەپە، ئەدەبىيات، دىن، تۇرمۇش توغرىسىدىكى پەندى - نەسىھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 44 باب بولۇپ يېزىلغان بۇ ئەسەرنىڭ قول يازما نۇسخىسى 1800 - يىللاردىن تارتىپ يەكەن تەۋەسىدە ساقلىنىپ كەلگەن.

* ئەسەرنىڭ ئەسلى نامى مەلۇم ئەمەس. مەزمۇنىغا ئاساسەن «سىدىقنامە» دەپ ئاتالدى.

نۇسخىسى 106 ۋاراق، (ئابباسخان ھاجىنىڭ بىر قانچە ۋارىقى يوقالغان) ھەجمى: 3 × 20 × 33 سم.

«تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا»

«تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا» (ئەۋلىيالار تەزكىرىسى) نامىك ئەسلى ئاپتورى شەيخ ئەتتار (ۋاپاتى 1230 - يىلى) بولۇپ، ئۇنىڭ ئالىم موللا سىدىق بەرشىدى (ئاتۇش) يەكەن ھاكىمى خوتەنلىك كىپەك بەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ھىجرى 1190-(مىلادى 1776 - 1777-) يىللىرى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. «تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا»نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشىغا نۇسخىسىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئەۋلىيالارنىڭ تەرجىمھالى بىلەن «كارامەتلىرى» بەدىئىي ئۇسلۇبتا تەسۋىرلىنىدۇ. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزەيدا ساقلىنىۋاتقان قولىيازما نۇسخا ھىجرى 1246 - (مىلادى 1830 -) يىلى خەتتات موللا خوجامنىياز كاشغەرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن. قولىيازما 203 ۋاراق، ھەجمى: 5 × 30 × 43 سم.

«يۇسۇپ — زۇلەيخا»

ئۇيغۇر شائىرى موللا يۇنۇس يەركەندى بۇ داستاننى مەۋلانە ئابدۇرەھمان جامىنىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان «يۇسۇپ زۇلەيخا» ناملىق داستانىغا تەقلىد قىلىپ، 1791 - يىلى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ چىققان. ئەسەر جامىنىڭ كىتابىدىن ئەدەبىي تىلى، بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى، مۇستەقىل سۈژىتى بىلەن پەرقلىنىدۇ.

ئەسەر 72 ماۋزۇدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە 14 ى كىتابنىڭ يېزىلىشى سەۋەبى، مۇھەببەت، ئىلىم، تىل ھەققىدە، قالغانلىرى «يۇسۇپ - زۇلەيخا»نىڭ قىسسىلىرىنى بايان قىلىنىدۇ. بۇ قول يازما نۇسخا جەمئىي 171 ۋاراق، 9048 مىسرا بەيت. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزەيدا ساقلا-

ملىنىڭ ئۇتقان بۇ ئەسەر 1955 - يىلى ئاتاۋش ناھىيىسىدىن تېپىلغان.

«شاھنامە»نى تۇركىي

«شاھنامە» مەشھۇر پارس شائىرى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى (مىلادى 940 - 1025 - يىللار) نىڭ دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بۇيۇك ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەسىرى ۋە شان - شۆھرىتىمۇ مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۇرۇملىمەي ساقلىنىپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ بۇ ئەسەر (تۇركىي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىكى قىسسە-رىۋايەتلەرنى ئارىسىدا تېخىمۇ كەڭ تارقىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىمىز ئارىسىدا ئەدەبىياتقا ئەرەقىياتقا كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

شاھنامە XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەينى چۆرىدىكى مەرىپەتپەرۋەر ھۆكۈمدارلاردىن خوجاجاھان ئەرشى (مىلادى 1685 - 1756) دىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن پارسچە نەزمىي تېكىستتىن تۇركىي تىلىغا نەسرىي شەكىلدە تەرجىمە قىلىنىش باشلانغان. بۇ ئىش تالانتلىق ئەدىب ۋە تەرجىمان شاھ مۇھەممەد ئىمىنئاخۇن (تەخەللۇسى: شاھ ھىجران) ئىنىنى خوجا نىزامىددىنغا تاپشۇرۇلغان. شاھ ھىجران زور تىرىشچانلىق بىلەن بىرەكەن شەھىرىدە «شاھنامە»نىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ بولغان ۋە بۇ «شاھنامەئىي تۇركىي» ئەتىزاپقا تونۇلۇپ، شۆھرەت قازىنىۋاتقان بىر چاغدا، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى يۈز بېرىپ، بۇ خىزمەتنى ئاخىرلاشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالمىغان. شاھ ھىجرانمۇ ئاشۇ ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا ئۆلۈپ كەتكەن.

ھىجرىيە 1194 - (مىلادى 1780 -) يىلىغا كەلگەندە، ئەمىر مەنئەدىيارنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئەدىب پازىل مۇللا ئىمامۇشئاخۇن يەركەندى شاھ ھىجرانىنىڭ تەرجىمىلىرىنى

رەتلەش ۋە كەم قىلمىنى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەنلىكىن. لە-
تىجىدە، خامۇشىناخۇن يەركەندى شاھ ھىجران ئىشلىگەن
تەرجىمىلەرنى رەتلەپ بىر كىتاب، ئۇزۇنلۇق تەرجىمىلىرىنى
يەنە بىر كىتاب قىلغان. ئەدەبىيات پازىل موللا خامۇشىناخۇن
يەركەندى ئۇزۇنلۇق ئەسىرىنى «بەجەن نەۋجۇۋان» داستانىدىن
باشلاپ «ئىسكەندەر نامە»نىڭ ئاخىرىغىچە تەرجىمە قىلغان-
لىقىنى ئېنىق يازغان. ئۇ ئۇز تەرجىمىسىنىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە
قىلغان بىر شېئىردا ئىككىنچى كىتابنىڭ تەرجىمىسى ھىجرىيە
1211 - يىلى (مايمۇن يىلى) مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10 - (جۇمە)
كۈنى تامام بولغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق قىلىپ يازغان.
بۇ ۋاقىت مىلادى 1796 — 1797 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ.
دېمەك، خامۇشىناخۇن «شاھنامەئىي تۈركىي»نىڭ ئىككىنچى
كىتابىنى 16 يىل ئەتراپىدا تاماملىغان. يۇقىرىقى ئىككى
نەپەر تالانتلىق ئەدەبىنىڭ ئۇزۇن يىللىق جاپالىق ئىلمىي
ئەمگەكلىرى نەتىجىسىدە «شاھنامەئىي تۈركىي» ناملىق بۇ
زور ھەجىملىك نەسرىي ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن.
«شاھنامەئىي تۈركىي» نىڭ پازىل موللا خامۇشىناخۇن
يەركەندى تەرىپىدىن يېزىلغان ئىككىنچى كىتابنىڭ قول يازما
نۇسخىسى 1957 - يىلى يەكەندىكى ھېمىتخان دېگەن كە-
شىدىن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيغا سېتىۋېلىنغان (ھازىرمۇ
ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا).
ئەسەرنىڭ باش ۋە ئاخىرىدىن ئۇچ ۋاراق كەم. خېتى
ناھايىتى ئوچۇق يېزىلغان. كىتاب جەمئىي 214 ۋاراق بو-
لۇپ، ھەجمى: 5 × 27 × 41 س. م كېلىدۇ. «شاھنامەئىي تۈركىي»
ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى نەسرىچىلىك ۋە ئېدەبىي
تەرجىمە ساھەسىدە مەيدانغا كەلگەن بىر زور نامايەندە.
ئەسەرنىڭ بىرنەچچە خىل قول يازما نۇسخىلىرى ئاساسىدا
«شاھنامەئىي تۈركىي»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا

قىلىنغان نەسرىي يەشمىسى نەشرگە تەييارلىنىۋاتىدۇ.

«نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەينبەگ»

ئەدەب موللا سىدىق يەركەندى ئۆزىنىڭ يىرىك ئەسىرى «نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەينبەگ»نى نەۋائىنىڭ داستانلار سىكىلىسى «خەمسە» گە ئاساسەن ھېكايىلەشتۇرۇپ، ئۇنى نەسرىي شەكلىدە تۇرۇپ چىققان. بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئەينى زاماندىكى يەكەن ھۆكۈمدارى مىرزا مۇھەممەد ھۈسەينبەگ تاپشۇرغاچقا، ئۇ ئەسەرگە «نەسرىي مىرزامۇھەممەد ھۈسەينبەگ» دەپ نام بەرگەن. ئەسەرنىڭ يېزىلغان دەۋرىنى قولىيازمىنىڭ ئۆزىدىن ئېنىقلاشقىلى بولىدۇ. موللا سىدىق يەركەندى ئۆز ئەسىرىدە «نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەينبەگ» دېگەن نامنىڭ ئۆزىدىن ئەبجەد ھېسابى چىقىدىغانلىقىنى ۋە بۇ سانىنىڭ ئەسەر يېزىلغان يىلنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئالاھىدە ئەسكەرتكەن. شۇ بويىچە ئەسەرنىڭ نامىنى تەشكىل قىلغان ھەرپلەرنى سانغا ئايلاندۇرغاندا: ن — 50، ت — 500، ر — 200، م — 40، ى — 10، ر — 200، ز — 7، ئا — 1، م — 40، ح — 8، م — 40، د — 4، ح — 8، س — 60، ى — 10، ن — 50 بولۇپ، بۇ سانلارنىڭ ھەممىسىنى قوشساق 1228 بولىدۇ. دېمەك، ئەسەر ھىجرى 1228 - (مىلادى 1813 -) يىلى يېزىلغان.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر ناۋائىنىڭ چاغاتاي ئەدەبىي تىلىدا «خەمسە»نى يارىتىپ، تارىخىي خاراكتېرلىك نامايەندە تىكلىگەندىن كېيىن، نۇرغۇنلىغان ئەدىبلەر نەۋائىنىڭ ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىي يولىنى ئۆرنەك قىلىپ، كۆپلىگەن نادىر ئەسەرلەرنى يارىتتى. لېكىن، بۇ ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يەنىلا شېئىرىي (نەزمىي) ئۇسۇل بىلەن يېزىلغانىدى. ئەدەب موللا سىدىق يەركەندى بىر قىسىم يول تۇتۇپ، زامانىسىدىكى ئەدىبلەر ۋە كەڭ

ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىگە چۈشىنىشلىك بولسۇن ئۈچۈن، ئەۋزا-ئىنىڭ «خەمسە»سىنى چۈشىنىشلىك، راۋان تىل بىلەن ھېكايە-لەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى گۈلزارلىقىدا يەنە بىر پۇراقلىق گۈل ئېچىلدۇردى.

موللا سىدىق يەركەندى «نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈ-سۈيىنبەگ» نى ئۈستۈن ماھارەت بىلەن ئىجادىي رەۋىشتە تۈرۈپ چىققان. ئۇ «خەمسە» دىن «بەھرام»، «پەرھاد ـ شىرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەددى ئىسكەندەر» داستانلىرىنى تاللاپ، «سەبئەئى سەييار» داستانى ئورنىغا بولسا، نەۋائىينىڭ «مەنتىقۇتتەيىر» (قۇشلار تىلى) ناملىق ئەسىرىنى ئەسىرىلەشتۈرگەن.

ئەسەرنىڭ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان قول يازما نۇسخىسى 1861 ـ يىلى يەكەن شەھىرىدە ئۆچۈرۈلگەن بولۇپ، قول يازما 1930 ـ يىلدىن تارتىپ يە-كەندىكى «ئالتۇن دەرۋازا» مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئابدۇۋۇھىلى خەلىپىتىم دېگەن كىشىنىڭ قولىدا ساقلىنىپ كەلگەن (قول يازما ئۇ كىشىگە ئاتىسىدىن قالغانمىكەن). 1957 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئىختىيارىغا ئېلىنغان.

قول يازما 431 ۋاراق (861 بەت)، كۆن بىلەن مۇ-قاۋىلانغان، باش ـ ئايىغى تولۇق، خەتلىرى ئېنىق ۋە ئۈبىدان ساقلانغان بولۇپ، ھەجمى 8 × 25 × 34.5 س.م كېلىدۇ.

ئەسەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ بەزى ئۇنىچە ئاتالغۇلار بولغاندىن تاشقىرى يەنە ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ ئېكسكىلىك ئالاھىدىلىكلىرىمۇ خېلى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇڭا ئەسەر ئۇيغۇر پىلوزوسىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، بەلكى تىل-شۇناسلىق تەتقىقاتىدىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئېگە. جانلىق ۋە

چوڭ چوڭ رومان تىلى، ئوتكۇر كىنايە ۋە گۈزەل تەسۋىرلەر، چوڭقۇر مەنىلىك جۈملىلەر بىلەن توزۇلگەن بۇ ئەسەر ئۆز دەۋرىدىكى (ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى) ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا ئەدىبنىڭ بىرقانچە ساقىنامە ۋە غەزەللىرى قوشۇمچە قىلىنغان.

«نىزارى داستانلىرى»

ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيدا ساقلىنىۋاتقان «نىزارى داستانلىرى» نىڭ قوليازمىسى 1956 - يىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ئوسمان ئاخۇن دېگەن كىشىنىڭ قولىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ كىشى بۇ قول يازمىنى 1875 - يىلدىن بۇيان ساقلاپ كەلگەنىكەن. قول يازما تەرجىمانلار مەزگىلدە «مۇھەببەت توغرىسىدا داستانلار» دېگەن ۋاقىتلىق «نام» بىلەن تەرجىمغا ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن، كېيىنكى يىللاردا بۇ قول يازما («مۇھەببەت توغرىسىدا داستانلار») دائاملىق شۇ نام بىلەن ئاتىلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىكى بارلىق ئەسەرلەر ئابدۇرېھىم نىزارىغا تەۋە دەپ قارالدى ۋە بۇ ھەقتە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەردىمۇ شۇنداق مۇئەييەنلەشتۈرۈۋېتىلدى.

1984 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن 1985 - يىلنىڭ فېۋرال ئايلىرىغىچە، ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يېغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن، بۇ قول يازما تېپىپچان ئېلىيوپ، ئابدۇقېيۇم خوجا، ئىسرائىل يۈسۈپ، مۇھەممەد تۇرسۇن باھاۋۇدىن قاتارلىق خادىملار تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلاندى. شۇ جەريانda «مۇھەببەت داستانلىرى» دەپ ئاتالغان بۇ قول يازما ئەسەرنىڭ ئەسلىدە ئۈچ شائىرغا - ئابدۇرېھىم نىزارى ۋە ئۇنىڭ ھەمنەپەسى زامانداشلىرىدىن بولغان نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى، تۇردۇش ئاخۇن كاتىپ غەربىلەرگە مەنسۇپ

ئەسەرلەرنىڭ قول يازمىسى ئىنكەنلىكى ئېنىقلاندى. قول يازما ئىچىدىكى ئەسەرلەردىن: «مۇقەددىمە»*، «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «مەھزۇن - گۈلنىسا»، «رابىئە - سەئىدىن» داستانلىرى - نىزارىنىڭ، «چاھار دەرۋىش»، داستانى نىزارى بىلەن زىيائىنىڭ، «مەسئۇد - دىلئارا»، «ۋامۇق - ئۇزرا» داستانلىرى زىيائىنىڭ، «بەھرام - دىلئارام» داستانى غەربىنىڭ ئىكەنلىكى ئىنسپاتلاندى. شۇنىڭ بىلەن قول يازما تەركىبىدىكى ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆزى مۇستەقىل يازغان بەش داستان ئايرىم «نىزارى داستانلىرى» دېگەن نام بىلەن 1985 - يىلى 9 - ئايدا بېرىنچى قېتىم مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

يۇقىرىقىدەك باشقا نىزارى ئەسەرلىرىنىڭ تېخىمۇ تۇلۇق نۇسخىسى بولغان «نىزارى كۇللىياتى» نىڭ قوليازمىسى ھازىر لېنىنگرادتا ساقلانغان بولۇپ، ئۇ قوليازما توپلام 1910 - يىلى قەشقەردىن روسىيىگە ئېلىپ كېتىلگەن. ئۇنىڭ فورماتى 24 × 32 س. م. قوليازمىنىڭ باش - ئاخىرى تولۇق ۋە ياخشى ساقلانغان.

بۇ تولۇق توپلام تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن نىزارىنىڭ «زادۇن - نەجات» (دەھرۇن - نەجات دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئەسىرىنىڭ ھاشىيەسىگە شائىرنىڭ 35 پارچە مۇخەممەسى (290 كۇپلېت، 1450 مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كۆچۈرۈلگەن.

ئۆزبېكنىڭ مول ئىجادىي مىراسلىرى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆزىگە خاس شۆھرەتلىنىڭ ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن ئابدۇرېھىم نىزارى تەخمىنەن 1776 - يىلى

---

* قول يازمىدا «مۇقەددىمە» دېيىلمىگەن، بۇ قېتىم نەشرگە تەييارلاشتا ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن «مۇقەددىمە» دەپ ئاتالغان.

قەشقەر كونا شەھىرىنىڭ بۇلاق بېشى مەھەللىسىدە تۇغۇلۇپ، 1850 - يىللاردا ۋاپات بولغان.

«نىزارى داستانلىرى» قول يازمىسىنىڭ مۇقەددىمىسىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، نىزارىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىي پائالىيىتى ئەينى يىللاردىكى قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ ئالاھىدە قوللىشىغا ئېرىشكەن. شائىر 1835 - يىللىرىدىن باشلاپ زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ ھۆزۈرىدا ئوردا خادىمى (كاتىپ) لىق قىلغان. 1840 - يىلدىن باشلاپ قەشقەر «خانلىق مەدرىسە» دە مۇدەررىسلىك قىلغان. زوھۇرىددىن ھېكىمنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بىرقانچە يىرىك داستانلارنى ياراتقان.

نىزارى ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا شەرق كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پۈختا تونۇشقاندىن تاشقىرى، ئۇلۇغ مۇتەپپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئۇستاز تۇتۇپ، نەۋائىنىڭ «خەمسە» چىلىك ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر داستانچىلىقىدا ئىسىل نەمۇنىلەرنى ياراتتى. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى گۈلشەنىدە ئاجايىپ رەڭدار، خۇش پۇراق گۈللەرنى ئېچىلدۇرۇپ، XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

نىزارى ئەسەر تىلىنىڭ راۋانلىقىغا، جۇملىلەرنىڭ ئىخچام، مەنىنىڭ چوڭقۇر بولۇشىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش بىلەن بىللە بەدىئىي ۋاستىلەردىن — مەجاز، مۇبالىغە، ئىستىئارە، كىنايىلەردىن كەڭ پايدىلىنىپ، يېڭى ئوبرازلار ئارقىلىق پوئېزىيە دۇنياسىنى بېيىتىشقا تىرىشقان. ئۆزى ئېيتقاندەك — تەمسىللىرىنى ماھىرلىق بىلەن قوللىنىپ، ئۇنى ئۆز ئەسەرلىرىگە سىڭدۈرۈۋەتكەن.

شۇڭا ئادالەتنى، ئىنسانپەرۋەرلىكنى كۈيلىگۈچى ئىلغار پىكىرلىك تالانتلىق شائىر نىزارىنىڭ ئەسەرلىرى داستانچى

لىرى ئەسىر لەردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ئەسەرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە.

«غەزەلىيات»

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئۈچۈن مول ئەدەبىي مىراس قالدۇرغان تالانتلىق شائىر موللا بىلال بىن مۇللا يۈسۈپ نازىمى «غەزەلىيات»نى ھىجرى 1265 — (مىلادى 1848 — 1849) — يىلى 27 ياش مەزگىلىدە تاماملىغان.

شائىر ياشلىقىنىڭ قىزان چاغلىرىدا يازغان غەزەللىرىنى توپلىغان بۇ «غەزەلىيات»نىڭ قايتا كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىسىدا 136 غەزەل، تۆت مۇخەممەس، ئۈچ مۇسەدەس، ئىككى مۇستەزات ۋە نازىمنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى بار.

موللا بىلال نازىمى ھىجرى 1238 - (مىلادى 1822— 1823 —) يىلى غۇلجا شەھرىنىڭ قازانچى مەھەللىسىدە موللا يۈسۈپ ئىسىملىك ئوقۇمۇشلۇق قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىك چېغىدىلا ئاتىسىدىن ئايرىلىپ قالغان موللا بىلال ئاكىسى جالالىدىننىڭ ئالاھىدە كۆڭۈل قويۇشى بىلەن قورغاس مازار (تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى) يېنىدىكى «بەيتۇللا» مەدرىسىدە 11 يىل ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بۇ جەريانىدا ئەرەب، پارس تىللىرى، شەرق ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قاتارلىقلارنى ئىنتىھات بىلەن ئۆگىنىپ، مول بىلىمگە ئىگە بولغان.

بۇ تالانتلىق شائىر بىزگە «غەزەلىيات»تىن باشقا، ئىلمىي دىھقانلار قوزغىلىڭىغا بېغىشلانغان «غازات دەر مۇلكى چىن»، ناملىق داستانى (1875 — يىلىرى يېزىلغان)، «چاڭ موزا يۈسۈپخان» ناملىق ساتىرىك داستانى (1881 — يىلى يېزىلغان)، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا رېئال زەمىنىك يىلتىزىنى چوڭقۇر تارتقۇزغان، تېما، مەزمۇن جەھەتتە يېڭىلىق ئېلىپ

كەلگەن مۇنەۋۋەر ئەسىرى ـ «نۇزۇگۈم» قېسسىسى (1882 ـ يىلى يېزىلغان) قاتارلىق ئەدەبىي مىراسلىرىنى قالدۇرۇپ هىجرى 1318 ـ (مىلادى 1900 ـ 1901) ـ يىللىرى 77 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. موللا بىلالنىڭ بۇ ئەسەرلىرى تېما، هېسسىيات، تىل جەهەتىدىن خەلق تۇرمۇشىغا، خەلق ئەدەبىياتىغا ئىنتايىن يېقىن بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەمگەكچى خەلققە بولغان دىلكەشلىك هېسسىياتى ئىپادىلەنگەن، سادا قەتنىك، ۋاپادارلىق ئۇلۇغلانغان «غەزەللىيات»تىكى غەزەللىرى خەلق ئىچىگە تېز تارقىلىپ، خەلق فولكلورىغا ئايلىنىپ كەتكەن، بەزى غەزەللىرى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تېكىستلىرىغا ئايلانغان.

«غەزەللىيات»نىڭ ئاپتور قەلىمى بىلەن يېزىلىپ تۇپلەنگەن قول يازما نۇسخىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ناهايىتى قىزغىن قارلىق بولغان: نازىمى ياش ـ قۇرامىغا يەتكەنده بىر ساهىبجامال قىزغا ئاشىق ـ بىقارار بولغان. بىراق قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى موللا بىلالنى «كەمبەغەل»ساناپ، قىزنىڭ رايىغا قارىماي، باشقا بىرىنگە يار تلىق قىلىۋەتكەن. بۇ ئىش نازىمغا قاتتىق تەسىر قىلغان، شۇ ئىشتىن ـ مۇهەببەت ئوتىدا كۆيۈپ، ساهىبجامال هەققىده يازغان نەزمىلىرىنى رەتلەپ، تۈپلەپ، بىر يېشىل تاۋار جىلىدقا سېلىپ، يوشۇرۇنچە مەشۇقى ساهىبجامالغا تەقدىم قىلغان. باشقىلارغا يار تلىق بولۇپ كەتسەمۇ، نازىمنى قەلبىده پۈككەن ساهىبجامال بۇ قېتىمقى ئىشق سوۋغاتنى ئەتىۋارلاپ ساندۇقىدا ساقلاپ كەلگەن.

ئۇ ئايال ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، «غەزەللىيات»نىڭ قول يازمىسى ئۇنىڭ ئوغلى هاشىر مەخسۇمغا مىراس بولۇپ قالغان. بۇ مەرگىلده «غەزەللىيات» نىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلىپ يۈرگەن يۇرت مۇتەپەككۇرلىرىدىن ئابدۇمۇتالىپ خەلپەم (1867 ـ 1960) «غەزەللىيات» نىڭ قول يازمىسىنى هاشىر

مەخسۇمدىن سوراپ ئۆز ئۆيىدە ساقلىغان، ھاشىر مەخسۇم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇمىجىت بىر مەزگىل ئابدۇمۇتالىپ خەلپەمنىڭ يېنىدا تۇرغان. ئابدۇمىجىت 40 - يىللاردا ئىلدىن كەتمەكچى بولغاندا، ئابدۇمۇتالىپ خەلپەم «غەزەلىيات» نىڭ قوليازمىسىنى ئابدۇمىجىتنىڭ ۋارىسلىق ھەققى ھېسابلاپ، شاگىرتى تېيىپزات خەلپەمگە كۆچۈرگۈزۈۋېلىپ، قول يازمىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى ئابدۇمىجىتكە بېرىۋەتكەن.

شائىر مولا بىلال نازىمى بىلەن تالاي قېتىم سۆھبەتتە بولغان، شائىرغا نىسبەتەن چوڭقۇر ھۆرمەت تۇيغۇسىنى ساقلىغان ئابدۇمۇتالىپ خەلپەم نازىمنىڭ يەركەتتە ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋاپات بولغانلىقى خاتىرىگە ئالغان. مولا بىلال نازىمنىڭ ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش يولىدا خېلى جاپالىق ئىزدەنگەن. مولا بىلال نازىمى ئۇچۇن «تەرجىمەئى بىلال شائىر مەشھۇر» دېگەن ئەسەرلەۋھىدە تەرجىمھال تۇرغۇزغان.

«غەزەلىيات» نىڭ ئابدۇمۇتالىپ خەلپەم تېپىپ، قايتا كۆچۈرگۈزۈپ ساقلىغان نۇسخىسى كېيىن مەرھۇمنىڭ ئوغلى مۇھەممەتخان مەخسۇم كامالغا مىراس بولۇپ قالغان. بۇ نۇسخىنى مۇھەممەتخان مەخسۇم كامالى بىلەن تۇرسۇن زىيائىدىلار 1987 - يىلى ئەشىر قىلدۇرغان. مەن 1990 - يىلى غۇلجىغا خىزمەت بىلەن بېرىپ، «غەزەلىيات» نىڭ بۇ نۇسخىسىنى مۇھەممەتخان مەخسۇم كامالىنىڭ ئوغلى ئابدۇراخمانىدىن مۇزەي ئىختىيارىدا ساقلاش ئۇچۇن تاپشۇرۇۋالدىم. بۇ قول يازما شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزەيدا ساقلانماقتا.

«تەزكىرەئى مۇسقىيىۇن»

«تەزكىرەئى مۇسقىيىۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) ريسالىسى

خوتەن شەھىرىدە تۇتكەن مولا ئىسمەتۇللا بىنناسى مولانىمە-تۇللا موجىزى تەرىپىدىن يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ كېيىنرەك كۆچۈرۈلۈپ ساقلىنىپ قالغان قول يازما نۇسخىسى ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستى-تۇتىدا ساقلانماقتا. قول يازما نومۇرى 909.217/149 بولۇپ، خوتەننىڭ پاتلىق سامان قەغەزىگە ئىنىق ۋە راۋان خەتتى نەستەئلىقتە پۈتۈلگەن. ئەسەر جەمئىي 39 بەت، ھەر بېتىگە 15 قۇردىن خەت يېزىلغان. ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا قىزىل سىياھدا كونىچە «1YV1 سەنە» (ھىجرى 1271 - يىلى، مىلادى 1854—1855 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ) دېگەن يىل نامە يېزىلغان.

قول يازمىنىڭ ئىملاسىغا ئاساسەن، ئەسەرنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن كېيىنكى يىللاردا كۆچۈرۈلگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ۋە خەتتات توغرۇلۇق ئىنىق مەلۇمات يوق. قول يازمىنىڭ باش بېتىگە «ئۇشبۇ تەۋارىخى مۇسقىيۇن كىتابنىڭ پۈتتۈرگەن ئەلشىر ھېكىم بېگىمگە يۇز رەھمەت، پۈتكۈچى مولا ئىسمەتۇلا مۇئجىزغە ئىلاھىم مىڭ رەھمەت قىلغاي، ماكا بۇ رىسالەنى دۆۋەل ئەزىمشاھ بېگىم تەقدىم قىلدى، دەپ مۆھۈر باسقۇچى مۇفتى مۇھەممەد ئىمىن ئىبنى باقىدۇر، 1YVV سەنە» دېگەن سۆزلەر يېزىلىپ، مۇفتى مۇھەممەد ئىمىننىڭ مۆھۈرى بېسىلغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بۇ قول يازمىنىڭ ئەڭ كېيىن بولغان تەقدىرىمۇ ھىجرى 1338 - (مىلادى 1919 — 1920 -) يىلىدىن بۇرۇن كۆچۈرۈلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» نىڭ ئاپتورى مولا ئىسمەتۇللا بىنىنى مولا نېمەتۇللا مۇئجىزنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ھازىرچە ئۇز ئەسىرىگە يېزىلغان بايانلاردىن باشقا مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز، بىراق، ئەسەردىكى ماتېرىياللارنىڭ

ئۆزىمۇ بىزنىڭ مۇنجىزى ئوبرازىنى خېلى روشەن ھالدا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

مۇنجىزى ئۆز رىسالىسىنىڭ مۇقەددىمىسىدە بۇ رىسالىنى يېزىش ئۈچۈن «تارىخىي رەشىدى»، «تەۋارىخى تەبەرى»، «تەۋارىخى رەۋزەتۇس - سەفا» (ساپالىق باغ تارىخى)، «تەۋارىخى ھۆكەما» (دانىشمەنلەر تارىخى)، «تەۋارىخى ئەجەم»، «تەۋارىخى ئەدەب» قاتارلىق ئەسەرلەردىن پايدىلانغانلىقىنى ھەم زور ئالىم، مۇنكا ئۇستازلىرىدىن فىسا غۇرۇس، فارابى، پەھلىۋان مۇھەممەد كۆشتىگەر، ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى، قاتارلىق پىر - ئۇستازلارنىڭ بۇ پەن ھەققىدە يازغان كىتاب ۋە رىسالىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز قۇدرىتى، قابىلىيىتىگە مۇۋاپىق بۇ رىسالىنى يېزىپ، ئالىم خەلقىگە سوۋغات قىلغانلىقىنى، بۇ رىسالىگە «تەۋارىخى مۇسەقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) دەپ ئات قويغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق قىلىپ بايان قىلىدۇ. بىز بۇ بايانلاردىن ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن مەلۇماتلىق بىر كىشى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

«تەۋارىخى مۇسەقىيۇن» رىسالىسى بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزنى بولۇپمۇ مۇزىكا تارىخىمىز بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدىغان ياخشى ئەسەر.

مۇنجىزى ئۆز ئەسىرىدە تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پېرى ئىچىدە ئۇنىڭ قىدىرخان يەركەندى بىلەن ئامانىنساخان نەقسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى مەدەنىيەت تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بۇ شەخسلەر توغرىسىدىكى تۇنجى يازما مەلۇمات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مۇنجىزى قىدىرخان يەركەندىنى: «بۇ پەننىڭ ئون ئۇچىنچى پېرى قىدىرخان يەركەندىدۇر. بۇ پەندە بۇ ئەزىز-

دەك ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئاز، بۇ ئەزىز كۆپرەك ئۆمۈر ئەزمىددىن ئەلەشئەر ئەۋائى ھەزرەتلىرىنىڭ غەزەللىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى. تالەم ئۆتۈپ ئۇنىڭدەك خۇش ئاۋاز ئادەم بولمىغان دېيىشكە بولمىدۇ. ئىراتتىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن، خارەزم، سەمەرقەندە، ئەنجان، ئىستامبۇل، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۆگىنىشكە كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى. راۋابنى ۋە ھەشتىتار (سەككىز تارلىق بىرخىل چالغۇ) نى بۇ ئەزىز كەشپ قىلدى. ئۇ يەنە شائىر ئىدى، «دىۋان ئەدىرى». (قەدىرخان شېئىرلىرى توپلىمى) بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىلمى ھەققىدىكى رىسالىلىرىدە چوڭقۇر مەنىلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. جەنەب - ركۇلا كىيىپ يۈرەتتى، داڭلىق سۇلتان ئابدۇرەشىدخان غەزەبىگە ئۇچىراپ قويۇشتىن قەدىرخاندىن ئايرىلمايتتى. قەدىرخان ۋاسال نامىلىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ شاگىرتلىرىغا ئۆگەتتى. ئۇ ئابدۇرەشىدخان پادىشاھدىن ئىككى يىل كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى» دەپ يازىدۇ.

موجىزىنىڭ فېئودالىق - دىنىي چەكلىمىلەر بولۇپمۇ تەرىقەتچىلىكنىڭ چەكلىمىلىرى تۈپەيلى تارىختا كۆپلۈپ قالغان شائىرە ۋە كومپوزىتور ئاماننىساخان نەقىسنىڭ تارىخىدىكى 17 نەپەر مۇزىكا پىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپ، زور ھۆرمەت بىلەن خەلقتە تونۇشتۇرغانلىقى ئۇنىڭ ئۈيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىغا قوشقان يەنە بىر زور تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

موجىزى ئۆز ئىسىردە ئاماننىساخان نەقسىنى: «ئون يەتتىنچى پىرى» دەپ تىلغا ئالغان ئىدى، بۇ خىنىم سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ خانىشى ئىدى، ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يېكانە شائىرىدىن بولۇپ، «دىۋان نەقسى» ناملىق شېئىرىن

بىر كىتابنى يازغانىدى. خەتتاتلىقتا ئۇستۇن ماھارەتكە ئىگە ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغانىدى... بۇ مەلىكە 20 يىل پادىشاھنىڭ نىكاھىدا تۇردى. خۇدايتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل - پاراسەت ئاتا قىلغانىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، «دىۋان نەفىسى» نى يازدى، خوتۇن - قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقىي جەمسلە» (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق بىر كىتابنى يازدى، «شورۇھۇلقۇلۇپ» (قەلبلەر شەرھى) ناملىق بىر رىسالە يازدى، شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاب ئاز. «ئىشرەت ئەنگىزى» (شادلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنامۇ بۇ مەلىكە ئىجاد قىلغانىدى... بۇ مەلىكە 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان...» دەپ يازىدۇ.

موجىزى ئۆز بەسىرىدە يەنە «راك»، «ئوششاق»، «ئۆزەل ھال»، «چۆل ئىراق»، «ئەجەم»، «ناۋا»، «ۋىسال»، «چاھارگاھ ھارزەرب»، «چاھارگاھ»، «دۇگاھ»، «پەنجگاھ»، «مۇشاۋرەك»، «بەيادەك»، «سىيگاھ»، «بايات»، «ئىشرەت ئەنگىز» دىن ئىبارەت 16 مۇقامنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ بايانلار ئۇيغۇر خەلق مۇقامىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ*.

بۇ قول يازما ئەسەر 1982 - يىلى 6 - ئايدا ئەنسۇرۇلا بايتۇر، خەمىت تۆمۇر ئەپەندىلەر تەرىپىدىن 1 - قېتىم يېڭى جىڭدا نەشرگە تەييارلىنىپ ئېلان قىلىندى.

«تارىخى ئەمىنىيە»

* «تەۋارىخى مۇسقىيىون» ھەققىدىكى بۇ چۈشەندۈرۈش ئەنسۇرۇلا بايتۇر، خەمىت تۆمۇر ئەپەندىلەر نەشرگە تەييارلىغان شۇ ناملىق كىتابنىڭ «كىرىش سۆزى»دىن پايدىلىنىلىپ تەييارلاندى - ئا.

XIX ئەسىر ئىچىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئېچىنىشلىق تارىخىي باسقۇچ ۋە زور ئىجتىمائىي داۋالغۇش دەۋرىنى باشتىن ئۆتكۈزدى. بىرقانچە ئۇيغۇر ئالىملىرى ۋە تارىخچىلىرى بۇ ئېچىنىشلىق تارىخ ۋە زور ئىجتىمائىي داۋالغۇشلارنى ئەسلەپ، خۇلاسىلەپ كۆپلىگەن تارىخنامە، رىسالە، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازدى. ئەنە شۇ بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەن زور تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە موللا مۇسا سايرامى تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخىي ئەمنىيە» ۋە ئۇنىڭ تۈزىتىپ تولۇقلانغان نۇسخىسى «تارىخىي ھەمدى» مۇھىم تارىخنامىلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«تارىخى ئەمنىيە» نىڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئاپتور بۇ ئەسەردە بايان قىلغان كۆپلىگەن تارىخىي ۋەقەلەرگە بىۋاستە قاتناشقان ۋە كېيىنچە بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدە جاپالىق تەكشۈرۈش، ماتېرىيال توپلاش ـ رەتلەش، ئەتراپلىق ـ تەپسىلىي تەتقىق قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغاندىن كېيىن تا بۈگۈنكى كۈندىمۇ مۇئەييەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان بۇ تارىخىي ئەسەرنى يېزىپ تاماملىغان.

«تارىخى ئەمنىيە» ھىجرى 1321 ـ يىلى ماھى زەمجەبنىڭ 11 ـ كۈنى يەنى مىلادىنىڭ 1903 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى يېزىلىپ بولغان. ئاپتورنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن پۈتۈلگەن بۇ بىردىنبىر قىممەتلىك قوليازما ئەسەر 1957 ـ يىلى قەشقەردىن تېپىلغان بولۇپ، ھازىرغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا. ئەسەر تولۇق، 166 ۋاراق (331 بەت). ئەسەرنىڭ باش تەرىپىدە تۆت بەت، ئاخىردا يەتتە بەت قوشۇمچە يېزىلغان نەزىم (شېئىرلار) بار. ھەجمى 2 × 17 × 21 س.م بولۇپ، ھەر بىر بەتكە 17 ـ 18 قۇردىن خەت (ماۋزۇلىرى قىزىل،

بايانلرى قارا سياهتا) يېزىلغان.

موللا مۇسا سايرامى ئەسەرلىرىدىن «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبنى: «...بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۇشمەنلىك، ئاداۋەت ۋە پاراكەندىچىلىكلەر تۈگەپ، بۇ موغۇلستان ئۆلكىسى تىنچلىق ۋە ئەمنىيەتلىك بىرلە بەرقارارلاشتۇرلەر. بۇ ئىككى مۇناسىۋەتتىن بۇ تارىخچىغە «تارىخىي ئەمنىيە» دەپ ئاتىدىم، يەنە مۇقەددىمە، ئىككى داستان ۋە بىرخاتىمە بىرلە تەمامىغە يەتكۈزدۇم» دەپ ئىزاھلايدۇ.

«ئاپتور ئۆزى ئىگىلىگەن مول تارىخىي ۋە جۇغراپىيەۋى بىلىملەر، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى رور ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى بولۇپمۇ ئاپتور ئۆزى بىۋاستە كۆزىتكەن ياكى ئاڭلاپ تەھقىقلىگەن ئىسپاتلىق ماتېرىياللارغا ئاساسەن يېزىلغان بۇ ئەسەرلەردە: موغۇلستان (يەتتە شەھەر ياكى جەنۇبىي شىنجاڭ) نىڭ ئەھۋالى، بۇ جايدا تارىختا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر: بۇ يۇرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە موغۇلىيە دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بولۇپمۇ چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تارىخى؛ ھەرقايسى خوجا - ئىشانلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىچكى نىزا، يېغىلىقلار، جاھالەت پىرلىرى - خوجا، ئىشان - سوپىلارنىڭ خەلقنىڭ بېشىغا كەلتۈرگەن پاجىئەلىك قىلمىش - ئەتمىشلىرى؛ ھەرقايسى جايلاردا مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى ۋە يەرلىك فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلمىغا قارشى پارتلىغان خەلق قوزغىلاڭلىرى؛

يا قۇپۇپەگ (بەدۋلەت، ئاتالىق غازى) نىڭ يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئىستېلا قىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ كەلتۈرۈپ چىقارغان پاجىئەلىك ئاقىۋەتلىرى»* قاتارلىقلار ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

مۇللا مۇسا سايرامنىڭ ئۆز مەلۇماتلىرى ۋە ئەزىز دامۇللىنىڭ «نەسەبنامە»ئى مۇللا مۇسا» دېگەن قولياز-مىسى قاتارلىق ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، تالانتلىق ئالىم، تارىخچى مۇللا مۇسا سايرامى ھىجرى 1252 - يىل جامادە يەلئەۋۋەلنىڭ 10 - كۈنى (مىلادى 1836 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى) باي ناھىيىسىگە قاراشلىق سايرام رايونىنىڭ ئاناقمز يېزىسى توغايلا مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. سايرامنىڭ دادىسى مۇللا ئەيسا خوجا بىننى مۇللا ئەزىزخان خوجا ئوغلى مۇسانى يەتتە يېشىدىن باشلاپلا ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلغان سايرام مەدرىسىدە، ھىجرى 1263 — (مىلادى 1847 -) يىلىدىن تارتىپ كۇچادىكى مەشھۇر «ساقساق» مەدرىسىدە ئوقۇتقان. مۇللا مۇسا ئۇ يەردە دىنىي بىلىملەردىن باشقا تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم، ئىلمىي نۇجۇم، جۇغراپىيە، نابات (ئاگروبىئولوگىيە)، ئەرەب ۋە پارس تىلى قاتارلىقلارنى زور ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ، ناھايىتى تېزلا «مۇللا مۇسا»، «بالا مۇللا»، «مۇللا ئەبجەدخان» (كاللېندارشۇناس) دېگەن ناملار بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھىجرى 1270 - (مىلادى 1854 -) يىلى ئۇ «ساقساق» مەدرىسىنى ئەلا نەتىجە بىلەن تۈگىتىپ، ئۆز ئاتا مەكتىپى سايرام مەدرىسىگە كېلىپ مۇدەررىسلىك قىلغان.

مۇللا مۇسا سايرامى كېيىنكى يىللاردىكى تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى يەنى ھىجرى 1284 - (مىلادى 1867)

* ۋەلى «مۇللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تارىخىي پەمنىيە» ناملىق كىتابى توغرىسىدا» «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986 - يىلى 2 - سان.

يىلدىن تاكى ھىجرى 1294 - (مىلادى 1877 -) يىلغىچە ياقۇبېگ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق باش زاكاتچىسى مىرزا بابا بەك ھىسارىنىڭ مىرزا (كاتىپ) لىق ۋەزىپىسىدە بولىدۇ. ياقۇبېگ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، تارىخىي ئەسەر يېزىش مەقسىتىدە غەربتە قەشقەر، شەرقتە تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى بىرقانچە يىل ئايلىنىپ، مۇھىم تارىخىي ھۇججەتلەرنى توپلاپ، ئاخىر ئاقسۇغا كېلىپ، يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مولا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا تۇرغان 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، پېقىرلىق - نامراتلىقتا تولغان يىللارنى باشتىن كەچۈرۈپ، ھارماي - تالماي ئۇزلۇكسىز ئىزدىنىپ، بىرقانچە تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يارىتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە: «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (ھىجرى 1302 -، مىلادى 1885 - يىلى)، «دەربايان ئەسھابۇل كەھەب» (ھىجرى 1316 -، مىلادى 1898 - يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ئەمنىيە»، «دىۋان مەسنەۋى» (ھىجرى 1325 -، مىلادى 1907 - يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ھەمدى» (ھىجرى 1326 -، مىلادى 1908 - يىلى يېزىلغان)، «سالامنامە» (ھىجرى 1334 -، مىلادى 1916 - يىلى يېزىلغان) قاتارلىق ئەسەرلەر بىر قەدەر مەشھۇر بولغانلىرىدۇر.

ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ بىرى، تارىخ ئەھلىنىڭ مەشئەل — چىرىغى بولغان مولا مۇسا سايرامى ھاياتىدا شۇنچە كۆپ يېرىك ئەسەر — قىممەتلىك يازما يادىكارلىق مىراسلارنى قالدۇرۇپ، ھىجرى 1335 - يىلى ماھى جامادىيەلئاخىردا (مىلادى 1917 - يىلى) مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كېتىدۇ.

مولا مۇسا سايرامى يازغان شۇنچە كۆپ كىتابلىرى ئىچىدىن پەقەت ئونىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» ناملىق يېرىك تارىخىي ئەسىرى مىلادى 1904 - يىلىي روسىيەنىڭ قازان شەھىرىدىكى «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» مەتبەئەسىدە رەسمىي

ئەشر قىلىنغاندىن باشقا، قالغان ئەسەرلىرى ئاپتورنىڭ ئۆز قول يازمىسى ياكى باشقا خەتتاتلارنىڭ كۆچۈرمىسى ھالىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن.

«تارىخىي ئەمىنىيە» نىڭ 1904 - يىلى بېسىلغان قازان نۇسخىسىغا ئاساسەن مەرھۇم مۇھەممەت زۇنۇن ھاجىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئۆزگەرتىپ ئەشرگە تەييارلىغان نۇسخا 1988 - يىلى شىنجاڭ خەلق ئەشرىياتى تەرىپىدىن ئەشر قىلىندى.

ئومۇمەن، كىتابتا تونۇشتۇرۇلغان ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ باشلانغان دەۋرىدىن تارتىپ تاكى يېقىنقى زامانغىچە بولغان 12 ئەسىردىن كۆپرەك بىر ئۇزۇن جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات تارىخىمىزنىڭ ناھايىتى زور مەنىۋى مەدەنىيەت مىراسلىرى بايلىقىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن بۇ يادىكارلىقلاردا ئىجابىي ئامىللار يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن بۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى قېتىم-قېتىم جەمئىيەتتە بارلىققا كەلگەنلىكتىن، ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر ۋە دەۋر چەكلىمىلىرى تۈپەيلىدىن ئۇلاردا ياكى ئوندىاق، ياكى بۇنداق پاسسىپ ئامىللارنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال. شۇڭا بىز يازما يادىكارلىق مىراسلىرىمىزنى قېزىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرىمىزدا ئۇلارغا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ھالدا يەنە تارىخىي ماتېرىيالىستىك نۇقتىئىنەزەرى بويىچە توغرا باھا بېرىپ، ئۇلارنىڭ شاكىلى بىلەن مېغىزىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىش ھەمدە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

责任编辑：魏力　艾尼瓦尔·达吾提
依汗古丽
责任校对：阿达来提·木塔里甫
封面设计：刘培勤

西域与古老文化（维吾尔文）
克尤木·霍加　著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号　邮政编码830001）
新疆仁华书店发行　新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米　32开本　12.5印张　6插页
1995年4月第1版　1995年4月第1次印刷
印数：1——2060

ISBN7—228—02695—Q/K·280　定价：7.20元